شېر پېدىن ئۆمەر

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى

1 - كىتاب

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

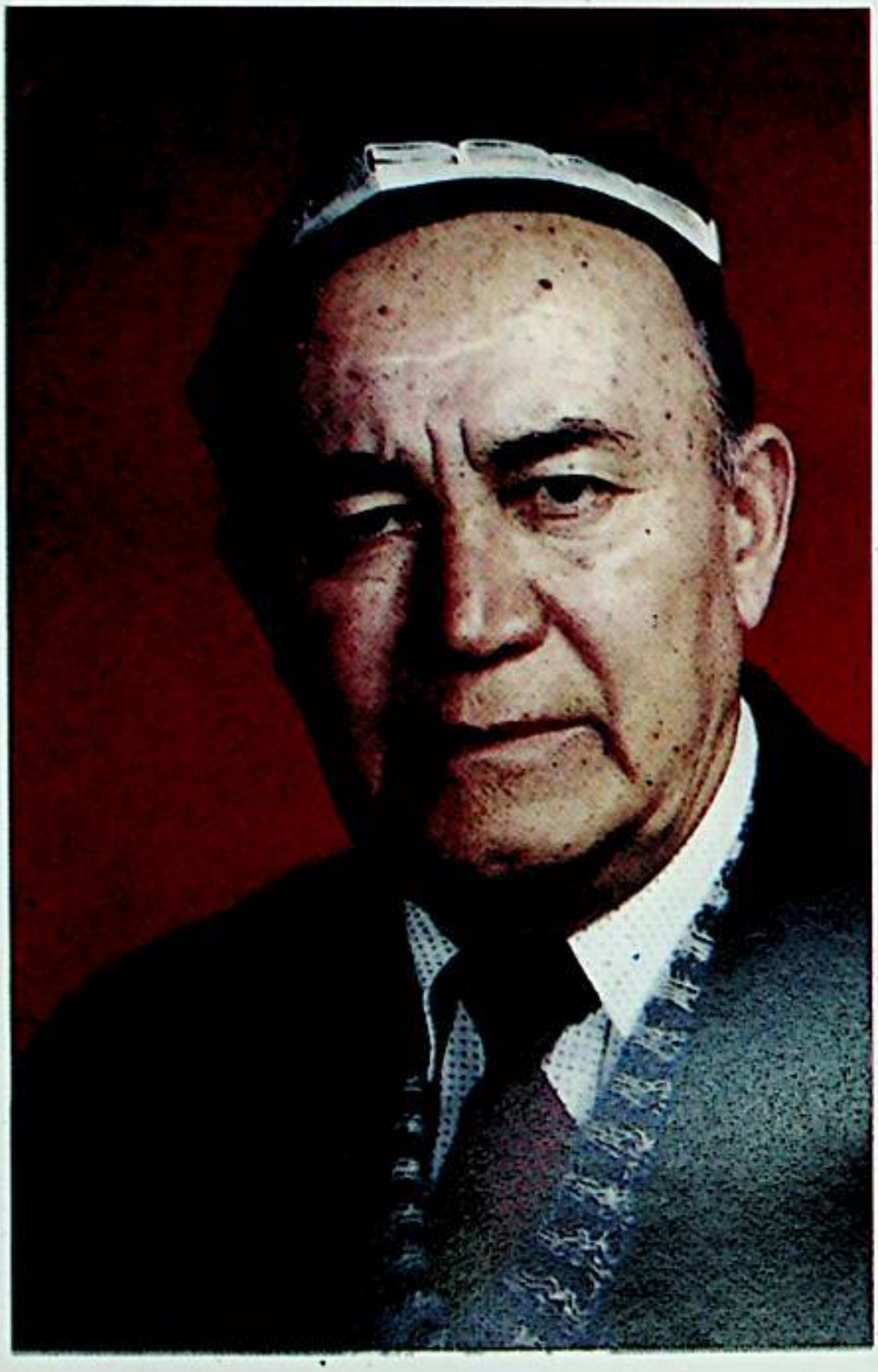

شېرىپىدىن ئۆمەر

ئۇتتۇرائەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى

1 - كىتاب

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررى: جىلىل مۇھەممەت
مۇھەررى: تۇرسۇن مەخسۇت
مەسئۇل كورېكتورى: ئازاتگۇل ئاتاۋۇللا
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى
(1)
شېرىپىدىن ئۆمەر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى مەنۇبىي ئازاتلىق يول 348 № پوچتا نومۇرى: 830001)
شىنجاڭ چاڭۇنچىلىق باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 15.75
1996 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 8000 — 1
ISBN7-228-02952-6/I·1045
باھاسى: 15.75 يۈەن

责任编辑：吉利力·穆罕默德
编辑：吐尔逊·马合苏提
封面设计：加拉力丁
责任校对：阿杂提古丽

中世纪维吾尔古典文学

（1）

西热皮丁·吾买尔 著

新疆人民出版社出版发行
（乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001）
新疆畜牧印刷厂印刷
850×1168毫米 32开本 印张 15.75 插页
1996年11月第1版 1996年11月第1次印刷
印数：1——8000

ISBN7—228—02952—6/I·1045 定价：15.75元

مۇندەرىجە

شىنجاڭدا سۇلتان سەئىدخان خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى 1

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي مىراسلار ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم ۋەكىللىرى 33

سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى — سۇلتان سەئىدخان 34

سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى 41

مىرزا ھەيدەر ۋە ئۇنىڭ بەدئىي ئىجادىيىتى 63

يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى 111

مەلىكە ئاماننىساخان توغرىسىدا 138

ئايازبەگ قۇشچى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى ... 157

شاھ ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراس توغرىسىدا قىسقىچە بايان 212

جۇڭغارلار ۋە خوجىلار دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 242

لىرىك شائىر خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئىجادىي

پائالىيىتى 269
خوجا سىددىق پوتۇھى 334
شائىر ئابىد قۇمۇلى، ئۇنىڭ زامانداشلىرى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى تەرەققىي توغرىسىدىكى بەزى مۇلاھىزىلەر 361
ئابىد قۇمۇلى توغرىسىدا 361
مۇھەممەت ئىمىنى ئابدۇللا خاراباتى 426

شىنجاڭدا سۇلتان سەئىدخان خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە جەمئىيەت ئەھۋالى

1514 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ 8 - ئەۋلاد نەۋرىسى سەئىد خان دوغلات قەبىلىسىنىڭ 6 - ئەۋلاد باشلىقى ئابابەكرى دوغلاتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىدى ۋە سەئىدىيە خانلىقىنى قۇردى ھەمدە ئۆزىنى موغۇلىستاننىڭ «چوڭ خانى» دەپ ئېلان قىلدى؛ پايتەختى قەشقەر بولدى، ئۇزاق ئۆتمەي پايتەختنى يەركەنگە يۆتكەپ، «يەركەن سەئىدىيەخانلىقى» دەپ ئاتىدى.

1370 - يىللىرى ماۋرا ئۇننەھرنى ئاساس قىلغان غەربىي ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن تۆمۈرلەڭ خانلىقىنى چاغاتاي ھاكىمىيىتى دېگىلى بولمىغاندەك، شىنجاڭدا 1514 - يىلدىن باشلانغان سەئىدلەڭ خانلىقى ھاكىمىيىتىنىمۇ چاغاتاي ھاكىمىيىتى دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنى شىنجاڭنىڭ مىللىي ياكى يەرلىك ھاكىمىيىتى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھاكىمىيەت شەكلىدىمۇ چاغاتاي - چىڭگىز ھاكىمىيەت شەكلىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان مۇسۇلمان ھاكىمىيەت شەكلى تىكلىگەنىدى. سەئىدخان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ 8 - ئەۋلادى بولۇپ، تامامەن ئۇيغۇرلىشىپ، ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسىگە تەئەللۇق بولۇپ كەتكەن ۋە ئىسلام

ئېتىقادچىسىغا ئايلانغان ئادەم ئىدى.

١١١ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، چاغاتاي دۆلىتىنىڭ غەربىي تەرىپىدە - ماۋرا ئۇننەھر قىسمىدا تۈركىي ئەسىرلەرنىڭ يەنى مۇسۇلمانلار گۈرۈھىنىڭ تولۇق غەلبىسىگە ئېرىشكەنلىكى دۆلەتنىڭ شەرقىي تەرىپىدە - شىنجاڭ قىسمىدا موڭغۇل ئەسىرلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىنى تەختكە چىقىرىش ئارزۇسىنى قوزغىدى، بۇ ھېئودال پادىشاھلىق ئەنئەنىسى ئۆز رولىنى يوقاتمىغان دەۋرنىڭ تەلىپى ئىدى. ئىستىبداتلىق ۋە تاكتىكىلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغان بۇ دەۋر تەلىپىنى ئالدى بىلەن تارىختا 306 يىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن «ماڭلاي سۇيە» (ئەڭ ئالدىنقى ۋىلايەت)[1]، دوغلاد (موڭغۇلچە «ئاقساق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) ۋە تارىختا داڭلىق بولغان ئۇيغۇر ئەۋلادى بايدار خانىنىڭ ئوغلى پولاتچى بەگ[2] قاتارلىقلار سېزىپ، ھەممىدىن بۇرۇن شىنجاڭدا تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدا، يەتتە سۇ، ئېلى ۋادىلىرىدا ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدا ئەمەلگە ئاشۇردى. پولاتچى بەگ بەگلەرنىڭ بېگى دېگەن مەنىدە بولۇپ، شۇ چاغدا شىنجاڭدىكى ئەڭ كۈچلۈك بەگ ئىدى. شەرقتە تېزلىكتە بىرلىككە كەلگەن بىر ھاكىمىيەت تىكلەنسە، غەربتىكى مۇسۇلمان خانلىرى بۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ئۇ چاغاتاي خانلىرىدىن بىرى بولغان تۇۋاخانىنىڭ ئوغلى ئىمىل خوجىنى (شەرق مۇسۇلمان تارىخچىلىرى ئىمام خوجا دەپ ئاتىشىدۇ) بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ، چاغاتاي خانلىقى ۋە دوغلاد خانلىقىغا تەۋە چوڭ ئەمەلدار، ئاقساقاللارنى «ئالمالىق»قا يىغىپ، تۈركىي خەلقلەر ئەنئەنىسى بويىچە ئىمىل

---

(1) بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكى»، 73 - بەت.
(2) ئاكادېمىك بارتولد ئۆز ئەسىرىدە پولاتچى دېگەن (يۇقىرىقى كىتاب 73 - بەت)، شەرق مۇسۇلمان تارىخچىلىرى «پولاچى بەگ» دەپ ئاتايدۇ.

خوجىنى ئاق كىگىزده ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا «بەيئەت» قىلدى. نەتىجىده ئۇ شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن ئىسەن بۇقاخان ئىككىنچى دەۋەن ئۇنۇڭان بىلەن مەشھۇر بولغان ھۆكۈمرانلىغا ئايلاندى، ئەپسۇسكى ئۇ 1340 - يىلى دۇنيادىن ئۆتتى، شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭدا خانلىق تالىشىش كۆرۈشى سەككىز يىل داۋام قىلدى. بۇنىڭغا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن يەنە بولاچى بەگ 1348 - يىلى ئىمىل خوجىنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى مۇزداۋان ئارقىلىق موڭغۇلىيىدىن ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، دادىسىنىڭ ئورنىغا خان قىلىپ تىكلىدى، تۇغلۇق تۆمۈر بۇ چاغدا 18 ياشتا ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر ھاكىمىيىتىنىڭ تۆتىنچى يىلى مەۋلانە ئەرشىدىن ئاتالىق ئىسلام ئالىمنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئۇنى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن زور قولايلىق ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە قىلدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ھاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىن بولاچى بەگنى بەگلىكلەرنىڭ بېگى قىلىپ تەينىلەپ، ئۇنىڭ ئىنىلىرى قەمەرىددىن بەگ، شەمشىدىن بەگ ۋە شەيخ دۆلەت بەگلەرنى دۆلەت خىزمەتلىرىگە قويدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئىستىداتلىق، باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى يارەمچىلىرىگە تايىنىپ، 1360 - يىللىرى غەرب ۋە شەرقنى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر دۆلىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە قەدىمدىن تارتىپ مەدەنىيەت ئوچىقى بولۇپ كەلگەن ئېرتىش ۋە ئېمىلدىن تىيانشانغىچە بولغان جايلار ھەمدە بارىكۆل شۇنىڭدەك پەرغانە ۋە بالقاشقىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيە كىرەتتى. بۇ جايلاردا كۆچمەن ئاھالىلەر ياشايتتى. بارتولدنىڭ كۆرسىتىشىچە، شىمالدىن جەنۇبقىچە، شەرقتىن غەربكىچە بولغان بۇ كەڭرى جايلارنى ئاتلىق يەتتە - سەككىز ئايدا ئاران مېڭىپ تۇگەتكىلى بولىدىكەن. بۇ چاغدا بالقاش كۆلى «كۆكچە دېڭىزى» دەپ

ئانىلاتتى. ئۇ جوجى ئولۇسى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر دۆلىتىنىڭ چېگرىسى ئىدى.

بولاچى بەگ تۇغلۇق تۆمۈردىن بالدۇرراق ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، تېخى يېشىغا تولمىغان ئوغلى خۇدايدات ئۇنىڭ ۋارىسى بولۇپ قالدى[1].

تۇغلۇق تۆمۈر 1362 - 1363 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ياش، مەغرۇر شاھزادە ئىلياس خوجا چىقتى. ئۇ ھەربىي جەھەتتە ياخشى تەلىم ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سىياسىي - مەمۇرىي جەھەتتە دۆلەت باشقۇرۇش قابىلىيىتى تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان 1360 - يىلى ماۋرا ئۇننەھرنى تىنچلاندۇرغىلى بارغاندا، يىراقنى كۆزلەپ تۇغلۇق تۆمۈرخانغا يارداەم قىلىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، قاشقا دەريا[2] نىڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان تۆمۈر[3] تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنلا ئىلياس خوجىنى ماۋرا ئۇننەھردىن قوغلاپ چىقاردى. ئىلياس خوجا شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، زور تەييارلىقلار بىلەن تۆمۈرنى بىر قېتىم مەغلۇپ قىلدى، ئەمما ئۇ ۋاقىتلىق ھادىسە ئىدى، بۇ چاغلاردا تۆمۈر زور تىرىشچانلىق بىلەن كۈچ توپلاۋاتاتتى.

ئىلياس خوجا يۇقىرىقىدەك ئازراق غەلىبىگە ئېرىشىش بىلەنلا تېخىمۇ مەغرۇرلىنىپ كەتتى. ئۇ ئوردىدا سىياسىي ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرى - قەمەرىددىن بىلەن شەمسىددىننى ۋە دۆلەتنىڭ شاھ دوغلادلىرىنى ئىشتىن بوشىتىۋەتتى، قەمەرىددىننىڭ ئورنىغا ناھايىتى ياش،

---

1 مۇسۇلمان تارىخچىلىرى يازغاندا فارسىي ھالدا خۇدايدات بەتتە باشتا ئىدى، دەيدۇ.
2 ئۇرىيەكستانىڭ بىر كۆلىنىڭ.
3 ئەسىر تۆمۈر كوراگان.

تەجرىبىسىز خۇدايداتنى بەگلەر بېگى مەنسىپىگە چىقاردى.
ئىلياس خوجا بۇ قېتىمقى سىياسىي ئىسلاھاتتا دۆلەتنىڭ ھەربىي، سىياسىي، مەمۇرىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئاساسلىق ئەربابلىرىنى ئىشتىن بوشىتىپ، زور خەتەر يۈز بېرىش ئېھتىمالىنى پەيدا قىلدى. ئۇ بۇ قىلمىشى بىلەن بىرىنچىدىن، خەلقنىڭ نارازىلىقىغا ئۇچراپ، خەلق نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەن بولسا، ئىككىنچىدىن، تۇغلۇق تۆمۈر دۆلىتىنى بەرپا قىلىشتا ئاجايىپ كۈچ چىقارغان قەمەرىددىن باشلىق دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك غەزىبىنى قوزغىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلياس خوجا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا چىقارغان ئادەملەر ياش، تەجرىبىسىز بولغانلىقى ئۈچۈن دۆلەتنىڭ ئىچكى ئورگانلىرىدا كۈچلۈك زىددىيەت ئەۋج ئالدى. ئىلياس خوجا دۆلىتىدە پەيدا بولغان يۇقىرىقى ئىچكى، تاشقى زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىپ كېتىشى، ئىلياس خوجا ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزىنى قىسقارتتى. نەتىجىدە قەمەرىددىن ھىجىرىيە 770 - يىلى (مىلادى 1368 - يىلى) ئىلياس خوجىنى يېڭىپ، 18 شاھزادىنى بىراقلا قەتل قىلدى. پەقەت خۇدايدات ناھەسىدە خىزىرخوجىنى قاچۇرۇۋېتىشكە مۇيەسسەر بولالمىدى، قەمەرىددىن قاراشەھەردە مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. 1369 - يىلى كۆرۈنۈشتە ئىچكى ئۇرۇش تۈگىگەندەك تۇراتتى. چۈنكى بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى زور بىر سىياسىي كۈچ ئەمىر تۆمۈر كوراگان مەيدانغا چىققانىدى. ئۇ 1369 - يىلى ماۋرا ئۇننەھر ئەمىرى ھۈسەيىننى يېڭىپ، پۈتۈن غەربىي تۈركىستان ۋە ئافغانىستانغىچە يېتىپ بېرىپ، 1370 - يىلى ئۆزىنى پۈتۈن ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى. بۇ چاغدا جۇڭگودا چىڭگىز خاندانلىقى - يۈەن سۇلالىسى يوقىتىلىپ، مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇۋاتاتتى. تۆمۈر جۇڭگو تەررىتورىيىسىدىكى بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بېسىۋېلىش

پىلانىنى تۈزدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن قەمەرىددىن رەھبەرلىك قىلىۋاتقان تۈغلۇق تۆمۈر دۆلىتىنى يۇتۇۋېلىش يولىغا كىردى. ئۇ 1370 — 1405 - يىللار ئارىلىقىدا شىنجاڭغا ناھايىتى زور كۆلەمدە بەش قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، قەمەرىددىنىڭ ۋە خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقى نەتىجىسىدە شىنجاڭنى بېسىۋالالمىدى. ئەمما قەمەرىددىن زور مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلەرگە دۇچ كەلدى.

مانا شۇ چاغلاردا قەشقەرنى سوراپ تۇرغان خۇدايدات دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ۋە تاشقى دۇشمەن تۆمۈرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، دادىسى بولاچى بەگ تۈغلۇق تۆمۈرنى قانداق تېپىپ كېلىپ تەختكە چىقىرىپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن بولسا، بۇمۇ 26 ياشقا كىرگەن خىزىر خوجىنى[1] ئوتتۇرىغا چىقىرىپ تەختكە ئولتۇرغۇزدى، 1389 - يىلى خىزىرخوجا خان دەپ ئېتىراپ قىلىندى. بۇ چاغدا تۆمۈر تېخى ھۇجۇمنى توختاتمىغانىدى.

بارتولدنىڭ بايان قىلىشىچە، 1390 - يىلى تۆمۈر ناھايىتى نۇرغۇن كۈچ توپلاپ، شىنجاڭنى پۈتۈنلەي بېسىۋېلىش نىيىتىگە كەلگەن. بارتولدنىڭ «تارىخى رەشىدى» دىن پاكىت كەلتۈرۈپ ئىسپاتلىشىچە، مۇشۇ قېتىمقى ئېرتىش بويىدا بولغان جەڭدە قەمەرىددىن ئورمان ئىچىگە كىرىپ كېتىپ غايىب بولغان.[2] تۆمۈر شۇنىڭدىن كېيىن غەرب تەرەپتىكى ئۇرۇشلار بىلەن مەشغۇل بولۇپ خىزىر خوجىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشىغا دەخلى قىلالمىدى.

1397 - يىلى خىزىر خوجا تۆمۈرگە ئۆز ئوغلى شەمئىي

---

① بەزى مەلۇماتلاردا ئېيتىلىشىچە، خىزىر خوجا دادىسى تۇغلۇق تۆمۈر ۋاپات بولغان چاغدا تېخى ئەمچەكتىكى بوۋاق بولۇپ، قەمەرىددىن قۇدرەت تاپقان چاغلاردا، خىزىر خوجا قەشقەر بىلەن بەدەخشان ئوتتۇرىسىدىكى تاغدا يوشۇرۇن تەربىيە ئالغان. كېيىن دۆلەتنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ يېنىدا 12 يىل تۇرغانىمىش.

② شەرق مۇسۇلمان تارىخچىلىرى قەمەرىددىن سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغاندا، خىزىر خوجىنى خۇدايدات كۈچىغا بىللە ئېلىپ كەتكەن دەيدۇ (ئاپتوردىن).

جاهاننی ئەلچی قىلىپ ئەۋەتىدۇ. تۆمۇر ئەلچىنىڭ قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ سىڭلىسى تەۋەككۈل ئاغانىڭ ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تۆمۇرنىڭ ئارزۇسى قوبۇل قىلىنىدۇ. تەۋەككۈل ئاغا تۆمۇر ئوردىسىدا «كىچىك خانىم» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئۆتىدۇ. خىزىر خوجا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان يىللاردا تۆمۇر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى نورمال داۋاملاشتۇرىدۇ.

خىزىر خوجا 1399 - يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. پەرغانە ھۆكۈمدارى ئۆمەر شەيخنىڭ ئوغلى ئىسكەندەر خىزىر خوجىنىڭ تۆت ئوغلى — شەمئىي جاھان، مۇھەممەت ئوغلان، شەرئىلى، شاھ جاھانلار ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىپ بولغان جېدەلدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ.

«تۆمۇر جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن چوڭ ھازىرلىق قىلىدۇ. مۇشۇ مەقسەت بىلەن 1404 - يىلى موغۇلىستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى تۆمۇرنىڭ تېخى يېشىغا توشمىغان نەۋرىسى ئۇلۇغبەك باشچى قىلىپ قويۇلغان تاشكەنت ۋىلايىتىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپ بېرىدۇ. شەرقىي تۈركىستانىنى بولسا پەرغانە ۋىلايىتىگە بويسۇندۇرۇپ بېرىدۇ»[1].

ماۋۇرا ئۇنىڭ ھۆكۈمدارى ئۇلۇغبەك شىنجاڭنى ئىگىلەش ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ ئەۋلادى ۋەيسىخاننىڭ 1434 - يىلى ئۆلكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەرگە ساتۇقخاننى ئەۋەتىدۇ. ئەمما ساتۇق قەشقەر خەلقى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن موغۇل ئەمىرلىرى ۋەيسىخاننىڭ ئىككى ئوغلى (تېخى يېشىغا توشمىغان) ئىسەن بۇقا بىلەن يۇنۇسخاننى ھاكىمىيەتكە چىقىرىشتا ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

① بارتولد «يەتتە سۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكى»، 80 - 81 - بەتلەر.

ئاخىر ئېسەن بۇقا تەرەپدارلىرى ئۈستۈن كېلىپ يېڭىپ چىقىدۇ. بۇ ئىشقا قول تىققان ئۇلۇغبەك ئادەملىرى يۇنۇسخاننى ماۋۇرا ئۈننەھرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ. يۇنۇسخان مەشھۇر تۈمۇر تارىخچىسى شەرەپلىددىن يەزدى قولىدا يەزدىدە 12 يىل تەربىيىلىنىپ، ئاندىن پېرسىيىگە ئەۋەتىلىدۇ، ئۇ پېرسىيىدە 17 - 18 يىل تەربىيىلىنىدۇ. بۇنى تۈمۇر ئەۋلادى يىراق ستراتېگىيە ئۈچۈن مەقسەتلىك ھالدا قىلغانىدى.

ئېسەن بۇقا 1456 - يىلىغا كەلگەندە تۈمۇر ئەۋلادلىرى ئۈچۈن ئەنسىز قوشنىغا ئايلاندى. ئېسەن بۇقا بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد ئوتتۇرىسىدا بىر نەچچە قېتىم جەڭ بولۇپ ئۆتتى. ئاخىر سۇلتان ئەبۇسەئىد ئېسەن بۇقىنى تىنچىتىش ئۈچۈن پېرسىيىدىن يۇنۇسخاننى چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا پاردەم بەردى ۋە ئىبراھىم قاتارلىق قوماندانلارنى قوشۇپ، قوراللاندۇرۇپ، ئېسەن بۇقىغا قارشى ماڭغۇزدى. لېكىن ئۇلار ئېسەن بۇقىدىن يېڭىلىپ پەرغانە بىلەن يەتتە سۇ ئارىلىقىدىكى ئەبۇسەئىد يۇنۇسخانغا ئىنئام قىلغان يەتتە كەنت (چىتى كەنت) كە كېلىپ ئورۇنلاشتى.

ئېسەن بۇقا 1462 - يىلى خانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ تۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتتى.

ئېسەن بۇقاخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى يۇنۇسخاننىڭ قولىغا ئۆتتى. 1468 - 1469 - يىللىرى ئېسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى دوس مۇھەممەت ئاقسۇ ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنلا ئۇ جايلارمۇ يۇنۇسخاننىڭ قولىغا ئۆتتى. دوس مۇھەممەتنىڭ ئوغلى كېپەك سۇلتان تۇرپاننى تۆت يىل ئىدارە قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر يۇنۇسخاننىڭ ھىيلىسى بىلەن ئۇمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، تۇرپانمۇ يۇنۇسخاننىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ 1472 - يىلى ئەتراپىدا شىنجاڭنىڭ بىر قىسمى

يۇنۇسخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بىر پۈتۈن دۆلەتكە ئايلاندى. يۇنۇسخان ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغۇللىرىغا قىزلىرىنى بېرىپ ئۇرۇغ - تۇغقان بولغانىدى. لېكىن ئۇ ئۆمەر شەيخنىڭ ئاتىسى ئەبۇسەئىد زامانىدىلا پەرغانىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، بۇ ئەملگە ئاشمىدى. كېيىن ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغۇللىرى ئەخمەت مىرزا بىلەن ئۆمەر شەيخنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش ماجىرالىرىغا قول سېلىپ، 1482 - يىلى سايرامنى، 1484 - يىلى تاشكەنتنى ئۆز يەرلىرىگە قوشۇۋالىدۇ. لېكىن يۇنۇسخان پۇقرالىرى بىلەن پۈتۈنلەي قارىمۇقارشى ئىدى. ئۇ شەھەر ھاياتىدا ئۆسۈپ چوڭ بولغىنى ئۈچۈن كۆچمەن ھاياتقا زادىلا كۆنەلمىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ماخمۇتخان، ئەخمەت دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ئەخمەتنىڭ جىيەنى بابىر (بابىر بولسا يۇنۇسخان ئۆمەر شەيخكە بەرگەن قۇتلۇق نىگار خانىمنىڭ ئوغلى ئىدى) نىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئەخمەت ئىسمى جىسمىغا لايىق يايلاق ئوغلى ئىكەن، قەددى - قامىتى كېلىشكەن، كۆچلۈك، قاتتىق قول، باتۇر جەڭچى بولۇپ، قىلىچىنى باشقا ھەر قانداق قورالغا قارىغاندا ئۇستۇن قويىدىكەن. ئۇ موڭغۇلچە كىيىنىپ يۈرىدىكەن، ئۇنىڭ قورال سايمانلىرى، ئېتىنىڭ جابدۇقلىرىمۇ موڭغۇل ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن ئىكەن، ئەخمەت بۇ ئىككى جەڭدە قالماقلارنىڭ (ئۇيراتلارنىڭ) تەيجىسى ئېسەننىڭ كۆلىنى كۆككە سورۇۋېتىدۇ. ئەخمەتنىڭ مۇنداق جاسارىتى قالماقلارغا شۇنداق تەسىر قىلغانىكەنكى، ئۇلار بۇنىڭغا ئەخمەت «ئالاقچى»[1] دېگەن لەقەمنى بېرىدۇ. مانا شۇ ئەخمەت مەنسۇرخاننىڭ شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدىكى يەرلىرىگە خان بولدى. خەلق ئۇنى خان دەپ ئېتىراپ قىلدى. كۆچمەنلىك

---

① «ئالاقچى» - ئۇزۇن، ئېگىز، تۇز ۋە قاتىل دېگەن مەنىدە.

هایاتىغا كۆنمىگەن يۇنۇسخان ماۋرا ئۇننەھردە قالمۇەردى.
يۇنۇسخان 1487 - يىلى پالەچ كېسىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. يۇنۇسخاننىڭ ئورنىغا 1463 - يىلى (ياكى 1464 - يىلى) تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى ماخمۇت خان بولۇپ، يۇنۇسخاننىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى تېررىتورىيىسىگە ئىگىدارچىلىق قىلدى. ماخمۇت دادىسى يۇنۇسخاندەك بىلىملىك ئادەم بولۇپ، ئانچە - مۇنچە شېئىرمۇ يازاتتى. لېكىن ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلاردا بوشاڭ، ئىستىداتسىز ئادەم ئىدى. بۇ چاغدا تۆمۇرلەر ھاكىمىيىتى مۇنقەرزلىككە يۈزلىنىپ، ھالاك بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى.

يۇنۇسخان (1456 - يىلىدىن 1487 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) زامانىسىدا يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، شىنجاڭنىڭ بىر قىسمى بىرلىككە كەلگەن بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمىدا - جەنۇبىي شىنجاڭدا مۇستەقىل دوغلادلار ھاكىمىيىتى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭ يۇنۇسخان دەۋرىدىكى گەۋدىلىك ۋەكىلى ئاباباەكرى مىرزا ئىدى.

«تارىخى رەشىدى» («زەيلى» ئاخىرى) نىڭ ئاپتورى ماخمۇت جۇراسنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ئاباباەكرى مىرزا، سانسىز مىرزا، ھەيدەر مۇھەممەت مىرزىلار سەئىد ئەلىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەئىد ئەلى يۇقىرىدا بىز كۆرۈپ ئۆتكەن دوغلاد پولاتچى بەگ (بولاچى بەگ) نىڭ ئوغلى خۇدايداتنىڭ نەۋرىسى ئىدى. سەئىد ئەلى مىرزا دوغلادلارغا ۋارىسلىق قىلىپ قەشقەر، يەركەن، خوتەنگە 24 يىل ھۆكۈمران بولدى. سەئىد مىرزا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا يەركەننى پايتەخت قىلىپ تۇرۇپ، يۇقىرىقى جايلارغا يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

سانسىز مىرزا دۇنيادىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى مۇھەممەت ھەيدەر («تارىخي رەشىد» نىڭ ئاپتورى

مۇھەممەت ھەيدەر ھۆسەينىنىڭ بوۋىسى) قەشقەر خەلقىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا، تۆغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەۋلادى ئىسەن بۇقىنىڭ ئوغلى دوس مۇھەممەت ئاقسۇ ۋە ئۇنىڭ شەرقىگە ھۆكۈمران بولۇپ، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا قارشى ئەسكەر تارتىپ كەلدى. بۇ چاغ يۇنۇسخانىنىڭ ئىسەن بۇقا ئوغۇللىرىدىن ھاكىمىيەت تالىشىش دەۋرى بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخان تەرەپكە ئۆتۈپ، دوس مۇھەممەتنى چېكىندۈردى، بۇ چاغدا ئاباباكرى مىرزا، دوس مۇھەممەتنىڭ سىڭلىسى ھۆسنىگارغا ئۆيلىنىپ، دوس مۇھەممەتنىڭ قېشىدا تۇراتتى. يۇقىرىقى ۋەقەدىن كېيىن ئاباباكرى تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ يېنىغا (قەشقەرگە) قېچىپ بېرىۋالدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىنىڭ تېگىگە تېخى ھېچكىم سەزمىگەن چوڭ پىلان يوشۇرۇنغانىدى. ئىلاجسىز قالغان دوس مۇھەممەت ئۇنىڭ كەينىدىن ھۆسنىگارنى قەشقەرگە ئەۋەتىپ بەردى. دوس مۇھەممەت ئۆلگەندىن كېيىن ئاباباكرىنىڭ ئانىسى جىماك ئاغىچىنى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا نىكاھىغا ئالدى. بۇ ھال ئاباباكرىنىڭ كەلگۈسى ھەرىكىتى ئۈچۈن تېخىمۇ قولايلىق شارائىت يارىلىشىنىڭ يەنە بىر ئامىلى بولۇپ قالدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جەنۇبىي شىنجاڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مەركىزى قەشقەر ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزى قەشقەردە تۇراتتى.

ئاباباكرى ئالدى بىلەن يەركەنگە بېرىپ ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزدى. بۇنى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا ھېيلىگەرلىك بىلەن «ھاكىمىيەتنى يات قولدىن خالىي قىلدىم» دېگەن مەنىدە خەت يېزىپ ئانىسى ئارقىلىق ھاكىمدارنىشەندۇرۇپ يەركەندىكى ئۆز ھاكىمىيىتىنى قانۇنلاشتۇرۇۋالدى ۋە ئىككى-ئۈچ يىل مۇھەممەت ھەيدەرگە سوۋغا - سالام ئەۋەتىپ، ياخشى

مۇئامىله قىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا قاتتىق قول، ئىستىبدات، نادان ئادەم ئىدى، ئاتابەكرى ئۇنىڭ ئەكسىچە ھىيلىگەر، ئىشىنىڭ ئېپىنى بىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ توپلىغان خەزىنىسىنى ئالدى بىلەن ئۆز يېنىغا ئادەم توپلاشقا ئىشلەتتى. ئىككى- ئۈچ يىل ئىچىدە ئاقسۇ، قەشقەردىكى تالانتلىق ئادەملەر قېچىپ كېلىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىغا توپلاندى. ئۇ خوتەننى سوراۋاتقان خان نەزەر مىرزا، قۇل نەزەر مىرزىلارنىڭ مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا بىلەن بولغان ئىچكى زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى يوقىتىشنى ئانىسى ئارقىلىق مۇھەممەت ھەيدەرگە تەستىقلىتىۋېلىپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلىپ، خوتەننى بېسىۋالدى. ئاتابەكرى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنى ئالداپ خەت يېزىپ، ئۇنىڭ قوماندانلىرىنى بەدەخشانغا كەتكۈزۈۋېتىپ، تۇيۇقسىزلا يېكسارغا ھۇجۇم قىلىپ كەلدى. مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر ئالدانغانلىقىغا پۇشايمان قىلىپ، ئۇرۇشقا ئاتلاندى، لېكىن قاتتىق يېڭىلدى. ئۇ ئىلاجسىزلىقتىن شەرقىي شىنجاڭ ھۆكۈمدارى يۇنۇسخاندىن ياردەم سورىدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخانلار 1482 -، 1483 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئاتابەكرىگە قارشى كۈچ توپلاپ، يەركەنگە ھۇجۇم قىلدى. لېكىن بۇ چاغدا ئاتابەكرى ھەربىي كۈچىنى يېتەرلىك مۇنتىزملاشتۇرۇۋالغاچقا، ئۇلار يەنە يېڭىلىپ، قەشقەردىمۇ تۇرالماي، ئاقسۇغا چېكىندى. نەتىجىدە قەشقەرمۇ ئاتابەكرى قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

يۇنۇسخان ئىككىنچى قېتىم كۈچ توپلاپ ئاتابەكرىگە قارشى ئاتلىنىشقا ئۇلگۈرەلمىدى، چۈنكى ماۋرا ئۇننەھرده كۈيئوغلى ئۆمەر شەيخ بىلەن ئەخمەت مىرزا (ئەبۇ. سەئىد ئوغۇللىرى) ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش جېدىلى چىقىپ شۇنى ئايرىش ئۈچۈن ماۋرا ئۇننەھرگە يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغ ئاتابەكرى ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەملەش ۋە

كېڭەيتىشكە ياخشى پۇرسەت بولدى.

يۇنۇسخان 1487 - يىلى پالەچ بولۇپ تاشكەنتتە ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا چوڭ ئوغلى ماخمۇت چىقتى. ئۇ ماۋۇرا ئۇننەھەردە ئۆز يەرلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە خېلى نۇرغۇن كۈچ چىقاردى ۋە بۇ جەھەتتە خېلى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. ئەمما 1500 - يىللىرىدىن باشلاپ ئوبۇلخەيرىنىڭ نەۋرىسى ئۆزبېك خانى مۇھەممەت شايبانىخان ناھايىتى تېزلىكتە ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىگە كۆتۈرۈلدى.

ماخمۇتخان دەسلەپتە شايبانىخانىنىڭ غەربىي تۈركىستانىنى — بۇخارا، سەمەرقەنتنى ئىگىلىشىگە يارىدەم بەردى. لېكىن ئاز ۋاقىت ئۆتمەي، ئۇ ماخمۇتخانغىمۇ قىلىچ كۆتۈردى. ماخمۇتخان شايبانغا تەڭ كېلەلمەي شەرقىي شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان ئىنىسى ئەخمەتخانغا مۇراجىئەت قىلدى. ئەخمەتخان شىنجاڭدا ئۆز ھاكىمىيىتىگە قارشى بولغان ئۇيراتلار، قازاقلار ھۇجۇمىنى بىر نەچچە قېتىم تارمار قىلغان بولسىمۇ، ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىگىلەپ ئالغان ئابابەكرىنى تارمار قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىدى.

ئەخمەتخان موغۇلىستانىنى ئۆزىنىڭ 19 ياشلىق چوڭ ئوغلى مەنسۇرخانىنىڭ باشقۇرۇشىغا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئوغۇللىرى خېلىلىخان بىلەن سەئىدخانىنى ئېلىپ تاشكەنتكە كەلدى. 1503 - يىلى شايبانىخان بىلەن ئاقسىكەت دېگەن جايدا جەڭ باشلاندى. شايبانىخان تۈيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن موغۇل ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى. ئەخمەتخان، ماخمۇتخان ئاكا-ئۇكا ئوغۇللىرى بىلەن ئەسىرگە چۈشتى. شايبانىخان ماخمۇتتىن تاشكەنت ۋە سايراملارنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنى موغۇلىستانغا قويۇۋەتتى. ئاكا - ئۇكا ئىككىنچى يىلى قىشنى ئاقسۇدا بىللە ئۆتكۈزدى. ئەخمەت ئاقسۇدا پالەچ بولۇپ ۋاپات بولدى. ماخمۇت ئاقسۇنى ۋە شىنجاڭنىڭ شەرقىي

قىسمىنى ئۆزىنىڭ جىيەنلىرىگە تاشلاپ بېرىپ، يەتتە كەنتكە بېرىپ ئورۇنلاشتى. ئاقسۇدا ئەخمەتخانىنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىقتى. ئۇنىڭ ئۆكسى خېلىل سۇلتان يەتتە سۇغا بېرىپ قىرغىزلارغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى بولۇۋالدى. ئاردىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، ئەخمەتخانىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى سەئىدخان دادىسى بىلەن ئۆزبېكلەر قولىدىن قېچىپ چىقىپ، خېلىلغا قوشۇلدى. ئۇ ئاز ۋاقىتتىن كېيىن يەتتە كەنتتىكى تاغىسى ماخمۇتنىڭ قېشىغا كېلىپ تۇردى. ئۇ تاغىسى ماخمۇتنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا ئىچى پۈشۈپ ئۇزاق تۇرماي يەنە خېلىلنىڭ قېشىغا قايتىپ كېلىپ، تۆت يىل تۇردى. بۇ چاغدا ئاكا - ئۇكا ئىككىسى تاغىسى ماخمۇتنىڭ چىرىك، ئىستىبدات ھاكىمىيىتى بىلەن ئوچۇق دۇشمەنلەشتى. بۇلارنى سۇلىھ قىلىش ئۈچۈن ئىنجاڭدىن مەنسۇرخان كېلىپ ئوتتۇرىغا چۈشتى. كۆرۈنۈشتە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ياخشى بولغاندەك قىلسىمۇ، مەنسۇر ئەتكەندىن كېيىن دۇشمەنلىك تېخىمۇ كۈچەيدى، چۈنكى ئۇلار ئارىسىدىكى تۈپكى زىددىيەت ھەل قىلىنمىغانىدى. نەتىجىدە خېلىل بىلەن سەئىد ماخمۇتنىڭ يەتتە كەنتنى مەركەز قىلغان يەتتە سۇدىكى ھاكىمىيىتىنى ئۆرۈۋەتتى. ئامالسىز قالغان ماخمۇت 1508 - يىلى ماۋرا ئۇنىنەھرگە بەش ئوغلى بىلەن كېلىپ شايبانىخانغا تەسلىم بولدى. ۋەھشي ئىستىبدات شايبانىخان ئۆزبېكنىڭ غەربىي تۈركىستانغا كىرىشىگە شۇنچە چوڭ يارەدەم بەرگەن سۇلتان ماخمۇتخاننى سىر دەريا بويىدىكى خوجەنتتە بەش ئوغلى بىلەن قوشۇپ بىراقلا قەتل قىلدى.

بۇنى ئاڭلىغان مەنسۇرخان يەتتە سۇدا مۇستەقىللىق ئېلان قىلغان ئىككى ئىنىسى خېلىل بىلەن سەئىدخانلارغا قارشى ئەسكەر تارتىپ كېلىپ ئالمۇتا يېنىدا (بەزى ماتېرىياللاردا چارىن يېنىدا دېيىلىدۇ) قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزۈل -

كېسىل تارمار قىلدى. خېلىل پەرغانىگە قېچىپ كېلىدۇ، لېكىن بۇ جايىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان جانىبەك تەرەپتىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. سەئىد خان نارىنىڭ يېنىدىكى ئورمانلىققا قېچىپ كىرىپ پاناھلاندى.

مانا شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن شىنجاڭ تېررىتورىيىسىدىكى ئالتە شەھەر ۋە ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا سۇلتان ئابابەكرى دوغلاد ھۆكۈمران بولغان بولسا، كۈچادىن قۇمۇلغىچە، باركۆلدىن بەش بالىقچە، ئىلىدىن يەتتە سۇ، ئىسسىق كۆل بويلىرىغىچە ئەخمەت ئالاچى بەگنىڭ چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

سەئىدخان نارىن جاڭگاللىقىدا بىر مەزگىل يوشۇرۇنۇپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى ھەمراھلىرىنىڭ تەلەپ قىلىشى بىلەن پەرغانىغا كەلگەن بولسىمۇ، بۇ يەردە ئەسىرگە ئېلىنىدى. لېكىن ئۇ يەنە ھەمراھلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قېچىپ قۇتۇلۇپ، كابۇل شەھىرىگە يېتىپ كەلدى. 1508 - يىلى ئۇ مانا شۇ كابۇل شەھىرىدە ئاتاقلىق ھىندى شاھى زوھىردىن بابۇر ھۇزۇرىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتى. سەئىدخانىنىڭ بابۇرغا بېرىپ پاناھلىق تىلىشى، ئۇنىڭدىن ياردەم ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنى شىنجاڭدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەشنى مەقسەت قىلاتتى.

سەئىدخانىنىڭ بۇ مەقسىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئۆزئارا توقۇنۇش - زىددىيەتلىرى پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى.

سەئىدخان ۋە خېلىل خانلارنى ئالمۇتا ئەتراپىدا يېڭىپ يەتتە سۇنى ئىگىلىۋالغان مەنسۇرخان ئەمدى ئابابەكرىنىڭ ئەمىر ۋەلى قوماندانلىقىدا ئەۋەتكەن كۈچلۈك قوشۇنىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. يەتتە سۇدا قاتتىق يېڭىلگەن مەنسۇرخان ھەتتا ئۆز دۆلىتى شىنجاڭدا (ئاقسۇدا) پۈت تىرەپ تۇرالماي، يەتتە سۇدىن

ئۆزى بىلەن بىللە چېكىنگەن قىرغىزلار بىلەن چالىش (قارا شەھەر) قا چېكىندى.

مانا بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى سىياسىي كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقىدىكى بىرىنچى ئۆزگىرىش بولسا، ئىككىنچى چوڭ ئۆزگىرىش شۇ بولدىكى، تۆمۇرلەر دۆلىتىگە خاتىمە بەرگەن ئۆزبېك خانى شايبانىخاننى 1510 - يىلى ئەتراپىدا قازاق خانى قاسىم تارمار قىلىپ، 1512 - يىلى تالاش ۋە سايرامىلارنى ئىشغال قىلىپ، تاشكەنت ئەتراپىنى تالان - تاراج قىلدى. شۇندىن كېيىن ئۆزبېك دۆلىتى قايتا بىرلىككە كېلەلمەي، پارچىلىنىپ، بۇخارا، خىۋە، پەرغانە خانلىقلىرىغا بۆلۈندى.

سەئىدخان ئۆچۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئىجتىمائىي شارائىتىدىكى يۇقىرىقى ئوخشىمىغانلاردىن تاشقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي مۇھىتىدىكى ھۆكۈمران سىياسىي كۆچلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان قازاق خانى قاسىمخان بىلەن بولغان ئالاقىسى بولدى. قاسىمخان سەئىدخاننىڭ بوۋىسى يۇنۇسخاننىڭ تۆتىنچى قىزى سۇلتان نىگارخانىمنى ئالغانىدى. بۇ چاغدا سۇلتان نىگارخانىم قاسىمخان ئائىلىسىدە ھەممە تەرەپتىن ئابرويى ئوستۇن مۆتىۋەر ئايال ئىدى.

سەئىدخان بابۇر دەرگاھىدا خىزمەتتە تۇرۇپ، 1513 - يىلى كۆز پەسلىدە قاسىمخاننىڭ چۇ دەريا سى يېقىنىدىكى قارارگاھىغا قاسىمخاننى زىيارەت قىلىش ئۆچۈن كەلدى. بۇ چاغدا قاسىمخان 65 ياش ئەتراپىدىكى كىشى ئىدى. قاسىمخان ئۆزىنىڭ سىياسىي ئورنىغا ۋە ياش جەھەتتە سەئىدخاندىن چوڭلۇقىغا قارىماي، سەئىدخانغا ئۆزىنى كۆيئوغۇل ھېسابلاپ ئۇنى ناھايىتى چوڭ ھۆرمەت داغدۇغا بىلەن كۈتۈۋالدى...

سەئىدخان ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي مۇھىتىدىكى ئۆزىگە پايدىلىق شەرت - شارائىتتىن پايدىلىنىپ، بابۇر ۋە قاسىمخاننىڭ ئۆزىگە ھەربىي ئارقا تىرەك قىلىپ تۇرۇپ 4700 كىشىلىك

قوراللىق قوشۇن تەييارلاپ ئالدى. سەئىدخان 1514 - يىلى بابۇردىن ئايرىلىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلغان شىنجاڭ ھۆكۈمرانى ئاباباكرى بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى.

سەئىدخان قوشۇنىنى باشلاپ تورغات داۋانىدىن ئېشىپ چۇشۇپ، قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، ئاباباكرىنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلدى.

سەئىدخان جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆزىگە تولۇق بويسۇندۇرغاندىن كېيىن يەركەننى ئۆز دۆلىتىنىڭ قارارگاھى قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ چاغدا پۈتۈن شىنجاڭدا تولۇق خاتىرجەملىك، تىنچلىق ئەسلىگە كەلدى. لېكىن تېخى شىنجاڭ بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلانغان سەئىدخان دۆلىتى قارىمىقىغا كىرمىگەنىدى. چۈنكى شىمالىي شىنجاڭنى تۇرپاننى مەركەز قىلغان ھالدا ئاكىسى مەنسۇرخان ئىگىلەپ تۇراتتى. سەئىدخان پۈتۈن شىنجاڭنى (يەتتە سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا) بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى، تىنچلىق بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇش يوللىرىنى ئىزدەشكە كىرىشتى. ئاكىسى مەنسۇرمۇ سەئىدخاننىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ھەربىي قۇدرىتىدىن قاتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئىنىسى سەئىدخان بىلەن سۇلھە قىلىپ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش خىيالىغا كەلگەنىدى. چۈنكى ئۇ ئالمۇتا ئۇرۇشىدىكى ئېشىدىن ئۆچ ئالمدۇ دەپ بەك قورقاتتى.

بۇ چاغدا غەربىي ئاسىيادىكى ئۆزبېك خانلىرىنىڭ ئۆزئارا قىلىشىۋاتقان ئىچكى جېدەل - ماجىرالىرى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» لىرى بولغان «ئەۋلىيا» سوپىلارنىڭ ئەجداتىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «مۇقەددەس» تەييار «بەخت - سائادەت» لىرىنى ۋە شېرىن چۈشلىرىنى رەھىمسىزلەرچە بۇزۇپ تاشلىغىنى ئۈچۈن، ئۇلار توپ - توپى بىلەن شەرقە — شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭ خانلىرىنىڭ ئوردىلىرىنى پاناھ قىلىپ، ئوردا ھاكىمىيىتىنىڭ

ئىستىبدات تۈزۈكلىرىگە ئايلانماقتا ئىدى. ئۇلار فېئودال ئىسلام شەرقىدىكى خەلق ئېتىقادىدا قانچىلىك ئىشەنچىكە ئىگە بولۇپ، فېئودال ئوردا ھاكىمىيىتىدىن قانچىلىك ئىمتىيازغا ئېرىشىپ، سۇلۇكتەك تەيىار تاپلىق ھايات كەچۈرۈپ كەلگەن بولسا، شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەنلىرى «يوقىتىلغان جەننىتى» نى باشقىدىن قولغا كەلتۈرۈپ يىلتىز تارتماقتا ئىدى.

مەنسۇرخان يۇقىرىقى خىيالىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن دادىسى ئەخمەتخاننىڭ «پىرى»، ئۆز ئوردىسىنىڭ مەنسۇبى «تۈۋرۈكى» ھېسابلانغان، ئۇلۇغبەكنىڭ قاتىلى بولغان ئەڭ چوڭ پومپىچىك ئىشان خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئوغلى خوجا تاجىدىننى ئىشقا سالدى.

نەتىجىدە، 1516 - يىلى ئاقسۇ بىلەن كۈچار ئوتتۇرىسىدىكى «ئاربات» دېگەن جايدا مەنسۇر بىلەن سەئىدخان ئىككىسى مۇڭۇپپەقىيەتلىك ھالدا ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا تولۇق سۇلھ ئورناتتى. مەنسۇرخان تۇرپان ۋە قاراشەھەرلەرنى بىۋاستە باشقۇرغۇچى شەرقىي شىنجاڭ ھۆكۈمرانى؛ ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى ئىمىن خوجا ئۇچتۇرپان، ئاقسۇلارنى؛ ئۇچىنچى ئىنىسى باباچاق سۇلتانباي بىلەن كۈچارنى باشقۇردى. ھەممىنىڭ ئۈستىدە ئالىي ھۆكۈمران سەئىدخان تۇراتتى.

سەئىدخان پۈتۈن شىنجاڭنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىمۇ ئۆز تەسىرىگە ئېلىپ، ئابابەكرى بىلەن جەڭ قىلغاندا خىزمەت كۆرسەتكەن قىرغىز مۇھەممەتنى بۇ جايدىكى قىرغىزلارغا يولباشچى قىلىپ بېكىتتىپ قويدى.

دۆلەت ئامانلىقىنى ساقلاش ۋەزىپىسى تارىخچى مۇھەممەت ھەيدەرگە تاپشۇرۇلدى. 1517 - يىلى، قىرغىز مۇھەممەت باشقىدىن باش كۆتۈرۈپ تۈركىستان، تاشكەنت، سايراملارغا ھۇجۇم قىلىپ، سەئىدخان ھاكىمىيىتىگە خەۋپ تۇغدۇردى. ئۇنى ئىنىسى ئىمىن خوجىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ماسلىشىشى

بىلەن بەستقتۇرۇپ، مۇھەممەتنى ئەسىرگە ئالدى. 1522 - يىلى قىرغىزلار يەنە باش كۆتۈردى. بۇنىڭغا ئوغلى ئابدۇرىشىتخاننى باش قىلىپ، ئەسىرگە ئېلىنغان مۇھەممەتنى ئازاد قىلىپ، قوشۇپ بەردى. ئۇلار قىرغىزلارنى تولۇق بويسۇندۇرۇپ، سەئىدخان ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قوشقار دېگەن جايدا مۇداپىئە ئىستىھكامى قۇردى ۋە قاچالماي قالغان بىر قىسىم قىرغىزلارنى يىغىپ ئۆز ئىلىگە قوشۇۋالدى. ئابدۇرىشىتخان قوشقاردا مۇقىم تۇرۇپ ئۆز دۆلىتىنى مۇداپىئە قىلدى. بۇ جايغا ئارىلاپ - ئارىلاپ سەئىدخان ئۆزىمۇ كېلىپ تۇردى.

1524 - يىلى سەئىدخان دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن يەتتە سۇنىڭ شىمالىي تەرىپىنى سوراپ تۇرغان قازاق خانى قاسىمنىڭ جىيەنى تاھىر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، تاھىرنىڭ سىڭلىسىنى ئوغلى ئابدۇرىشىتخانغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ موڭغۇللار بىلەن بىرلىشىش نىيىتىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. بۇ يىللاردا موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىنى بىر نەچچە قېتىم تارمار قىلغان ئابدۇرىشىتخانغا «غازى» دېگەن نام بېرىلگەنىدى.

سەئىدخان ئۆز دۆلىتىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى بابۇر بىلەن «قوش تەۋەلىك» ھالغا كەلتۈردى. 1528 - يىلى دانا شاھ سەئىدخان ئۆز دۆلىتىنىڭ يىراق ئىستىقبالىنى كۆزلەپ چوڭ ئوغلى ئابدۇرىشىتخاننى ئۆزىنىڭ ۋەلىئەھد (تەخت ۋارىسى) لىكىگە تەيىنلىدى. ئۇنىڭ تېخىمۇ كۆچلۈك چېنىقتۇرۇش مەقسىتىدە ئىنىسى ئىسمەن خوجىنىڭ ئاقسۇ ۋالىيلىقىدىن بوشىتىپ، قايتۇرۇپ كېلىپ، ئورنىغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى.

غەربىي تىبەت (ھازىرقى لاداق ۋە بالتىستان) سۇلتان

ئابابەكرنىڭ زامانىسىدە شىنجاڭغا تەۋە ئىدى. ئاربدىكى قالايمىقانچىلىقلاردا ئۇلار بۇ تەۋەلىكتىن چىقىپ ئۆز ئالدىغا پارچىلىنىپ، ئايرىم - ئايرىم بەگلىكلەرگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. كەشمىرمۇ خۇددى شۇنداق ئىدى. سەئىدخان بۇ جايلارنى ئۆز تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەربىكەتكە كىرىشتى. 1532 - يىلى كۈيئوغلى ھەيدەر مىرزا («تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى) بىلەن كېچىك ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى چوڭ قوشۇن بىلەن لاداققا ماڭغۇزدى. ئۇلار شۇ يىلى لاداقنى ئىشغال قىلدى. 1533 - يىلى كەشمىر پادىشاھلىقىنى لاسا قىلىپ بېتىم تۇزۇلدى. سەئىدخان ھەيدەر مىرزا بىلەن ئىسكەندەر سۇلتاننى كۈچلۈك قوشۇن بىلەن يۇرۇش قىلىپ، پۈتۈن تىبەتنى تەسلىم قىلىش ئۈچۈن لاساغا يۇرۇش قىلىشقا بۇيرۇق بېرىپ، ئۆزى قارا قۇرۇم تاغلىرى ئارقىلىق يەركەنگە قايتقاندا بەختكە قارشى يولدا تۇتەك تېگىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىدىنى خانلىق ئوردىسىغا بېغىشلاپ دەپنە قىلدى. ھازىر بۇ جاي يەركەندىكى ئالتۇنلۇق دېيىلىدۇ.

بۇ چاغدا ئابدۇرىشىتخان ئاقسۇدا ئىدى. سەئىدخانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەمىر كىبىر ۋە قەشقەرنىڭ ۋالىيسى سەئىد مۇھەممەت مىرزا («تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى ھەيدەر مۇھەممەت مىرزىنىڭ تاغىسى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلماقچى بولغاندا سېزىلىپ قېلىپ ئابدۇرىشىتخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگىنى ئۈچۈن ھەيدەر مىرزا ئۆز بېشىدىن قورقۇپ تىبەتتىن شىنجاڭغا قايتماي بابۇر شاھنىڭ كەشمىردىكى ھاكىمى ھومايۇنىنىڭ قېشىغا كەتكەنىدى. ئۇ 1542 - يىلىدىن 1546 - يىلىغىچە بولغان تۆت يىل جەريانىدا دۇنياغا داڭلىق بولغان ئىككى قىسىملىق «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسىرنى پارس تىلىدا يازىدۇ. بۇ كىتاب ۱۱، ۱۱۱ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىنى

ئۆگىنىشنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلار قاتاردىن ئورۇن ئالىدۇ.

بۇ ئەسەر تارىخىي يادىكار بولۇشتىن تاشقىرى، «بابۇرنامە» دەك مەمۇئار خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەڭ يىرىك ئەدەبىي نەسرىي ئەسەر ھېسابلىنىپ، ھازىرقى دەۋر ئەدەبىي يادىكارلىقلار مۇنبىرىدىنمۇ ئۆزىگە خاس قىممەتلىك ئورۇنىنى ئىگىلىدى.

1534 - يىلى ئابدۇرىشىتخان تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئاق كىگىزنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، سەئىد خاندانلىقىنىڭ پۈتۈن ھەربىي قوماندان ۋە ئوردا بەگلىرىنىڭ بەيئەتى (بويسۇنۇش ۋەدىسى) نى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ خانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە ھاكىمىيىتىنى تەرتىپكە سالدى.

ئابدۇرىشىتخان ئۆز زامانىسىگە لايىق يېتىشكەن ھەربىي قوماندان، سىياسىئون ئىدى. لېكىن ئاتىسى ئۆلگەندە سەئىدخاندانلىقىنى سەئىدخان بىلەن بىللە قۇرغان، بۇ خاندانلىقتا سەئىدخان بىلەن بىللە ئىشلىگەن، ھەتتا ئاتىسى سەئىدخان بىلەن تىبەتكە «غازاتقا» بىللە بارغان، ئاتىسىنىڭ قانداق جان ئۇزگىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ھېيلىگەر، قارا نىيەت، سىياسىي سۇيىقەستچى ئەمىر ئىلى تاغاينىڭ «قۇرئان» تۇتۇپ قىلغان قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كېتىپ، سەئىدخانغا ئەڭ سادىق قەشقەر ۋالىيسى ئەمىر كەبىر سىيىت مۇھەممەت مىرزىنى ئۆلتۈرۈپ خاتا قىلىدۇ. دەل شۇ چاغدا ئىلى تاغاي ھەم ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ كەسكىن تەدبىرلىرىدىن قورقۇپ خوتەنگە قاچىدۇ. نەتىجىدە ئىلى تاغاينىڭ سۇيىقەستى پاش بولۇپ قالىدۇ. ئابدۇرىشىتخان ئۇلارنى خوتەنگىچە قوغلاپ بېرىپ، ئۇلارنىمۇ يوقىتىدۇ. بۇ چاغدا مەنسۇرخانىنىڭ ئىككى قېتىملىق قوراللىق ھۇجۇمىنىمۇ

تارمار قىلىدۇ. ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئۆستازلىرىدىن بىرى بولغان تارىخچى ۋە شائىر ھەيدەر مىرزا ئابدۇرىشىتخاننىڭ يۇقىرىقى قىلمىشلىرىدىن قاتتىق رەنجيدۇ. بۇ چاغدا ئۇ تىبەتتىن قايتىپ كېلىۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىغا قايتىپ كېلىشكە جۈرئەت قىلالماي، تۇغقىنى بابۇر شاھ (بۇ ۋاقىتتا بابۇر دۇنيادىن ئۆتكەنىدى) نىڭ ئوغلى ھومايۇن مىرزا ئالدىغا كېتىدۇ.

ئابدۇرىشىتخان ھاكىمىيەتكە چىققاندىن باشلاپ داۋاملىق ھالدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇستەھكەملەپ دۆلىتىنى گۈللەندۇرۇشكە تىرىشتى.

يەتتە سۇدا موڭغۇللار ھاكىمىيىتى ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىلا (1537 ـ 1570) قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەسلىگە كەلدى. بۇ چاغدا قازاقلار تاشكەنت دائىرىسىدىكى جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. يۇقىرىقى ئورتاق دۇشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئابدۇرىشىتخان ماۋرا ئۇننەھرىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى.

قازاقلار بىلەن يەتتە سۇدىكى توقۇنۇش تاھىرخان ۋاقتىدىلا بار ئىدى. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قاسىمخان ئۆلگەندىن كېيىن قەشقەرگە يېنىپ كەلگەن خانىش سۇلتان نىگار (تاھىرنىڭ ئۆگەي ئانىسى) نى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپمۇ بۇنى تولۇق ھەل قىلالمىغانىدى.

ئابدۇرىشىتخان ئاتىسىنىڭ ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، يەتتە سۇغا چوڭ ئوغلى ئابدۇلىتىپ خاننى ھۆكۈمران قىلىپ قويغانىدى. ئابدۇلىتىپ قازاق، قىرغىزلارنىڭ باشلىقى ھەقنەزەرنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىدا ھالاك بولدى. مىلادى 1537 ـ 1538 - يىللىرى ئابدۇرىشىتخان ناھايىتى چوڭ، قۇدرەتلىك قوشۇن بىلەن قازاق خانلىقىغا ئەجەللىك زەربە بەردى. بۇ جەڭدە تاھىرنىڭ ئىنىسى قازاقلار خانى

تۇغۇم ئۆزىنىڭ 37 سۇلتانى بىلەن بىللە ھالاك بولدى. بارتولد «مۇشۇ جەڭدىكى مەغلۇبىيەت تۇپەيلىدىن، يىراقتىكى ئەللەرگە قازاق خەلقى يەر يۈزىدىن پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىلىپتۇ، دېگەن خەۋەر تارقالدى» دەيدۇ. بۇ ۋەقەدىن بۇ قېتىمقى جەڭنىڭ دەھشىتىنى ۋە ئابدۇرىشىتخاننىڭ جاسارىتىنى ناھايىتى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئابدۇرىشىتخان ئۆز دۆلىتىنى ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈش، پارچىلىنىشلاردىن ساقلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بەرپا قىلىپ، ئۆز دۆلىتىنى سىرتقى تاجاۋۇزچى كۈچلەردىن ھىمايە قىلىپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ، ئەڭ مۇستەھكەم سىياسىي كۈچكە ئايلاندۇردى. بۇ شۇنجاڭدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئىچىدە ئەڭ ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق بولۇپ، 1514 - يىلىدىن 1684 - يىلىغىچە 170 يىل غالىبلارچە ھايات كەچۈردى.

خاندانلىقنىڭ پۈتۈن تارىخىدىن قارىغاندا، سەئىدخان دەۋرىدىن ئابدۇرىشىتخاننىڭ نەۋرىسى ئابدۇللاخان دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا كۆپ قېتىم ئىچكى ھاكىمىيەت تالىشىش، سىياسىي ئۆزگىرىش، قانلىق ۋەقە، جېدەل - ماجىرالار، سىرتقى تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ خاندانلىقنىڭ دانا رەھبەرلىرى سەئىدخان، ئابدۇرىشىتخان، ئابدۇكېرىمخان، ئابدۇللاخانلارنىڭ پەم ۋە جاسارەت بىلەن ئېلىپ بارغان ھەرىكەتلىرى دۆلەت ۋە خەلق تەقدىرىگە قارشى تۇغۇلغان بارلىق ئاپەتلەرگە خاتىمە بېرىپ، خاندانلىقتا شەكىللەنگەن دۆلەت بىرلىكى، تىنچلىق ۋەزىيەتىنىڭ مۇقىملىقىنى ئۇزاقىچە ساقلاپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى زور كۈچ بىلەن ئالغا سۈرۈپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا تۇچمەس ئىز قالدۇردى.

سەئىدىيە خاندانلىقى مەركەزلەشكەن چوڭ فېئودالل

دۆلەت بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ قۇدرەتلىك دۆلەت ھېسابلىناتتى. چۈنكى غەربىي تۈركىستان قازاق، موڭغۇل، ئۆزبېك خانلىقلىرىغا پارچىلىنىپ، جېدەل ـ ماجىرا ئىچىدە قالغانىدى.

سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مەركىزى يەركەن بولۇپ، ئۇنىڭغا بىۋاستە قارايدىغان ئالتە شەھەر ئۇنىڭ سەلتەنىتىنى تېخىمۇ ئاشۇراتتى. خاندانلىقنىڭ يەنە بىر قانىتى تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ۋالىيلىقى بولۇپ، ئۇنىڭغا كۈچادىن قۇمۇلغىچە، بەشبالىقتىن ئىلىغىچە. ئىلىدىن يەتتە سۇغىچە كەڭ مەيدانلىقلار قارايتتى. لېكىن سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتىن مەركەز بىۋاستە بىر تۇتاش باشقۇراتتى. خەلق ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئاساسلانغان دىنىي مەھكىمە شەرئى دىنىي سوت ئارقىلىق باشقۇرۇلاتتى.

ھەربىي تۈزۈمى بۇرۇنقى تۈركىي دۆلەتلىرىدىكىدەك ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويۇلمىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئاجىز بولۇپ، ئۇنىڭغا خەۋپلىك ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، شۇ ۋاقىتتا سەئىدىيە خاندانلىقى قولىدا بار بولغان ھەربىي كۈچ كۈپايە قىلاتتى. ئىككىنچىدىن، خاندانلىقنىڭ مەقسىتى سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئەمەس، ئىچكى تىنچلىقنى ساقلاش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا قارىتىلغانىدى. شۇڭا خاندانلىق ھەم خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى، ھەم دۆلەت خەلقنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ستراتېگىيىسى بويىچە ھەربىي كۈچنى ئىككىگە بۆلۈپ، تۇرپاندا ۋە خاندانلىقنىڭ مەركىزى بولغان يەركەندە تۇرغۇزدى. پەقەت ئابدۇللاخان دەۋرىدە جۇڭغار خانلىقىنىڭ خەۋپى تۇغۇلغاندا ھەربىي كۈچنى كۈچەيتكەنىدى. خاندانلىق دۇنياغا كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ جەمئىيەت ھاياتىدا توپ ئۆزگىرىش قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ توپ قانۇنى بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى

تەرەققي قىلدۇرۇشىنىڭ تەدبىرلىرىگە ئۆتكەنىدى.

خاندانلىق ئاباباەكرى زامانىدىكى خەلق ئۇستىگە ئارتىلغان ئېغىر ئالۋان - سېلىقنى بىكار قىلىپ، ئۇنى نورماللاشتۇردى. چاغاتاي زامانىسىدىكى خەلقنى سىنىپ، تەبىقىلەرگە بۆلۈپ، ئىمتىيازلارغا ئىگە قىلىشنى بىكار قىلىپ، خەلقنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئەمگەك بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشىنى ئوتتۇرىغا قويدى. خاندانلىقنىڭ ئەمەلىي تەدبىرلىرىدىن بىرى شۇ بولدىكى، ئەڭ ئەشەددىي زالىم «ھەججاز»[1] ئاباباەكرى دەۋرىدە ئەڭ دەھشەتلىك زۇلۇمغا ئۇچراپ ھەر تەرەپكە سەرگەردان بولۇپ چىقىپ كەتكەن خەلقلەرنى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى قىلىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەندىن تاشقىرى، نۇرغۇن دېھقانلارنى مەكىت، مارالبېشى، پەيزىۋات، قاغىلىق، چىرا، كېرىيە، كەلپىن، ئاقسۇ ئاۋات قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ، ئۇلارغا يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بەردى. ئەسلى قاقاس بولغان بۇ جايلارغا دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىپ، بىر يۈرۈش سۇ ئىنشائات تورلىرىنى بەرپا قىلىپ بېرىشى، بۇ جايلارنىڭ دېھقانلارنىڭ باغۇبوستانلىققا ئايلاندۇرۇۋېلىشىغا سەۋەب بولدى. خوتەن، كېرىيە ئارىلىقىدىكى مانگۇي، گۈلخۇمار، قاراقىر بازار يۇرتلىرى، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ ئاۋات، كۇچارنىڭ يېڭىسار، شەھىيار ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى سانساناقسىز كەنت يېزىلارمۇ خاندانلىقنىڭ يۇقىرىقى يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مەھسۇلى قاتارىغا كىرىدۇ. يايلاقلار كېڭەيتىلىپ، چارۋىچىلىقمۇ زور كۈچ بىلەن تەرەققي قىلدۇرۇلدى.

سانائەتتە بۇرۇنلا ئالغا كەتكەن بۇ ماكان، بۇ دەۋردە زور كەشپىياتلارنى ۋۇجۇدقا چىقاردى.

---

(1) ھەججاز - ئەلۋەھشي تەرەپ قوماندانلىرىدىن بىرى.

كانچىلىقنى ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇراتتى؛ يېگىسار، شايار، كۇچار، خوتەن، كېرىيە، چەرچەن قاتارلىق جايلاردا تۆمۈر، مىس، ئالتۇن كانلىرى ئېچىلىپ، سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى مول خام ئەشيا بىلەن تەمىنلىدى. نەتىجىدە پولات تاۋلاش، قۇيمىچىلىق، مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، مېتال ئايرىش، ھەربىي قورال ئوق، قىلىچ، نەيزە، ئوق ئۆتمەس ھەربىي كىيىم قاتارلىق قول سانائىتى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدى. بۇ چاغدا ئالتۇن خەلق ئېھتىياجىدىن ئېشىپ سىرتقا چىقىرىلىدىغان بولدى. رۇدىچىلىق سانائىتىنىڭ بۇ تەرەققىياتى سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن زامانىۋىلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ھەربىي قۇدرىتىنى ئاشۇردى.

يېڭا ئىگىلىك ۋە چارۋىچىلىق تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى توقۇمىچىلىق ئىشخانىلىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە يىپەكچىلىك، ئەتلەس، شايى، بەقەسەم، ماتا، چەكمەن، گىلەمچىلىك، كىگىزچىلىك، قەغەزچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتى ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى.

جەمئىيەت بازىسىدىكى بۇ تەرەققىيات مۇقەررەر ھالدا ئىچكى بازاردىكى تاۋار ئالماشتۇرۇشنى گۈللەندۈرۈپ، خەلقئارا تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئېلىپ كەلدى.

يىپەك يولىنىڭ تۆت كوچىسىغا جايلاشقان بۇ دىيارلار مەيدانغا كەلگەن سەئىدىيە خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ قۇدرەتلىك سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە خەلقئارا بازارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. «بۈيۈك كارۋان يولى» سودىسىنى ئەجدادلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ قايتا جانلاندۇردى. ئۆتەڭگە قونالغۇلار بىنا قىلدۇردى. سودا كارۋانلىرى سەئىدىيە خاندانلىقى تەۋەسىدىكى قول ھۈنەرۋەنلەر ياسىغان ۋە ئىشلىگەن ھەر خىل قاشتېشى بۈيۈملىرى، ئالتۇن،

كۆموش، مستىن ئىشلەنگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى، خىلمۇ خىل نەپىس زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى، ئەتلەس، شايى، بەقەسەم، ماتا، كىگىز، چەكمەن، زىلچە گىلەم، قەغەز قاتارلىق تاۋارلارنى شەرقتە بېيجىڭ، غەربتە پۈتۈن تۇركىستان، ھىندىستان، مىسىر، ئىران، ئىراق، رىمغىچە ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ تاۋار ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن تاشقىرى، ئۇ جايلارنىڭمۇ ئىلغار پەن - تېخنىكا، ھۇنەر، سانائەت يېڭىلىقلىرىنى ۋە ئۇزۇنگە ئېھتىياجلىق، چىنە - قاچا، فارفور بۇيۇملىرى، دورا - دەرمان، يىپەك ماللىرى قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، قول ھۇنەر سەنئىتى، تاۋار ئالماشتۇرۇش كاپىتال تىجارەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى.

سەئىدىيە خاندانلىقىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ كۈچلۈك يۇكسىلىش ئۇنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسىدا ئەكس ئېتىپ، بىر - بىرىنىڭ يۇكسىلىشىگە تۈرتكە بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن قىياپىتىدە ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن يېڭى بىر تۈسنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئۇستقۇرۇلمىدىكى يۇكسىلىش — بۇ يېڭىلىق ئالدى بىلەن مەدەنىيەت - ماۋارىپتا گەۋدىلەندى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا ماۋارىپ، ماۋارىپ ئىشلىرى ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى مەلۇم. خانلىق ئۆز تەۋەسىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە ياردەم بېرىپ مەدرىس، مەكتەپلەر قۇرۇپ، مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن ئالغا سۈردى.

ھازىرقى ماددىي پاكىت سۈپىتىدە يالغۇز قەشقەر شەھىرىدە ساقلىنىپ قالغان ئىزلاردىن «ساقىيە مەدرىسى»، «ۋاڭلىق مەدرىسى»، «ئەلنەزەرئاخۇنۇم مەدرىسى»، «مۇھەممەت ھاجى ھېكىمبەگ مەدرىسى»، «ئىسمائىل باي مەدرىسى»، «پولاتباي مەدرىسى»، «شاھ پولاتباي مەدرىسى»، «ئەئىرارخان تۆرەم

مەدرىسلى» ، «توقبەگ مەدرىسى» ، «ئۆمەر ھاكىمبەگ مەدرىسى» ، «مىرئەلى قازىكالان مەدرىسى» ، «خالىقھاجىم مەدرىسى» ، «كەنجارە مەدرىسى» قاتارلىق مەدرىسلەرنىڭ نامى بىزگە مەلۇم. ئەگەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ پۈتۈن تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدە ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى، قارىخانىيلار دەۋرى بىلەن سەئىدى خانلار دەۋرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. پۈتۈن ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى، تېخى ئۆگىنىلمىگەن، ئەمدىلا ئۆگىنىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلۇپ قولغا ئېلىنىۋاتقان چاغدا ئاشۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلانغان مەدرىسلەرنىڭ قايسىسى قايسى تارىخىي دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش قىيىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىر قىسمى سەئىدىيە خاندانلىقىغا مەنسۇپلۇقىنى پەرەز قىلىش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغىنى سەئىدىيە خاندانلىق دەۋرىگە ئائىت ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ ئەڭ داڭلىقلىرى قەشقەردە. قەشقەر ئوردا ئىشكى (ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ سىياسىي مەكتەپنىڭ ئورنى) گە جايلاشقان «خانلىق مەدرىسى»، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەركەن «خانلىق مەدرىسى» (ھازىرقى قول سانائەت ئىدارىسى ھارۋا جابدۇق كارخانىسىنىڭ ئورنى) ۋە «دىۋانخانا» دۆلەتلىك كىتابخانا (ھازىرقى يەركەن غەدىگەرلىكنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئوردا كۆل ئەتراپىغا جايلاشقان) قاتارلىق بىلىم يۇرتلىرى يالغۇز خانلىق تەۋەسىدە ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرق مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىلمىي مەركىزىگە ئايلانغانىدى. چۈنكى بۇ چاغدا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ بازىرى قالمىغان، ئۆزبېك خانلىرى ئۆز ئارا ھاكىمىيەت تالىشىش جېدەل- ماجىرا ئوت- چەمبىرىكى ئىچىدە قېلىپ، ئىلىم- مەرىپەت خاراپلىشىپ، ئىلىم- مەرىپەتنىڭ مەركىزى

عەربتىن شەرققە شىنجاڭغا كۆچكەنىدى.
سەئىدىيە خاندانلىقى، بولۇپمۇ سەئىدخان، ئابدۇرىشىتخان مەرىپەتپەرۋەر ھاكىمدارلار بولغىنى ئۈچۈن ئۆز ئەتراپىغا ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار ئىسلام ئۆلىمالىرىنى، ئىلىم - پەن ئەھللىرى، شائىر، يازغۇچىلىرىنى يىغىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا جەلپ قىلغانىدى.
دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى يۇقىرىقى سىياسىي ۋەزىيەت يۇقىرىقى بىلىم يۇرتلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مۇسۇلمان شەرقىنىڭ بىلىم ئوچىقىغا ئايلاندۇرغانىدى. بۇ بىلىم يۇرتلىرىدا ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن خاكىئىي قەشقىرى، قەدىرخان يەركەندى، مەۋلانە خۇلقى، شائىر ئايازبېك قۇشچى، موللا يۇسۇپ قەشقىرى، مۇلىك چالىش، خوجا سالىخ، شائىرە نەفىسى (خانىش ئاماننىسا) قاتارلىقلار ئىشلەيتتى.
مەدرىسەردە ئەرەب تىلى بىرىنچى دەرىجىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، سەرىپ ۋە نەھرى (گراماتىكا)، پىقھە (شەرىئەت ئىلىملىرى) ۋە ئۇسۇل پىقھە (شەرىئەت ئاساسلىرىنىڭ ئىسپاتى پەلسەپىسى)، ھەدىس (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام سۆزلىرىنىڭ توپلىمى)، تەپسىر (قۇرئاننىڭ چۈشەندۈرۈش ئىلمى)، كالام (ناتىقلىق)، پەلسەپە دەرسلىرى ھەممىسى ئەرەبچە كىتابلار ئارقىلىق ئۆتۈلەتتى. بۇلاردىن باشقا پارس تىلى (ئەدەبىيات كۆپرەك پارس تىلىدا ئۆتۈلەتتى)، ئوردۇ تىلى، ھېساب، تارىخ، مېدىتسىنا (تىببىي ئىلمى)، ھەندەسە (جۇغراپىيە)، ئاسترونومىيە ۋە يېزا ئىگىلىككە دائىر بىلىملەر ۋە بەلگىلىك ھالدا ئېتىكا - ئەخلاق دەرسلىرىمۇ ئۆتۈلەتتى. ئەدەبىيات بەلگىلىك ھالدا تۈركىي تىلدا ئۆتۈلسىمۇ، ئاساسىي ئورۇندا تۇرمايتتى. بۇ دەۋر مائارىپىدا ئۇيغۇر تىل يېزىقىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىكى چەتلەشتۈرۈش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى زور خاتالىق بولۇپ، بۇ شۇ دەۋر

ئەسىرده پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدا سوغۇرمىنىڭ راۋاجلانغانلىقى. بۇ سوغۇرۇم - تەسەۋۋۇپ (سوپىلىق)، شەيخ - ئىشانلىقنىڭ تەسىرى شىنجاڭدا پەۋقۇلئاددە كۈچلۈك ئىدى. چۈنكى ئوردىدىكى چوڭ - كىچىك ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەر قانداقى «بىر ۋەيغەمبەر ئەۋلادى» ئىشانغا مۇرىت ئىدى. خەلق ئەركىنلىكىنىڭ، ئىلىم - پەن ئەركىن تەپەككۇرنىڭ بۇ قەبىھ دۈشمىنى ئۇستۇرۇلما. ئىدىئولوگىيە ساھەسىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە سىڭىپ كىرىپ، خەلقنى تەركىدۇنياچىلىققا تەرغىب قىلىپ، فېئودالىزمنىڭ ئىدىئولوگىيىلىك تۈۋرۈكى بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار خەلقنى روھىي جەھەتتىن بوغۇپ، قۇل بولۇشقا ئۈندەيتتى. بۇ ئەكسىيەتچىل ئېقىم ئوتتۇرا ئاسىيانى چىڭگىزخانىنىڭ بېسىۋېلىشىغا قانداق يارەم قىلغان بولسا، سەئىدىيە خاندانلىقىنى جۇڭغار خانلىقىنىڭ بېسىۋېلىشىدىمۇ شۇنداق كۈچلۈك رول ئوينىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىي مىراسلار ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم ۋەكىللىرى

مەدەنىي مىراس ۋە ئۇنىڭغا بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىسى ماركسىزم - لېنىنىزم تەلىماتىنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبى قىسمىدۇر.

ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە بولغان خەلقىمىزنىڭ قەدىمىي باي مەدەنىي مىراسلىرىنى ئۆگىنىش ۋە تەنقىدىي ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە ئىلمىي تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى شۇكى، ئۆتمۈشتىكى ھەر قانداق بىر مۇتەپەككۇر، شائىر، يازغۇچىنىڭ تەرجىمھالى، ئىجادىي پائالىيىتى، دۇنيا قارىشى ۋە ئېتىقادىنى ئوبيېكتىپ رەۋىشتە ئىلمىي، ھەققانىيەت ئاساسىدا باھالاشتىن ئىبارەت.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئەسىرلەر داۋامىدا يارىتىلغان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرى — ئىلىم - پەن، سەنئەت ۋە مەدەنىيەت مۆجىزىلىرى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا، نەسىلدىن نەسىلگە ئۆتۈپ ساقلىنىپ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى چەكسىز بېيىتىپ بارىدۇ. تارىخنىڭ بۇ مۇقەررەر راۋاجى مەڭگۈ داۋاملىشىۋېرىدۇ. بىز ئەنە شۇ مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، مېغىزىنى ئېلىپ، شاكىلىنى تاشلاش، قەدىمكىنى ھازىرقى ئۈچۈن، كونىنى يېڭى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پرىنسىپى بويىچە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىمىزنى راۋاجلاندۇرىمىز.

سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى سۇلتان سەئىدخان

ئىمىل ئىسىن «چاغاتاي دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا خانلىق سىستېمىسى» (تۈركچە) دېگەن كىتابىدا: «دوغلاد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئېيتىشىچە، قەشقەرنى مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندۇرغان سەئىدخان ئېسىل ۋە مەدەنىيەتلىك، شەخسىي ھاياتى تەرتىپلىك، ئالىيجاناب، قەددى - قامىتى كېلىشكەن، قىزىل يۈزلۈك كىشى ئىدى. ئۇ جەسۇر جەڭچى ۋە ھەربىي ئالىم ئىدى . . . ئۇ قىلىچ ئىقلىملىرىدىن باشقا قەلەمكەشلىكتە ۋە سەنئەتكارلىقتا ماھىر ئىدى، ئۇد، ساتار، غىجەكلەرنىمۇ ياخشى چالاتتى. تۈركچە، پارسچە تىللارغا مۇكەممەل ئىدى ۋە بۇ ئىككى تىلدا قۇسۇرسىز ئىملاسى بار ئىدى. تۈركچە شېئىرلارنى يازاتتى. پارسچە شېئىر يېزىشنى مەشق قىلاتتى. مىرزا ھەيدەرگە خەتتاتلىق قىلىشنى، شېئىر يېزىشنى، ئىنشا، تەسۋىر ۋە قوشاق توقۇش . . . قاتارلىق سەنئەت بىلىملىرىنى ھەم ئويمىكارلىقنى (مۆھۈرچىلىك)، زەرگەرلىكنى، سەرراپلىقنى، ياغاچچىلىقنى ۋە ناخشا ئېيتىشنى ئۆگىتەتتى. . بۇلاردىن باشقا ئوق قۇيۇش، قىلىچ سوقۇش قاتارلىقلارنى مىرزا ھەيدەر دوغلاد پەقەت شۇنىڭدىن ئۆگىنەتتى. . . سەئىدخان بۇ ھۈنەرلەرنىڭ شۇ دەۋردىكى ئەڭ كامىل ئۇستىسى ئىدى» دەيدۇ.

ئەنە شۇ سۇلتان سەئىدخان ئەخمەتخانىنىڭ (1504 - يىلى ۋاپات بولغان) ئۇچىنچى ئوغلى بولۇپ، موغۇلستانىنىڭ خانى

يۇنۇسخانىنىڭ (1487 - يىلى ۋاپات بولغان) نەۋرىسى بولىدۇ. جۈملىدىن يۇنۇسخانىنىڭ قىزى ھۆسنىگارخانىمدىن تۇغۇلغان نەۋرىسى ھىندىستاندا ئۇلۇغ موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان مەشھۇر بابۇر شاھ (1483 - 1530) ۋە «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مۇھەممەت مىرزا ھەيدەر (1500 - 1551) بىلەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار. «تارىخى رەشىدى» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇ مىلادى 1486 - 1487 - يىللىرى ئارىلىقىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئېتىنى بوۋىسى يۇنۇسخان قويغانىكەن. ئۇ 14 يېشىغىچە موغۇلستاندا (شىنجاڭدا) ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە بولغان. سۇلتان ئەخمەتخان شەرقىي تۈركىستاندا ھاكىم بولۇپ تۇرغان ئاكىسى ماخمۇتخانغا ھەربىي ياردەم بېرىش ئۈچۈن تاشكەنتكە كەلگەندە 17 ياشلىق ئوغلى سەئىدخاننى بىللە ئېلىپ بارغان. شايبانىخان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا (ئوقسۇدىكى ئۇرۇشتا) ياردار بولۇپ، ئوقسۇ ھاكىمى بايىزدنىڭ قولىغا ئەسىر گە چۈشكەن. ئۇ سەئىدخاننى بىر يىل تۇرمىدە ساقلىغان، ئىككىنچى يىلى شايبانىخان ئوقسۇغا بېسىپ كېلىپ، بايىزد ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارى تەمبەلنى ئۆلتۈردى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىنى ئالغاندا، سەئىدخان تۇرمىدىن چىقىپ شايبانىخانىنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوشۇلدى. شايبانىخان ھىسار، قۇندۇزنى ئېلىپ خارازىمگە كەلدى. بۇ چاغدا سەئىدخان سەمەرقەنتتە ئىدى. ئۇ 17 كىشىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەتتە سۇدا ھاكىم بولۇپ تۇرغان تاغىسى ماخمۇتخانىنىڭ قېشىغا كەلدى. تاغىسى زالىم، بوشاڭ، مۇتەئەسسىپ كىشى ئىدى. ئۇ تاغىسىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلىپ، يېڭىلگەندىن كېيىن قېچىپ ئەنجانغا كەلدى، شايبانىخان تەرەپدارى بولغان ئەنجان ھاكىمىنى ئۆلتۈرگىنى ئۈچۈن قاماققا ئېلىندى. ئۇ پەم بىلەن بۇ تۇرمىدىنمۇ قېچىپ چىقىپ، كابۇلدا موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان تاغىسى بابۇر شاھنىڭ ئالدىغا كەلدى. بابۇر ماۋرائۇننەھرنى ئىككىنچى قېتىم

ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلغاندا سەئىدخاننى ئەنجانغا ئەۋەتكەنىدى. بۇ چاغدا ئابابەكرى مىرزا تەرىپىدىن تارمار بولغان قەشقەر ۋالىيسى ھەيدەر مىرزىنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەت مىرزا سەئىدخانغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ئۈچۈن ئەنجانغا بارغانىدى. شايبانىخان غالىب كېلىپ ماۋرا ئۇننەھرنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن سەئىدخان ئەنجاندىن چېكىنىپ چىقىپ، بابۇرنى ۋە كۆيئوغلى قاسىمخاننى ئارقا تىرەك قىلىپ تۇرۇپ، 4700 كىشىلىك قوراللىق كۈچ ئۈيۈشتۇرۇپ، 1514 - يىلى ئابابەكرىنىڭ 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، شىنجاڭنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، شىنجاڭ تارىخىدا 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ راۋاجلاندۇردى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىدا 20 يىل ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇردى. 20 يىل ئىچىدە ئۇچكى ۋە تاشقى دۈشمەنلىرىنى يېڭىپ، يەتتە سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتتا زور يۇكسىلىشلەرگە ئېرىشتى. ئۇ ئالىملارنى بەك ھۆرمەت قىلاتتى. زامان سۇلتانلىرى بۇنىڭغا ئېتىراز قىلسا، مۇنداق دەيتتى: «يوغانچىلىق، تەكەببۇرلۇق ئۆز جېنىمىز ئۈچۈن بولىدۇ، بۇ جامائەتنى ئۆز زاتىدا ھەر قانداق خىزمەتچىگە تەڭ قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇلارغا تەزىم قىلىش ئىلىم ياغىدىن كەلگەندۇر. ئۇلارغا تەزىم قىلىشتىن ماڭا ئىسناد كەلمايدۇ. چۈنكى ئىلىمغا تەكەببۇرلۇق قىلىش ئەقىلسىزلىقتۇر»[1] دەيدۇ. ئۇنىڭ ئىلىمنى ۋە ئىلىم ئەھلىنى قەدىرلەيدىغان بۇ دانا قارىشى سەئىدخانىنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ دانالىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

---

1 «تارىخى رەشىدى» دىن ئېلىندى.

سەئىدخان 1533 - يىلى تىبەتكە «غازات» قا بېرىپ ئاغرىپ قېلىپ، تىبەتنىڭ بالتا ۋىلايىتىدىن قايتقان چاغدا باش قوماندان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا بىلەن ئىلاجسىز خوشلاشقاندا، ئۇ ھەيدەر مىرزىغا بولغان ئىشەنچ ۋە مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىپ:

ۋەسلىڭ ئارا ئۇ ئەقىل، ئۇ ھەيران بولدى،
يىغلاپ قوچدۇم دۇر بىلەن پوتولدى.
سىلكىتمە ئېتەگىڭنى گەر قالساڭ رەنجىپ،
گەر قۇچاغىڭ يىغام بىلەن پىئود بولدى.

دېيىش بىلەن ئىلاجسىزلىقتىن ئايرىلىش ھىجرانىنى ئىپادىلەيدۇ. چۈنكى ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ ئەڭ دانا ھەربىي قوماندانى ۋە بىردىنبىر مەسلىھەتچىسى ئىدى.

سەئىدخان يەركەنگە كېتىۋېتىپ، تۆت كۈن يول ماڭغاندىن كېيىن ساقىدى داۋىنىدىن ئۆتكەندە مىرزا ھەيدەرگە بىر خەت يېزىپ ئەۋەتىدۇ، خەتتە:

ئەرزىم ئەيلە سابا، يەنە گۈلى خاندانىمغا،
ئى گۈلى قۇياشتەك گۈلى تابانىمغا.
يەتكىلى ئىشتىياق بىرلە، مەندىن،
زىنھار دېگىل سالام تۇغقانىمغا.

دېگەن شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق مىرزا ھەيدەرگە سېغىنىش، جانجىگەرلىك ئېھتىرامىنى بىلدۈردى. يۇقىرىقى شېئىرلار ئۇنىڭ خېلىلا پىشقان شائىرلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ماخمۇت جوراسىنىڭ ئېيتقىنىدەك «سۇلتان سەئىدخان ھىممەتلىك، سېخىي، شىجائەتلىك، خۇش تەبىئەت، ئادىل، مۇسۇلمان،

شائىر پادىشاھ» بولۇپ، ئەتراپىغا بىلىم ئەھلى - ئالىم، شائىرلارنى توپلاپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرغىنى ئۈچۈن بۇ دەۋردە مەدەنىيەت خېلىلا تەرەققىي قىلىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن خېلىلا يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن.

سەئىدخانىنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن تەرجىمھالىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، ئەپسۇسكى ئۇنىڭ ئىجادى خاتىرىلەنگەن «دىۋان» ياكى «بايباز»لار ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس. ھازىرچە بىزگە مەلۇملۇقى ماخمۇت جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دەپ ئاتالغان قولىازمىسىدىلا مىسالغا كەلتۈرگەن ئىككى شېئىرى بار. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان. تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، بۇ دەۋردە سەئىدىيە خانلىقىدا خوجا مۇھەممەت شېرىپ يېتەكچىلىكىدىكى تەرىقەت ئىلاھىيەتچىلىك ئېقىمى جەمئىيەتنىڭ روھىيىتىنى قاپلاپ كەتكەنىدى، ھەتتا سەئىدخانىنىڭ ئۆزىمۇ خوجا مۇھەممەت شېرىپنىڭ مۇرىتى ئىدى.

سوفىستىك ئىلاھىي ئەدەبىياتنىڭ تۈپ ئىدىئالى (غايىسى) ئىنسانلارنى تەركىدۇنيالىق يولى بىلەن ئەخلاقىي جەھەتتىن «يېتىلدۇرۇش» (ئاخىرى ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش) نى خىيال قىلغان ئەڭ ئەكسىيەتچى دىنىي تېئولوگىيىسىنىڭ ئىستىقامەت يولى بولۇپ، بۇ بۇددا دىنىنىڭ تەركىدۇنيالىق يولىنى تەرغىب قىلىشىدىن پەرقلەنمەيدۇ.

سەئىدخان شېئىرىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى شۇ جايدىكى، ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي، بەدىئىي

تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۇشمىنى بولغان سوغۇقسىتىك ئەدەبىياتىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىكىگە تىغمۇ تىغ جەڭ ئېلان قىلدى. بۇ «دۇنياۋى» ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدۇ. ئۇ بىرىنچى شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

شۇكرۇللا خالاتىم زەھىر بولۇپتۇر يارغا،
ئەمدى ئۆزىنى كۆرسەتمەپ يار ئالدىدا ئاغيارغا[1]،
سەيىر ئۈچۈن كېرسە گۈلىستان ئىچرە ئۇل سەرۋى راۋان،
بەندە بولسۇن سەرۋى ئازاد ئۇل قەددى رەفتارغا[2].
ناز ئىلە تا ئاتىلىپ شەھەر ئىچرە سالدى دوستوخىز[3]،
جان بىلە بەردىم كۆڭۈل ئل دىلبەرى ئەيىارىغا[4].
دوستلار ئەيىپ ئەتمەڭىز قان يىغلىسام مەن زارىنى،
بەس كىلا ئالمام[5] نىتەي بۇ دەدى ئى خۇنبارغا[6].
ئى سەئىد ئول يارىدىن تاپتىڭ مىرادىڭنى تامام،
بارچىسى بولدى مۇيەسسەر شۇكىر بىرور بارىغا[7].

ئۇنىڭ يۇقىرىقى پىكرى ئىككىنچى شېئىرىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ، سوغۇقسىتىك ئەدەبىياتنىڭ ئىلاھىيەت ئىدىئالىغا قارشى ھالدا رېئال دۇنيادىكى ئىنسان گۈزەللىكىنى مەدھىيىلەيدۇ. شائىرغا جەننەت ھۇر - پەرىلىرى ئەمەس، ئۇنىڭغا مامات بولغان جىسمىنى شېرىن سۆز بىلەن تېرىلدۇرىدىغان ھەقىقىي رېئال ئىنسان گۈزەللىكى كېرەك. شائىر تۆۋەندىكى غەزىلىنى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ

---

① ئاغيار - يات، دۇشمەن.
② رەفتار - يۈرۈش - تۇرۇش، تەقى - تۇرق.
③ دوستوخىز - قوزغىلاڭ، غوۋغا.
④ ئەيىار - ھىيلىگەر، ھىيلى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغۇچى، ئالدامچى.
⑤ بەس كىلا ئالمام - تەڭ كېلەلمەيمەن.
⑥ خۇنبار - قانلىق كۆز، ئۇ كۆز ئاشقىلارنىڭ كۆزىدىن قان ئاققۇزىدۇ.
⑦ بارىغا - خۇداغا شۇكرىكى، ھەممە ئىشلىرىم ئوڭۇشلۇق بولدى.

ئەنئەنىسىگە ئاساسەن ئاروز ۋەزنىدىكى «رەمەل» بەھرىدە يازغان:

قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈگدەك بىر گۈلى رەئناسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىگدەك بۈلبۈلى شەيداسى بار.
ھۇر بىرلە جەننەتول مەئۋانى كۆڭلۈم نەيلىسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈزمىڭ جەننەتول مەئۋاسى بار.
لەئلىدىن خەتتى بۇ دۇر[1] ھەر دەم تىرىكلىككە نىشان،
خۇش نىشاندۇركى ئىككى قاشىدىن توغراسى بار.
بىر چۇچۇك سۆز بىرلە ئۆلگەن جىسمىمە بەردىڭ ھايات،
لەئلى جان بەخشىدە گويا كىم مەسىھ ئەنپاسى بار[2].
يۈزى ئۆزرە كاكۈل ۋە زۈلپىدىن پىرىشان كۆرگىلى،
ئى سەئىد ئاشىپتەك[3] كۆڭلۈمنىڭ ئەجەپ سەۋداسى بار.

دېگەن غەزەلدە چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، رېئال ئىنسانىي گۈزەللىكنى بەدئىي تەپەككۇرغا خاس قويۇق ھېسسىيات بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

شائىر غەزەللىرىنى ئىخچام، لېكىن چوڭقۇر مەزمۇنلۇق يازغان. يۇقىرىدىكى غەزەللەردىن ئۇنىڭ خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن، ماھارەتلىك شائىر ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ ھال ئۇنىڭ ئىجادىيەت بىلەن خېلىلا ئۇزاق شۇغۇللانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنى قېرىپ تېپىش بۇندىن كېيىنكى كەڭ ئامما ۋە تەنقاتچىلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس بۇرچىدۇر.

---

① يارنىڭ ئىككى لېۋىدىن ھەر تىنىقتا...
② سۆيگىنىمنىڭ لېۋىدە، ئۆلوككە جان بېرىدىغان نەپەسلىرى بار.
③ زارلانغان، ناله قىلغان.

سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخان توغرىسىدىكى ئەڭ توغرا، ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيالنى «تارىخى رەشىدى» بېرىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان بۇ خاندانلىقنى بەرپا قىلىشتا باشتىن - ئاخىر بىۋاستە قاتناشقان، شۇڭا «تارىخى رەشىدى» بۇ خاندانلىق توغرىسىدىكى بىرىنچى قول ماتېرىيالدۇر. «تارىخى رەشىدى» دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، سەئىدخان يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يەتتە سۇدىكى تاغىسى ماخمۇتخانىنىڭ ھاكىمىيىتىگە نارازى بولۇپ، ئىنىسى خىلىل سۇلتان بىلەن بىرلىشىپ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئاقسۇدا ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان يەنە بىر ئىنىسى مەنسۇر بۇلارغا قارشى ئەسكەر تارتىپ كېلىدۇ. ئۇ بۇلار بىلەن چارۇن چېلەك (ھازىرقى قىرغىزستان تەۋەسى) دېگەن جايدا ئۇچرىشىپ قاتتىق جەڭ بولىدۇ. سەئىدخانلار يېڭىلىدۇ. سەئىدخان ئەنجانغا كېلىپ خانىنىڭ خىزمىتىگە كىرىدۇ. بۇ چاغدا خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن خان ساراىيدا ئىشلەپ يۈرگەن بىر قىزنى نىكاھلاپ ئالىدۇ. خوتۇنى ئېغىرئاياغ چاغدا ئىنىسى خىلىل سۇلتان جانىبەگ سۇلتان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. سەئىدخان تۇرمىگە ئېلىنىدۇ. ئۇ تۇرمىدىن قېچىپ كابۇلنى ئىگىلەپ ياتقان تاغىسى بابۇر شاھقا بېرىپ قوشۇلغاندا، ئەنجاندا قالغان خوتۇنىنىڭ بوشانغانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. سەئىدخان بۇ ۋەقەنى بابۇر شاھقا ئېيتىدۇ. بابۇر شاھ:

ئۇنىڭ ئېتىنى ئابدۇرىشىت قويۇڭ، سەئىد بىلەن قاپىيىداش بولسۇن، دەيدۇ. شۇ مەسلىھەت بىلەن ئۇ ئەنجاندا تۇغلۇقلىغان ئوغلىنىڭ ئېتىنى ئابدۇرىشىتخان قويىدۇ.

سەئىدخان سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلغاندا، بۇ جايغا سەئىدخانىنىڭ نەۋرە تۇغقانلىرىدىن ھەبىب سۇلتان خانىش كېلىدۇ. سەئىدخان ئۇنى نىكاھلاپ، ئۆز ئەمرىگە ئالىدۇ. گۆدەك ئابدۇرىشىتخاننى ئۇنىڭ تەربىيىسىگە تاپشۇرىدۇ. شاھلارنىڭ بالا تەربىيىلەش ئەنئەنىسىگە مۇۋاپىق ھالدا ئەمىر غورى بارلاسنى ئابدۇرىشىتخانغا ئاتابەك قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئابدۇرىشىتخان ئۈچ ياشتا ئىدى. ئەمىر غورى بارلاس ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئېلى مىراك بارلاس ئابدۇرىشىتخانغا ئاتابەك قىلىپ بەلگىلىنىدۇ. ئاتابەكلىرى ئابدۇرىشىتخانغا ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرەتتى ھەمدە ئابدۇرىشىتخانغا مەدەنىيەت تەربىيىسى بېرىش ئۈچۈن ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق زاتلىرىدىن بولغان مەۋلانى مۇھەممەت شىراز بەلگىلىنىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئابدۇرىشىتخان ھىجرىيەت 915 - يىلى (مىلادى 1510 - يىلى) تۇغلۇقلىغانىكەن. ئۇنى 928 - يىلى (مىلادى 1523 - يىلى) شىنجاڭ (غەربىي شەرقى موغۇلىستان) غا ئېلىپ كەلگەندە، ئۇ 13 ياشتا ئىكەن. ئابدۇرىشىتخان يۇقىرىقى تەربىيىچىلىرىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىشى ۋە ئاتىسى سەئىدخان ھەم ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەمەلىي ئىشلاردا بىۋاستە ياردەم بېرىپ تەربىيىلىشى ئارقىسىدا ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق ھەربىي قوماندانى ۋە سىياسىئونى ھەم مەرىپەتپەرۋەر پادىشاھى بولۇپ يېتىلىدۇ.

سەئىدخان ئابدۇرىشىتخاننى قانداق تەربىيىلىسە، ئىنىسى

خېلىل سۇلتان ئوغلى باباچاقنىمۇ شۇنداق كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلىگەنىدى. ئۇلار ئەر بولۇپ يېتىلگەندە ئۇلارنى ئەمەلىي ئىشتا چېنىقتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مانا مۇشۇ چاغدا ئوردا ۋەزىرلىرى قۇۋۇ، ھېيلىگەر، ھارام نىيەت ئەمىر تاغاي بىلەن خانغا ئەگ سادىق، ئاق كۆڭۈل، پەم - پاراسەتلىك، ئۆتكۈر سىياسىئون سەئىد مۇھەممەت ھەيدەر (ھەيدەر مىرزىنىڭ تاغىسى) نىڭ ئارىسىدا غەربىي موغۇلىستاننى تۇتۇپ تۇرۇشتا باباچاقنى ئەۋەتىش كېرەكمۇ ياكى ئابدۇرىشىتخاننى ئەۋەتىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىدە كەسكىن ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ. باباچاق ئەمىر تاغاينىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇ كېلەچەكتە ھاكىمىيەتنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن باباچاقنى غەربىي موغۇلىستانىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىشقا تىرىشىدۇ. نۇرغۇن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن خان ئابدۇرىشىتخانىنى ئەۋەتىشكە قوشۇلىدۇ. خان ئابدۇرىشىتخاننى غەربىي موغۇلىستانغا ئەۋەتىش ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئاتابېكى ئېلى مىراك ۋاپات بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت بارلاس ئاتابېك ئىدى. ئابدۇرىشىتخانىنىڭ غەربىي موغۇلىستانغا مېڭىش سائىتىدىكى مەنزىرىنى مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» دە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

«خان ماڭا بۇيرىدى:

— ئەنە شەمشەر، ئوقلارنى بېلىگە باغلاپ ئاتلاندۇر، مۇبارەك بولغاي، سېپاھلىقتا (ئەسكەرلىكتە) سېنىڭ شاگىرتىڭ بولۇپ قالغاي، — دېدى خان، ئۇ ئابدۇرىشىتخانغا قاراپ، — يادىڭدا تۇت! ئۇنتۇپ قالما! سېنىڭ بېلىڭگە قىلىچنى ئەنە ئاۋۇ مىرزا ھەيدەر باغلىدى. سەن ئۇنىڭ شاگىرتى بولدۇڭ! ئەگەر سەندىن سېپاگەرلىكتە، سەن كىمنىڭ

شاگىرتى؟ دەپ سورىسا نېمە دەپ جاۋاب بېرىسەن؟ دېدى.

ئابدۇرىشىتخان سۇلتان:

پالانى كىشىنىڭ شاگىرتى دەيمەن.

خان ئېيتتى:

ئۇ مېنىڭ شاگىرتىمدۇر. ـ دېدى. پاتمە ئوقۇپ يولغا سېلىندى. ھىجرىيىنىڭ 934 ـ يىلى سەئىدخان مېنى ئابدۇرىشىتخانغا ھەمراھ قىلىپ بىلۇرىستانغا ئەۋەتتى. ئۇ بۇ چاغدا 18 ياشتا ئىدى. بۇنىڭ قېشىدا ھايۋان سۇرەتلىك كىشىلەر كۆپ ئىدى. مەن ئۇلاردىن نارازى ئىدىم. مەن ئابدۇرىشىتخانغا كۆپ يارەدەم قىلىپ، ئوبدان ئارىلىشىپ، سەممىي دوست بولدۇم، زور ئۇتۇق بىلەن بىلۇرىستانىنى بويسۇندۇرۇپ قايتتۇق. . . ؛ كېيىن خان خىزمىتىگە قايتىپ كەلدىم. بىر قانچە ۋاقىت ئۆتتى. . . خان ئوغلى ئابدۇرىشىتخان بار ۋە يوق يەردە ماڭا:

بىز سەندىن رازى، ئابدۇرىشىت سۇلتاننىڭ ساڭا پەرزەنت قىلىپ بەرگەنىدۇق. بۇ كۆپ ئۇتۇق قازاندى. كۆڭلۇمنىڭ ئىستىكىگە يېقىنلاشتى، دېدى».

«تارىخى رەشىدى» دە ئېيتىلىشىچە، ئاقسۇدا ۋالىي بولۇپ تۇرغان سەئىدخاننىڭ ئىنىلىرىدىن بىرى بولغان ئىمىن خوجىنى يەنە يۇقىرىدىكى ئەمىر تاغاينىڭ پىتنىسى بىلەن يۆتكەپ ئورنىغا ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدا كۆپ تالاش ـ تارتىشلار بولغان. ئەمىر تاغاي ئۆزىنىڭ يىراق كېلەچەكتىكى قارا نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈيئوغلى باباچاقنى ئەۋەتمەكچى بولغان. ئەمما ھەيدەر مىرزىنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەت مىرزا ئۇنىڭ مەقسىتىگە يول قويمىغان. ئاخىر سەئىدخان ئۇنىڭ پىكرىنىقوبۇل قىلىپ، ئابدۇرىشىتخاننى ئەۋەتكەن. بۇ چاغدا

هەيدەر مىرزا ئابدۇرىشىتخانغا ھەمراھ بولۇپ بېرىپ، ئاقسۇدا ئالتە ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بېرىپ قايتىدىغان چاغدا ئۆزىنىڭ ئابدۇرىشىتخانغا بولغان چىن دوستلۇقىنى، مېھرى - مۇھەببىتىنى، ساداقىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

كوچاڭدىن دەردۇ غەم بىرلىكتەدۇرمىز،
سېنىڭدىن يۈز ئەلەملەر ئايرىلۇرمىز.
گۈزەللىكتە ئىرورسەن لەيلىگە تەڭ،
بولۇپ مەجنۇنغا تەڭ ماڭدام بارۇرمىز.
دېمە ئانداغ ئۇزۇڭ يالغۇز بارۇرسەن،
غېمىڭ ھەر قاچان ھەمراھ ئىرۇرمىز.
سېخىيلىڭ دېڭىزى ئابدۇرىشىتخان،
كەرەم دەريالىغا چۆمۈپ يانۇرمىز.

يۇقىرىقى پاكىتلار ھەيدەر مىرزىنىڭ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ناھايىتى زور ئەمگەك سىڭدۈرگەنلىكىدىن ۋە ئۇنىڭ ھەقىقىي دوستى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» دە بايان قىلىنىشىچە، يۇقىرىقى ۋەقەلەر ئۆتۈپ ئىككى يىلدىن كېيىن تىبەتكە «غازات» قىلىنغان. بۇ لەشكەرنىڭ باش قوماندانى شائىر، مەشھۇر تارىخچى مىرزا ھەيدەر بولغان. بۇ لەشكەردە يېتەكچىلەردىن سەئىدخانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتانمۇ بار ئىدى. ئۇلار تىبەتتە تۆت ئاي تۇرغان. سەئىدخان كېسەل بولۇپ قالغانلىقى سەۋەبلىك قايتقان. ئەمما سەئىدخان بەختكە قارشى يولدا ۋاپات بولغان، ئۇنىڭ جەسىدىنى يەركەنتكە ئەكىلىپ ئوردا ئىچىگە قويغان. خانىنىڭ ئۆلۈمى ئوردىدا سىياسىي قالايمىقانچىلىقنىڭ پەيدا

بولۇشىغا سەۋەب بولغان.

— خان ئۆلگەندىن كېيىن پىتنىچى مىرزا تاغاي يەنە بىر قارا نىيەت شەيتان خوجا شاھ ماخمۇت دېۋان بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزبېكنىڭ ئۇزۇندىن بېرى كۆزلەپ كەلگەن مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن كۈيئوغلى يادىكار ماخمۇتنى ئاقسۇدىكى ئابدۇرىشىت سۇلتانغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ بېرىپ مۇنداق دەيدۇ: «خان جان ئۇزۇش ۋاقتىدا، — مەندە تىبەتكە غازاتقا بېرىش نىيىتى يوق ئىدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزا بىلەن مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر مېنى بۇ ئىشقا زورلىدى. مەن پەرزەنتىم ئابدۇرىشىتتىن ئەگەر ئۇلارنى ئۆلتۈرمىسە ھەرگىز رازى ئەمەسمەن. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش مېنىڭ قىساسمدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار بولمىدىكەن، سەلتەنەت ساڭا مۇيەسسەر بولمايدۇ.» — دېدى دەپ قەسەم قىلىپ سۆزىگە ئىشەندۈرىدۇ.

خانغا چوڭ ھازا مۇراسىمى ئېچىلىدۇ. بۇ ئارىدا قەشقەردىن ھەيدەر مىرزىنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەت مىرزىمۇ يېتىپ كېلىپ خان ئائىلىسىگە تەزىيە بىلدۈرىدۇ ۋە ئەمىر تاغاي بىلەن بىرلىكتە بۇنداق چاغدا ئىتتىپاق بولۇشنى تەكتىلەيدۇ. ھەممىسى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ھازىغا تەييارلىق قىلىدۇ. ئابدۇرىشىتخانىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى ئاڭلانغاندا، سەئىد مۇھەممەت مىرزا چوڭلارنى يىغىپ ھازا قائىدىلىرىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كېيىن «بۇگۈن يىلنىڭ، ئاينىڭ چىقىش كۈنى چارشەنبە ئىكەن، بۇنداق كۈندە ئۇلۇغنىڭ چۈشۈشى ياخشى ئەمەس. ئابدۇرىشىتخان بۇ كېچە شەھەر چېگرىسىدا توختاپ ئەتە ھوشۇر ئاينىڭ بەشى پەيشەنبە ھىجرىيە 940 - يىلىنىڭ باشلىنىشىدا قەدەم تەشرىپ قىلغاي» دەيدۇ.

ئەمىرلەر بۇ سۆزنى ئابدۇرىشىتخانغا ئېيتىشنى قارار قىلىشىپتۇ. ئەمما ئىلى تاغاي مەخپىي بېرىپ مۇنداق دەپتۇ: «خانىنىڭ تۇز ھەققى گەدەنده بولغانلىقتىن، سەئىد مۇھەممەت

مىرزا بىلەن ئەمىرلەرنىڭ ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، قىلغان قارارلىرىنى مەلۇم قىلىشىم لازىم. ئۇلارنىڭ قارارى ئابدۇرىشىت سۇلتان كېلىشى بىلەن ئۇنىڭغا خان كەينىدىن جاي بېرىپ خانلىقنى تىبەتتىكى ئەسكەندەر سۇلتانغا بېرىش. بىزلەردىن بۇ خۇسۇستا ئەھد ئالدى.» دېگەن يالغان گەپنى توقۇپتۇ.

ھىجرىيە 940 - يىلى (مىلادى 1533 - يىلى) ھوشۇر ئېيىنىڭ بەشى ئابدۇرىشىت سۇلتان ئاتىسىنىڭ قەبرىسىگە كەپتۇ. بۇ چاغدا سەئىد مىرزىنىڭ تاغىسى سەئىد مۇھەممەت مىرزا ماتەم لىباسىنى كىيىپ ئابدۇرىشىت سۇلتانغا:

زامان ماتىمىدا قىلدى تۇرلۇك ھالنى ئىزھار،
ئىتەككە تۆكتى كۆزدىن قانىنى، لالە ياش تۆكۈپ ئاشكار.
يىرتىپ گۇل ئەرۋاغىنى، تۇن ياقىسىنى چاك - چاك ئەتتى،
قارا كىگىزنى قۇمدى، گەدەنگە ئەيلىدى زۇننار.

دەپ خانىنىڭ ياتقان جايى يېنىدا ئولتۇرۇپتۇ، ئابدۇرىشىتخان ئاتلىق ئۆينىڭ ئىشىكىگە كەپتۇ. سەئىد مۇھەممەت يەنە:

دىل قان، جان يارا، جىگەر شەبنە چاك،
قانداقمۇ ئاھ دېمەيمەن ئۇزۇك بۇڭا باق.
ئىشكىنىڭ توپاسىدىن كىپەن قىلدىم ئارزۇ،
ۋا ھەسرەتتە! . . . بۇ ئارزۇنى يېتىمدىن ئېلىپ نىچاك.

دەپ يىغلاپ پەرياد كۆتۈرۈپ، ئابدۇرىشىتخان ئالدىغا چىقىپتۇ. ئابدۇرىشىتخان بۇيرۇپتۇ:

— تۇتۇڭلار! بۇيرۇقنا ئاساسەن ئابدۇرىشىتخاننىڭ نۆۋكەرلىرى تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ سەئىد مۇھەممەت

مىرزىنى تۇتۇپ كاللىسىدىن جۇدا قىپتۇ. ئابدۇرىشىتخان كېيىن ئاتتىن چۈشۈپ، ئاتىسىنىڭ بېشىغا بېرىپ ھازا ئېچىپتۇ... شۇ ئارىدا ئەلى تاغاينى قەشقەرگە ئەۋەتىپتۇ. ئەلى تاغاي قەشقەرگە بېرىپ سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ بالىلىرى ھۆسەيىن ـ مەنسۇر، ماخمۇت مىرزا، ئاباباكرى سۇلتانىنىڭ ئوغلى ماخمۇت مىرزا، سەئىد ماخمۇتلارنى ئۆلتۈرگۈزۈپتۇ. ئۇلار تېخى 20 ياشقا يەتمىگەن ئۆسمۈرلەر ئىكەن. كېيىن مىرزا ھەيدەرنىڭ يەنە بىر تاغىسى ئىلى سەئىد كوكولداشنىمۇ ئۆلتۈرۈپتۇ.

تارىخچى ھەيدەر مىرزا ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئەمىر تاغاينىڭ سۈيىقەستلىك ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ يۇقىرىقى ئىشلارنى قىلغىنى ئۈچۈن قاتتىق رەنجىپ، «تاغىلىرىم ئابدۇرىشىتخانغا قانچىلىك ياخشىلىق قىلغان بولسا، ئۇ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ياندۇردى. خۇدا نامى بىلەن قىلغان قەسەملەرنى ئۇلارنىڭ قېنىدەك ئىچتى» دەيدۇ ۋە ئۆز زامانىسىگە لەنەت ئوقۇپ تۆۋەندىكى شېئىرنى يازىدۇ:

بېيىت

جاھان ئۇ ئەگرو چاشتىدىن كويورغا تولدى،
مۇسۇلمانلار، مۇسۇلمانلىق نە بولدى.

قىتئە

بىر زالىم ئاتاسى ۋاپات قىلدى،
كىشى قانىلە نەزىرىسىن قىلدى.
ھازاسىدا يىغا ئورنىغا،
يۇز تەبەسسۇم كۈلكىلەر قىلدى.

ئۇ داۋام قىلىپ، «تاغام يۇنۇسخانىنىڭ ھەمشىرىسىنىڭ بالىسىدۇر. ئاتا - باباسىدىن تارتىپ موغۇلىستان دەرگاھىدا ئولۇس بېگى ئىدى. مۇشۇ مەنىدە ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئاتىسى ئىدى. سەئىدخانغا كۆپ خىزمەت قىلغانىدى. سەئىدخان ئۇنى بەكمۇ قەدىرلەيتتى. ئەنجانىنى ئېلىش، قەشقەرنى ئېلىش ئۇنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بولغانىدى، ئەگەر ئابدۇرىشىتخانغا ھېچقانداق خىزمەت قىلمىغان، گۇناھ قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى يۇيۇشقا يېتەتتى. چۇنكى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئۆزبېكلەر قولىدىن قۇتۇلۇشى، موغۇلىستانغا كېلىشى، ئۇنىڭ ھازىرقى ئەھۋالغا ئېرىشىشىنىمۇ تاغامنىڭ خىزمىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى» دەيدۇ.

ئاخىر ئۇ بۇ ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىشى تاغىسى بىلەن ئەمىر تاغاي ئارىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى دەپ قاراپ، ئۇنى ئىسلام ئەنئەنە قارىشى بويىچە تەقدىرگە ئاپىرىپ باغلايدۇ. ئۇ ئەمىر تاغاينىڭ خائىنلىقىنى مۇنداق پاش قىلىدۇ: «بۇنداق تۇيۇقسىز ناھەق قىرغىنچىلىقتىن ئەمىرلەر قورقۇپ قېلىشتى. . . ، مىرزا تاغاي قاتىر تېكىن ئەتراپىغا قاچتى. شائىر مىرزا تاغاينىڭ ئەپت - بەشىرىسىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

ئى پەلەك، سەت، كوسا ھەم دەللالسەن
مەرتلىكىڭ دەمدە ھەم مۇھتالاسەن (ھىيلىگەرسەن)
ياخشىلار يوق بولسا، مەن بولسام دېدىڭ،
كەتتى خوجىلار ئارقىدىن سەن ماڭسەن.

مىرزا تاغاي تاش ئېتىلغان شەيتانەك قاچتى. بەزى ئەمىرلەر مەسلىھەتلىشىپ خانىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاچتى، ئارقىدىن ئابدۇرىشىتخان قوغلاپ باردى. خەلق ئابدۇرىشىتخانىنى قىزغىن قارشى ئالدى. قېچىپ بارغان

ئەمرلەرنى خەلق قولىنى باغلاپ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. . . » دەيدۇ.

مىرزا ھەيدەر ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئىچكى تازىلاش ۋە تاشقى سىياسىتى توغرىسىدىكى ھەربىكەتلىرىنى قارىلايدۇ. ئابدۇرىشىتخان مىرزا ھەيدەرنىڭ تۇغقانلىرىنى جازالاشتا ئەمىر تاغاينىڭ ھېيلىسىگە ئالدانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ شۇ شارائىتتا خائىنلارغا ئىچكى تازىلاش ئېلىپ بېرىشى ۋە قوشنا دۆلەتلەرگە ھەمكارلىق، تىنچلىق تاشقى سىياسەت يۈرگۈزۈشى تامامەن توغرا ئىدى. ئۇنداق قىلمىغان بولسا، ئۇ سەئىدخان قۇرغان ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرالمايتتى.

لېكىن ئۇ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئۆز تاغىلىرىغا قىلغان ناھەقچىلىقىنى قاتتىق قارىلاپ، ئۆز ئەقىدىلىرىگە چوڭقۇر ئېچىنىپ، ئابدۇرىشىتخاندىن رەنجىسىمۇ، ئۇلۇغ تارىخچى، پەزىلەتلىك شائىر سۈپىتىدە ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئادىل ئىشلىرى، ئېسىل ئىنسانىي پەزىلەتلىرىنى ئۆز ئەينى، بويىمای توغرا كۆرسىتىدۇ.

«رىشىتخانىنىڭ بوۋىسى ئەخمەتخان ئۆزبېكلەر بىلەن نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلسىمۇ، ئەمما يېڭەلمىگەن. رىشىتخان شاقبانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ئۆزبېك، قازاقنى يەڭدى. تارىختا ئۆزبېك ھەمىشە قازاقنى يەڭگەن، ئەمما رىشىتخان ئۆزبېكنى يەڭدى. بۇ ناھايىتى چوڭ ئىش. ئۇ ئېشەك بارلاس مۇھەممەتنى كۆتۈردى، بۇ لايىق ئەمەس.

رىشىتخانىنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن كۈچلۈكلۈكى، روھىي جەھەتتىن مۇڭداشقاقلىقى ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئوق ئېتىشتا سەئىدخاندىن قالمايتتى. قەھرىمانلىقتا شىر ئوۋلايدىغان بىر قاپلان، جاسارەت دېگىزىدا ئەجدىھا يېدىغان بىر لەھەڭدۇر. ئۇنىڭ ئۇنچە ياغدۇرىدىغان تەبىئىتى، گۆھەر چاچىدىغان سۆھبىتى، نازاكەت دېگىزىدا يېگانە ئۇنچە، تاتلىق روھىدا

مۇستەسنا بىر گۆھەردۇر. ئۇنىڭ فەيزلىك قولى روھىغا ئوخشاشلا قوللارنى شۇنداق چالادۇركى، ئۇنىڭ يېنىدا زوھرانىڭ چالغۇسى ئاھاڭسىز قالىدۇ ۋە باغچىدىكى بۇلبۇللارنىڭ ناۋاسى يېقىمسىز تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ نازۇك تەبىئىتى نەسرىنى نەزىم يېپىغا تىزىدۇ. ئۇنىڭ پەم - پاراسىتى، كۆچى، نازۇك نۇقتىلار تەمىنى تارتقاندۇر. پاكىز يارىتىلغانلىقىنىڭ تەقەززاسىغا ئۇيغۇن هالدا پۈتۈن گۈزەل سەنئەتلەردە مۆجىزە كەلتۈرىدۇ. مەختۇملاردىن بەزىلىرىگە نىيازمەندلىك رەسمىي بىلەن بىر قانچە نەرسىلەر ئەۋەتكەن. شۇ جۈملىدىن قەغەزدىن بىر دەرەخ ئۇنىڭ تەنتەنىسى، شاخلىرى، ياپراقلىرى چېچەكلەر بىلەن كېيىپ ياساپ ئەۋەتىلگەنكى، ئۇنىڭ بەدىئىيلىكتە هۈنەر ئىگىلىرى تەئەججۈپكە كېلىدۇ... شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇسۇلمان تەبىئەتلىكتۇر. ئادالەت، توغرىلىقنى سۆيىدۇ. ئەمما مۇساغا هارۇندەك ۋەزىر مۇناسىپ، هامانداەك ۋەزىر مۇناسىپ ئەمەس. ئەگەر فىرئەۋننىڭ ۋەزىرى هارۇن بولغان بولسا، هامانە فىرئەۋن بولمايتتى، بەلكى خۇدانىڭ يارىدىمى بىلەن هىدايەت دىنىدا بولاتتى. ئۇنداق داۋام قىلمايتتى.

بەيىت

ئۈلپەتنىڭ سەندىن ياخشى بولسا خوپ،
تاكى دىن، ئەقىل سەندە بولغاي كۆپ.
بەرسەڭ ئارپا، سامان، ئېشەككە توقۇم،
بۇ سامان ئارپادىن تاپسەن چوقۇم.
بولسەن بىر ئېشەك بەرىپ ئاخىرا،
بولسەن سەتچىلىكتە گاس ئاخىر.

مەقسەت: ئابدۇرىشىتخان ئادالەت، توغرىلىقنى ئىستىگۈچى ئىدى. ئەمما مۇھەممەتكە ئەگىشىشكە مەجبۇر

ئىدى. بۇ ھەممىنى بۇزدى. . . » دەيدۇ، لېكىن ئۇ كېتابنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇرىشىتخان سەلتەنىتىگە ياخشى تىلەكلەر تىلەيدۇ.

يۇقىرىقى تېكىستتە ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، تارىخچى ۋە شائىر مىرزا ھەيدەر كوراگان «تارىخى رەشىدى» نىڭ بېشىدا ئۆزى يازغان تارىخقا شەخسىي غەرەز ئارىلاشتۇرماي ۋەقەلىكنىڭ ئەينەن ئۆزىنى يېزىش پرىنسىپىغا تولۇق رىئايە قىلىدۇ.

تارىخچى ماخمۇت جوراس «ئابدۇرىشىتخان خۇش نەپىس ئىدى، يەنى خەتنى چىرايلىق يازاتتى، پارس ۋە تۈركىي شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشتا كامىل شائىر ئىدى. . . ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، چاغاتاي ۋە باشقا موغۇل ئولۇسلىرىدا مەرھەم سۆلتان سەئىدخاندىن كېيىن ئابدۇرىشىتخاندەك ئوقۇنى ياخشى ئاتار كىشى يوق ئىدى» دەپ يازىدۇ.

ئابدۇرىشىتخان مەدەنىيەتلىك، بىلىملىك شاھ بولغىنى ئۈچۈن ئۇ بارىس بىلەن ئۇستىقۇرۇلما مۇناسىۋىتىدىكى جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر - بىرىگە تۈرتكە بولىدىغان مۇتاناسىپلىقنى چۈشىنەتتى. شۇڭا ئۇ يېڭا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق ئىشلىرىغا قانداق كۆڭۈل بۆلگەن بولسا، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئەدەبىيات - سەنئەتكىمۇ شۇنداق كۆڭۈل بۆلەتتى.

ئۇ ئۆز تېررىتورىيىسىدە كەڭ كۆلەمدە مەكتەپ، مەدرىس، كىتابخانا، تەتقىقات ئورۇنلىرىنى تەسىس قىلىپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندۇردى. كەڭ زىيالىيلار قاتلىمىنى ئوردا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا جەلپ قىلدى. پۈتۈن مۇسۇلمان شەرقىي ۋە سەئىد خاندانلىقىنىڭ روھىيەت ئاسمىنىنى ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكى - تەرىقەت سوفىزمى قاپلاپ كەتكەن بىر شارائىتتا مەدەنىيەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر شاھ ئابدۇرىشىتخان ئۆز ساريىغا نۇرغۇنلىغان

شائىرلارنى، سازەندىلەرنى، مۇقامچىلارنى يېغىپ، ئۇلارغا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەردى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر ئون ئىككى مۇقامىنى بۇ دەۋردە تەرتىپكە سېلىنىپ، بەزى تېكىستلەرگە يېڭىلىق كىرگۈزۈلدى. بولۇپمۇ ئۇلۇغ نەۋائىنىڭ ئۆلمەس ئەسەرلىرى مەزكۇر مۇزىكا خەزىنىسىدە نۇرغۇن ئورۇن ئالدى. ئەنە شۇنداق مۇھىم ۋە شەرەپلىك ئىشلارنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئابدۇرىشىتخانغا مۇقامچى ۋە شائىر ئامانىنساخان، قىدىرخان يەركەندى قاتارلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرى زور كۈچ بىلەن ياردەم كۆرسەتتى.

ئابدۇرىشىتخان ئۆز خانلىقىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى گۈللەندۇرۇشتە مەدەنىيەتلىك مەرىپەتپەرۋەر شاھ سۈپىتىدە ماددىي شارائىت يارىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى قولغا قەلەم ئېلىپ، پارس ۋە ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يېزىپ سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىدا ئۆزىگە خاس شەرەپلىك ئورۇن ئالغان ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ «دىۋان رەشىدىيە»، «غەزەلىيات رەشىدىيە» قاتارلىق ئىككى شېئىرلار توپلىمى ۋە «سىلاتىنامە»، «مەشۇقنامە» دېگەن داستانلار توپلىمى بولغانىكەن. ئەمما ئۇلار ھازىرغىچە بىزنىڭ قولىمىزغا چۈشكىنى يوق.

شائىرنىڭ بىزگە يېتىپ كەلگەن شېئىرىي پارچىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تېماتىكىسى ھەق، ئادالەت، تەڭلىك - باراۋەرلىك، ئىنسانىي چىن مۇھەببەت، ئېتىكا - ئەخلاق ئۆلچەملىرى، ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىلىرىغا بېغىشلىنىپ، بۇ مەسىلىرده كۆز قاراش جەھەتتىن مەشھۇر XI ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىزىدىن باردۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەشھۇر «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق داستانىدا ئادەم ھاياتىنىڭ ماھىيىتى ئىلگىرىكى ئەجدادلارنىڭ ئىجتىمائىي

تەجرىبىسىنى ئاكتىپ ئالماشتۇرۇشتىن ۋە ئۇلارنى ساخاۋەتلىك قىلىقلاردا نامايان قىلىشىدىن، بۇ دۇنيا ھېچكىمگە باقمايدۇ، ئەمەس، ھەقىقىي ئۆلمەسلىككە يول ئۇنىڭ روھى، ئەخلاقى تاكامۇللىشىشتىن، ساخاۋەتلىك ئىشلاردىن ئىبارەت بولغان شەخسنىڭ بىر مەقسەتكە قارىتىلغان پائالىيىتى ئارقىلىق سېلىنىدۇ، دېگەن كۆز قارىشىنى ئالغا سۈرىدۇ. ئۇ ئادەم تەرىپىدىن يارىتىلغان روھىي بايلىقلار كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ ئىشلىرىدا ۋە نىيەتلىرىدە قالىدۇ ھەم داۋاملاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ جەمئىيەتنىڭ ھەر بىر ئەزاسى ئۆز ئىسمىنى داغلىق قىلىشقا، ئەبەدىيلەشتۈرۈشكە ئىنتىلىشى لازىم دەپ قارايدۇ.

ئابدۇرىشىتخان تۆۋەندىكى شېئىرىدا ئۆزىگە نەسىھەت قىلىش تېمىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئادەم ھاياتىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى ئەخلاق ئۆلچىمىگە دائىر پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ:

دۇنيا بىر ھۆسنى ئەھلىدەك نا مېھرىبانى پىش ئەمەس،
كىمكى بۇيسە سودىدىن كوپراق زىيانى پىش ئەمەس.
دۇنيانى باقمي تەساروپ تۇتمىغىل شەددانىدەك،
نەچچە بىر ئىت كەم دېگەندەك ئۇستىخۇانى پىش ئەمەس.
دۇنياغا پەرزەندى ئادەمنى ئۇۋەرمەكتىن غەرەز،
قۇللۇغۇم قىلغايمۇ دەپ بىر ئىمتىھان پىش ئەمەس.
سەلتەنەت تەختىدە مەندۇرمەن دېگەن ئول شاھلار،
جان بىرۇردە بىرگاداي ناتىۋانى پىش ئەمەس.
ئى رەشىدى بولمىغىل مەغرۇر جاھان گۈلزارىغا،
قايسى گۈلشەنىڭ گۈلى ئاخىر زامانى پىش ئەمەس.

تەرجىمىسى:

«دۇنيانىڭ، گۈزەللەرنىڭ بىۋاپالىقىدەك مېھرسىزلىك ئاز ئەمەس،
كىمىكى دۇنيانى سۆيسە ئۇنىڭ پايدىسىدىن زىيىنى كۆپتۇر.
دۇنيانى مەڭگۇ دەپ ھېسابلاپ شەددانىتەك زالىم بولما،
چۈنكى دۇنيانىڭ مۇئامىلىسى ئىنتقا سۆڭەك تاشلاپ بەرگەندەكلا،
دۇنياغا ئادەم بالىلىرىنى كەلتۈرۈشتىن مەقسەت،
خۇدانىڭ قۇللۇقىنى قىلامدۇ - يوق، بىر سىناق ئۈچۈندۇر.
سەلتەنەت تەختىدە غادايغان پادىشاھلار
جان بېرىش ۋاقتىدا بىر ئاجىز تىلەمچىدىن ئارتۇق ئەمەس.
ئى رىشىت، سەنمۇ جاھاننىڭ گۈلزارىغا ئالدىنىپ مەغرۇر بولما،
قايسى بىر گۈلزارلىقنىڭ گۈللىرىمۇ ئاقىۋەت خازان بولماي
قالمايدۇ!»

سوقىزم تەسىرىدىن خالىي بولمىغان بۇ شېئىرىدىكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان: «بۇ دۇنيانىڭ باقىي ئەمەسلىكى، شۇڭا ئەخلاقىي ئۆلچەملەر ھەممە ئۈچۈن تەڭ بولۇشى كېرەكلىكى» ئەرەب تىللىق پانتېئىزم ۋەكىللىرى تەرىپىدىن ھەمىشە تەكرارلىنىپ كەلگەن پىكىردۇر.

شائىرنىڭ يۇقىرىقى پىكرى بالىسى ئابدۇكېرىمخانغا نەسىھەت قىلىپ يازغان مۇنۇ شېئىرلىرىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ:

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ دۇنيانىڭ ئۈچى،
بۇ دۇنيا كونا رابات[1] بىز يول ئۆتكۈچى.

ئابدۇرىشىتخان ئىجادىدا ئۆز دەۋرىنىڭ رېئال

[1] رابات - ئۆتەڭ، قونالغۇ.

زىددىيەتلىرىمۇ ئۆز ئەكسىنى تاپقان. شائىر ئۆز زامانىسىنىڭ مەدەنىيەتلىك كىشىسى، تارىخنى ياخشى بىلىدىغان، تارىخىي تەجرىبىلەرنى ياخشى يەكۈنلىگەن ئالىيجاناب شەخس ئىدى.

ئابدۇرىشىتخان تەختتىكى چاغدا ئامانىساخان ئىغىر ئاياغ ئىدى. ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئۆگەي ئانىسى خانىش تەخت ھوقۇقىي ئامانىسادىن تۇغۇلغان پەرزەنتكە ئۆتۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۆز ئوغلىغا تەخت ھوقۇقىنى ئېلىپ بېرىش مەقسىتىدە ئابدۇرىشىتخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇكېرىمخانىنى باشلىق قىلىپ، بىر قىسىم سوپى - ئىشانلارنى ئويۇشتۇرۇپ، ئابدۇرىشىتخانىنى ئۆلتۈرۈشكە كۈشكۈرتىدۇ. بۇنى سەزگەن ئابدۇرىشىتخان تۆمۈرلەڭ ئەۋلادىدىن بولغان ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ئاخىرقى پادىشاھلىرىنىڭ بىرى ئۇلۇغبەكنى چوڭ ئىشان، فېئودال خوجا ئابدۇللا ئەھرار ئۇلۇغبەكنىڭ ئوغلى ئابدۇلىتىپنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئاخىر «ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن پادىشاھ بولالمايدۇ» دېگەن شەرىئەت قانۇنى بويىچە ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالغانلىقىنى ئەسكەرتىپ، ئوغلىغا مۇنداق نەسىھەت قىلىپ، خانىشنىڭ سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاشلايدۇ:

پەدەر كوش پادىشاھى دانا شايەدە،
ئەگەر شايەد بەجوز شەشى پايەد.

تەرجىمىسى:

«ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈچى پادىشاھلىققا لايىق ئەمەستۇر، ئەگەر لاياقەت تاپالىسىمۇ، ئالتە ئايدىن ئارتۇق دەۋران سۈرەلمەيدۇ» دەپ ئوغلىنى ياۋۇز نىيىتىدىن قايتۇرۇپ، خانىشنىڭ سىياسىي سۇيىقەستى ۋە ئالدام خالتىسىغا چۈشۈشتىن ساقلاپ سەئىدىيە خانلىقى بېشىغا كېلىۋاتقان بالا - قازانى تارمار قىلىدۇ.

شائىرنىڭ ئىنسانىي چىن مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان شېئىرلىرىدا ئىنسان تۇيغۇسىدىكى خۇشاللىق ۋە تەشۋىشلەرنىڭ ئىچىدە ۋە ئوبيېكتىپ رېئال ھايات گۈزەللىكلىرىنىڭ ئىچىدە چىن مۇھەببەت خۇشاللىقى، تەشۋىشى ۋە گۈزەللىكىنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ:

لوتىپ ئىتەي دەپ ۋەھدە يار قىلمايدۇ ھونۇز،
غۇنچىدەك قان باغلىغان كۆڭلۈم ئېچىلمايدۇ ھونۇز.
پاش بولدى ئەلگە ئەھۋالىم، نە تەدبىر ئەيلەيىن،
خەلق بىلدى ھالىتىمنى يار بىلمەيدۇ ھونۇز.
ساقىيا ئىشرەت مېيىدىن جۇرئەئى لوتىپ ئەيلىگىل،
خەستە كۆڭلۈمگە خۇماردىن ئايرىلمايدۇ ھونۇز.
توبى ۋە شەمشەد قەددىن باغ ئارا كۆرمەكنى سور،
سەرۋى يەڭلىغ قەدىرى دىلجوي تېپىلمايدۇ ھونۇز.
سەبىرى قىلغىل ئى رەشىدى ئاي يۈزۈڭنىڭ دەردىدە،
بەندىگە ئازادىلىق خەتتى تېپىلمايدۇ ھونۇز.

تەرجىمىسى:

«يارىم لوتىپ مەرھەمەت قىلىشقا ۋەدە قىلدى، لېكىن تېخى لوتىپ قىلماي تۇرىدۇ. گۈل غۇنچىسىدەك قىزىل قان ئۈيۈغان كۆڭلۈم تېخى ئېچىلمىدى. مېنىڭ ئاشقىلىقىم ئەلگە پاش بولدى. ئەمدى نېمە ئامال قىلارمەن. خەلق ھالىمنى بىلىپ بولدى، ئەمما يارىم تېخى ھالىمنى بىلمەيدۇ. ئى شاراپ قۇيغۇچى! خۇشاللىق شارابىدىن بىر شۇمۇرگۈدەك بولسىمۇ مەرھەمەت قىلغىن، سۇنغان جاراھەتلىك كۆڭلۈم تېخى غەمنىڭ خۇمارىدىن قۇتۇلالمايدۇ. باغلاردىكى توبى، شەمشاد دېگەن دەرەخلەرنىڭ زىبا بويىنى كۆرۈشنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ يارنىڭ سەرۋىدەك چىرايلىق بوي - تۇرقى كۆرۈنمىگىچە ئى رەشىت

سەبىر قىلغىن! يارنىڭ ئايدەك يۈزىنىڭ ئەتراپىدا قوللىرىڭغا ئازادلىق مەكتۇبى يېزىلمىغۇچە بۇ دەردنى تارتىپ ھەسرەت چېكسەن.»

شائىر ئېستېتىك تۇيغۇلار ئىچىدە چىن مۇھەببەت ئېستېتىك تۇيغۇسىنى ھەممىدىن شېرىن، ئۇستۇن ئورۇنغا قويۇپ، ساباغا مۇناسىۋەتلىك مۇراجىئەت قىلىدۇ:

ئى پەيىك ساۋا مېنىڭ پەيامىم يەتكۈز،
يارىمغا نىياز ئىلە سالامىم يەتكۈز.
گەر سۇبھىي ۋە شام قېشىغا يەتسەڭ،
ئەلبەتتە دوستلىق سۇبھى ۋە شامىمنى يەتكۈز.

تەرجىمىسى:

«ئى سەھەرنىڭ شامىلى، يارىمغا مېنىڭ كۆڭۈل سىرلىرىمنى يەتكۈزگىن،

يارىمغا مېنىڭ كەمتەرلىكىم بىلەن سالامىمنى ھەم يەتكۈزگىن.

ئەگەر سەھەر ياكى كەچقۇرۇنلاردا يارىم قېشىغا بارساڭ، ئەلۋەتتە سەھەر ۋە كېچىلەردە سېغىنغان ناله - زارىمنى يەتكۈزگىن.»

ئابدۇرىشىتخان ئۆز دەۋرىنىڭ مەدەنىيەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر، پەزىلەتلىك شاھى سۈپىتىدە، سەئىدىيە خانلىقى جەمئىيىتىنىڭ فېئودال ئىلاھىيەت روھىيىتىدىكى سوغۇزم جاھالىتىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشىنى ئۈچۈن ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ، ئالاھىدە شائىرلار يارىتىپلا قالماستىن، بىۋاستە قولغا قەلەم ئېلىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە ئۆچمەس تۆھپە ياراتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

ئىدىئولوگىيە ساھەسىنى قارا بۇلۇتتەك قاپلاپ كەتكەن سوۋىزم تەسىرىدىن خالىي بولالمىدى، بولالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى پۈتۈن ئىنسانىيەت جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىدىن قارىغىنىمىزدا، دەۋر روھىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كېتەلەيدىغان شەخس، ئىجادىيەت بولمايدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەندىكى شېئىرىدىن قويۇق سوۋىزم تۇسىنى كۆرگىلى بولىدۇ:

ھەق يولىدا جان تىكىپ بىر چوستى - جوي قىلمىدىم،
تەۋبە سۇيىدىن تېنىمنى شوشتە - شويى قىلمىدىم.
ۋەنىچۈك مەقبۇلى بولغاي بۇ نامازىمكى مېنىڭ،
چۈنكى خوناپ جىگەر بىرلە ۋۇزويى قىلمىدىم.
ئۆتتى ئۆمرۇم دۇنيانىڭ مەسلەھەتىدىن ۋاز،
ئاخىرەت ئەسۋابىدىن بىر تارى - مويى قىلمىدىم.
كېچىلەر خەستە كۆڭۈل غەمكىن، ئۆلۈم قورقۇنچىدىن،
كۆز يېشىم بىرلە يۇزۇمگە ئابرويى قىلمىدىم.
ئى رەشىدى سەن ئۆزەڭنى بىھۇدە ئاشىق دېمە،
ئىشقىڭ مەيداندا بىر ھايو - ھوي قىلمىدىم.

بۇ شېئىردا شائىر ۋاقتىنى دۇنيا ئىشلىرىغا سەرپ قىلىپ، خۇداۋەندىچىلىكىنى، ئاخىرەت راپاۋەتچىلىكىنى قىلالمىغانلىقىغا پۇشايمان قىلىپ، ئۆلۈم قورقۇنۇشىدىن ۋەسۋەسىگە چۈشكەن سوۋىستىك روھىي ھالىتىنى ئىپادىلىگەن. شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، بۇ شېئىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىراق يېزىلغان بولسا كېرەك. مۇنداق شېئىرلار شائىر ئىجادىدا سالماقلىق ئورۇننى ئىگىلىمەيدۇ. گەرچە بۇ شېئىردا قويۇق سوۋىستىك خاراكتېر بولسىمۇ، ئۇنىڭ شېئىرىي شەكلى، بەدئىي تىل جەھەتتىن يەنىلا ئۆز دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۇچۇن زور تۇرتكىلىك رول ئوينىغانلىقىدا شەك يوق.

شائىرنىڭ بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ئوتتۇرىغا قويغان ئېستېتىك ئىدېئال، ئادالەتلىك، باراۋەرلىك، ئىنسانغا مۇھەببەت، ئىنسان گۈزەللىكىگە مەدھىيە، كەڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلەرنى ئۆز ئىجادىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەنلىكى سالماق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

شائىر شېئىرىيىتىدىكى بەدئىي ئالاھىدىلىك شۇنىڭ بىلەن ئىپادىلىنىدۇكى، چىنلىق قويۇق لىرىك ھېسسىيات بىلەن سۇغۇرۇلغان. ئوتتۇرىغا تاشلانغان پىكىرلەر ئابستراكت، يالىڭاچ بولماي، بەدئىي تەپەككۇرغا خاس ئوبرازلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئوبرازلارنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن پىشقان بەدئىي تىلدىكى ئىستىلىستىكىلىك ۋاستىلەردىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن:

گەر بويۇڭنى سەرۋى دېسەم سەرۋىنىڭ يوق مېڭىشى،
گەر لېۋىڭنى غۇنچە دېسەم غۇنچىنىڭ يوق سۆزلىشى.

پەقەت ئىككى مىسرا شېئىرى بىلەن ئوخشىتىش، تەڭلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ «مەھبۇبە» سىنىڭ ئەڭ گۈزەل پورتېرتىنى (تاشقى قىياپىتىنى) سىزىپ بېرىدۇ. بۇ شېئىرنى ئوقۇغان ھەر قانداق كىشىنىڭ قەلبى ئېستېتىك لەززەت بىلەن تەۋرەيدۇ. بۇ كۈچ ئۇنىڭدىكى قويۇق لىرىك ھېسسىياتىدىن تۇغۇلىدۇ. بۇنداق ھال شائىرنىڭ ھەممە شېئىرلىرىغا ئورتاق خۇسۇسىيەت بولۇپ، بۇ شائىر ئىجادىدىكى خېلىلا يېتىلگەن ماھارەتتىن دېرەك بېرىدۇ.

ئاتۇشلۇق رىشتىخان دېگەن كىشىنىڭ ئاغزاكى مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئابدۇرىشىتخان XI ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرى ۋە ئۇلۇغ شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق

مەشھۇر داستاننىى كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى - چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغانىكەن. تەرجىمىنىڭ تىلى ناھايىتى راۋان، چۈشىنىشلىك بولۇپ، داستان:

سەھىدە قۇت ئىلمنى باشلىدىم
بۇ ئىلىمنى سۆتۇقخانغا بېغىشلىدىم.

دەپ باشلىنىدىكەن. داستان تەرجىمىسىنى 1936 - يىلغىچە مەزكۇر شەخس ئاتۇشلۇق رىشتخان ساقلىغانىكەن. . . ئەمما شۇ يىلدىكى يېغىلىقتا ماخوسەن ئەسكەرلىرى بېسىپ كىرىپ، تەرجىمە قولىيازمىنى كۆيدۇرۇۋەتكەن.

ئەمما يۇقىرىدا سۆزلەنگەن مىسالدىكى «بۇ ئىلىمنى سۆتۇقخانغا بېغىشلىدىم» دېگەن مىسرا تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن بولماي، كىشىدە گۇمان تۇغدۇرىدۇ. بۇ مەسىلىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ قېزىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئابدۇرىشىتخانىنىڭ تالانتلىق شائىر ۋە ئاتاقلىق كومپوزىتور ئىكەنلىكىنى مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ 1903 - يىلى يېزىپ تاماملىغان «تارىخىي ئەمنىيە» دېگەن كىتابىدا: «فارس ۋە تۇركىدە نەزمنى ياخشى ئەيتۇر ئىدى، ئىلمىي موسىقىدا گويا ھاكىم فىساغورا (پىپاگور) ئىدىلەر. «ئىشرەت ئەنگىز» دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى»① دەپ كۆرسەتسە، ماخمۇت جوراس «تارىخى

---

① ن.ن. پانتوسوۋ «تارىخى ئەمنىيە، قەشقەرنى ئىستىلا قىلىش تارىخى»، 1905 - يىلى، قازان، رۇسچە نەشرى، 19 - بەت.

رەشىدى» («زەيلى») دە: «سۇلتان ئابدۇرىشىتخان مۇزىكا ئىلمىنى پۇختا بىلگەن مۇزىكا ئىلمىنىڭ موسەننىپى (ئۇستازى) بولۇپ، ئۇ ئۇچارتار، دۇتار، ساتار، قالۇن، تەمبۇر، راۋاب، ئۇد، غىجەك قاتارلىق سازلارنى ماھىرلىق بىلەن چالاتتى. ئۇ ساز چالغاندا ھەر قانداق زوقى يوق كىشىلەرگىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، تەسىرلىك كەيپىيات پەيدا قىلاتتى. سۇلتان ئابدۇرىشىتخان «ئىشرەت ئەنگىز» («خۇشاللىق قوزغاش») دېگەن مۇقامنى ئىجاد قىلغان» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئابدۇرىشىتخانىنىڭ نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلىرى بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگىنىدەك، «ئىشرەت ئەنگىز» مۇقامىمۇ يېتىپ كېلەلمىگەن، پاكى «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. قانداقلا بولسۇن، ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئۇ ئەسىرىنى ئۇيغۇر مۇزىكىسىغا قوشقان چوڭ تۆھپىسى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئابدۇرىشىتخان سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى، مەدەنىيەتلىك، مەرىپەتپەرۋەر دۆلەت ئەربابى، يېتۇك شائىر، كومپوزىتۇر ۋە جۇملىدىن مەدەنىيەت ئەربابى سۇپىتى بىلەن پۈتۈن ئۇيغۇر تارىخى، كلاسسىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ھەم ئەدەبىيات تارىخىدا شەرەپلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە مەڭگۇ ساقلىنىدۇ.

مىرزا ھەيدەر ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتى

(1551 — 1500)

مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» نىڭ بىرىنچى كىتابىدا ئۆزى توغرۇلۇق: «مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگاننىڭ ئوغلى مۇھەممەت ھەيدەركى ئادەملەر ئارىسىدا مىرزا ھەيدەر دەپ تونۇلغان»[1] دەيدۇ. ئەمما ئۆزىنىڭ قەيەردە تۇغۇلغانلىقى توغرىسىدا «تارىخى رەشىدى» نىڭ ھەر ئىككى قىسمىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. ئەمما ھىندىستان شاھى زوھىردىن بابۇر شاھنىڭ ھاممىسىدىن تۇغۇلغان ئوغۇل ئىكەنلىكى توغرۇلۇق يېتەرلىك تارىخى ماتېرىياللار بار.

بابۇر شاھ ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «بابۇرنامە» دە مۇنداق دەيدۇ: «ئوغۇل ھەيدەر مىرزا ئىدى. ئاتاسىنىڭ ئۆزبېك ئۆلتۈرگەندىن سوڭ كېلىپ، مېنىڭ مۇلازىمىتىمدە ئۈچ - تۆت يىل تۇرۇپ، سوڭرە ئىجازەت تىلەپ قەشقەرغە خان قاشىغا (سۇلتان سەئىدخان قېشىغا) كەتتى.

بازگەر دەدبە ئەسلى خود ھەمە چىز،
زەروری سافیونو قىراۋئو ئەرزىز.
(ھەممە نەرسە - ئالتۇن، كۈمۈش،
قوغۇشۇن ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ.)

---

① «تارىخى رەشىدى» دىن ئېلىندى.

بۇ تارىختا دەيدۇلەركسم، تايىپ بولۇپ، ياخشى تەرىقە پەيدا قىلىپتۇر. خەت ۋە تەسۋىر ۋە ئۇق پەيكان ۋە زىھگىرلەر ھەر نېمە ئىلىگە چاپسىنىدۇر. تەبىئىي نەزمە ھەم باردۇر، ماڭا ئەرزداشتى كېلىپ ئىدى، نىشانىسى ھەم يامان ئەمەس»[1].

ھەيدەر مىرزا بۇ «تارىخى رەشىدى» بىرىنچى كىتابىنىڭ بېشىدىلا مۇنداق ئىسپاتلايدۇ: «مېنىڭ ئاتامنىڭ ئاتىسى بىر نەچچە ئەۋلادقىچە بارلىقى خاقانلارنىڭ ھامىيلىرى ئىدى. مەن بەندە 13 يېشىمدا يېتىم قىلىپ، سۇلتان سەئىدخانىنىڭ خىزمىتىگە يەتتىم. ئۇ مېنى ئاتىلىق شەپقىتى بىلەن يېتىملىك جاپاسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، مېنى كۆيئوغۇللۇق ئورنىغا يەتكۈزدى. ئۇنىڭ قولىدا 24 يىل ئىشلىدىم. ئۇنىڭ زىغبەتلەندۇرۇشى بىلەن پەزىلەتلىك ئادەم بولدۇم. ئىلىم ئىگىسى بولدۇم، خەتتە، ساۋاتتا، شېئىر، ئىنشا سەنئىتى، رەسساملىق ۋە ئالتۇن يالىتىش سەنئەتلىرىدە ھەممىدىن ئۈستا بولۇپ يېتىشتىم. مۆھۈر ئويۇش، تاش قىرىش، زەرگەرلىك، ئات جابدۇقلىرىنى ئىشلەش، قۇيمىچىلىق، ئوقيا ياساش قاتارلىق ھۈنەرلەرنىڭ ئەڭ ئۈستا ماھىرلىرىدىن بولدۇم. شۇنىڭدەك ھەربىي بىلىملەر جەڭ پىلانى، چارلاش (رازۋېتكا)، شىكار باشلىقى بولۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى سەئىدخاندىن ئۆگەنىدىم» دەيدۇ.

ئېھتىمال، يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ دادىسى سەئىدخانىنىڭ تاغىسى ماخمۇتخانىنىڭ ئۆزبېك شايبانىخان بىلەن غەربىي تۈركىستاندا بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىقى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مىرزا ھەيدەر ھەربىي ئالىم ھەم سىياسىئون، يېتۈك شائىر، ھەم ئۇلۇغ

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالمۇتا «نائوكا»، 1983 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 66 - بەت.

تارىخچى، ھەم ئۇستا قول ھۈنەرۋەندۇر.

مىرزا ھەيدەر كوراگان يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرغۇچىلارنىڭ بىرى، سەئىدخانىنىڭ ئەڭ ياخشى، ئەڭ تالانتلىق ھەربىي قوماندانلىرىنىڭ بىرى، جۈملىدىن سەئىدخانىنىڭ ئەڭ يېقىن سىياسىي مەسلىھەتچىسى ھەم ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ھەم ئۇستازى. ئۇ سەئىدخان دەۋرىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە سىياسىي ئىشلارغا بىۋاستە قاتناشقان ۋە شاھىتى بولغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، 38 ياشقا كىرگەن سەئىدخان ئىشانلارغا قول بېرىپ، ئىسلام ئۈچۈن ناھايىتى «چوڭ ساۋابلىق» ئىش قىلماقچى بولۇپ، تىبەتكە غازات قىلىپ، تىبەت خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزمەكچى بولۇپ، شۇ چاغدىكى جۇڭگو ۋە تىبەت بۇددىستلىرىنىڭ مەركىزى بولغان ئورسالا (ھازىرقى لىخاسا) دىكى بۇتلارنى ۋەيران قىلماقچى بولىدۇ. بۇ كىشىگە VII ، VIII ئەسىرلەردىكى ئىسلام غازات قوشۇنلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

سەئىدخان ھىجرىيە 938 - يىلى — مىلادى 1532 - يىلى تىبەتكە غازات ئۈچۈن 5000 لەشكەر بىلەن ئاتلىنىدۇ. قوشۇننىڭ باش قوماندانى ھەيدەر مىرزا بىلەن خانىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىسكەندەرخان ئىدى. ئۇلار «بالتىنى ئىستىلا قىلغان چاغدا خان يېتىپ بارىدۇ. ئەمما بۇ چاغدا قىش ئايلىرى يېتىپ كەلگەچكە، بۇنداق چوڭ قوشۇن بىلەن بالتىدا (تىبەتتە) تۇرغىلى بولمايتتى. چۈنكى ئاتلار ئۈچۈن يەم، بوغۇز، ئوت - چۆپ يوق ئىدى. شۇڭا ھەيدەر مىرزا مەسلىھەت بىلەن، خاننى 1000 كىشى بىلەن بالتىدا قالدۇرۇپ، 4000 كىشى بىلەن

كەشمىرنى بېسۇبلىپ قىشنى كەشمىرده ئۆتكۈزىدۇ. بۇ قېتىم سەئىدىيە خانلىقى بىلەن كەشمىرنىڭ ئىتتىپاقىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئىسكەندەر مىرزىغا كەشمىرنىڭ شاھى مۇھەممەت شاھنىڭ قىزىنىمۇ ئېلىپ بەرگەنىدى. باھاردا ھەيدەر مىرزا كەشمىردىن قايتىپ چىقىپ، بالتىدا سەئىدخان بىلەن ئۇچراشتى. لېكىن خاندا جىگەر يالليۇغى كېسىلى بولغانلىقى، تىبەتنىڭ ھاۋاسى شالاڭ ۋە بەزى جايلاردا زەھەرلىك تۈتەك بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، خانىنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ، قايتىشقا مەجبۇر بولدى. سەئىدخان ھەممە ئىشنى ھەيدەر مىرزىغا تاپشۇرۇپ، ئۇنى ئورساڭ (لىخاسا) غا بېرىپ پۈتۈن بۇتلارنى ۋەيران قىلىپ قايتىشقا بۇيرۇپ، ھىجرىيە 939 - يىلى (مىلادى 1533 - يىلى) تومۇز ئايلىرىدا قايتىشقا مەجبۇر بولدى. بەختكە قارشى سەئىدخان يەركەنگە يېتىپ كېلەلمەي يولدا ۋاپات بولدى. تىبەتتىكى ھەيدەر مىرزا بىلەن ئىسكەندەر خانمۇ «غازات» نى ئورساڭغىچە داۋاملاشتۇرالمىدى، چۈنكى ئارقا سەپ خاندانلىقتىن بەكمۇ ئۇزاپ كەتكەنىدى. ئۇلارنى تىبەتتىكى تەبىئىي شارائىت، يەرلىك قارشىلىق ۋە خاندانلىقتىن كەلگەن زىددىيەتلەر پارچىلاپ ۋەيران قىلدى. ئۇلار قايتىپ خاندانلىق چېگرىسىغا كەلگەندە، 5000 ئادەمدىن ئاران 22 ئادەم قالغانىدى. بۇ ھالنى ئۇ «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى كىتابىدا مۇنداق بايان قىلىندۇ: «ئۇ (ئىسكەندەر مىرزىنى دېمەكچى) تىبەتتە تارتقان جەبرىدىن رۇخسەت سوراشتا چىڭ تۇردى. ئۇنىڭغا تۆت كىشى قوشۇپ بەردىم. بەش كىشى ئايرىلىپ كەتتى. ئىسكەندەر مىرزا رىشتىخانىنىڭ بىزگىمۇ رەھىم قىلىشنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭدىن ھەرگىز رەھىم،

ئۇمىد كۈتكىلى بولمايدۇ دەپسىز:

دۇنيا ئىلىدىن ۋاپا كۈتۈپ بولمايدۇ،
ئىچ ۋە تېشىدا ئۇنىڭدىن ساپا بولمايدۇ.
بۇنداق كىشىدىن ئەھلى ۋاپا ھالىغا،
جەبرى ئىلە جاپادىن ئۆزگە بولمايدۇ.

بۇ ئۇنىڭ ئەينى چاغدىكى ئابدۇرىشىتخانغا ئاچچىقى ئىدى. ئۇ ئىككىنچى كىتابىدا داۋام قىلىپ، «. . . 22 كىشى بىلەن يولغا چۈشتۈق. ئىسكەندەر سۇلتان كەتتى . . . ، يەتتە كۈندە پامىرغا كەلدۇق. پامىردىن بەدەخشانغا كەتتۇق، بەدەخشاندا ئانامنىڭ ھەمشىرە ئوغلى مىرزا خانىنىڭ بالىسى سۇلايمان شاھ بار ئىدى. ئۇ بىزنى ياخشى قارشى ئالدى.

بېيىت

مەن رەقىبلەر كويىدا، ئۇ ئاينى قانداق ياد ئىتەي،
كاپىرىستانلىق ئىچرە مەن قانداقمۇ ئاللاھۇ دەي.

مۇنداق بىر ئىسلام دىيارىغا يەتتۇق:

خوشلۇقۇمدىن قارار قىلىپ تۇرالمايمەن،
ئىھسانىڭنى ساناپ ئېلىپ بارالمايمەن.
گەر تىلىمدا ھەر بىر تۇركۇم بولسا بىر تال،
مىڭ شۇكرىڭنىڭ بىرىنىمۇ قىلالمايمەن.

ۋاخانغا كەلگەندە ئابدۇرىشىتخانىنىڭ بىر خىزمەتچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، تۆۋەندىكى بەيىتنى ئەۋەتتىم.

پارسي بېيىت

ناله قىلسام تاش دىلىدىن چىققۇسىدۇر نالىلەر،
يىغلىسام گەر قاپقارا لايدىن ئۇنەر كۆپ لالىلەر.

ئابدۇرىشىتخان خوتۇن بالىلىرىمنى بەدەخشانغا ئىسكەندەر سۇلتان ئارقىلىق ئەۋەتىپ بەردى. قىشنى بەدەخشاندا ئۆتكۈزۈپ، ئەتىيازدا كابۇلغا كەلدۇق. . . مەن ھىندىستانغا كەلدىم. لاھورغا كەلگەندە بابۇر شاھنىڭ ئوغلى كامران مىرزا لاھوردا پادىشاھ ئىدى. بۇ يەردە قىزغىن قارشى ئېلىنىدىم. كامران مىرزا خىزمىتىگە بارغاندىن كېيىن:

كۆرۈمەن بۇ شاھ ۋەسىنى بىھىساب،
كېلۈر تار ئوڭا قانچە مەيدان كىتاب.
بۇ جۈملەنى گەر يازسا سەئىدى ئۆزى،
بولار بەلكى بىر قانچە دەپتەر يۈزى.

دەيدۇ. بۇ جايدا يەنىلا سەئىدخانغا ھۆرمىتى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇ ھىندىستانغا كەلگەندە بابۇر دۇنيادىن ئۆتكىنىگە ئىككى يىل بولۇپ، بابۇرنىڭ چوڭ ئوغلى ھومايۇن شاھ، كامران شاھ، ھىندال شاھلار ئارىسىدا بىرلىك بولمىغىنى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي كۈچىدىن بىر نەچچە ھەسسە ئاز بولغان شىرخان قوشۇنىدىن گاڭگى ئۇرۇشىدا (1540 ـ، 1541 ـ يىلى) يېڭىلىدۇ. بۇنى كۆرگەن ھەيدەر مىرزا ئۇلارنى سۇلھ قىلىپ بىر يىغىن ئاچىدۇ. ئۇ يىغىندا مۇنداق پىكىر بېرىدۇ: «سۇلتان ھۆسەيىن مىرزا خوراساندا ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ 12 ئوغلى بىرلىشەلمەي خوراسانىنى شاھبەگخانغا بېرىپ قويدى. ھازىرغىچە

خەلقنىڭ تاپا - تەنسى بىلەن كىشىلەر تەبىئىتى ئالدىدا مەردوتتۇر. شۇنداق ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىشتىكى، بىر يىل ئىچىدە رۇمغا كەتكەن بەدىئۇز زامان مىرزىدىن باشقا ھېچكىم قالمىدى. مەرھۇم بابۇر شاھ كەڭ ھىندىستانىنى ئېلىپ سىلەرگە تاپشۇرۇپ كەتتى. سىلەر شۇنداق ھىندىستانىنى شۇنچىلىك شىرخانغا ئالدۇرۇپ قويساڭلار، ئويلاپ كۆرۈڭلار، ھىندىستان ھاسىلى بىلەن خوراسان ئارىسىدا نېمە تاپاۋەت (پەرق) بار؟ سىلەرگە خەلقنىڭ ئېھتىرازى قايسى خىلدا بولغىسىدۇر! ئاھازەل بۇ خۇسۇسىدا باشنى تەپەككۇر ياقىسىغا ياخشى تىقىپ، باشنى ئىززەت ياقىسىدىن چىقىرىش لازىم. تاكى خەلق ئارىسىدا باش كۆتۈرۈش ھاسىل بولغاي. ئىش بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاسان ئىدى، سۇسلۇق سەۋەبى بىلەن ھاسىل بولمايدۇ. كۆڭلۈمگە كەلگەننى ئەرز قىلماقچى مەن، خېلى قىينىچىلىق بار، ئەمما ئاسان ئىش بۇنىڭدىن ئىلگىرى قىيىن قىلىپ قويۇلدى، ئەگەر بۇ قىينىچىلىققا سەبىر قىلىنمايدىغان بولسا، بۇندىن بىر قانچە ھەسسە قىينىچىلىق يۈز بېرىدۇ» (بىرىنچى كىتاب). دېمەك ھەيدەر مىرزا بابۇر شاھ بالىلىرىنىمۇ تەشكىللىيەلمىگەن.

ئۆزى ئۇلارغا مەسلىھەت كۆرسىتىپ، 400 كىشى بىلەن كەشمىرنى ئېلىشقا قارار قىلدى ۋە كەشمىرگە كەتتى. ئۇنى ئۇ «تارىخى رەشىدى» بىرىنچى كىتابىدا مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «. . . ھىجرىيە 947 - يىلى (مىلادى 1540 -، 1541 - يىللىرى) 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كەشمىر ۋادىسىدىن ئۆتتۇم.

سېنىڭ كەلگىنىڭ نىسارى ئۈچۈن،
بولۇپ تۇشتى قار، زورگۇ ياكى دىنار (تىللا).
ھاۋا ئۆزرە چىقىۋچى ھەربىر بۇلۇت،
پۇت ئاستىڭغا چاچماقتا كۆپلەپ نىسار (چاچقۇچى).»

نەتىجىدە، ئۇ 400 كىشىلىك قوشۇن بىلەن كەشمىر پادىشاھىسى كاجچەكنىڭ 5000 ئاتلىق ئەسكىرى ۋە كۆرەشچى پىللىرىنى يېڭىپ، 1541 ـ 1542 ـ يىللىرى كەشمىرنى ئىگىلەپ، تەختكە چىقىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئۇ كەشمىرنىڭ ھاكىمدارى بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئۇنىڭ كەشمىرنى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىشى ئىدى.

مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» دېگەن بۇ ئۇلۇغ ئەسەرنى ئەنە شۇ كەشمىرده يازغان. ئۇ بۇ توغرۇلۇق ئىككىنچى كىتابىنىڭ ئاخىرىدا: «، بۇ تارىخى رەشىدى، ھىجرىيە 952 ـ يىلى ئوبدان شەھەر بولغان كەشمىرده (خۇدا بۇ شەھەرنى ئاپەت ۋەيرانلىقىدىن ساقلىغاي) دوستلار تەرىپىدىن مىرزا ھەيدەر كوراگان دەپ مەشھۇر بولغان مۇھەممەت ھۆسەيىن كوراگان ئوغلى مۇھەممەت ھەيدەر تەرىپىدىن ئۇنىڭ كەشمىر تەختىده ئولتۇرغانلىقىنىڭ بەشىنچى يىلى تاماملاندى» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىشەنچلىك تارىخى ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشىچە، ئاپتور بۇ ئەسىرى «تارىخى رەشىدى»نى 1542 ـ 1546 ـ يىللىرى ئىچىده يېزىپ پۈتتۈرگەن. ئۇلۇغ ئەدىب ئېھتىمال ئەنە شۇ كەشمىر شەھىرىده دۇنيادىن ئۆتكەن بولسا كېرەك.

ئاتاقلىق شەرقشۇناس ئاكادېمىك بارتولد: «كىتاب ئاپتورى قەبىلەداشلىرى ئىچىده چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. ئىككى قېتىم شەرقىي تۈركستان تىلىغا (ئۇيغۇر تىلىغا) تەرجىمە قىلىنغان. شۇنىڭدەك باشقا دۆلەت خەلقلىرى — ھىندى، ئىنگلىز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ كەڭ تارقالغان»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ.

تارىخى ماتېرىياللاردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەسلى پارسچە يېزىلغان بۇ كىتابنى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا

---

① «ۋ. ۋ. بارتولد ئەسەرلىرى»، موسكۋا، 1973 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، 8 ـ توم 339 ـ بەت.

يەركەنلىك موللا نىياز ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغانىكەن. ئۇزۇن بىر قوشۇمچىمۇ يازغانىكەن، ئەپسۇسكى بۇ نۇسخا نەشىر قىلىنىش شارائىتىغا ئىگە بولالمىغان.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسى «ئىنجىل جەمئىيىتى» دە ساقلانغان نۇسخا بولۇپ، بۇ نۇسخىنىڭ يارىدەمىدە باشقا نۇسخىلاردىكى ئوقۇغىلى بولمىغان يەرلەر، خاتالىقلار ۋە ئىملادىكى سەۋەنلىكلەر يەر ۋە دۆلەت، خەلق، قەبىلىلەر ئىسمى قاتارلىقلارنى شۇ نۇسخىغا قاراپ تۇزىتىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. بۇنىڭدىن تەرجىمانىنىڭ ناھايىتى ئوقۇمۇشلۇق، مەدەنىيەتلىك ئادەم ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئەپسۇسكى تەرجىمان ئىسمىنى يازمىغان. ئۇ ئاخىرىدا: «مەن بۇ تەرجىمىنى خوتەن شەھىرىدە ھىجرىيىنىڭ 1263 - (مىلادى 1845 -) يىلى 22 - جامدىئول سانى كۈنى پۈتتۈردۇم» دېگەن. بۇنىڭدىن باشقا تۇركىيىدە مۇھاجىر بولۇپ ياشىغان بوغرا (خوتەنلىك) مىلادى 1954 - يىل 10 - مايدا تۇركىيە مىللىي كىتابخانا باشلىقىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇلۇغ بىرىتانىيە مۇزېيىمىدىن «تارىخى رەشىدى» نىڭ مىكرو فىلىمىنى ئالدۇرغان. بۇ مىكرو فىلىمدىن ئېلىنغان نۇسخىنىڭ كۆپ يەرلىرى ئۆچۈپ كەتكەنلىكى ۋە خاتا كۆچۈرۈلگەن جايلىرى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن «رەۋزە توسسەخا»، «زەپەرنامە»، «بابۇرنامە» قاتارلىق كىتابلار ۋە «تارىخى رەشىدى» دىن ئېلىنغان ئىزاھلارنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ نۇسخىدىكى خاتالىقلار ۋە ئوقۇغىلى بولمايدىغان سۆزلەر تۇزىتىلىپ تەرجىمە قىلىنغان. لېكىن بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى نەشىر قىلىپ دۇنياغا تارقىتىلمىغان. ئەسەرنىڭ ئەسلى ئاپتور قەلىمى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسى نەشىر قىلىنمىغان. ئەسلى نۇسخىدىن كۆپەيتىلگەن كۆچۈرمە نۇسخا ۋە ئۇنىڭدىن قىلىنغان تەرجىمە نۇسخىلارمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە كەمدىنكەم

تېپىلىدۇ. كەشمىر دۆلەت كىتابخانىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئاپتورنىڭ قولىيازما ئورگىنال نۇسخىسى بەختكە قارشى 1948 - يىلى كەشمىر توپىلىڭىدا يوقىلىپ كەتكەن. كىتابنىڭ ئىككىنچى تومى بولسا كابول مىنىستىرلىكى كىتابخانىسىدا ساقلانماقتا، ئەسەرنىڭ تولۇق نۇسخىسى مەشھۇر شەرقشۇناس دىنسون روسى تەرىپىدىن تېپىلغان. بۇ نۇسخا ھازىر بىرىتانىيە موزېيىنىڭ 24090 - نومۇرلۇق كاتالوگىدا (مۇندەرىجىسىدە) ساقلانماقتا. لېكىن بۇ نۇسخىنىڭ قاچان، قەيەردە، كىم تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس، پەقەت كىتابنىڭ باش بەتكە بۇ نۇسخىنىڭ ھىجرىيە 1145 - يىلى مىرزا مۇھەممەت مۇتەمەتخان ئاتلىق بىر كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بار خالاس. بۇ نۇسخىنى كىشىلەر 1732 - يىلدىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەن دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇرچە سۆز - ئىبارىلەرنىڭ تولىسى خاتا يېزىلغانلىقىغا قاراپ، ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلمەيدىغان بىر كىشى كۆچۈرگەن بولسا كېرەك، دېگەن پەرەز بار.

مىرزا ھەيدەرنىڭ بىزگە قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسى «تارىخى رەشىدى» نى ئۇيغۇر خەلقى ئاپتور يېزىپ قالدۇرغان زاماندىن تۆت يېرىم ئەسىر كېيىن كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى.

بۇ ئەسەرنى پىشقەدەم شائىرىمىز مەرھۇم ئەخمەت زىيائى زور جاسارەت ۋە نۇرغۇن كۈچ سەرپ قىلىپ، بىر نەچچە كۆچۈرمە نۇسخىلىرىنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقتى. پىشقەدەم شائىرىمىز زىيائى ئەپەندىنىڭ بۇ ئىنتايىن زور ئەمگىكىنى ھۆرمەت بىلەن قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا چىن يۈرەكتىن ئالقىش، رەھمەت ئوقۇيمىز.

«تارىخى رەشىدى» نى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىش

بۇنىڭدىن بىر يېرىم ئەسىر ئاۋۋال بىرىتانىيە موزېيىنىڭ ئىلمىي خادىمى ئەسكىرىنە تەرىپىدىن باشلانغان. لېكىن ئۇ 1841 - يىلى 4 - يانۋاردا 221 بەتلىك تەرجىمىنى تاماملىغان بولسىمۇ، بۇ «تارىخى رەشىدى» نىڭ ھەممىسى ئەمەس ئىدى. ئۇ پەقەت 1854 - يىلى يازغان «موڭغۇل دەۋرىدىكى ھىندىستان تارىخى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1 -، 2 - تومىلىرىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن تەييارلىغان ماتېرىيالى بولسا كېرەك. شۇڭا بۇ قول‌يازما نەشىر قىلىنماي، بىرىتانىيە موزېيىدا ساقلانماقتا.

«تارىخى رەشىدى» دىن ئەسكىرىنەگە قارىغاندا ئوبدان پايدىلانغان كىشىلەرنىڭ بىرى دوكتور ۋ. ھ. بېللىر ئىدى. ئۇ 1872 - يىلى سىر. د. خوسسېنىڭ قەشقەرنى تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيىسىگە قاتناشقان بولۇپ، خوسسېنىڭ يازغان دوكلاتىنىڭ «شىنجاڭغا دائىر قىسمى»، «تارىخى رەشىدى» دىن ئېلىنغان. شۇڭا دوكتور بېللىرمۇ «تارىخى رەشىدى» نىڭ پەقەت ئۆزىگە دائىر قىسمىنى تەرجىمە قىلىپ پايدىلانغان. كېيىن قەشقەردە خىزمەت قىلغان ر. ب. شاۋ «تارىخى رەشىدى» نىڭ بىر نەچچە بابىنى تەرجىمە قىلىپ 1876 - يىلى جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ مەجمۇئەسى» دە نەشىر قىلدۇردى. بۇ بابلار دۇنيا جامائەتچىلىكىنى شىنجاڭغا قوشنا جەنۇبىي ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى ئەللەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن خەۋەردا قىلدى. بۇلار «تارىخى رەشىدى» نىڭ بىر پۈتۈن ئىنگلىزچە نۇسخىلىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە زور جامائەت پىكرى ھازىرلىدى. كېيىن ئۇزاققا قالماي، «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگلىزچە تولۇق تەرجىمە نۇسخىلىرى مەيدانغا كېلىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، باشقا تىللارغا كەڭ كۆلەمدە تەرجىمە قىلىنىپ تارقىلىشقا سەۋەب بولدى. 1985 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتى «تارىخى رەشىدى» نىڭ

بىرىنچى كىتابنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل دۆلەت تارىخى» ناملىدا ئىنگلىزچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىدى ۋە «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىنى ھەم كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى مۇتەخەسسىسلەر ئۈچۈن ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە ماتېرىيالدۇر.

«تارىخى رەشىدى» توغرىسىدا

ئاپتور بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مۇددىئاسىنى بىرىنچى كىتابنىڭ بېشىدىلا مۇنداق بايان قىلىدۇ، «. . . مۇھەممەت ھۆسەيىن كوراگاننىڭ ئوغلى مۇھەممەت ھەيدەرگى ئادەملەر ئارىسىدا مىرزا ھەيدەر دەپ تونۇلغان، مەن تارىخ يېزىشقا كىرىشتىم، سەۋەبى 951 - يىلى (مىلادى 1542 - يىلى) بولغان بۇگۈنكى كۈندە بۇ ھېكايىلەرنى يادىدا تۇتقان بىرەر كىشى قالماپتۇ» دەيدۇ. ئاپتور شەرق ۋە غەرب موغۇل چاغاتاي خانلىرىنىڭ تارىخىنى يېزىپ قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۇ بۇ پىكرىنى بىرىنچى كىتابنىڭ بېشىدىلا تۆمۇرلەر دەۋرىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى شەرەپىددىن يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» سىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، مۇنداق بايان قىلىدۇ: «موغۇل خانلىرىنىڭ زىكرى چىڭگىزخاندىن تۇغلۇق تۆمۇرخانغىچە تارىخلاردا يېزىلىدۇ. ئەمما تۇغلۇق تۆمۇرخاندىن كېيىنكى خانلارنىڭ ھالى شەرھى قىلىنغان ئەمەس، بەلكى ھەر جايدا سۆز سۈرۈشتۈرۈلسە، خانلار ئەھۋالىغا توختالغاندا تەرتىپكە لايىق يېزىلمىغان. . . ، شۇ سەۋەبىدىن مەن بۇ تارىخنى تۇغلۇق تۆمۇرخاندىن باشلىدىم. چۈنكى تۇغلۇق تۆمۇرخاندىن ئاۋۋالقىلىرى يېزىپ قالدۇرۇلغان . . .». «تارىخى رەشىدى»

نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر خوددى ئۆزى ئېيتىپ ئۆتكەندەك، كىتابىنى شەرقتە - شىنجاڭدا چاغاتاي خانلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھاكىمىيەتكە چىقىشى (مىلادى 1348 - يىلى) دىن باشلايدۇ. ئۇ بۇنى شەرقتە - شىنجاڭدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سەئىدخاننىڭ ۋاپاتى، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرىشىتخاننىڭ تەختكە چىقىشى (1533 ـ 1534) يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مۇرەككەپ تارىخى ۋەقەلەرنى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. جۇملىدىن شەرق چاغاتاي خانلىقى (تۇغلۇق تۆمۈردىن باشلانغان) بىلەن مىلادى 1370 - يىللىرى ماۋۇرا ئۇننەھرنى ئاساس قىلىپ غەربىي ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن تۆمۈرلەر سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر ۋە تۆمۈرلەر سۇلالىسىنىڭ تارىخى ھەربىكەتلىرى، ئۇنىڭ شەرقىي چاغاتاي دۆلىتىگە (بۇ چاغدا شەرقتە — شىنجاڭدا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجا ئۆلۈپ، ھاكىمىيەت ئۇنىڭ نارەسىدە ئوغلى خۇدايداتقا قالغاندا، ھاكىمىيەتنى دوغلاد قەمردىن تارتىپ ئالغاندى) قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ۋە شەرق چاغاتاي خانىنىڭ ئاخىرقى خانى يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلى ماخمۇتخانىنىڭ تۆمۈرلەردىن بولغان ئۆمەر شەيخ، ئەخمەت شەيخلەر بىلەن ئىجابىي ۋە سەلبىي مۇناسىۋەتلىرى، ئاخىرى ماخمۇتنىڭ تاشكەنت، سەمەرقەنتنى ئىگىلىشى، ماۋۇرا ئۇننەھرنىگە ئۆزبېك خانى شايبانخانىنىڭ بېسىپ كىرىشى، ماخمۇتخانىنىڭ شايبانخان بىلەن ئىجابىي، سەلبىي مۇناسىۋىتى، ئاخىرى ماخمۇتخان ھاكىمىيىتىنىڭ شايبانخان تەرىپىدىن ئۆزۈل - كېسىل تارمار قىلىنىشى قاتارلىق ۋەقەلەر ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ.

ئۇچىنچى تەرەپتىن، ھىندىستاندا موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان بابۇر شاھ بىلەن سەئىدخاننىڭ شەخسىي مۇناسىۋىتى،

بۇ چاغدا ماۋرا ئۇننەھردە شايبانخاننى ئىسمائىل شاھنىڭ ئۆلتۈرۈشى، ئەنجاندا دوغلاد سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئەنجان ۋىلايىتىنى ئىگىلەپ، بابۇر شاھ ۋە ئۇنىڭ قېشىغا قېچىپ بارغان سەئىدخانغا خەۋەر قىلغاندا، بابۇر شاھ ۋە سەئىدخانلارنىڭ ئىككىنچى قېتىم قوراللىق باستۇرۇپ كېلىشى ۋە ئاقۇۋەت بابۇر شاھنىڭ يېڭىلىپ ھىندىستانغا قايتىشى، سەئىدخان تاغىسى بابۇر شاھ ھەم قازاق، قىپچاق دالاسىنىڭ پادىشاھى سەئىدخانىنىڭ قېيىن ئاغىسى (قاسىمخان سەئىدخانىنىڭ بوۋىسى يۇنۇسخانىنىڭ قىزى ھۆسنىگارخانىمنى ئالغاندى) قاسىمخاننى ئارقا تەرەپ قىلىپ تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىگىلەپ تۇرغان دوغلاد ئابابەكرى مىرزا ھاكىمىيىتىنى تارمار قىلىپ، سەئىدخانلىقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشى، كېيىن سەئىدخان ئاقسۇدىن تارتىپ، تا ئىسسىق كۆلگىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئاكىسى بىلەن كونا ئاداۋەتلەرنى يۇيۇپ، ئاقسۇ بىلەن كۇچار ئوتتۇرىسىدىكى ئارابات دېگەن جايدا ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ئۇچرىشىپ، تىنچلىق يولى بىلەن پۈتۈن سەئىدىيەخاندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكى ۋە ئاخىرى سەئىدىيەخاندانلىقىنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە بابۇر شاھ دۆلىتى بىلەن مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ۋە ئەڭ ئاخىرى سەئىدخانىنىڭ ئىشانلارغا مۇرىت بولۇپ، تىبەتكە غازاتقا بېرىشى، تىبەت تاغلىرىدىكى زەھەرلىك تۈتەكتە سەئىدخانىنىڭ ۋاپات بولۇشى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن پۈرسەتپەرەس ئىلىتاغاينىڭ ئوردا ئۆزگىرىشى قىلىش ئۈچۈن، ھەيدەر مىرزىنىڭ تاغىسى قەشقەر ۋالىيسى ئەمىر كەبىر سەئىد مۇھەممەتكە تۇھمەت چاپلىغانلىقىدىن، سەئىد مۇھەممەت مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، سۇيىقەست پاش بولۇپ قېلىپ، ئىلى تاغاينىڭ قېچىشى ھەم ئۇنىڭ ھالاكىتى، ئەڭ ئاخىرى

ھەيدەر مىرزىنىڭ تىبەتتىن قايتىپ ئامالسىز بەدەخشان ئارقىلىق ھىندىستانغا - بابۇر شاھ ئوغۇللىرى ھومايۇن شاھ، كامران شاھ، ھىندال شاھلار ئالدىغا بېرىپ خىزمەت قىلىشى، ئۇلارنى بىرلەشتۇرۇشى، ئاخىرى ئۆزى 400 ئەسكەر بىلەن كەشمىرنى ئىشغال قىلىشى ۋە كەشمىرگە شاھ بولۇشى قاتارلىق تارىخى ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ. بۇ ۋەقەلەر ھېچقانداق تارىختا تېخى بۇنداق تەپسىلىي بايان قىلىنمىغان بولۇپ، «ئاق قالغان» ئىككى ئەسىرلىك تارىخنى تۇرغۇزۇپ، جاھان تارىخىدا ئەڭ شەرەپلىك تارىخى ۋەزىپىنى بېجىرىدۇ. مانا «تارىخى رەشىدى» مەزمۇنىنىڭ ئەڭ قىسقا تېزىسىدۇر.

ئاپتور كىتابقا «تارىخى رەشىدى» دەپ ئات قويۇشنىڭ ئىككى سەۋەبىنى بىرىنچى كىتابىنىڭ بېشىدىلا ئىسلامىيەت نۇقتىسىدىن مۇنداق كۆرسىتىدۇ: بىرىنچى، «تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشىغا رەشىدوددىن سەۋەب بولغان. بۇنىڭ ئالدىدا بۇراقخان، كىپەك خانلار ئىسلام دىنىنگە كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىسلام دىنىنى راۋاجلاندۇرالمىغان. بۇ تارىخ ئۇنى دىنغا كىرگۈزگەن رەشىدوددىن[1] باشلانغانلىقى ئۈچۈن بۇ تارىخ «رەشىدى» دەپ ئاتاش لايىق كۆرۈلدى دەيدۇ. ئىككىنچى، ئۇ ئابدۇرىشىتخاننى موغۇل خانلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خانى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا ئۇ «يەنە بىر سەۋەب موغۇل خانلىرىنىڭ ئاخىرى رىشىتخان بولغىنى ئۈچۈن بۇ تارىخ «تارىخى رەشىدى» دەپ ئاتالدى» دەپ كۆرسىتىدۇ.

كىتاب ۋەقەلىك جەھەتتىن ئەينى زامانىنىڭ خۇددى ئۆزى ئېيتقاندەك «تەزكىرى زەنجىرلىرى ئۇزۇلمەي بىر - بىرىگە باغلانغان» ئىككى ئەسىرلىك تەپسىلىي تارىخى ئەسەر بولسىمۇ،

---

① ئەسلى تۇغلۇق تۆمۇرنى مەۋلانە جامالىدىن دىنغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان، لېكىن بۇ زات ئولگۈرمەي ۋاپات بولغان، بۇ ئىشنى ئوغلى ئەرشىدىن بېجىرگەن، ئۇنىڭ مازىرى ئاقسۇدا.

تارىخنى ئەكس ئەتتۇرۇش تىلى جەھەتتىن خۇددى «بابۇرنامە» دىكىدەك ئەسلىمە ئەسەر بولۇپ، بەدىئىي ئەسەر يادىكارلىقلىرى سۈپىتىدە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات تارىخىدا ئەڭ قىممەتلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

«تارىخى رەشىدى»نى بەدىئىي ئەسەر سۈپىتىدە قارىغىنىمىزدا، ئۇ ئىككى ئەسىرلىك ۋەقەنى ئەكس ئەتتۇرگەن ئىككى تومлۇق داستانغا ئوخشايدۇ. چۈنكى ئۇ خۇددى شەرق داستانچىلىقىدەك ۋەقەلەر بايانى جەريانىدا ۋەقەلىككە بولغان ئۆز كۆز قارىشىنى شېئىرىي تىل بىلەن بايان قىلىدۇ. نەسرىي بايانلىرىدىمۇ ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇلغان چاشما شېئىرىي تىلى ئىشلىتىلگەن ئورۇنلار ھەمىشە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: «تەدبىرنىڭ پايدىسى قىلىچ بىلەن ئوقنىڭ پايدىسىدىن ئارتۇقراقتۇر. تىغنىڭ تىلى گەرچە تېز بولسىمۇ، «فەتھ ۋىمىن» (دوشەن فەتھ) نىشانىسىنى مەھكەم تەدبىردىن تاپقىلى لىدۇ. نەيزە مەيدان ئايۇانلىرىدا ھەر قانچە شەمئىيدەڭ لتىرىسىمۇ، ئۇنىڭ غەلىبىسى توغرا تەدبىر شولىسى بىلەن يورۇق بېرىدۇ. شەمشەرنىڭ ھۆكۈمى ئەگەر تۈز پىكىرنىڭ رەھبەرلىكىدە بولسا ئۇنىڭ قوبۇلى دۈشمەن گەردەنىگە چۈشىدۇ. ئوقنىڭ سالامى ئەگەر تەغدىر بىلەن بولسا، دۈشمەن يۈرۈكىدىن ئورۇن ئالىدۇ. بەخت روشەنلىكى جەڭ مەيدانى توزانلىرىدىن ئارتىدۇ. مەئرىگە قاراڭغۇلۇقتا يورۇق تەدبىر قولىنى تۇتىدۇ.

بېيىت

تەدبىر زامانىسىدا بىر ياخشى پىكىر دەل،
قۇم دېڭىزدەك مىڭ سوفاھدىن ئەفزەل.»

يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن پارچىنى بەدىئىي ئەسەر دېمەسلىككە نېمە چارە بار؟ تەدبىرنىڭ جەڭدىكى رولى بىر پارچە گۈزەل رەسىمدەك كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىدۇ. ئەسەردە باشتىن - ئاخىر تەكرارلانغان ئەنە شۇنداق ھالەتلەر بۇ تارىخى ئەسەرگە ئەڭ چىرايلىق بەدىئىي تۈس بېرىپ، ئۇنى بەدىئىي ئەسەرگە ئايلاندۇرىدۇ. بىز ئەمدى ئەسەردىكى ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسەن «تارىخى رەشىدى» نىڭ سەنئەتىيە خانلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش جەريانىنى بىۋاستە بايان قىلغان ئىككىنچى كىتابنى ئەدەبىي نۇقتىدىن تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز:

كىتابنىڭ بۇ قىسمىدا ئالدى بىلەن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سىنىپى قاتلاملىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىدۇ ۋە ئەينى چاغدىكى قەشقەرنىڭ ئېتنوگرافىيەسىدىكى باغۋەنچىلىك ئۆرپ - ئادەتلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. كېيىن سەئىدخان قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى تونۇشتۇرۇلۇپ، سەئىد سۇلتاننىڭ قەشقەر ھۆكۈمرانى ئابابەكرى مىرزا ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «سۇلتان سەئىدخان ئۇچما داۋان دۆڭىدىن لەشكەر بىلەن قەشقەرگە سەپەر قىلدى.

بەيىت

قوشۇن بولدى تەييار، تۇتۇچى جاھان،
ئاتنى مىنىپ بولدى دەشتكە راۋان.
يېغى قەستىدە باغلىدى بېلىنى،
ئۆچ ئالماسلە تېز قىلىپ نەيزىنى.
خىچىرىنە ئۇلاغ تاۋسقىلە بۇ تەڭرى چۆل،
زەھى ئالتە ۋە سەككىز بولدى ئاسمان.

سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنىنى يىراقتىن كۆرۈپ

15 مىڭ كىشى دەپ قىياس قىلىشتى، قىياس توغرا چىقتى.

كىمىكى ۋەھىمە بىرلە، لەشكەر سانار،
بىرى يۈز، يۈزى مىڭ بولۇپ تۇيۇلار.»

دېگىنىدە سەئىدخان پىسخىكىسىنىڭ ئۆز دۈشمىنىنىڭ كۈچىگە نىسبەتەن مۆلچەرنىڭ تەمكىن، توغرا ئىكەنلىكى سۈرەتلىنىدۇ.

سەئىدخان تۈمەن دەريا سىدا ئۆز ئىستىھكاملىرىنى قۇرۇپ، ئاباب كرىنىڭ قەشقەردىكى قورغانىغا چارلىغۇچى ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن ئېلىنغان مەلۇماتلىرىنى ئۆز قوماندانلىرى بىلەن ئۈزاكىرە قىلىدۇ، ئۇنىڭ خۇلاسىسىنى سەئىدخان ئاغزىدىن، مۇلا بېيىتكە ئىخچاملاپ مۇنداق بېرىدۇ:

چېرىكى بىپايان قۇمدىن تولا،
كىشىسى نىھان قان دېگىز ئارا.

مانا بۇ باتۇر قوماندان سەئىدخانىنىڭ ئۇرۇش ئالدىدىكى توغرا مۆلچەرى، ئىشەنچ - ئىرادىسىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس سادا سى ئىدى.

جەڭ باشلىنىدۇ. جەڭدىكى سەئىدخان لەشكەرلىرىنىڭ غەيرەت - جاسارىتى، قەھرىمانلىقى، جەڭ كارتىنىسىنى شائىر مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

بارى شىر يۈرەك، بابۇردەك كۈچى،
بۇلۇتنى تېشەر نەيزىسىن ئۈچى.
بارى شىر يۈرەك كېنەدىل جەڭچىلەر،
جاھان كۆيدۈرەر يېغى ئەزگۈچىلەر.

يۇقىرىقى كۆپلىت ھەم سەئىدخان لەشكەرلىرى جاسارىتىنىڭ، ھەم ئۇرۇش ۋەھشىيىتىنىڭ رېئالىستىك كارتىنىسىدۇر.

ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىپ سەئىدخان دۇشمەن قوشۇنىنىڭ ئۇرۇشتىكى ھالىتىنى كۆزىتىپ، ئۇرۇش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتكەن ھالىتىنى شائىر مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

چۇ، دۇشمىندىن ئۇققاچ ئاگاھ بۇ شاھ،
دەرھال قىلدى ئۇ پىكىر زەتبى سوباھ.
پۈتۈن لەشكىرى توزدى ئايىن بىلەن،
جەڭ ئىستەر يوقاتقۇچى دۇشمەن ھەم.
راۋان بولدى چېرىك تامان پەۋنغ - پەۋنغ،
دېگىزدەككى قاينار چىقارىپ ئوماچ.

بۇ جەڭدە ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن خوراسان ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەركەردىسى خوجا ساقى ئەلى ئىدى.

ئۇرۇش بىر ئايغا سوزۇلدۇ. چۈنكى قەشقەر قەلئەسى بەك مۇستەھكەم ئىدى. بۇ چاغدا قىرغىزلار سەئىدخانغا بويسۇنغان بولۇپ، سەئىدخانىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن قىرغىزلار تەمىنلەيتتى. بۇنداق تەمىنات ئۇزاققا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى، شۇڭا سەئىدخان قىرغىزلار سەركەردىسى مۇھەممەتنى يەركەنگە چارلاشقا ئەۋەتىپ ئەھۋالدىن ئىشەنچلىك مەلۇمات توپلاپ، ئۇرۇش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئالدى بىلەن يەركەننى ئېلىپ، ئاندىن قەشقەرنى ئازاد قىلىش قارارىغا كەلدى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن يېڭىسار قەلئەسىنى ئېلىشقا توغرا كېلەتتى. شۇڭا ئۇلار يولغا چىقىپ يېڭىسارغا 10 پەرساھ يىراقلىقتىكى ناساكات دېگەن جايغا كېلىپ چۈشتى. سەئىدخان

ئۆز قوشۇنىنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامىغا ۋە ئىدىيىۋى ھالىتىگە ئىنتايىن سەزگۈرلۈك بىلەن دىققەت قىلاتتى. ئۇ تەرتىپ - ئىنتىزام، ئۆز غەلىبىسىگە بولغان ئىشەنچ قوشۇن جەڭگىۋارلىقىنىڭ جېنى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. ئۇ قوشۇندىكى موكىر باتۇرنىڭ ئۆز ئادەملىرى بىلەن ھىندىستانغا بابۇر شاھ ۋاپاتىغا قاچماقچى بولغانلىقىنى سېزىپ قالدى، نەتىجىدە، سەئىدخان ئۆز لەشكەرلىرىگە بىر قېتىم «غەلىبىگە ئىشەنچ» تەربىيىسىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى شائىر مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ.

تېگىدە زەپەرنە مۇبارەك ئېيتتى،
سائادەت يېقىن، تىزگىنداش نۇسرەتى.
ئۆزەڭگۈ ۋە تورانى باتۇرلىرى،
ھەممە ئالدىرار كېنەلىك دىللىرى.
بارابەرلەر بىردىن تۇگۈن تاشلىغان،
بېرىپ نەيزە گوسنى تارتقان كامان.

دەپ تەسۋىرلەيدۇ. سەئىدخاننىڭ يۇقىرىقى نۇتقىدىن كېيىن سەئىدخان لەشكەرلىرىنىڭ غەلىبىگە ئىشەنچىسى ئېشىپ، بىرلىككە كەلگەن ئىرادىسىنى شائىر ناھايىتى ئىخچام قىلىپ مۇنداق ئوبرازلىق ئىككى مىسرا بىلەن ئىپادىلەيدۇ:

قىلىچ ھەممىلە بىر - بىرىگە بۇ ئىككى يار،
بىرسى رۇستەم ئول، بىرسى ئىسپاندىيار①.

يېڭىسارنى ئېلىشتىكى مەشھۇر قەھرىمانلار: مورکا،

① ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى ئىككى قەھرىمان.

ئابدۇۋايىت، خۇداقۇلى شاھقاۋۇل، مۇھەممەت ئەلى قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېڭىسار قەلئەسىنىڭ ئاستىغا تەرەپ - تەرەپتىن لەخمە كولاشقا كىرىشتى. لەخمە كولاشقا «پىر - پىردار» دېگەن قورالنى ئىشلەتتى.

ئاپابەكرى ئىنتايىن زالىم ھەججاز ئىدى، «تارىخى رەشىدى» نىڭ مەلۇماتىچە، ئاپابەكرىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى كابۇللۇق ئابۇل شەيخ دېگەن ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ خانىسىدا ئالتە مىڭ ئاختا قىلىنغان ئادىمى بولۇپ، ئاختا قىلىش «خانىدا» 12 مىڭ ئاختا قىلىش قورالى بار ئىدى دەيدۇ. بۇ ئىنسانغا بولغان ئەڭ ۋەھشىي جىسمانىي ۋە مەنىۋى ھاقارەت ئىدى. خەلق ئاپابەكرىگە بولغان ئۆچمەس غەزىبىنى گۇلخانغا ئايلاندۇرۇشنىڭ بىرەر سەۋەبىنى ئىزدەپ تاپالماي تۇراتتى. ئىككىنچىدىن، بۇ چاغدا ئاپابەكرىنىڭ دۆلەت چېگرىسى ئوشتىن ئەنجانغىچە ۋە قايرىتكىندىن تارتىپ، بەدەخشانىنىڭ كۆپ قىسمىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، تىبەت كەشمىرمۇ ئۇنىڭغا بويسۇناتتى. ئۇ موڭغۇللارنى قارا شەھەرگە، قىرغىزلارنى ئىسسىق كۆلگە مەجبۇرىي ھەيدەۋەتكىنى ئۈچۈن خەلق ئۇنىڭ زەھەرلىك چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتمەكتە ئىدى. شۇڭا ئۇ يېڭىسار ئۇرۇشىدا ئۇزاق ئۆتمەي ھەممە ئەسكىرىدىن ئايرىلدى. ئاخىر ئۇ ئىلاجسىز دېھقان، باغۋەن، ئۈششاق قول ھۈنەرۋەنلەرنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېلىدۇ. شائىر بۇ ئەھۋالنى تۆۋەندىكى مىسرالاردا مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ:

كامانغا كاماندار كېرەك ئەۋەلىلا،
ئېچىش ھەمدە تارتىش ئۇنى راستتىنلا.

رەژەم (باتۇرانە) تارتقىلى قانچە يىللار كېرەك،
كامانىنى كاماندار تارتىشقا بەك.

يېڭسار قەلئەسىنىڭ باشلىقى ئاتابەكرى ئەمىرلىرىدىن ئاختا قىلىنغان ئەلىك ئىمىن دورغا دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇمۇ پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ بىرى بولغىنى ئۈچۈن ئىشنى «سۇلھ» بىلەن ھەل قىلىشقا تېزلا كۆنۈپ، ئۇنىڭ ئالدىغا سەئىدخان ۋەكىلى سەئىد مۇھەممەت مىرزا كەلگەندە ئاتابەكرى ئۇستىدىن قار - يامغۇردەك شىكايەت تۆكىدۇ - دە، يېڭسار قەلئەسى ئاخىر «سۇلھ» بىلەن ئېلىنىدۇ. بۇ خەۋەر بەركەن بىلەن قەشقەرگە ئاڭلانغاندىن كېيىن ئۇلار ئۇرۇشمايلا ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولدى.

ئاتابەكرى يەركەنتنى چوڭ ئوغلى جاھانگىر مىرزىغا تاشلاپ بېرىپ، دۆلەت بايلىقىنى يۈز قېچىرغا ئارتىپ قاچتى. يېڭى خان جاھانگىر مىرزىمۇ يەركەنت تەختىدە تۆت كۈن ئولتۇرۇپ، تەختىنى تاشلاپ قاچتى. بۇنى شائىر:

قېچىپ ئالماق بېشى ئۆز جايىدا تۇرغان ۋاقتىدا،
ياخشى باتۇرنىڭ كى قالغان بېشى يۇرت ئاستىدا.

دەپ ئاتابەكرى ۋە ئۇنىڭ خانلىرىنىڭ ماھىيىتىنى مەسخىرە بىلەن ئېچىپ تاشلايدۇ. جاھانگىر مىرزا يەركەنتتىن كېتىپ تۆت كۈندىن كېيىن خوراسانلىق ئۇيغۇر سەركەردىسى خوجا ئېلى باتۇر قوشۇن تارتىپ يەركەنتكە بېسىپ كىرىدۇ.

جاھانگىر مىرزا ئاتىسى بىلەن تىبەت چېگرىسىدىكى سانجو دېگەن جايدا ئۇچرىشىدۇ، ئوغلىدىن خەۋەر ئاڭلىغان ئاتابەكرى خوتەنگە قاچىدۇ، ئۇ خوتەندىمۇ ئۇزاق تۇرالماي قاراڭغۇ تاققا قاچىدۇ. ئۇ يەنە كەينىدىن ئەسكەر قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قېچىرلارغا ئارتىپ ماڭغان قىممەتلىك تاۋارلىرىنى

ئامالسىزلىقتىن ئاق تاش دەرياسى بويىدا كۆيدۇرۇپ تاشلىدى. كۆيدۇرگىلى بولمىغان ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىت، گۆھەر . . . لەرنى ئاق تاش دەرياسىغا تۆكۈۋېتىپ، قېچىرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ تىبەتكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدا 48 يىل تۇرۇپ خەلقنىڭ جېنىدىن باشقىسىنى شۇلۇپ ئالغانىدى. بۇنى شائىر پەقەت ئىككى مىسراغا مۇنداق جەملەيدۇ:

شۇنچە نىمەت پى سۇردى نام قارا،
نامدا يوق ئورۇن يېزىشقا قارا.

شائىر ئاتابەكرىنىڭ ئاچكۆز، بېخىل، دۆتلۈكىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

قىلاتتى پۇتۇنلەي تۇرۇش ئىشىنى،
ئۇقمايتتى تەدبىر كېتىش ئىشىنى.

سەئىد مۇھەممەت لەشكەر تارتىپ ئاتابەكرىنى قوغلاپ تىبەتكە بارغاندا، ئۇ ئىلاجسىز خوتۇن ۋە بالا - چاقىلىرىنى تىبەتكە تاشلاپ ئۆزى سەئىد مۇھەممەت ئالدىغا كېلىدۇ. لېكىن سەئىد مۇھەممەت ئادەملىرى ئىچىدىكى بەزىبىر مەنسەپپەرەسلەر ئاتابەكرىنى كېچىدە سەئىد مۇھەممەت مىرزىغا ئۇقتۇرماي ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. نەتىجىدە، خان ئالدىغا ئاتابەكرىنىڭ بېشى كەلتۈرۈلىدۇ. شائىر ئاتابەكرىنىڭ بۇ تراگېدىيىسىنى:

سەن ياشا ئۇنداق قۇتۇلغايسەن ئۆلۈپ،
ياشىما، ئۆلسەڭ قۇتۇلغاي باشقىلار.

دەپ خۇلاسىلىسا، كىشى ئۆلۈمىنىڭ ماھىيىتىگە پەيلاسوپلارچە مۇنداق باھا بېرىدۇ: «ئادىللىقتىكى ئۆلۈم، يامانلارغا ھاياتتۇر!» ئۇنى

شېئىرىي نۇتۇق بىلەن مۇنداق ئوبرازلاشتۇرىدۇ:

ئادىل كەتتى ياخشى ئېتى قالدى يادىكار،
زالىم قالمىدى، ئادىتى قالدى بەر قارار.
ئۆلدى ھارۇن، قىرىق ئۆي خەزىنىدە،
نۇشرۋان ئۆلمىدى خوپ نامنى قويغۇچى.

يېڭىسار ئىلىنغاندىن كېيىن ئۇچىنچى كۈنى قەشقەرگە خوراسانلىق ئۇيغۇر سەركەردە خوجا ئىلى باتۇر ئەسكەر بىلەن بېسىپ كىرىدۇ. بۇ ھالنى شائىر:

مىدىرلاشقا كەلدى زېمىنۇ زامان،
كى دەتتىككى ئۇچماقچىدۇر ئاسمان.
سىپاھىنىڭ توزاڭى ۋە ئات ئۇنىدىن،
قۇياش بىرلە ئاي قالدى ئۆز نۇرىدىن.

دەپ ئوبرازلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ھىجرىيە 920 - يىلى (مىلادى 1514 - يىلى) رەجەپ ئېيىدا سۇلتان سەئىدخان يەركەنتكە كىرىپ تەختتە ئولتۇردى. سەئىدخان ھاكىمىيەتنىڭ كېلەچىكىگە شائىر زور ئۈمىد بىلەن قاراپ ئۇنىڭغا خەلق نامىدىن مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

ئى كى راست كەلگەن ساڭادۇر پادىشاھلىق نە تونى،
جەۋھىرىڭدىن تاپتى شاھلىق تاجى روشەن نۇرى.
بۇ جاھان زۇلۇم ئىستەمدىن تاپقىسىدۇر قاپقارا،
بولمىسا چاقماق تىغىڭ گەر چاچقۇچى ئۆز شولىنى!

ئابابەكرى مىرزا بىر قېتىم ئەخمەت ئالاچى خانىنىڭ

مەركىزى بولغان ئاقسۇنى بېسىۋالغاندا، ئۇنىڭ تۆتىنچى قىزى بولغان خەدىچە خانىمنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئۇ قىز بويىغا يەتكەندە ئوغلى جاھانگىر مىرزىغا ئېلىپ بەرگەنىدى. جاھانگىر مىرزىمۇ سەئىدخانىنىڭ بوۋىسى يۇنۇسخان جەمەتلىرىنىڭ ئانا ئۇرۇقىدىن جەھەتتىن تۇغقان كېلەتتى. شۇڭا قاراڭغۇ تاغدا دادىسىدىن ئايرىلىپ قالغان جاھانگىر مىرزىنى ئۆزىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن سەئىدخان ئالدىغا ئېلىپ كەلدى.

سەئىدخان ئاتىسىنىڭ گۇناھلىرىنى ئۇنىڭغا ئارتماي، كەچۈرۈم قىلدى. لېكىن ئۇ شۇ يىلى باھار مەزگىلىدە يېڭىسارداۋ ئۆلتۈرۈلدى، قاتىل تېپىلمىدى. ئاباباكرىنىڭ تىبەتتە قالغان خوتۇنى خانزادە بىكىم بىلەن ئىككى ئوغلى تورتەڭگىز، بوستانگىرلارنى ئالدۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن كىشى ئەۋەتتى. بوستانگىر كېلىشنى خالىماي ھىندىستانغا بابۇر شاھنىڭ ئالدىغا كەتتى. تورتەڭگىز بىلەن خانزادە بىكىمنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ئەمىر كەبىر سەئىد مۇھەممەت مىرزىغا نىكاھلاپ ئېلىپ بەردى. تورتەڭگىز ئوردىدا شاھزادە بولۇپ قالدى...

بوستانگىرنى كابۇلدىكى تاغىسى قارشى ئالمىدى. ئۇ كابۇلدىن بەدەخشان ھۆكۈمرانى مىرزا خان ئالدىغا كەلدى. ئۇمۇ ئاباباكرىگە كەك ساقلاپ قارشى ئالمىدى. ئۇ ئاخىر ئۆزبېك خانى سويونچوكتىن پاناھ تېپىپ پۈتۈن ئۆمرىنى شۇ جايدا ئۆتكۈزدى.

سەئىدخان ئاباباكرى قالدۇقلىرىنى تامامەن تازىلاپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ ئالغاندىن كېيىن بۇ جەڭدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن جەڭچىلەرنى مۇكاپاتلىدى. بۇ سەلتەنەتلىك پائالىيەتنى شائىر مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

قورال، ئات، ساۋۇت بەردى ھەم سوپەر،
كىيىم بەردى، ئەتلەس ۋە ئالتۇن كەمەر.

قىلاتتى جەڭ ئەھلىگە ئىنئاملار،
بۇ ئىنئام بىلەن مەملىكەت سوزۇلدۇر.
ئەگەر شاھ ئۇلەشتۇرسە لەشكەرگە زەر،
سوقۇش كۈنى لەشكەر بېشىنى بېرەر.

دەپ شاھ ئىنئامىنىڭ تەربىيىۋى سىياسىي ئەھمىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

سەئىدخان ھاكىمىيىتى خەلقنى ئابابەكرى زۇلۇمىدىن ئازاد قىلدى، بۇ ھال شائىر قەلبىدە تۆۋەندىكىدەك گەۋدىلىنىدۇ:

ئالەمگە شۇ خىل يايدى ئۇ سايىدىن،
يوق ئەندىشە زاللارده رۇستەملەردىن[1].
ئى شاھ ئادالەت كۈننىڭ ئىشى،
زاماندىن شىكايەت قىلماس ھېچبىر كىشى.

سەئىدخان شۇنداق تىنچلىق بەرپا قىلدىكى:

بىر كىشى بىر داس ئالتۇننى ئېلىپ غەربتىن شەرققىچە،
قورقماستىن ئۇ كىزەتتى جاھان ئەتراپىنى.
يۈرىدۇ ئەدىلىك بىلەن كۆك ئۈستىدە يالغۇز قۇياش،
يۈرگىنىگدەك چاچىبان بىر توختىماستىن نۇرىنى.

سەئىدخان ھاكىمىيىتىدىن خەلقە تەككەن تىنچلىق ۋە توق تۇرمۇشتىن مەيدانغا كەلگەن خەلقنىڭ خۇشاللىقىنى شائىر پەقەت ئىككىلا مىسراغا جەملەپ مۇنداق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

---

① زال، رۇستەم — فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى قارىمۇ قارشى قەھرىمانلار.

بىزده تېنىمىز يۇغۇرۇلغان لالەئى شارابى بىلەن،
جەمئىيىتىمىز قەدەھ ئىرۇر بادائى نابىدىن.

شائىر ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان سەئىدخانىنىڭ شەخسى ھاياتىنىمۇ كۆزىتىپ بارىدۇ. چۈنكى فېئودالىزم مونارخىيىسىدە، شاھنىڭ شەخسىيىتى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. ئۇ سەئىدخانىنىڭ 1510 - يىلىدىن 1521 - يىللىرىغىچە ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى مۇنداق تەنقىد قىلىدۇ:

مەست بولۇپ كەلدىم كوچاڭغا كېتىمەن مەجنۇن بولۇپ،
بىغەرەزدۇرمەن نېچۈك، كەلدىم نېچۈك كەتتىم يۇرۇپ.

دەپ لىرىك قەھرىمان شەكىلدە سەئىدخان ئىچكى دۇنياسىغا تېخ تەگكۈزىدۇ. شائىر سەئىدخانغا كۆپ نەسىھەتلەر قىلغان بولسا كېرەك: «1521 - يىلىدىن باشلاپ سۇلتان بۇ ئىشنى توسىدى» دەيدۇ شائىر خاتىرجەم بولۇپ، ئەمدى سەئىدخانىنىڭ ئالدىدا ئاقسۇدىن شىمالىي شىنجاڭ يەتتە سۇنى ئىگىلەپ تۇرغان ئىنىسى مەنسۇرخان بىلەن كېلىشىپ، بۇرۇنقى شەرقىي موغۇلىستانغا قارىغان تەررىتورىيە ئىچىدە دۆلىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسلىسى تۇراتتى. بۇ مەسلىنى ھەل قىلىش ئۈنىڭ دۆلىتىنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلە ئىدى. چۈنكى غەربىي موغۇلىستاندا ئۈنىڭغا رىقابەتچى بولۇپ تۇرغان، ئۆزبېك، قازاق خانلىرى بار ئىدى.

بۇ چاغدا سەئىدخانىنىڭ ۋەزىرلىرى «مەنسۇرخاندىن ئۆچ ئېلىپ يوقىتىش پەيتى كەلدى» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشتى. ئەمما سەئىدخان بىر تەرەپتىن تۇغقانلىق، يەنە بىر تەرەپتىن كونكرېت

ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالىيجانابلىق بىلەن بۇرۇنقى ئاداۋەتلىرىنى ئەستىن چىقىرىپ تاشلاپ مەنسۇرخان بىلەن تىنچلىق، سۇلھ قىلىش ئارقىلىق بىرلىشىش يولىنى ئىزدەپ، ۋەزىرلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى قەتئىي رەت قىلدى.

ئەمدى مەنسۇرخان بولسا سەئىدخاندىن ئىنتايىن قورقۇنۇش ھېس قىلىپ ئەنسىرەيتتى. چۈنكى ئۇ سەئىدخان ھاكىمىيەتكە چىقمىغان چاغدا، زور ھەربىي كۈچ بىلەن چارۇن چېلەكتە سەئىدخان ۋە ئىنىسى خېلىل سۇلتانغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ خېلىل سۇلتانىنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغانىدى.

ئىككىنچىدىن، سەئىدخانىنىڭ ھەربىي كۈچى ئۇنىڭدىن زور دەرىجىدە ئۈستۈن ئىدى. ئۈچىنچىدىن، ئۇنىڭ دۆلەت ئىچىدە ئىنىلىرى ئىمىن خوجا، باباچاقلار بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى يوشۇرۇن تۈستە جىددىي داۋام قىلماقتا ئىدى. شۇڭا ئۇ سەئىدخان بىلەن سۇلھ قىلىشقا جىددىي موھتاج ئىدى. شۇڭا ئۇ مەنسۇرخان ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇغان، ئەمما يوشۇرۇنۇپ قالغان ئىنىسى ئىمىن خوجىنى يارىكە ئىسمىلىك ئادەمنىڭ ياردىمى بىلەن تېپىپ، سەئىدخاننى چېكىپ بېقىش ئۈچۈن سەئىدخان ئالدىغا ئەۋەتتى. سەئىدخان ئۆز كۆڭلىدىكىدەك بولغان بۇ ئىشتىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇ. شائىر سەئىدخاننىڭ بۇ چاغدىكى خۇشاللىقىنى: «بۇ چاغدا خاننىڭ ئاغزىدىن مۇنۇ بەيىتنى ئاڭلىدىم» دەپ تۆۋەندىكى بەيىتنى بېرىدۇ:

ئەگەر ئۇچانى ئىككى شاھ قويسا بىر - بىرىگە،
يېغى نەيزىسى تەگمەس ھېچ قايسى بىرىگە.

بۇ سەئىدخان مەقسىتىنىڭ ئوبرازلىق ئەكس ئېتىشى ئىدى. ئىمىن خوجا سەئىدخان خىزمىتىگە بارغاندىن كېيىن

ئاردا ئالاقه قويۇقلىشىدۇ، ئاخىر خېلىل سۇلتاننىڭ ئوغلى باباچاق ئارىغا چۈشۈپ ئاقسۇ بىلەن كۇچار ئارىلىقىدىكى ئوبات دېگەن جايدا شاھلار دېپلوماتىك ئۇسۇلى بىلەن ھەيۋەتلىك، ھەشىمەتلىك ئۇچرىشىدۇ. بۇ ھالەتنى شائىر مۇنداق دەپ تەسۋىرلەيدۇ:

قاچان بولدى شەرقتىن بولدى تاڭ ئېتىپ،
جاھان ئالغۇچى شاھ كەلدى چىقىپ.
ئالتۇن سۇۋالغان سوپەر تىغ بىلەن،
جاھاننى ئالدى ئۇ نۇر بىلەن.

سەئىدخان ئالىيجاناب، پەزىلەتلىك ئادەم ئىدى. ئۇ شۇ پەيتتە ھەققانىيەتلىكتە، ھەربىي كۇچتە ئاكىسىدىن نەچچە باراۋەر ئۇستۇن تۇرسىمۇ، لېكىن مەنسۇرخانغا قىر كۆرسەتمىدى. ئۇ ناھايىتى كەمتەرلىك بىلەن تەييارلانغان ئالتۇن تەختكە ئالدىدا ئاكىسى مەنسۇرخاننى ئولتۇرغۇزدى. ئۆزى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىز چۆكتى. قۇتبىنى مەنسۇرخان نامىغا ئوقۇتتى... بۇ ھالەتنى شائىر پەقەت بىرلا «بېيىت» بىلەن مۇنداق گەۋدىلەندۇرىدۇ.

شەكلى سەنۇبەركى[1] دىلى دەپ ئاتاپتۇرلەر،
سەلىمان[2] سېنىڭ بويۇڭنى قۇچاقلاپتۇ كەل بۇيان.

شائىر ئىككى شاھنىڭ كېلىشىش تارىخىنى گەۋدىلەندۇرۇپ،

---

① سەنۇبەر دەرىخى شەكلىنى يۇرەك شەكلىگە ئوخشىتىدۇ.
② بىر شائىرنىڭ ئىسمى.

ئىستىقبالىنىڭ پرىنسىپىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

ئاچچىقكى فىراقى ئىچرە تارتتىڭ،
يۈز زەھەرنى سەن ئۇندا تارتتىڭ.
ئاخىرى ئۇنىڭ ۋىسالى بولغاي،
ئۇ ئەمدى بىتامام ھالال بولغاي.

بۇ ئۇچرىشىش ئىنتايىن داغدۇغىلىق بولغان بولسا كېرەك. تارىخچى «يۈز تۆگىلىك سوۋغاتلار تارتۇق قىلىشىپ ئىتتىپاقلىققا ئاساس سېلىندى ۋە كېلىشتى» دەپ يازىدۇ.

تارىختىن بېرى خان، بەگلەر ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - ماجىرالارنىڭ خورلۇقىنى يەتكۈچە تارتقان خەلق بۇ سۆلھەدىن ئىنتايىن خۇشال بولدى. «خان سۆڭىتاشتىن 6 كۈندە يەركەنتكە يېتىپ» بارغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئالدىغا چىققان خەلق بەزمىسىدە خەلقنىڭ خۇشاللىقىنى شائىر بىر - ئىككى مىسرا بېيىتقا جەملەپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ساقىيا كەلتۇر قەدەھ، پەيمانەنى ھەم مەينى بەر،
كەلدى دۆلەت خانگەر سۆلتانىكى قىلغانتى سەپەر.

سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخاننىڭ ئۇچرىشىشى ناھايىتى مۇھۇم سىياسىي تۈس بولدى. مەنسۇرخان سەئىدخاننى پۈتۈن خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمدارى قىلىپ بەلگىلىدى. مەنسۇرخاننى سەئىدخان بۇرۇنقى ئۆز تەۋەلىكىنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ تونۇدى. سەئىد خانلىقى ئەمەلىي بىرلىككە كەلدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئالدىدا خاندانلىقنىڭ سىرتقى دۈشمەنلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، دۆلەت ئىچىدە تىنچ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ۋەزىپىسى

گەۋدىلەندى.

سەئىدخان دۆلەت ئىچىدە بۇرۇن مەنسۇرخان بىلەن دۇشمەنلەشكەن تۇغقانلىرى باباچاقنىمۇ، ئىمىن خوجىنىمۇ ئۆزىگە تارتىپ ئىتتىپاقلاشتى. ئۆزبېك خانى سۆيۈنچۈككە قارشى تۇرۇشتا باباچاقنى باش قوماندان قىلدى. ئۇ سەئىدخان سۆيۈنچۈك بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن چىدىر كۆلگە ئەسكەر توپلىغاندا بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى. بۇنى سەئىدخاننىڭ قانداق قارشى ئالغانلىق كۆڭۈل كۈينى شائىر ناھايىتى زور بەدئىي ماھارەت بىلەن مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

سەن كېلىشكە بەخت مەرھابا قىلدى،
ئۇ يۇزىڭ ئىشتىياقىدىن گۈل كۆڭلىنى قۇت قىلدى.

دېسە، باباچاق بىلەن ئىمىن خوجىنىڭ سۇلتان بىلەن بۇ جايدا ئۇچراشقانلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

ياسالدى مۇبارەك گۈزەل بىر سورۇن،
شاراب بىرلە سازەندە تۇتتى ئورۇن.
يورۇتقۇچى تويىكىم، قۇياش بىرلە ئاي،
بولۇشتى ئۇ تويدا تاكى قارىغاي.

دېمەك سەئىدخان پاراسەت بىلەن دۆلىتى ئىچىدىكى خىلمۇ خىل زىددىيەتلەرنى يېڭىپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ ئالدى.

سەئىدخان بۇ چاغدا گانسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلارنى «دىنغا دەۋەت» قىلىشقىمۇ باردى. بۇ چاغدا ئاۋابەكرىنى يېڭىشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن قىرغىزلارنىڭ سەردارى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا يەنە توپىلاڭ قىلىشقا باشلىدى. سەئىدخاننىڭ ئىمىن

خوجا بىلەن بىرىپ ئۇنى باستۇرغان چاغدىكى سەئىدخان ئەسكەرلىرىنىڭ جاسارىتىنى شائىر مۇنداق سىزىپ بېرىدۇ:

زېمىن چاك بولۇپ كۆتۈرۈلدى ئىگىز،
ئۇلاق تۇۋاغى قوزغىغان توپىسى.
خۇروش قوزغىلىپ كۆتۈرۈلدى پىغان،
ئۇرۇپ دولقۇن ئولدى جاھان بىرله دېگىز.
بەلەند كۆمۈلدى قۇياش چەشمىسى،
بەلەند بولدى ھەر ياقتا شاۋقۇن ھامان.

دەپ تەسۋىرلىسە، تارىخچى سۇپىتىدە «ئاش ۋاقتىدا خوجا باتۇر مۇھەممەت قىرغىزنى باغلاپ كەلدى» دەپ بايان قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلار توپىلىڭى بېسىقىدۇ. مۇھەممەت قىرغىزنى قەشقەرگە ئېلىپ كېلىپ نەزەربەند قىلىدۇ. بۇ چاغدا بەدەخشاننى سوراپ تۇرغان مىرزا خان ئۆزبېك خانى سۈيۇنچۇك بىلەن بىرلىشىپ، سەئىدخانغا قارشى چىقماقچى بولغان سۇيىقەستى بىلىنىپ قالغىنى ئۈچۈن سەئىدخان ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنىمۇ بويسۇندۇرۇپ ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالىدۇ (ئاباباكرى زامانىدىلا بەدەخشان قەشقەرگە قارايتتى).

ھىجرىيە 928 - يىلى ئابدۇرىشىتخاننى ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن موغۇلىستانغا ئەۋەتىدۇ. ئابدۇرىشىتخانغا «تۇغ»، «ناغرا»لار تەقدىم قىلىپ، يولغا سېلىش ئالدىدا سەئىدخان ئابدۇرىشىتخانغا ھاكىمىيەت تۇتۇشنىڭ يولىنى قانداق كۆرسەتكەنلىكىنى شائىر سەئىدخان ئاغزىدىن مۇنداق بېرىدۇ:

تەلەپ قىلمىغىن ياخشى نامدىن بۆلەك،
كۆنىرنمايدۇ بۇ نام بىلمەك كېرەك.

نېمەكى قىلىشقا قىلساڭ نىيەت،
پۇقرانىڭ ئىسلاھىنى سەن كۆزەت.
بۇ سۆز مەندىن ئولسۇن ساڭا يادىكار،
دىلىڭ كۈچى دۆلەت بىلەن شاد بولار.

بۇ سەئىدخانىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە بېسىپ ئۆتكەن خۇلاسىسىدىن تۇغۇلغان ھېكمەت بولۇپ، ئابدۇرىشىتخان ئۈچۈن بىر نۇرلۇق مايماق ئىدى. ئابدۇرىشىتخان ئاتىسىنىڭ بۇ ھېكمىتىنى پۈتۈن ئۆمرىدە ساقلاپ ئەمەل قىلغىنى ئۈچۈن ئۆز دەۋرىدە خاندانلىقىنى گۈللەندۈرۈپ، تارىختا ئۆزىگە خاس ئىز قالدۇردى.

سەئىدخانىنىڭ ئابدۇرىشىتخانغا تۇنقان بۇ پوزىتسىيىسى ئۇلۇغ رۇس ئالىمى بارتولد ئېيتقاندەك «. . . ئۇ رىشىتخاننى ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن يول بىلەن تەربىيىلىمەكچى بولدى».

خانىنىڭ ئۇنى قەشقەرگىچە ئۇزىتىپ خوشلاشقانلىقى شائىرنىڭ قەلىمىدە مۇنداق ئەكس ئېتىلىدۇ:

ۋىدات رەسمى بىرلە قۇچاقلا ئۇنى،
ئېلىپ سۆيدى كۆزى بىلەن بېشىنى.
راۋان بولدى شاھزادە كامكار،
ئۇنىڭ يولداشى يولدا پەرۋەردىگار.

دېگەن بۇ مىسرالاردا بارلىق ئىنسانغا خاس ئاتا - بالىلىق مېھرى - مۇھەببەت، ھېس - تۇيغۇ شائىرانە گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

ئابدۇرىشىتخانىنىڭ موغۇلىستانغا (غەربىي موغۇلىستانغا) قەدەم قويۇشى ئۇنىڭ كېلەچەك ئۇلۇغ ئىشلىرىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرەتتى. تارىخچى بۇ كىتابىدا موغۇلىستانىنىڭ چېگراسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى

«موغۇلستان دەپ ئاتىلىدىغان چېگرانىڭ كەڭلىكى 7 ـ 8 ئايلىق يول. شەرق چېگراسى كۆكچە دېڭىز بولمىش قارامالدۇر. غەربىي چېگراسى تۈركستان، تاشكەنت، جەنۇبىي چېگراسى پەرغانە ۋە قەشقەردۇر. بۇ چېگرانى مەن جەنۇب ياقتىن كۆردۈم. تاشكەنتتىن ئەنجانغا 10 كۈنلۈك يول، ئەنجاندىن قەشقەرگە 20 كۈنلۈك، بۇ جايدىن ئاقسۇغا 15 كۈنلۈك، ئاقسۇدىن قارا شەھەرگىچە 20 كۈنلۈك، چالىشتىن تۈرپانغىچە 10 كۈنلۈك، تۈرپاندىن بارىس كۆلگىچە 15 كۈنلۈك يولدۇر. بارىس كۆل موغۇلستانىنىڭ شەرق چېگراسىدۇر. بۇ ئورتا مېڭىش بىلەن ئۈچ ئايلىق يول بولۇپ، جەمئىي 40 مەنزىل بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى 7 ـ 8 ئايلىق يول بولۇپ، تولىسى گۈزەل سەھرا، تاغلاردىن ئىبارەت» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئابدۇرىشىتخان مانا شۇ كەڭ رايوننى بىرىنچى قېتىم مەشق مەيدانى قىلىپ ئىش باشلىغانىدى. ئابدۇرىشىتخاننى ئاتىسى يىراقنى كۆزلەپ، موغۇلستاندا بولغان ھەر خىل ئۇرۇشلارغا، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر، قازاقلار بىلەن ئەينى زاماندا بولغان ئۇرۇشلارغا قاتناشتۇرۇپ، ئەمەلىي جەڭ مەيدانىدا چىنىقتۇردى.

1528 ـ، 1529 ـ يىللىرى ئەتراپىدا غەربىي موغۇلستاندا ئابدۇرىشىتخان قازاق، ئۆزبېك خانلىرىنى بىر قانچە قېتىم يېڭىپ، ئەڭ كۈچلۈك سىياسىي كۈچكە ئايلاندى. بۇ چاغدا ئابدۇرىشىتخانغا خائىنلىق قىلىپ، ئۆزبېكلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن قىرغىزلار سەردارى مۇھەممەت قىرغىز ئىككىنچى قېتىم تۈتۈلۈپ قەشقەرگە ئەۋەتىلگەنىدى. بۇ ئىشتىن ئابدۇرىشىتخاننىڭ قول ئاستىدىكى قىرغىزلار نارازى ئىدى.

ئاخىر ئابدۇرىشىتخانغا قارشى ئۆزبېك، قازاق كۈچلىرى بىرلىشىپ كەتكەن چاغدا، ئابدۇرىشىتخاننىڭ قول ئاستىدىكى قىرغىزلارمۇ ئۇلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ ئىشنى كۆزىتىپ تۇرغان سەئىدخان بۇيرۇق بىلەن ئابدۇرىشىتخاننى قەشقەرگە

قايتۇرۇپ كەلدى. ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى شەرقىي موغۇلىستانغا تەۋە بولغان بۇ جايلار ئاخىرقى ھېسابتا سەئىدخاننىڭ دۆلەت تەۋەسىدىن چىقىپ كەتتى...

ئابدۇرىشىتخان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ۋاقىتلىق بىرلەشكەن كۈچلەر ئۆزئارا مەنپەئەت توقۇنۇشى تۈپەيلى، ئۇزاق ئۆتمەيلا پارچىلىنىپ پىتىراپ كەتتى...، بۇنى سەئىدخان كۆرۈپ تۇرغان بولسىمۇ، يىراقنى كۆزلەپ يەنە قايتىپ بېرىشنى خالىمىدى.

بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قازاق خانى تاھىر سەئىدخانىنىڭ چېگراسىغا يېقىن جايلاردا بۇلاڭچىلىق قىلدى.

خېلىل سۇلتاننىڭ ئوغلى باباچاق ئۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. چۈنكى ئۇنىڭ دادىسى خېلىل سۇلتانىنى جانىبىك ھەجرىيە 914 - يىلى ئوقسىي دېگەن جايدا سۇغا چۆكتۇرۇپ ئۆلتۈرگەنىدى.

سەئىدخان دانا، يىراقنى كۆرەلەيدىغان، ئۇلۇغ ھەربىي ئالىم بولغىنى ئۈچۈن، ئاخىرقى ھېسابتا ئۇ يەردە ئۇزاق پۇت تىرەپ تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە باباچاق ساۋاتسىز، تەنتەك، كالتە پەم، تەۋەككۈلچى، ئىستىبداتسىز ئادەم ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ تىلىكىنى سەئىدخان رەت قىلغانىدى. ئۇ بۇ ئىشتىن نارازى بولدى. بەزى ئادەملەر (ئىلى تاغاي) ئۇنى تېخىمۇ ئېچىتتى. خان نەسىھەت قىلسا ئۇنىمىدى. ئۇنىڭغا يېڭى ئىش تاپشۇرسا، ئۇ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى، ئاخىر بولماي ئۇنىڭ ئەمىلىنى ئېلىۋەتتى. ئۇ يامان كىشىلەرنىڭ سۆزىگە كىرىپ ئالدىدا يەركەنتكە، كېيىن بەدەخشانغا قاچتى. ئۇ جايدىمۇ كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتەلمەي، يەنە پۇشايمان بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

خان ئۇنى كەچۈرۈپ ياخشى قارشى ئېلىپ تەربىيە بەردى، ئۇ بۇنىڭغىمۇ رازى بولماي، تاغىسى بابۇر ئالدىغا قېچىپ باردى.

بابۇر ئۇنىڭغا فىروز قورغانىنىڭ موئىكەمەدىيە شەھىرىنى باشقۇرۇشقا بەردى. بۇنىڭمۇ ھۆددىسىدىن چىقالماي، نۇرغۇن خاتالىقلار ئۆتكۈزۈپ، ھىجرىيە 937 - يىلى 24 يېشىدا ۋاپات بولدى. شائىر ئۇنى «ئۆزى ئىستېداتسىز بەختىياش ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، پادىشاھ شۇنچە تەربىيىلىسىمۇ، تەربىيە سىڭمىگەن ساۋاتسىز ئادەم ئىدى» دەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا سەئىدخانىنىڭ قىلغان غەمخورلۇقىنى شېئىر بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

پادىشاھ مەكتەپكە بەردى ئۆزىنىڭ بىر ئوغلىنى،
قولتۇقىغا قىستۇردى كۈمۈش بىرلە ھەلنى.
بېشىغا يېزىلغان ئىدى خەت ئالتۇن بىلەن،
ئاتا مېھرىدىن بەلەند بىل ئۇستانىڭ جەۋھىرىنى.

سەئىدخان ئۇلۇغ ھەربىي قوماندان، يېتۈك سىياسىئون، شائىرلا بولۇپ قالماي، ماۋارىپچىرۇھىر ھەم ئۆز ئەۋلادىنىڭ مېھرىبان تەربىيىچىسى ئىدى.

سۇلتان ماخمۇت خان جىيەنى مەنسۇرخانغا خائىنلىق قىلىپ، ئاقسۇدىن قېچىپ شايبانخانىنىڭ ئالدىغا بارغاندا، ئۇنى شايبانخان سىر دەريا بويىدىكى خوجەندە بەش ئوغلى بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى مۇھەممەت سۇلتان نارەسىدە بالا بولغانلىقى ئۈچۈن شايبانخانىنىڭ ئەمرلىرى ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ ئۇنى يوشۇرۇپ قويغانىدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزا سەمەر قەنتتە ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئەنجان ئوبلاستىنى ئىگىلەپ ئېلىپ، بابۇر شاھقا خەۋەر قىلغاندا سەئىدخان، بابۇر شاھلار ئىككىنچى قېتىم ماۋارا ئۇننەھرگە بېسىپ كىرىپ، ئۆزبېكلەرگە ئەسىر بولۇپ تۇرغان ئابدۇرىشىتخانىنىمۇ، باباچاقنىمۇ، مۇھەممەت سۇلتانىنىمۇ ئەسىرلىكتىن قۇتقۇزىدۇ. سەئىدخان قەشقەرگە ئاباباكرى ئۇستىگە يۈرۈش قىلىدىغان بولغىنى ئۈچۈن

مۇھەممەت سۇلتاننى كابولغا قايتقان بابۇر شاھ تەربىيىسىگە تاپشۇرىدۇ.

سەئىدخان شىنجاڭدا ھاكىمىيەتنى تىكلىگەندىن كېيىن مۇھەممەت سۇلتان سەئىدخان ئالدىغا خىزمەتكە كېلىدۇ. بۇ چاغدىكى سەئىدخاننىڭ مۇھەممەت سۇلتانغا قىلغان غەمخورلۇقىنى شائىر لىرىك قەھرىمان سۇپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇنداق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

ئاتا ئولگۈچى بېشىغا سايە سال،
توپاسىنى قاققىل تىكەننى ئال.
كۆرەرسەن تۆۋەن بىر يېتىم بېشىنى،
بالاڭنىڭ سۆيۈپ تۇرماغىل يۈزىنى.

سەئىدخان ئۇنى ئۆز بالىسىدەك تەربىيىلەپ ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئاتابەكرىنىڭ تىبەتتىن قايتۇرۇپ كەلگەن قىزى خەلىچە سۇلتان خېنىمنى ئېلىپ بەردى. يەنە شۇ سەئىدخان ئۆز قولى بىلەن تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن يېتىم بالا، شائىر ھەم تارىخچى ھەيدەر مىرزا («تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى) بىلەن ناھايىتى ئىناق ئىدى. شائىر بۇ ھالەتنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

مەن ئولدۇم، جانۇ - جان بولدۇم مەن،
گويا بىر جانكىم جايدۇر ئىككى بەدەن.

بۇنى شېئىرىي ئوبراز يارىتىشنىڭ يۇقىرى پەللىسى دېيىشكە بولىدۇ. سەئىدخان پەزىلەتلىك، كەڭ قورساق، ئالىيجاناب شاھ ئىدى. ئەنە شۇ مۇھەممەت سۇلتان ئاخىر سەئىدخان بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىپ ئاز بولمىغان جاڭجاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شاھ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى كەچۈرۈپ ئۇنى

بەدەخشانغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى شۇ جايدا ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتكۈزىدۇ.

سەئىدخان ئۆز ئەۋلادى ئارىسىدا تۇغۇلغان ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن خىلمۇخىل تەرىبىيە ئۇسۇلىنى قوللىناتتى. مۇھەممەت خان ۋەقەسىدىن كېيىن تۇغقانلار ئارىسىدا ئاز بولمىغان نىزالار يۈز بەرگەن. بۇ نىزالارنى يوقىتىش ئۈچۈن شۇ يىلى ئابدۇرىشىتخان بىلەن مىرزا ھەيدەرنى بىلۇرىستانغا غازاتقا ئەۋەتتى. بىلورىستان بۇ چاغدا كاپىر ئىدى. مىرزا ھەيدەر بىلۇرىستاننىڭ جۇغراپىيە خەرىتىسىنى مۇنداق سىزىدۇ: «بىلۇرىستاننىڭ شەرق چېگرىسى قەشقەر، يەركەنت، شىمالىي چېگرىسى بەدەخشان، غەربىي كابول، جەنۇبىي كەشمىر بىلەن تۇتىشىدۇ. بىلۇرىستاننىڭ ئەتراپى تۆت ئايلىق يول، ھەممىسى تاغ - جىلغىلاردىن ئىبارەت، خەلقى كۆپ، بىر - بىرى بىلەن چېقىشالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئايالىرى ئىمارەت، زىرائەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كالا، قوي چارۋىچىلىقىنىڭ ئاساسى. ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار. بۇ يەردىن شېرىن ئانار مېۋىلىرى چىقىدۇ. ئۇلار ھىجرىيە 934 - يىلى مەغلۇپ قىلىنىدى...» دەيدۇ. دېمەك، بىلۇرىستان ھىجرىيە 934 - يىلى سەئىدخانىنىڭ دۆلەت خەرىتىسىگە كىرگەنىكەن.

يۇقىرىقى بابلاردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۇركىستاندا ئۆزبېك خانلىرىنىڭ ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىش، مەنپەئەت توقۇنۇشلىرىدىن تۇغۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار ئۇ يەردىكى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» خوجىلارنىڭ جەننىتىنىمۇ ۋەيران قىلىۋەتتى. ئۇلار ئەمدى يوقالغان «جەننەت»نى قايتا تىرىلدۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭغا توپ - توپى بىلەن ئېقىپ كىرىپ، سەئىدخان ئوردىسىدىن پاناھ تاپماقچى بولدى. بۇنى «تارىخى رەشىدى» 2 - كىتابىدا «ھەزرىتى خېۋەندىنىڭ ئەسلى

خىۋەندى دەپ ئۇلۇغلانغان. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەجدادى خوجا گاھ خوجا دەپ مەشھۇر بولغان خوجا ئابدۇللا بولۇپ، شاۋۇدۇن ماخمۇت ئەنە شۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. مىلادى 1502 - يىلى ۋە 1503 - يىللىرى پەرغانىدە ۋاپات بولغان، خوجا ئەھرار نەسىزدىن ئەبەيدۇللانىڭ[1] ئەۋلادى ئىدى» دەپ بايان قىلىنىدۇ. بۇ كىتابتا ھەزرىتى ئىشان دەپ يېزىشتىكى مەقسەت ھەزرىتى خوجا ئەھرار نەزەردە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىغا قارىتىپ يېزىلغان بېيىت:

ئى خوش كىشىكى مەيخانە ئاراجا قىلغان،
بارلىغىنى جام شىشىگە پىدا قىلغان.
روھىي قۇددۇس پەيزى ماڭا ھەم نەپەس بولسا،
قىلغۇدۇم ئول ئىشىككى مەسھاقىغا.
مەن ئەپۇغا لايىق ئەپۇ فىرىشتە نىگە بىناۋا،
يوق گۇنا لايىق ھېچ، ئەمەس ئەفۇقىغا.

ئاللانىڭ ئەلچىسىنىڭ مۇنداق دېگەنلىكىنى ئاڭلىدىم:

— بېھىشنىڭ ئىشىكىنى قېقىشنى داۋام قىلدۇرۇڭلا، سىلەرگە ئېچىلىدۇ.

— مەن دېدىم، — بېھىشنىڭ ئىشىكىنى قانداق داۋاملىق قاقالايمىز؟ — ئەيتتى:

— ئاچلىق ۋە تەشنالىق بىلەن.
تارت ماشاقەت ياكى راھەت كۆر،

---

① خوجا ئەھرار ئەبەيدۇللا - ئۇلۇغبەكنى ئۆز ئوغلى ئابدۇلىتىپقا ئۇلتۇرغۇزۇپ، «پادىشاھنى ئۇلتۇرگەن ئوغۇلغا پادىشاھلىق مەنسۇپ بولمايدۇ» دېگەن پەتىۋانى چىقىرىپ، ئوردا ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان.

رەنج مېھنەت ئۆزى كەتكۈچىدۇر.
بۇ جاھان ئۇ، مۇھەممەت تىرىلغۇ مەيدانى،
بەختىنىڭ ئۇرىقى رەنج بىل ئۇنى.

سەئىدخان مۇھەممەت نۇرانىنىڭ «مۇرتى بولدى» دەيدۇ. يۇقىرىقى مىسالدىن ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، فېئودال ئىستىبداتنىڭ ئەڭ ۋەھشىي، ئەڭ قەبىھ، ئەڭ ئەكسىيەتچى روھىي تۈزۈمى سوفىزم سەئىدخان ئوردىسىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇنى ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان. سەئىدخاننى تىبەتكە تاجاۋۇز چىلىق غازاتقا ئاتلاندۇرغان ئەنە شۇ سوفىزمنىڭ ئەكسىيەتچى روھى بولغان بولسا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالاكىتىمۇ جۇڭغار ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە دەستەك بولغان سوفىزمنىڭ يىرىك ۋەكىلى، ئەڭ ۋەھشىي پومپىشچىك ئاپاق خوجىنىڭ خائىنلىق ھەرىكىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

مىرزا ھەيدەرنىڭ رېئالىستىك تارىخچى سۈپىتىدە مەشھۇر بابۇر شاھ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى ۋەقەلەر ھەم ئۆزى بابۇر شاھ ھۇزۇرىغا بارغاندىن كېيىن بولغان ۋەقەلەر ھەققىدىكى بايانلىرى يۇقىرىدا قىسمەن ئېيتىلغانىدى. بۇ جايدا شائىر سۈپىتىدە بابۇر شاھقا تۆۋەندىكى مىسرالارنى بېغىشلايدۇ.

بابۇر بىر نەچچە يۈزمىڭ لەشكەر بىلەن كېلىپ رەنا سىنىگ ھىند راجاسىنى يەڭدى. ئۆزىنى بولسا غازى دەپ ئېلان قىلدى.

زوھىرىددىن مۇھەممەت شاھ بابۇر،
ئىسكەندەر دۆلىتى بەھرەم سۆلەت.

دۆلەت بىرلە ئالدى ھىندى يېرىنى،
ئوتتا تارىخ كەلدى پەتىخ دۆلەت[1].

بابۇر شاھ ھىجرىيە 937 - يىلى ئىغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولدى. ئۆلۈش ئالدىدا چوڭ ئوغلى ھومايۇن شاھنى بەدەخشاندىن چاقىرىپ ئېلىپ كېلىپ ئەمىر ۋە خەلق ئالدىدا ھاكىمىيەتنى - جاھاننى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ كەتتى. بابۇر ۋاپاتىدىن كېيىن كۈيئوغلى بەدىئۇز زامان مىرزا، ئوغلى مۇھەممەت زامان مىرزا دۆلەت ئىچىدە ئىسيان كۆتۈرىدۇ. ئەمما پاراسەتلىك ھومايۇن شاھ يۇمشاق قوللۇق بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. ھومايۇن شاھ ئاتىسى بويسۇندۇرالمىغان كوچراتىنىمۇ بويسۇندۇردى، دەپ بايان قىلىدۇ تارىخچى مىرزا ھەيدەر.

ئىككىنچى كىتابنىڭ قالغان قىسمى سەئىدخاننىڭ تىبەتكە «غازات» قىلىشى، تىبەتنىڭ جۇغراپىيىسى، تەبىئىي بايلىقى، نىبەت خەلقىنىڭ ئېتنوگرافىيىسى، خانىنىڭ تىبەت تاغلىرىدا ئىس تېگىپ ۋاپات بولۇشى، ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ھاكىمىيەتكە چىقىش ئالدىدىكى ئەمىر ئىلى تاغاينىڭ سۇيىقەستى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە تۇغۇلغان قانلىق ۋەقەلەر، ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ھاكىمىيەتكە چىقىش جەريانىدىكى كۈرەشلەر، مىرزا ھەيدەرنىڭ تىبەتتىكى ھەربىي پائالىيىتى . . . قاتارلىق ۋەقەلەر ھەم ئەدەبىي، ھەم بەدىئىي، يول بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبىغا كەلسەك، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ھەر قانداق ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش، ئوتتۇرا ئەسىر كىتاب يېزىش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كىتابنىڭ كىرىش قىسمىدىلا «ئاللا» نى ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. كېيىن كىتابتا تەسۋىرلىنىدىغان

---

① پەتىخ دۆلەت دەپ يازسا، تارىخىي يىل چىقمايدۇ، خاتا بولۇپ قالغان، دەيدۇ (تەرجىمان).

ۋەقەلەرگە خۇددى رومان ۋە داستانلاردىكىدەك مۇنداق مۇقەددىمە بېرىدۇ:

يەر يىلەن ئاسمانغىچە ھەم ئاي يىلەن كۇن ئارىسى،
پەزىلى تۇركستانى ئىچىدە ئۇ ئىر ۋار ھىند يولچىسى،
قەشلىشىپ دۇنيا بويىچە بارلىقى سۆيمەكنى يەر،
تاجدارلار ھەر تەرەپتە باغلىشىپتۇر كەمەر.

شائىر ۋە تارىخچى ئوتتۇرا ئاسىيادا بولۇپ ئۆتكەن بۇ قەلەرنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ تەقدىرى يىلەن بولىدۇ دەپ رايدۇ:

گېدەيگەن شاھىنشاھلارنىڭ بېشى،
ئۇنىڭ دەرگاھىغا نىيازدۇر ئىشى.
ئۇ تۇتمايدۇ تېز بويۇن تولغىسا،
زۇلۇم بىرلە قاۋىمايدۇ ئۇ زور ئەيلىسە.
ئۇلۇغلۇق مەنىلىك ئۇنىڭغىلا خاس،
زاتى باي ۋە مۇلكى قەدىمدۇر خالاس.

شائىر ئاللانى ئۇلۇغلاپ ئۆتۈپ، پەيغەمبەرلەرنىڭ خۇدانىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختايدۇ. ئۇ يىراق تارىختىن مىسال كەلتۈرۈپ سۇلايمان، يۇسۇپ، داۋۇتلارنى ئاللا ھۆكمى بىلەن تەختكە چىققان دەيدۇ. ئەيسانىڭ قانداق دۇنياغا كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ ئۆتۈپ، خۇدانىڭ ئەيساغا بەرگەن خىسلىتىگە مۇنۇ بېيىتنى بېغىشلايدۇ:

ئەيسا بېرىپ كېلىشىگىدىن كۈنلەرگە ئوخشاش خەبەر، بەردى ئۈنىڭ شاراپەتىلە ئۆلۈككە جان.

كېيىن مۇھەممەت پەيغەمبەرگە مۇنداق مەدھىيە ئوقۇيدۇ:

مۇھەممەت ئەقىل ئىلى كۆزگە نۇردۇر،
ياراتىلىش قەسىرى گۈلنىدارىدادۇر.
پۈتۈن باشلىقتا باش بولدى كەلدى،
ئىككى ئالەمدە تاجىدەك باشتا بولدى.

ئاندىن تۆت چاريا — ئاتابەكرى سىددىق، ئۆمۈر ئىبنى خەتتاپ، ئۆمەر ئىبنى ئەفخان، ئىلى ئىبنى تالىپلارنىڭ چاريا بولۇشلىرىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ھەر بىرىگە بىردىن ئايەتنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ھەر بىرىنىڭ سۈپىتىگە بىردىن غەزەل بېغىشلاپ، مەدھىيىلەيدۇ ۋە مۇھەممەت بەيغەمبەرنىڭ خوتۇنى ئايشەنى پۈتۈن مۆمىن مۇسۇلمانلارنىڭ ئانىسى سۈپىتىدە تەرىپلەپ ئۈنىڭغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ.

بۇلاردىن كېيىن مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان كېرىم» ئۇستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «قۇرئان ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ:

بىرىنچى، ئاللانىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى ئايەتلەر، ئىككىنچى، مۇھەممەت شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرى، ئۇچىنچى، تارىخ - ئۆتكەنكىلەر بايان قىلىنىدۇ» دەيدۇ.

كېيىن ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، كىتاب يېزىشتىكى مەقسىتىنى بايان قىلىپ، ئاندىن تارىخنى بايان قىلىشنى باشلايدۇ.

ئاپتور ئىككى قىسىمدىن ئىبارەت بۇ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ئېپوپېيىسى - «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاخىرىنى خۇداغا مۇناجات

قىلىپ مۇنداق تاماملايدۇ.

«خۇدايا، سەن بار، بولۇشۇڭ ۋاجىپ بولغان زاتدۇرسەنكى، سېنىڭ بارلىقىڭ، سېنىڭ سېخىيلىقىڭغا لايىقتۇر. سېنىڭ سېخىيلىقىڭ ۋۇجۇدۇڭنى لازىم تۇتقۇچىدۇر. سېنىڭ باشقا سۇپەتلىرىڭگە ھېچبىرى شېرىك بولالمىغاندەك بۇنىڭغىمۇ ھېچكىم شېرىك ئەمەس.

بېيىت

كۇپۇر ئىسلام بولۇڭ ئارا يۇڭدە،
بىر شېرىك يوق ئۇنىڭغا دەپ ئىتتار».

بىر باب ئاللاغا مۇناجات قىلىش بىلەن تاماملىنىدۇ.

كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرى «ئى ئاللا، بىزگە بۇ دۇنيادىمۇ ياخشىلىق بەرگىن. ئۇ دۇنيادىمۇ ئېھسان قىلغىن ۋە بىزنى ئوت ئازابىدىن ساقلىغىن.

ياخشىلارغا سالام» دەپ تاماملىنىدۇ.

مانا بۇنى شەكىل جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىكلىرىنىڭ كىتاب يېزىش ئۇسلۇبىنىڭ ۋەكىلى دېگىلى بولىدۇ.

ئاپتورنى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ھەر قانداق ئىسلام دىنىغا ئىشەنگەن مۇتەپەككۇرلىرىدەك خۇداغا چىن دىلىدىن ئىشىنىدىغان كامىل مۇسۇلمان، ئىسلام ئېتىقادىنىڭ ئەڭ زور ئالىمى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىدا سوفىزىم تەرىقىتى خېلى ئېغىر سالماقنى ئىگىلەيدۇ. غەربىي تۇركىستاندىن ئېقىپ كەلگەن خوجا ئەۋلادلىرىنى، ئۇلارنىڭ «پەزىلەتلىرى»نى پۈتۈن باب ئاجرىتىپ تەسۋىرلەپ مەدھىيىلەيدۇ. مىسال ئۈچۈن بىر ئۈزۈندى ئالايلى: شەيخ ئوبۇل

نىجاپ نەجمىدىن كۆپىرا مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر مۇرىت ئۆزى سادىق بولۇپ، ئىرادىسى ھەقىقى بولسا، ئۇ شەرقتە بولۇپ پىرى مەغرۇبتا بولسىمۇ، خۇدا پىرىنى ئىككى ئاتلىق قىلىپ يۇگۇرتۇپ ئۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ. ئەگەر تەلەپ سادىق بولمىسا، پىرى بىلەن بىر ئۆيدە بولسىمۇ، مۇلازىمىتىنىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمايدۇ. مەن ئۇققانلىرىمنى ئايىمايمەن. ئۆزۈمچە سۆزلەشكە ھەققىم يوق. ئەمما ئاتام خوجا ئەبەيدۇللا ماڭا بىر قانچە قۇر خەت يېزىپ بەرگەنىدى. شۇنى سىلىگە بېرەي، دەپ خەتنى خانغا بەردى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن: «خۇداغا يېتىشنى تەلەپ قىلغۇچىنىڭ مۇھىم ئىشى تاۋاپنى ئاز يېيىش، ئاز سۆزلەش ۋە ئاز ئۇخلاشتىن ئىبارەتتۇر، خان مۇشۇ يول بىلەن ماڭدى. كېيىن خوجا نۇرا كەلدى. تۇرپاندىن خوجا تاجىدىن كەلدى. خان تىلىكىگە — مەقسىتىگە يەتتى.» دېگىنىدە سوفىزمنىڭ تۇپكى يادروسىنى تەشۋىق قىلىدۇ.

ياكى:

بۇ پەس جاھان كىشىلەرگە قىلمايدۇ ۋاپا،
يوقتۇر كىشى ئۇنىڭدىن كۆرگۈچى ۋاپا.
بار! خەلقى خۇداغا سەن قىل خوپلۇق،
كۆردۇڭكى جاھان ھېچ كىشىگە قىلمىدى ۋاپا.

ئەمما مىرزا ھەيدەر تارىخى ۋەقەلىكنى بايان قىلىشتا ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ رېئالىستى ئىدى. ئۇنىڭ پرىنسىپى «تارىخچىلار ئادەتتى تەزكىرە زەنجىرىنى ئۇزمەستىن قانچىلىك

ئېيتىشقا لايىق بولمىسىمۇ، ئۇنى دەپ ئۆتۈش ۋە قانداق بولسا شۇنداق شەرھىلەشتۈر». ئۇ بۇ پرىنسىپقا باشتىن - ئاخىر شەخسىي غەرەز ئارىلاشتۇرماي ئىزچىل ئەمەل قىلغىنى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز دۇنيا قارىشىدىكى ئىدېئالىزم، سوفىزم ئۇپۇقىنى بېسىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى ئەسىرلىك تارىخىنى ئىنتايىن تەپسىلىي رېئال بايان قىلىپ، جاھان تارىخىغا ئىنتايىن زور ھەسسە قوشىدۇ.

ئاپتور ئىستىلىدىكى رېئالىزم ئۇنىڭ ئىنسان ئەقىل - ئاڭىنىڭ راتسىئونالىستلارچە قاراش ئېلىپىنتىلىرىنى ئىشلايدۇ.

مەسىلەن:

سۆز رەئىي① دۇر ھەر قەربىرغان باتۇرلىقتىن ئىلگىرى،
ئۇ ئەۋۋەلدۇر قەھرىمانلىق ئۇنىڭ يەنە بىر ئىككىنچى تۇرى،
ئىككىسى بىرلەشسە ھەر بىر نەفسىدە ھۆرلۈك بىلەن،
بولغۇسى ئۇ نەفسىنىڭ ئالىي ماكانىنىڭ ھەر بىرى.

پىكىر بىلەن يول تاپقىلى بولىدۇ:

بېيىت

بولۇر رەئىيلە، لەشكەرنى سۈندۈرغىلى،
بولۇر تىغىدا بىر يۈزىنى ئۆلتۈرگىلى.

---

① رەئىي - پىكىر.

باتۇرلۇق، ئېغىر بېسىقلىق جەڭ كاپالىتى:

بېيىت

ئورۇندىكى ئىش بولسا قىستاڭ تازا،
جىگەر بۇندا لازىم، تۇرماق بىر ھازا.

لېكىن رەئىي باتۇرلۇقتىن ئىلگىرىدۇر. تەدبىرنىڭ پايدىسى قىلىچ بىلەن ئوقنىڭ پايدىسىدىن ئارتۇقراقتۇر!... ئاپتور تىلىدىكى ئەدەبىي بويىاق، ئوبرازلىقلىق بەدىئىي ئەسەردەك كىشىنى قايىل قىلىدۇ. ئۇ ئەسىر تۆمۇرنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان ھالىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «ساھىبقىران قۇتۇپقا ئوخشاش مەركەزدە تۇرۇپ ھوجۇم قىلغان دۇشمەنگە قارىتىپ، ئېغىر قوللىنى يېنىڭ قىلىپ، ئوق قىلىپ، ئوق ماكانىغا قول ئۇزاتتى. چەپ قوللىنى ئەلىپ، ئوق قولىنى دال قىلدى...» بۇ تەسۋىر ھەر قاندان بەدىئىي رومان تىلى بىلەن تەڭ تۇرالمامدۇ؟! ئۇ تۆمۇر ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇشقا تەييارلىقىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

تاڭ لەيلى ئېرىق بويىغا تارتتى لەشكەرىن،
تەييارلىدى سوقۇشۇش ئۈچۈن ھەممە قۇرالنى.
گۈلدىن سۈپەر ياساپ، باشاق قىلدى غۇنچىنى،
سۇدىن زىرە، تىكەندىن ئوق بىرلە نەيزىنى

جەڭ مەنزىرىسى:

زامان خۇلقى پۇر بولدى، نەققارە ساداسىدىن،
چىقاردىلەر ئاداۋەت شەمشىرىنى ئۆز غىلابىدىن.

سەن ئەتتىگكى چاچتىلەر ئۇلار ئالماس مارجانىنى،
ئەمەس مارجانكى ھەممىلا چاچتى دۇشمەنلىكتە ئۆز جانىنى.

بۇ ھەر قانداق گۇزەل پوئىما — داستاننىڭ بايانىدىن كەم چۈشمەيدۇ؟

ئاپتورنىڭ كىتابىدىكى ئىنسان ئىچكى كەچۈرمىشى شېئىرىي تەسۋىر ۋە لىرىك چېكىنىش، گۇزەل ۋە باي شېئىرىي ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

ئاپتورنىڭ كىتابىدىكى يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلەر ئۇنىڭ ئىككى تومлۇق تارىخى كىتابى بولغان «تارىخى رەشىدى» نى ئىككى تومлۇق بەدئىي ئەسەرگە — ئېپىك داستانغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ ھال ئۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇنبەرگە چىقىرىپ ئەڭ شەرەپلىك ئورۇنغا ئىگە قىلغان.

يۇسۇپ قىدىرخان يەركەندى

هازىر بار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا يۇسۇپ قىدىرخان يەركەندى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەشھۇر ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە مەدەنىيەت ئەربابى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھايات - پائالىيىتىنى تولۇق يورۇتۇپ بېرىشتە بۇ ماتېرىياللار ناھايىتى كەملىك قىلىدۇ.

1986 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» دېگەن كىتابچە مەزكۇر زاتنىڭ ھايات - پائالىيىتى توغرىسىدا بىزنى خېلى قىممەتلىك يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«بۇ چېچىلاڭغۇ پارچىلارنىڭ بەتلىرىنى بېزىگۈچى ۋە بۇ ھالى پەرىشانىنىڭ جېنىنى كۆيدۈرگۈچى قىسسە» دىن مۇھەببەت قەدەملىرىدىن ئوتلاپ تېتىتقۇچىسى، مالامەت خومخانە[1] سىنىڭ كوزىلىرىنى توشىغۇچىسى، ئاشقىلىق مەھەللىسىنىڭ رەسۋاسى، ۋاپا بوستانىنىڭ داستانچىسى مالامەت بۇلبۇلى يەنى شۇنداق ئەرىز قىلىدۇكى، ئۇ چاغدا خۇراسانىنىڭ جەننەتتەك تەختى كوراگانلىق (كۈيەۋ ئوغۇللۇق) نىڭ راۋاجى بىلەن بېزەلگەن ۋە كوراگانلارنىڭ باش ئۇستى جاھانىنى ئاسراش تاجىسى بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۆمرۈم كېچىسى ياشلىق شاملىرى نۇرىدىن مۇنەۋۋەر ۋە ھاياتىم گۈلشىنى يېگىتلىك گۈللىرى ئەتىرىدىن مۇئەتتەر[2] ئىدى. پەس، يېگىتلىك تەقەززاسىدىن

---

① خومخانە - پارسچە، ھاراق كۆپلىرىنى قويىدىغان ئۆي دېگەن مەنىدە.
② مۇئەتتەر - ئەرەبچە، خۇش پۇراقلىق دېگەن مەنىدە.

تەبىئەتكە ھاۋايى - ھەۋەس غالىپ ۋە ھاۋا غەلىبىسىدىن تەبىئەت ئۈيۈنىغا تالىپ ئىدى. كۆڭلىكىمنىڭ چاكىدىن كۆكسىمدىكى كونا تۇگۈنلەر بىر - بىر ئايان، كۆكرىگىمدىكى كېسىلگەن يېڭى ئىلغا[1] لەردىن كۆڭلىكىمنىڭ سىزىقلىرى قان، ھەمىشە مەيگە ئىنتىلىش، كۆڭۈلگە مەھبۇب ۋە ھەمىشە مەھبۇب ئۈلپىتى خاتىرىگە مەرغۇپ[2] جىنىم ئىشق شارابىدىن مەيپەرەس ئىدى.

بېيىت

بولمىسا ئالدىمدا گۈلىۋز ساقى ئەھۋالى خاراپ،
بولمىسا ساقىدا گۈلرەڭ جامى مەي باغرىم كاۋاپ[3]. »

دەيدۇ. بۇ ئۇزۇندى بىزگە شائىرنىڭ تېخى سەئىدخان ھاكىمىيەتكە چىقمىغان دەۋر، شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىدا ئابابەكرى، بىر قىسمىدا ئەخمەتخان (ئەخمەت ئالاقچى) ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولغان ھەم ماۋزا ئۇننەھر ۋە خۇراساندا تۆمۈرلەر ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولغان بىر زاماننى ئەسلىتىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ چاغدا «ئۇ چاغدا خۇراسانىنىڭ جەننەتتەك تەختى كوراگانلارنىڭ راۋاجى بىلەن بېزەلگەن ۋە كوراگانلارنىڭ باش ئۈستى جاھانىنى ئاسراش تاجىسى بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئۆمرۈم كېچىسى ياشلىق شاھلىرى نۇرىدىن مۇنەۋۋەر ۋە ھاياتىم گۈلىشىنى يېگىتلىك گۈللىرى ئەتىرىدىن مۇدەتتەر ئىدى» دېگىنىدىن ئۇنىڭ يېگىتلىك چاغلىرى، كەم دېگەندە 17 - 18 ياش چاغلىرى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

ئۇنداقتا بۇ تۆمۈرلەر دەۋرىنىڭ قايسى ۋاقتىغا توغرا

---

① ئىلغا - تىغنىڭ ئىزى.
② مەرغۇپ - ئەرەبچە، رىغبەتلەندۈرگۈچى.
③ «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 30 - 31 - بەتلەر.

كېلىدۇ؟

تۆمۈر (تۆمۈرلەڭ ياكى ئاقساق تۆمۈر) شىنجاڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ھاكىمىيىتى ماۋرا ئۇننەھر شەھرىگە سوزۇلغان چاغلاردىلا تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ ماۋرا ئۇننەھردىكى نايىبى بولغان، كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، دەسلەپ تۇغلۇق تۆمۈرخاننى، ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجىنى يېڭىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان. ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھر، خۇراسان، ھەتتا ۋىزانتىيەگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھاكىمىيىتى شىنجاڭدا تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادى خىزىرخان ۋە دوغلاد (ماڭلاي سۆيەلەر)، خۇدايدات زامانىسىگىچە داۋاملاشتى. قىسقىچە يىل ھېسابى مۇنداق:

تۆمۈر (1370 ـ 1405) يىللىرىغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى سىياسىي باشقۇرۇش جەھەتتىن سۈيۇرغانلىق تۈزۈمىگە ئاساسلانغانلىقى ئۈچۈن تۆمۈر ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆز ئارا بەش يىل ھاكىمىيەت تالىشىپ قانلىق كۈرەشلەر ئېلىپ بېرىپ، تۆمۈرنىڭ چوڭ ئوغلى شاھرۇھ مىرزا تۆمۈرنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان بولسىمۇ، ماھىيەتتە تۆمۈر دۆلىتى ھېراتنى مەركەز قىلغان خۇراسان تېررىتورىيىسى ـ شاھ شاھرۇھ مىرزا (1409 ـ 1447) ھاكىمىيىتى بىلەن سەمەرقەنتنى مەركەزقىلغان ماۋرا ئۇننەھر تېررىتورىيىسى ـ شاھ ئۇلۇغبەك (1409 ـ 1449) ھاكىمىيىتىدىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇلاردىن باشقا يەنە بىر نەچچە ۋاسسالللىق خاراكتېرىنى ئالغان تۆمۈر شاھزادىلىرىنىڭ بەگلىكلىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. شاھرۇھ مىرزا ۋە ئۇلۇغبەك ئۆلۈمىدىن كېيىن تۆمۈرلەر تېررىتورىيىسىدە خېلى بىر مەزگىللىگچە شاھزادىلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش قانلىق جەڭلىرى داۋام قىلىپ ئاخىر يەنە ھېراتنى مەركەز قىلغان خۇراسان

تېررىتورىيىسىدە سۇلتان ھۆسەيىن بايقارا (1469 ـ 1506) ھاكىمىيىتى بىلەن سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ماۋرا ئۇننەھر تېررىتورىيىسىدە سۇلتان ئەخمەت (1469 ـ 1494) ھاكىمىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى ھاكىمىيەت شەكىللەندى. لېكىن يەنىلا ھەر ئىككىسىنىڭ قول ئاستىدا كۆرۈنۈشتە ۋاسسالىلىق خاراكتېرىنى ئالغان شاھزادىلەر ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئىككى ھاكىمىيەت ئىچىدە سۇلتان ھۆسەيىننىڭ ھاكىمىيىتى بىر قەدەر مۇستەھكەملىك ئىدى. ئۇنكى بۇ جايدا نەۋائى ۋە ئابدۇراخمان جامى ۋەكىللىكىدىكى ئىلغار ئېقىم ھۆسەيىن بايقاراغا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. سۇلتان ئەخمەت ھاكىمىيىتىدە ئۇششاق شاھزادىلەرنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنىڭ ئانارخىستىك تەسىرىدىن باشقا، ئۇلۇغبەكنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاپ، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرغان ئەبەيدۇللا خوجا ئەھرارنىڭ سوپى مۇرتلىرىنىڭ تەسىرىمۇ ئەخمەت سۇلتان ھاكىمىيىتىگە چاڭگال سېلىپ تۇراتتى.

جوجى ئالتۇن ئوردىسىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ئاق ئوردىنىڭ دەشتى ـ قىپچاقتىكى كۆچمەن ئۆزبېكلەرنى بىرلەشتۈرگەن ئوبۇلخەيرىنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت شايبانىخان 1500 ـ يىلى ماۋرا ئۇننەھرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇ 1506 ـ يىلى ھىراتقا باستۇرۇپ كىرىپ، خۇراسانىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە 136 يىل ھۆكۈم سۈرگەن تۆمۇرلەر خاندانلىقى تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولدى. يۇسۇپ قىدىرخان مۇشۇ تۆمۇرلەر دەۋرىنىڭ قايسى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ؟

يۇقىرىدا «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە:

«. . . ئۇ چاغدا خۇراسانىڭ جەنۇبتىكى تەختى كوراگانلارنىڭ راۋاجى بىلەن بېزەلگەن ۋە كوراگانلارنىڭ باش

ئۇستى، جاھاننى ئاسراش تاجىسى بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ...» دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى «خۇراسانىنىڭ جەننەتتەك تەختى» دېيىلگىنى خۇراسانىنىڭ پايتەختى ھىرات. چۈنكى ھۆسەيىن بايقارا دەسلەپ نەۋائىنىڭ پىكرىنى ئاڭلىغان چاغلاردا ھىرات مەدەنىيەت جەھەتتىن گۈللىنىپ پۈتۈن ئورتا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ شۇنجاڭغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئەمدى «كوراگانلار باش ئۇستى جاھاننى ئاسراش تاجىسى بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ...» دېگەن بايانداا ھۆسەيىن بايقارانىڭ شايبانىخان ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش مەزگىللىرى كۆزدە تۇتۇلغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. چۈنكى تۆمۈرلەرگە خۇراسانىنىڭ مەركىزى بولغان ھىرات ئورتا ئاسىياغا «نۇر بەرگۈچى قۇياش» تەك كۆرۈنەتتى. شۇڭا خۇراسانىنى ئۇنىڭ مەركىزىنى ئاسراش «دۇنيانى ئاسراش» تەك كۆرۈنۈشى تەبىئىي ئىدى.

يۇقىرىقى پاكىتلار بىزگە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ئەربابى يۇسۇپ قىدىرخانىنىڭ تەخمىنەن تۇغۇلغان يىل ھېسابىنى چىقىرىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. ئەگەر بىز شائىرنى تۆمۈرلەر ھاكىمىيىتىنىڭ يېقىلىش ھارپىسىدا (1506 - يىلى) 17 - 18 ياشتا دەپ ھېسابلىساق، ئۇ چاغدا شائىر 1488 - ياكى 1489 - يىلى تۇغۇلغان بولىدۇ.

«تارىخى مۇسقۇيۇن» دا يېزىلغان مەلۇمات بويىچە، شائىر 1572 - يىلى ۋاپات بولغان، ئۇ بۇ چاغدا 83 ياكى 84 ياشقا ياشىغان بولۇپ، سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بىر پۈتۈن تارىخىي دەۋرنىڭ ھەممىسىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولىدۇ. بۇنى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» دىكى پاكىتلارمۇ ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

بەزى تارىخىي مەلۇماتلاردا يۇسۇپ قىدىرخان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ۋەزىرى ئىدى،

دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ دەرىجىگە يېتىشىگە ئائىلىسىنىڭ تەسىرى بارەدە كۆرۈنىدۇ.

ئاتام بۇ ئاستانىنىڭ خاك بېزى[1]
ئانام ھەم بۇ ساراي بوستان كېنزى.

دېگىنىگە قارىغاندا، شائىر ئۆز زامانىسىدىكى مەدەنىيەتلىك ئائىلىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئۇنىڭ ئەرەب، پارس ئىللىرىغا ناھايىتى پىششىق بولۇشىنىڭ ئۆزىنىمۇ ئائىلە ئارائىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ھەر قانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىك ئىدىئال ۋە بەدىئىي ماھارەتتە ئۆسۈپ يېتىلىشىنى ئۇنىڭ بىرىنچى سۈت ئانىسى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن ئوزۇقلىنىپ يېتىلگەن كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

بەدىئىي ئەدەبىياتتىكى ئەنئەنە ئۆز مىللىتىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى ۋە تىلى ئوخشاش بولغان قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى، تىلى باشقا بولغان مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىنى بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ھالدا قوبۇل قىلماي تۇرۇپ، كۆڭۈلدىكىدەك تەرەققىياتقا ئېرىشەلمەيدۇ.

ھەر قانداق يازغۇچى ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن يىرىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلغاندا تەنقىدىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىش، يېڭىلىق يارىتىش قانۇنىيىتى بويىچە ئىش كۆرىدۇ.

يۇسۇپ قەدىرخانمۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن خىسراۋ دېھلىۋى، ئابدۇراخمان جامى، لۇتفى، ئاتايى، نەۋائى قاتارلىق

---

① خاك بېزى — توپىراق تۆككۈچى. «دىۋان قەدىرى مۇقەددىمىسى». 44 - بەت.

كلاسسكلاردىن يۇقىرىقى قانۇنىيەت بويىچە پىششىق ئۆگىنىپ، ئۇلاردىن ئالغان ئېستېتىك ماھارىتىنى ئۆز جەمئىيىتىگە خىلىلا يېتەرلىك دەرىجىدە تەتبىق قىلىپ ئىجاد قىلغانلىقى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» دە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ھەر قانداق جەمئىيەتتە ھەر قانداق ئىجادىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن شۇ جەمئىيەت ئىجتىمائىي تۈزۈمى ئۈنىڭ ئۆز ئۈستىقۇرۇلمىسىنى بازىسىغا ماس ھالدا تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بەلگىلىگەن كونكرېت سىياسەتلىرى ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ.

يۇسۇپ قىدىرخانىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ۋايىگە يېتىشى ئۈچۈن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن خىلىلا دېموكراتىك، تەرەققىيپەرۋەر بولغان سىياسىتى زور ھەل قىلغۇچ رول ئويناىغان.

«دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» دە شائىر شاھ مۇھەممەت سۇلتاننىڭ ئۆز ئىجادىيىتىگە بېۋاستە غەمخورلۇق قىلغانلىقىغا، گۈزەل نەسرى مەدھىيىلىرىدىن كېيىن بىر قاتار «قىتئە»، «رۇبائىي»، «بەيىت» لارنى بېغىشلايدۇ. مەسىلەن:

رۇبائىي①

ئاسمان بويى ھۆكۈمى يۈكىدىن خەم② بولدى،
ئاي شولىسى پىكرى نۇرىدىن كەم بولدى.
سۇلتانلىق ئاڭا گەرچە مۇسەللەم③ بولدى،
بۇ ئەجىپكى دەرۇش سۇپەت ھەم بولدى.

---

① «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 41 - بەت.
② خەم — پارسچە، ئەگرى، ئىگىلمىگەن.
③ مۇسەللەم - ئەرەبچە، تاپشۇرۇلۇش، تەسلىم بولۇش.

بېيىت

مۇشۇنداق يازدى ئەلقابنى دەۋران،
كى سۇلتان، ئىبنى سۇلتان، ئىبنى سۇلتان.

شاھ مۇھەممەت سۇلتان كىم؟ «تارىخى رەشىدى» دە بايان قىلىنىشىچە، «شاھ مۇھەممەت سۇلتان — مۇھەممەت سۇلتان بىن سۇلتان، سۇلتان ماخمۇتخان بىن يۇنۇس خاندۇر.»

«تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىشچە ئۇنىڭ قىسقىچە تارىخى مۇنداق: ماۋرا ئۇننەھردە ئۇلۇغبەك ھاكىمىيىتىدىن كېيىنكى بىر نەچچە ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتۈپ ئاخىرقى ھاكىمىيەت ئۆمەر شەيخ بىلەن ئەخمەت شاھنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ ئىككى ھاكىمدار موغۇل ھاكىمدارى يۇنۇسخان (شاھ مۇھەممەت سۇلتاننىڭ بوۋىسى) نىڭ كۈيئوغۇللىرى ئىدى. ماۋرائۇننەھرنىڭ ئۇ ئىككى ھاكىملىرى ئارىسىدا ھەمىشە جېدەل چىقىپ تۇراتتى. بۇ جېدەلنى موغۇلستاندىن يۇنۇسخان كېلىپ پەسەيتىپ تۇراتتى. مۇشۇنداق خىزمەتلەرنىڭ بەدىلىگە يۇنۇسخانغا ئۇلار تاشكەنتنى سۇيۇرغان قىلىپ بەرگەنىدى. يۇنۇسخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تاشكەنت رايونىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلتان ماخمۇت ئىگە بولۇپ، كۈچلۈك خانلىققا ئايلاندى. بۇ چاغدا دەشتى قىپچاقتىن مۇھەممەت شايبانىخان بىر قىسىم كۆچمەن ئۆزبېكلەر بىلەن كېلىپ ئۆمەر شەيخكە قوشۇلدى. كېيىن ئۆمەر شەيخ يۇنۇسخان ئۆلگەندىن كېيىن ماخمۇتخاننى يوقىتىشقا ئۇرۇندى. بۇ چاغدا قارا نىيەت شايبانىخان ماخمۇتخان بىلەن يوشۇرۇن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆمەر شەيخ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋەتتى. ئۇ ئەمدى ماخمۇتخاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، ماۋرائۇننەھردىن بەلگىلىك يەر ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ كۈچ توپلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن بۇ

جايدىكى تۆمۈرلەرنىڭ يەنە بىر ھاكىمدارى ئەخمەتنى يوقاتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ماخمۇتخانغا بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ماخمۇتخاننىڭ ئاقسۇدىكى ئىنىسى ئەخمەتخان (ئەخمەت ئالاچى[1]) ئاقسۇغا چوڭ ئوغلى مەنسۇرنى قويۇپ، كىچىك ئوغلى سەئىدخاننى ئېلىپ نۇرغۇن ئەسكەرلەر بىلەن كېلىپ شايبانخان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇزۇل - كېسىل يېڭىلىپ، ھەر ئىككىلىسى ئەسىرگە چۈشتى.

شايبانخان ماخمۇتخاننىڭ بۇرۇنقى قىلغان يارەملىرى ئۈچۈن ئۇلارنى قويۇپ بەردى. ئەخمەت ئالاچىخان ئاقسۇغا قايتىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. ماخمۇتخان ئاقسۇدىن يەتتە سۇدىكى بۇرۇنقى كىچىك بازىسى «يەتتە كەنت» كە كېلىپ تۇردى. بۇ جايدا سەرگەردانلىق ھايات كەچۈرۈپ يۈرگەن سەئىدخان كېلىپ، ئىنىسى سۇلتان خىلىل بىلەن بىرلىشىپ، ماخمۇتقا زەربە بەردى. ئاقسۇدىن مەنسۇرخان كېلىپ يارلىشىپ قالغىنى ئۈچۈن جاسارىتى تۇگىگەنىدى. ماخمۇتخان قېچىپ

ئاخىرى سەئىدخان بىلەن خىلىل سۇلتان بىرلىشىپ ماخمۇتخانغا قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتۈرىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ مەنسۇرخان قوشۇن تارتىپ كېلىپ «چارۇن چېلەك» دېگەن جايدا ئۇلار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ماخمۇتخان چارىسىز ھالدا بەش ئوغلىنى ئېلىپ شايبانخان ئالدىغا باشپاناھ ئىلەپ باردى. بۇ چاغ 1506 - يىللىرى ئەتراپى بولۇپ، شايبانخاننىڭ ماۋرا ئۇننەھرنىمۇ، خۇراسانىنىمۇ ئىگىللەپ راسا كۆرەڭلەپ كەتكەن چېغى ئىدى. ئۇ ئەمدى ماخمۇتخاننىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى تامامەن ئۇنتۇغان بولسا، يەنە بىر

---

① ئالاچى - موڭغۇلچە، قىرغىزچە دېگەن مەنىدە.

تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ كېلەچەكتە ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ ماخمۇتخاننى خوجەند دەرياسى بويىدا بەش ئوغلى بىلەن بىراقلا قەتل قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى. ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى مۇھەممەتخان بەك كىچىك نارەسىدە بولغىنى ئۈچۈن شايبانخانىنىڭ نۆۋۈكەرلىرى ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ ئۇنى يوشۇرۇپ قويدى.

1512 - يىلغىچە پۈتۈن ماۋرائۇننەھر ۋە خۇراسانىنى ئىگىللىۋالغان شايبانخان ناھايىتى كۆرەڭلەپ غەربىي ئىرانغا بېسىپ كىرىشكە تەييارلىق كۆرۈپ، ئىران شاھى ئىسمائىلغا تەھدىت سېلىپ ھاقارەتلىك خەت يازدى. بىر نەچچە قېتىملىق ئۇرۇشلاردىن كېيىن 17 ياش كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىسمائىل شاھ شايبانخاننى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىپ، شايبانخاننى ئۆلتۈردى. مۇشۇ يىل سەمەرقەنتتە ئىسيان كۆتۈرۈپ ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغان سەئىد مۇھەممەت ھەيدەر («تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەرنىڭ تاغىسى) نىڭ تەشەببۇسى بىلەن كابۇلدىن بابۇر بىلەن سەئىدخانمۇ ئۆز ئانا ۋەتىنىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈمىدى بىلەن كەلگەنىدى. ئىسمائىل شاھ بابۇرغا زور غەيرەت بىلەن ياردەم بەرگەن بولسىمۇ، شايبانخانىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن دەشتى - قىپچاقتىن كەلگەن كۆچمەن ئۆزبېكلەر قازاقلار بىلەن بىرلىشىپ ناھايىتى زور بىر قوشۇن تەشكىللىگىنى ئۈچۈن بابۇر ئىشنىڭ كېلەچىكىنى ئەقىل بىلەن مۆلچەرلەپ 1513 - يىلى كابۇلغا ياندى. مانا مۇشۇ چاغدا بابۇر بىلەن قانداش ئۆزبېك خانلىرىدىن بىرى يوشۇرۇپ قويغان مۇھەممەت سۇلتاننى تاغىسى بابۇرغا تاپشۇردى. ئۇ بابۇر بىلەن بىللە كەتتى.

سەئىدخان سەئىد مۇھەممەتخانىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن قەشقەرگە ئاباباكرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ غەلىبە قىلدى. سەئىدخان ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن شاھزادە

مۇھەممەت سۇلتان سەئىدخانغا خىزمەتكە كەلدى.

بۇ توغرىسىدا مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» دە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «پادىشاھ ئۆزبېك ئىستىلاسى سەۋەبىدىن ئىككىنچى نۆۋەت كابۇلغا كەلگەندە شاھ مۇھەممەت بەدەخشاندا مىرزاخاننىڭ قېشىدا قالدى. قەشقەر ئېلىنغاندىن كېيىن قەشقەرگە كېلىپ سەئىدخاننىڭ خىزمىتىدە بولدى.

بېيىت

ئاتا، ئۆلگۈچى بېشىغا سايە سال،
توپاسىنى قاققىل تىكەننى ئال.
كۆرەرسەن تۆۋەن بىر يېتىم بېشىنى،
بالاڭنىڭ سۆيۈپ تۇرمىغان يۈزىنى.

سەئىد سۇلتان ئۇنى ئۆز بالىسىدەك كۆرەتتى. ئۇمۇ پادىشاھنىڭ سۆزىنى ئاڭلايتتى. ئۇ چوڭ بولغاندا خەدىچە سۇلتان خانىمنى ئېلىپ بەردى». ئۇ ھەيدەر مىرزا بىلەنمۇ ناھايىتى يېقىن ئىدى. ھەيدەر مىرزا بۇ ئەھۋالنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

مەن **ئۆلدۈم**، جانۇ جان بولدۇم مەن،
گويا بىر جانىكىم جايدۇر ئىككى بەدەن.

دېمەك، ئۇ (شاھ مۇھەممەت سۇلتان) دەسلىپىدە خىلى بىلىملىك ۋە پەزىلەتلىك يىگىت بولغان بولسا كېرەك. شائىر ئۆزىنىڭ «دىۋان قىدىرىنىڭ مۇقەددىمىسى» دە: «... خۇسۇسەن، سەلتەنەت (شاھلىق) خەزىنىسىنىڭ پۇللۇق گۆھىرى، قانائەت بۇلۇڭىنىڭ تۆپىسىدە ئولتۇرغۇچى، ئىلىم -

زهره‌كلىك ئەھلىنىڭ يىگانىسى، ئۇنىڭ پەقىرلىق، پانىيلىق[1] گۆھىرىنىڭ نىشانىسى، ئۇنىڭ زېھنى ئىنچىكە يىپلەر توقۇنىنى يەشكۈچى، ساپ تەبىئىتى ھەقىقەت چىرايلىرىنىڭ پەردىسىنى ئاچتى» دەيدۇ. يۇقىرىقى پاكىتلار شاھ مۇھەممەت سۇلتانىنىڭ ئۆز زامانىسىنىڭ يېتۈك زىيالىيسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شائىر ئۇنىڭ شەخس خىسلىتىنى تۆۋەندىكى بىرلا بەيىتتىدا مۇنداق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

بەيىت

تەبئىي دەرۋىش ئۆزى شاھ نىشان،
شاھ دەرۋىش مۇھەممەت سۇلتان.

ئېھتىمال بۇ چاغدا مۇھەممەت سۇلتان سەئىدخان دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت ۋەزىرى بولغان بولسا كېرەك. چۈنكى شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى «دىۋان قىلىش» قا شاھ مۇھەممەت زور ياردەم قىلغان. شائىر بۇ ئەھۋالنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «... ھەمىشە تولۇق مەتلەئلىك[2] بىر غەزەل تاماملىنىپ، تىلسم قەلىمى تەرىپىدىن ئېيتىلسا، يا قەلەمنىم تىلى تەھرىر قىلسا ئىدى، دەرھال ئىپار ياغدۇرىدىغان قەلەم بىلەن كافۇر[3] بېتىگە يېزىپ ئۇنى ئاق - قارىدىن ساقلايتتى ۋە يەنە ئۇنىڭغا، تۇققان ھېسابىدىكى زېھنىي ئۆتكۈر شاھزادىلەر ھەمسۆھبەتلىك مۇناسىۋىتى بىلەن خۇش تەبئىي مىرزا زادىلار بىر قانچە ساندا كۆچۈرەتتى. بۇ باشقا خەلقلەرگە يېيىلاتتى. بىقارار ئاشىقلارنىڭ

---

① پانىيلىق — ئەرەبچە. بوقىلىش.
② مەتلەئى — تۇغۇلۇپ چىققان جاي، شېئىرىيەتتە غەزەل - قەسىدىنىڭ باشلىنىشى.
③ كافۇر — ئەرەبچە. ئاق خۇش پۇراقلىق دورا.

مۇھەببەت تويى، ئادەتتى مەشۇقلارچە بولغان گۈل چىرايلارنىڭ سۆھبەتدىشى بولۇپ، خاس ئاسما ناھايىتى تولۇقلاپ ۋە سۆزسىز ئەقلىي قاراشلارنى تاپتى ۋە لېكىن خاتىرەمگە بۇ كېلىپ كۆڭلۈمدىن شۇ كېچەتتىكى، گەرچە ئۇلار ئەربابلارنىڭ خاسراقى، دوستلارنىڭ ئەزىزرەكى بولۇپ، كۆپ قېتىم بۇ ئىشقا كىرىشىشكە (يازغانلىرىمنى توپلاشقا) تەكلىپ قىلاتتى[1] »؛ «ھەرگىز ئالىي قەدىرلىك سۇلتانلار خىزمىتى كۆڭلۈمگە كەلمەيتتى. ئاسماندەك ئىقتىدارلىق خاقانلار ئارزۇسى ئىچىدە زوھۇر قىلمايتتى. ئاسما بۇ ھەزرەتنىڭ كىميا[2] خاسىيەتلىك ئىلتىپاتلىرىدىن، پايدىلىق كۆپ ئىلتىپاتلىرىدىن خىزمەتتە ئىختىيارسىز بەندىلىكتە دۇئانىدەك ئىدىم.

ئۇنىڭ پىكرى كونىدىن نۇرغۇن تەرتىپلەر، قۇياش تاغدىن تۇرلۇك جاۋاھىراتلارنى پەيدا قىلغاندەك، كۆڭلۈم كېنىنى ئېسىل گۆھەرلەر بىلەن زىننەتلەپ، قول ئالقىنى، بۇلۇتتىدىن نۇرغۇن كۈچ بېرىپ توپىراقىدىن تۇرلۇك رەيھانلار ئاشكارا قىلىنغاندەك خاتىرىم بوستانلىقىنى لەتىپلەر گۈللىرى بىلەن بېزەيتتى[3]. »

يۇقىرىقى پاكىتلار شاھ مۇھەممەتنىڭ ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ناھايىتى بىلىملىك ئادەم بولۇپ شائىر ئىجادىيىتىگە بىۋاستە ياردەم قىلغىنىنى كۆرسىتىدۇ.

ئېھتىمال بۇ چاغدا ئوردىدا شاھ مۇھەممەت تەرىپىدىن تارىختا بىزگە مەلۇم بولغان مەۋلانە خۇلقى، ئاياز قۇشچى، مىرزا مىرەك چالشى، نەفىسى (ئامانىسا) قاتارلىق شائىرلاردىن

---

① «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 34 - بەت.
② مىسنى ئالتۇن قىلىشقا ئۇرۇنغان ئالخىمىتلار.
③ «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 45 - بەت.

تەشكىل قىلىنغان ئەدەبىيات . سەنئەت مەكتىپى بولۇپ، شائىرلار ئىجادىيىتىگە كۆچلۈك ئەمەلىي ياردەم بېرىلىپ تۇرۇلسا كېرەك. بۇنى شائىر مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

«. . . بەزى مەجلىسلەردە ئوردا تىلىدا بەزى بېيىتلىرىم ئېيتىلىپ، بەزى ئولتۇرۇشلاردا بەزى غەزەللىرىم گۆھەر چاچار قوللار بىلەن يېزىلاتتى، گاھىدا ئىبادەتلىرىمدىكى قۇسۇرلار ئۆزگەرتىلىپ ئەيىبلەردىن پاك قىلىناتتى ۋە گاھى خەتلىرىمدىكى قاملاشماسلىقلار تۈزىتىلىپ نۇقسانلاردىن خالىي قىلىناتتى. بەزى بېيىتلىرىمدىن مۇناسىپ بولمايدىغان سۆزلەر چىقىرىلىپ، شاھقا لايىق بىر دەۋر ئاتىغاندەك سۆزلەر كىرگۈزۈلەتتى. بەزى غەزىلىمدىكى بىرەر قاملاشمىغان بېيىتكە سىزىق تارتىلىپ بىر رەستە . . . ئىچىدە ئالتۇن قەسىر ياسىغاندەك بىرەر بېيىت كىرگۈزۈلەتتى. بۇ چېچىلاڭغۇ بېيىتلىرىم ئول لەبزلەردىن، بۇ پەرىشان غەزەللىرىم ئول بېيىتلاردىن:

رۇبائىي

تىكەن ئىدى گۈل بولدى ئۇ گۆھەردەكلا،
ياگۈللەر ئارا روھكى سۇرەتتەكلا.
يا گۈل تىكەن ئىچىدە قىزىل گۈلدەكلا،
بەلكى تەن ئارا سىزىلغان جاندەكلا.

بۇ بېيىتلار ئايۇانى، ئول ئىسلاھ قىلىنغان نەقىش نىگارلىرىدىن چىن رەسسامانلىرىنىڭ قىزغىنىشىنى كەلتۈرىدىغان ۋە بۇ غەزەل بوستانى ئەھمىيەت بېرىش باھارىدىن جەننەتنىڭ يالغۇز قالدۇرىدىغان بولۇشقا باشلاپ، قارىغانلار

كۆزلىرىگە ئەجەپسىراق، ئەھلى دىللار كۆزلىرىگە مەرغۇپسىراق بولۇپ ھۆرمىتى كۆپ، شۆھرىتى نۇرغۇن بولدى. ھەقىقەتەن:

بولدى چۈن[1] شاھ سورىدى ئىسلاھ ئېتەرگە خاما[2]
ھەر بەيتى شاھ بەيتى، ھەرنامە شاھنامە.

مەن بۇ ۋەيرانىنى ئول جاۋاھىرلار بىلەن نەق خەزىنە قىلغانلىقىمدىن ھەيران ۋە مۇتەپەككۇر ۋە بۇ قەسرىنى ئول مەشئەللەر نۇرى بىلەن يورۇتقانلىقىم پىكرىدىن ھەيرەتتە ئىدىم.[3]»

دېمەك شائىرنىڭ شېئىرلىرى يۇقىرىقى ئىجادىيەت مەكتىپىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئالاھىدە مۇكەممەللىككە ئېرىشىپ، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى جەھەتتە خاندانلىق ئىچى ۋە سىرتىنى خېلى زور ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئېستېتىك تەسىراتقا ئىگە قىلغان.

شاھ مۇھەممەت سۇلتان تەشەببۇسى ياكى بۇيرۇقى بىلەن سايات، بەكۇاشراق كەلگەن بۇ شائىر خەلق ئىچىگە تارقىلىپ كەلگەن شېئىرلىرىنى توپلاپ دىۋان قىلىشقا بەل باغلايدۇ. «... بەزىسى تازا ساق ۋاقتىدا بولغان بولسا، بەزىسى مەستلىكتە، بەزىسى ھوشيارلىقتا بولسا، بەزىسى دىۋانىلىكتە يېزىلغانىدى. ئۇلاردا بۇزۇق پەرقلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن بولغانلىقىدىن توپلاشقا جۇرئەت قىلىنمايتتى.

ئەمما خەلق ئارىسىغا تارالغان مىڭ بەيىت، ئىككى مىڭ بەيىت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بار ئىدى. ئارتۇقراق ياكى

---

① چۈن — پارسچە، ۋاقىتتىكى.
② خاما - ئەرەبچە - قەلەم.
③ «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 45 - 46 - بەتلەر.

كەمرەكى خەلق ئۆزلىرى توپلىغان بولۇپ، ناھايىتى مەشھۇر بولغانىدى. بۇلاردىن تەرتىپلەشكە ھۆكۈم بولغاندىن كېيىن بەزى غەزەللىرىم ناتامامراق ئىدى، يېزىلىپ ئاشكارىلانغانلىقى ۋە شۆھرەت قازانغانلىقىدىن بۆلەكلىرىنى باشقىلار ئارىسىدىن چىقارماق قىيىن ياكى مەھەل[1] كۆرۈندى. شۇ جەھەتتىن ھەر قايسى سۆز، ئۆز يېرىدە نەزىم تىزمىسىغا كىرگۈزۈلدى.[2]»

شائىر «دىۋان قىدىرى»نى قانداق تەرتىپتە تۈزۈش ھەققىدە خېلىلا چوڭقۇر باش قاتۇرغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات كلاسسىكلىرىدىن، بولۇپمۇ نەۋائىدىن تەنقىدىي ھالدا ئۆگەنگەنلىكى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»دە ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

«دىۋان قىدىرى»نىڭ تېماتىكىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭلىكى، ھەجمىنىڭمۇ كىچىك ئەمەسلىكىنى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»دىكى شائىر ئۆزى بەرگەن مۇنۇ مەلۇماتىدىن پەرەز قىلغىلى بولىدۇ: «قەسىدىلەر باشقا جىلدلار بولغاي ھەرنەۋئى شېئىرلىرىدىن مەسىلەن: روھنى ئاتتۇرۇچلىرى بىر پارچە، تاللانغان ۋە زەننەتلىكلىرى بىر پارچە، شاھانە بېيىتلار ۋە پايدىلىقلىرى بىر پارچە، ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىنى قوزغايدىغان، كۆڭۈلگە ياقارلىرى بىر پارچە، مىسلىسىز پەردىلەر[3] بىر پارچە، لەتىف ۋە راۋانلىقى مۇقەررەر مۇئەممالار[4] بىر پارچە، تەبئىيلىكى ئاشكارا ۋە تۇتاش غەزەللەر بىر پارچە، مەرغۇپ ۋە مۆتىدىللىرى بىر پارچە، تۇركىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان بېيىت - شېئىرلار ئۆز خىلى بويىچە رەتلەندى»[5] دەيدۇ.

دېمەك «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» تېماتىك مەزمۇنغا

---

1. مەھەل ئەرەبچە، مۇمكىن ئەمەس.
2. «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 60 - 61 - بەتلەر.
3. پەرد ئەرەبچە، تاق بېيىت.
4. مۇئەمما تېپىشماق ھاراكتېرىدىكى شېئىرلار.
5. «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 57 - بەت.

قاراپ رەتلەنگەن 9 ـ 10 بۆلۈمدىن ئىبارەت زور ھەجىملىك توپلام ئىكەنلىكىنى يۇقىرىقى پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ.

ئۆتمۈشنى قايتا تىرىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا جان كىرگۈزۈش پەقەت ئەدەبىيات ـ سەنئەتكىلا خاس خۇسۇسىيەت.

شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق كىشىسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ يۇقىرىقى خۇسۇسىيىتىنى چۈشەنگەن.

ئۆز ئىجادى پىلەن ئۆزىگە مەخسۇس ھەيكەل تىكلەشنى شەرق كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بىرىنچى بولۇپ پارس كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك ۋەكىلى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئوچۇق ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، بۇ مەسىلە شائىر يۈسۈپ قىدىرخانىمۇ مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ: «گۈمبەز ئالىي بىر شەھەرگە ئوخشايدۇكى، ئۇنى ئول ھەزرەتنىڭ لەتىپ تەبىئىتىنىڭ بىنا قىلغۇچىسى بىنا قىلغان. بۇ باغ جاھاننى زىننەتلىگۈچى جەننەت مىسال بىر باغدۇركى، ئول ئۇلۇغ خىيالنىڭ باغۋەنى تۇزگەن، (شۇڭا) بۇ قەسىر ئاساسىنىڭ پەشتىقىدا ئۆمرى ئۇزۇن بولمىغان بۇ جانابنىڭ ئېتى پۈتۈلسە ئەجەپ بولماس. بۇ باغ راۋاقىدا ئول مۇبارەكنىڭ ئەلقابى يېزىلسا غارايىپ كەلمەس.

مەسنەۋى

غەرەز بۇ ئەردىكىم ئول قەسرە ئالى،
كى ھەرگىز بولمىغاي يارەب بۇخالى.
بىنايىدۇركى شاھ بۇنياد[1] قىلمىش،
زامانە قەسرىدەك ئاۋات قىلمىش.

---

① بۇنياد — پارسچە، قۇرماق، قۇرۇلماق.

ئەمما شائىر ئۆزىگە مۇناسىپ ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن شاھنىمۇ زور ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن تىلغا ئالىدۇ:

ئۇنى شاھ ئېھتىمامى[1] قىلدى مەمۇر،
مېنى پەرەز ئەت بىناكار ياكى موزدۇز.
ئىمارەت سەيدە كىم بولسا زەرپاش[2]
بىنائانىڭ ئېتى بىرلە بولۇر پاش.

شائىر كېلىپ چىقىش جەھەتتىن يۇقىرى تەبىقىغە مەنسۇپ بولۇپ، ئوردىدا ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى بىلەن زور شۆھرەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئۇ ئىنسانىي پەزىلەت جەھەتتىن دەرۋىش قىياپەت، خەلق بىلەن ئىچ قويۇن - تاش قويۇن بولۇپ يۇرىدىغان كەمتەر، ئالىيجاناب پەزىلەتكە ئىگە بىر زات ئىكەنلىكى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» نىڭ ھەممە جايىدا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئۇ بۇ خىسلىتىنى ئۆزىگە مەڭگۇ ھەيكەل قىلىپ تىكلىگەن «دىۋان قىدىرى» غا كىشىلەرنىڭ، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ قانداق قارىشى كېرەكلىكىنىمۇ ئىپادىلىگەن.

رۇبائىي

بۇ نامەنىكىم خامام[3] ئېتىپتۇر تەھرىر
بۇنىڭغا قاراشتا ئەھلى مەئنىي بىر - بىر.
نۇقسانى تېپىلسا ئەيلەنسۇن تەغىير[4]

دېمەك، ئۇ ئۆز ئىجادىغا جىددىي تەنقىدىي كۆز قاراش

---

① ئېھتىمام ئەرەبچە، ئەھمىيەت بېرىش.
② زەرپاش پارسچە، ئالتۇن چاچقۇچى، پۇل ئەجلىگۈچى.
③ خامام - ئەرەبچە، قەلەمدەش.
④ تەغىير ئەرەبچە، ئۆزگەرتىش.

بىلەن مۇئامىلە قىلىشنى جېكىلەپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ پىكرى بىز ئۈچۈن ھازىرمۇ زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

شائىرنىڭ شۇنچە مول ئىجادىيىتىدىن ھازىرچە بىزگە پەقەت «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» دېگەن كىتابچىدىن باشقا ماتېرىيال يوق.

بۇ كىتابچىدا پەقەت «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» نىڭ قانداق مەيدانغا چىقىشى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار تەسىرى بىلەن ئاخىرقى خۇلاسىلىرى شېئىر بىلەن ئىپادىلەنگەن، بىز ئەنە شۇ ناھايىتى قويۇق رەڭمۇ رەڭ ئەدەبىي بويياقتا ئىگە نەسرىي تېل ۋە خېلىلا چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ئىگە ئوبرازلىق شېئىرى كۇپلېتلاردىن يۇسۇپ قىدىرخانىنىڭ ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن پىشىپ يېتىلگەن ئىلغار كۆز قاراشقا ئىگە، ئىجادىيەت نەزەر ئۇپۇقى كەڭ، كلاسسىك شېئىرىي ژانىرلارنىڭ ھەممىسىدە شېئىر يازالايدىغان، ئۆزىگە خاس ئىستىلى شەكىللىنىپ پىشىپ يېتىلگەن، ئۆزىگە خاس ئاۋازغا ئىگە شائىر ئىكەنلىگىنى بايقاپ ئالالايمىز:

رۇبائىي

ھەر يەردە باھار بولسا چۇ مەن بولسا كېرەك،
ھەر يەردە چۇمەن بولسا سۇمەن① بولسا كېرەك.
ھەر يەردە خازان بولسا تىكەن بولسا كېرەك،
ھەر يەردە تىكەن بولسا رەنجى مىھەن② بولسا كېرەك.

بۇ رۇبائىيدىن شائىرنىڭ ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن كلاسسىكلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاسلىق بىلىنىپ

---

① سۇمەن — پارسچە، بىر خىل چىرايلىق گۈل.
② مىھەن — مېھنەت.

تۇرىدۇ. بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىن ئالغاندىمۇ چوڭقۇر پەلسەپىۋىلىك پىكىر ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۇرۇلىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى، تەبىئەت ئىنسانىنىڭ ياراتقۇچىسى، ئىنسان ئەڭ ئالىي دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى، بىر شەكلىدۇر.

ھەر قانداق شائىر ئۆز شېئىرىدا تەبىئەتتىن ئۆز پىكرىنى ئىپادىلەش، تولدۇرۇش ئۈچۈن ئەدەبىياتتا قوللىنىلغان خىلمۇ خىل ستىلىستىك ۋاستىلەرنى ئالىدۇ، بۇ بىر تەرىپى. ئىككىنچى ئەڭ مۇھىم تەرىپى، تەبىئەت ھادىسىلىرى ئارقىلىق لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئىچكى دۇنياسى — خۇشاللىقى، نەپرىتى، قايغۇسى، تەشۋىشلىرىنى ئۆزىگە خاس شېئىرىي ئىستىل، ئۆزىگە خاس بەدىئىي تىل بىلەن ئاچالىغاندىلا، شۇ كىشىلەرگە ئېستېتىك بېغىشلاپ، ئۇنىڭ قەلبىنى تەۋرىتەلەيدۇ. مانا شۇنداق شائىرنىلا بىز ماھارەتتە پىشىپ يېتىلگەن شائىر، ئۆزىگە خاس ئاۋازغا ئىگە شائىر دەپ ئېيتالايمىز. يۇقىرىدا مىسالغا ئېلىنغان شائىرنىڭ بىر كۆپلىت شېئىرى يۇقىرىقى پىكىرلىرىمىزنىڭ ئىسپاتى بولۇپ، مۇنداق ئەھۋالنى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» گە كىرگەن نۇرغۇن شېئىرلاردىن تاپالايمىز.

شائىر ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان مۆمىن مۇسۇلمان. ئۇنى «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى» نى يېزىش ئىستىلىدىن تارتىپ بۇ كىتابقا كىرگەن نۇرغۇن شېئىرلاردا ئۇچرىتىمىز. بۇ پۈتۈن شەرقنى قاپلىغان ھىندى قولتۇقىدىن ئاتلانتىك ئوكيانغىچە سوزۇلغان ئىسلامىيەت، ئىسلام تېئولوگىيىسىنىڭ ئىدىيە خاندانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق مۇتەپەككۇرنىمۇ ئىدېئولوگىيىنىڭ يۇقىرىقى ئاتموسفېراسىدىن ئاجرىتىپ قاراش تامامەن نادانلىق بولىدۇ.

لېكىن شائىر سەئىدىيە خاندانلىقىنى ئۇلۇغبەكنىڭ قاتىلى بولغان سەمەرقەنتلىك چوڭ يەر ئىگىسى، چوڭ سودىگەر ئەبەيدۇللا خوجا ئىقرارىنىڭ مۇرىتلىرى قاپلاپ كەتكەن شارائىتتا:

كەچتىم مەن زامانىڭدىن
ياخشى كىم، يامانىڭدىن.
ئاق سەللە، يېشىل سەللە،
بىزارمەن تامامىڭدىن[1].

دەپ سوپىلارنىڭ ھەر قانداق مەزھىپىنى رەت قىلىشنى ناھايىتى چوڭ سىياسىي جاسارەت، يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ چاغدا چوڭ جامائەت ئەربابلىرىدىن تارتىپ شاھقىچە سوپىلارنىڭ ھەممىسى بىرەر سۇلۇك - مەزھىپىگە مۇرىت ئىدى.

جاھاننى قەتلە ئەتمەككە سېتىپ قۇللارنى سۇلتانغا
دىيارىمنى خاراپ قىلدى چېچىپ دىشۋارنى ھەر يانغا،
تاجاۋۇز قەتلە ئاملاردىن كۆمۈلسەكمۇ بايابانغا،
ئېگىلمەسكە قەسىم قىلدۇق ئەرەبلەردەك شاھدانغا.

ياكى:

مەسنەۋى

ئاتام بۇ ئاستانىنىڭ خاك بېزى[2]
ئانام ھەم بۇ ساراي كىنىزى.

---

① سوپىلارنىڭ بەزى شېيى مەزھىپىدىكىلىرى يېشىل سەللە ئورايتتى.
② خاك بېزى — تۇپراق تۆككۈچى.

ئۇڭا ئۆز، گەر بولاي بۇلبۇل ۋە گەرزاغ،
كىم ئۇشبۇدۇركى بولغاي گۈلشەنۇ باغ.
ۋەلى بىر ئۆمۇر، بۇ گۈلشەندىن ھاۋادىس،
قىلىپ جانىمغا ھىجران رەنجى ھادىس[1]
ۋە لېكىن قابىلىيەت قىللىتىدىن[2]،
ۋە ھەر تۇرلۇك ھاقارەت كەسرىتىدىن[3].

دېگىنىدەك شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

يۇسۇپ قەدىر خان يەركەندى بەزى ماتېرىياللاردا ئابدۇرىشىتخاننىڭ ۋەزىرى ئىدى. ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭ بىلەن ھەمىشە بىللە بولاتتى دېگەن مەلۇماتلار بار. شائىر ئېھتىمال شاھ مۇھەممەت سۇلتان ئۆلۈمىدىن كېيىنلا ئۇنىڭ ئورنىغا سەئىدخان دەۋرىدىلا ۋەزىر بولغان بولۇشى مۇمكىن. شاھ مۇھەممەتنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك سەئىدخان ناھايىتى ياخشى كۆرۈپ تەربىيىلەپ ئۆستۇرگەنىدى.

«تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىشىچە، كېيىن شاھ مۇھەممەت سۇلتاننىڭ نەپسى تېخىمۇ يوغىناپ، سەئىدخان بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىدۇ. سەئىدخان بىر نەچچە قېتىم نەسىھەت قىلسىمۇ ئۇنىمايدۇ. ئاخىر ئۇنى بەدەخشانغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ جايىدىنمۇ قايتىپ كېلىپ باباسىيىت بىلەن بىرلىشىپ يەنە ئىسيان كۆتۈرۈشنى پىلانلاپ ھەركەت قىلىدۇ. بۇ ھەركىتى سېزىلىپ قالغاندىن كېيىن سەئىدخان ئۇ ئىككىسىنى قاھىرتىكەن دېگەن جايغا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئەمما ئۇلار كېچىسى قونالغۇ جايدا قاچىدۇ. ئېلىپ كېتىۋاتقانلار

---

① رەنجى ھادىس — كېسىلى پەيدا بولۇش.
② قىللەت — ئازلىق.
③ كەسرەت — تۆلىنىق.

توختاشقا ئۇندىسە ئۇنسايدۇ. ئىلاجسىز ئوق چىقىرىدۇ. شاھ مۇھەممەت سۇلتانغا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ.
بۇنى شائىر يۇقىرىقى كىتابچىدا:

تاروزىگار ھاۋادىسى بىرلە ئول جاھاندا،
سەلتەنەتى ئاساسىدىن بەرھەم ئۇردى.
ۋە يەل تەھەرروكلوق سېپپەھرى - ئاسمان،
ئول كامىكار شەمئى ھاياتىن ئۆچۈردى.

دەپ ئېچىنىپ ئەسلەيدۇ. بۇ ۋەقە ھىجرىيە 930 - يىلى بولغان. بۇ سەئىدخان دەۋرى ئىدى. دېمەك، قىدىرخان يەركەندىنىڭ ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى سەئىدخان دەۋرىدىنلا باشلىنىپ ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە تاكامۇللاشقان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولغان چاغدا خاندانلىقنىڭ بىرلىكىنى قوغداشقا ۋە دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەھەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان بولۇشى مۇمكىن.

يۇسۇپ قىدىرخانىنىڭ مۇزىكا ئىجادىيىتى توغرىسىدا 19 - ئەسىر تارىخچىسى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللانېمەتۇللا موجزى مەشھۇر «تارىخى مۇسقۇيۇن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «بۇ پەننىڭ ئون ئۇچىنچى پىرى قىدىرخان يەركەندىدۇر. بۇ پەندە بۇ ئەزىزدەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز. بۇ ئەزىز كۆپرەك ئەسىر ئىزامدىن ئەلىشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك خۇش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ.

ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن[1]، خارازىم، سەمەرقەنت، ئەنجان، ئىسلامبول[2]، كەشمىر، بەلىغ[3] شىراز[4] قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋابنى ۋە ھەشتتار (87 تارلىق بىر خىل چالغۇ) نى بۇ ئەزىز كەشپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى، «دىۋان قىدىرى» (قىدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى) بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. جەنىدە - كۈلا كىيىپ يۈرەتتى. داڭلىق سۇلتان ئابدۇرىشىتخان غىزادىمۇ، يېتىپ - قوپۇشتىمۇ قىدىرخاندىن ئاجرىمايتتى. قىدىرخان ۋىسال ناملىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ، شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرىشىتخان پادىشاھتىن ئىككى يىل كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى» دەيدۇ.

بۇ مەلۇمات يۇسۇپ قىدىرخانىڭ ناھايىتى چوڭ كومپوزىتور ئىكەنلىكىدىن ۋە مۇزىكا نەزەرىيىسى جەھەتتىمۇ زور تۆھپىسى بار مەدەنىيەت ئەربابى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇ چاغ تارىخى نۇقتىئىنەزىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەرەب خەلىپىلىكى پارچىلىنىپ كەتكەن، ئوسمانلى تۈركلىرىنىڭ قارامىلىقىغا ئايلانغان، دەشتى قىپچاق، ئالتۇن ئوردىمۇ پارچىلىنىپ بىر نەچچە خانلىققا ئايلانغان، قازاقلار تېخى

---

① تەبرىز — ھازىرقى ئىرانىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمىي بىر شەھەر.
② ئىسلامبول — ھازىرقى تۈركىيىنىڭ ئىستامبول شەھىرى.
③ بەلىغ — ئاسىيادىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان چوڭ شەھەر.
④ شىراز — قەدىمىي ئىران شەھەرلىرىنىڭ بىرى.

مەركەزلەشكەن بىر دۆلەتكە ئايلانمىغان، ئۆزبېكلەر بولسا شايبانىخان ئۆلۈمىدىن كېيىن خارازىم ۋە سەمەرقەنتنى ئاساس قىلغان ئىككى خانلىق قۇرغان بولسىمۇ، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كرىزىسقا چوڭقۇر پاتقان دەۋر ئىدى.

بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادا سەئىدىيە خانلىقى ئابدۇرىشىتخان رەھبەرلىكىدە گۈللەنگەن بولۇپ، جاھانغا مەشھۇر يېپەك يولى سودىسىمۇ مانا شۇ خاندانلىقنىڭ قولىدا ئىدى. شۇڭا بۇ خاندانلىق ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدىكى بىر گىگانت بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى مەركىزىگە ئايلانغانىدى.

سەئىدخان دەۋرىدە سەئىدخاننى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلىپ، دۆلەتنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىغا چاڭگال سالغان ئۇبەيدۇللا خوجا ئىقرارىنىڭ مۇرىتلىرى ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىمۇ ئېنىقبلىنىڭ «ئوتتۇرا ئەسىردە ئېدىئالوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسى، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، زور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى»[1] دېگىنىدەك ھالەتتىن ھالقىغانىدى.

سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مەشھۇر ئەربابى، ئۆز زامانىسىنىڭ يېتۈك ئالىمى، ئۇلۇغ كومپوزىتۇر ۋە شائىر

---

① ق. ئېنگېلس «لۇدۋىگ فېيېرباخ نېمىس پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى». ئۇيغۇرچە، 66 ـ 67 ـ بەتلەر.

قىدىرخان يەركەندى خەلق ئېغىز مۇزىكا ئىجادىيىتىنىڭ نەچچە يۈز يىللار جەريانىدا توپلانغان جەۋھىرى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ خەلقنىڭ مەنىۋى هاياتىدا تۇتقان ئورنىنى، ئۇنىڭ خەلقنىڭ مەنىۋى مۇلكى ئىكەنلىكىنى ۋە مۇقامنىڭ ئاشۇ شارائىتتا سوپا ـ ئىشانلار بىلەن ئېلىپ بارغان ئۆتكۈر كۈرەشنىڭ كۈچلۈك قورالى ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشىنىپ يەتكەن. شۇڭا ئۇ:

كەمبەغەل كىيىم كۆلانى،
شەيخىلەرنىڭ ئادەم ئەمەس.
ئۆلگۈچە ئېيتسام مۇقامنى،
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.
. . . . . .

هەشتەرنىمز قىلسا خاندان دىيارىمنىڭ گۈلستانىدا،
قۇزغۇن ئۆلۈپ، بۇلبۇل كۆلەر نەغمە ـ مەشرەپ داستانىدا.
ئون ئىككى چوڭ تولۇن ئايدەك دىل رىشتىگە مەشئەل ياقار،
ئۇنىڭ ئەمەس ـ بۇنىڭ ئەمەس دىل كەشتىلەر بوستانىدا.

دەپ يازسا، ئۇنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنىنى:

مۇقام جاهاندا تاڭنىڭ ساباسى
جانانغا جانكى قالسۇن ساداسى.
هېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى،
ئالەمدە يوقكى بۇنىڭ باهاسى①

دەپ يازىدۇ.

---

① «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 6 ـ 7 ـ بەتلەر.

ئەپسۇسكى يۇسۇپ قىدىرخان يەركەندىنىڭ مۇزىكا ھەققىدە يازغان «رىسالىلىرى» جۇملىدىن «دىۋان قىدىرى» تېخىچە بىزنىڭ قولىمىزغا چۈشمىدى.

تارىخىنىڭ ھەر قانداق دەھشەتلىك تراگېدىيىلىرىنىڭ يەڭگۈچى، تارىخىنىڭ ياراتقۇچىسى، مەڭگۈ ھاياتلىققا ئىگە خەلق ئۇلۇغ مەدەنىيەت ئەربابى قىدىرخان يەركەندىنىڭ «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»نى ساقلاپ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ كەلگىنىدەك باشقا ئەسەرلىرىنىمۇ ھازىرقى ئىنسان تەقدىرىنىڭ تەشۋىشلىرى تۇغۇلغان زامانىمىزدا يورۇقلۇققا ئۇلاشتۇرسا ئەجەپ ئەمەس.

ئۇنىڭ ھايات يولى ئۆزىنىڭ مۇنۇ رۇبائىيسىدەك باشلىنىپ، رۇبائىيىنىڭ مەزمۇنىغا ئوخشاش ئاخىرلاشقاندەك تۇرىدۇ:

يۇز نەئىت ئاڭا كىم خۇلقى كېرىم ئەردى غىنى[1]،
يەئىنكى كەرەم كانى[2] رەسۇلى مەدەنى[3]،
مۇنداق دىدى: ئىلىم ئەھلىنى ئەيلەر غىنى[4]،
مەن ئەكىرە ئالىمەن پەقەت ئەكىرە مەنى[5].

---

① غىنى — ئەرەبچە، بايلىق.
② كەرەم كانى - ئەرەبچە، سېخىيلىق كانى.
③ رەسۇلى مەدەنى — مەدەنىيەتلىك ئەلچى (پەيغەمبەر).
④ ئالىمنى مۇرەمەت قىلغان كىشى مېنى مۇرەمەت قىلغاندەك بولىدۇ.
⑤ «دىۋان قىدىرى مۇقەددىمىسى»، 63 - بەت.

مەلىكە ئاماننىساخان توغرىسىدا

بۇ ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىدا ئاياللار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان، ئوتتۇرا ئەسىر زۇلمەتلىك ئاسمىنىدا پارلىغان بىر يورۇق يۇلتۇز.

ئاماننىسا ئابدۇرىشىتخاننىڭ خانىشى بولۇپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مەشھۇر مەدەنىيەت ئەربابىدۇر. ئەپسۇسكى ئاماننىساخان توغرىسىدا، شۇ دەۋرنى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلغان ھەيدەر مىرزىنىڭ داڭلىق ئەسىرى «تارىخى رەشىدى»، ماخمۇت جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدىنىڭ» («زەيلى») ، جۇملىدىن موللا مىسىر سالىھ قەشقەرىنىڭ «چىڭگىزنامە» سىدىمۇ، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ئەمنىيە» سىدىمۇ مەلۇمات يوق. پەقەت XIX ئەسىردە ئۆتكەن موللا ئىسمەتۇللا بۇخارىنىڭ موللانېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ «تارىخى مۇسقۇيۇن» دېگەن ئەسىرىدە قىسقىغىنا مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئەمما بۇ مەلۇمات ئاماننىساخاننىڭ پۈتۈن ھايات پائالىيىتىنى يورۇتۇپ بېرەلمەيدۇ.

ئېلىمىزدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى باشلانغاندىن بېرى ئاماننىسا توغرىسىدا بەزى ماتېرىياللار ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ يازما تارىخىي ئاساسى يوق. ئۇلار كۆپرەك خەلق ئارىسىغا تارقالغان ئېغىزچە تارىخ ۋە بەزى رىۋايەتلەرگە تايىنىدۇ. مۇنداق ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقىلگە لايىق لوگىكىسىغا تايانغاندا، ئاماننىسا 1523 - يىلى دولاننىڭ

(هازىرقى مەكتەت ناھىيىسىنىڭ) تىرناپ دەريالىق بويىدىكى قومۇشلۇق مەھەللىسىدە كەمبەغەل مۇزىكانت ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن (بۇ مەھەللىنى بەزىدە «شاھ تاتا» مەھەللىسى دەپمۇ ئاتايدۇ)[1]. ئاماننىسانىڭ ئاتىسى ماخمۇتنىڭ ئالدىدا تۇغۇلغان باللىرى تۇرمىغىنى ئۈچۈن ئاماننىسا تۇغۇلغاندا ئۇنىڭغا ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسىنىڭ كونا ئادىتى بويىچە «ئىرىم قىلىپ» ئاماننىسا (ئېسەن بول!) دەپ ئىسىم قويغانىدى.

ئاماننىسانىڭ ئاتىسى ماخمۇت دولان بويىچە كاتتا مۇزىكانت ۋە قوشاقچى ئادەم ئىكەن. ئېيتىشلارغا قاتناشقاندا، دولاندا بولىدىغان توي - تۆكۈن، مەشرەپلەر ماخمۇتسىز قىزىمايدىكەن. بۇ ئادەمنى خەلق ئۆز كەسپىي بويىچە «ئۇستاز» دەپ ئاتىشىدىكەن.

ماخمۇت بۇ قومۇشلۇق مەھەللىسىدە ئولتۇرغان چاغدا، چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساپ سېتىپ كۈن كەچۈرىدىكەن. بۇنىڭغا قاتناشقاندا ماخمۇتنىڭ ئۇستا ياغاچچى ھۇنەرۋەنلىكى مەلۇم.

ئېيتىشلارغا قاتناشقاندا، ئاماننىسا سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، بەختكە قارشى ئانىسى كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. بۇ چاغدا قىزنىڭ كۆز قارىچۇغىدەك ياخشى كۆرىدىكەن، ساۋاتسىزلىقنىڭ دەردىنى تولۇق ھېس قىلغان ماخمۇت نارەسىدە ئاماننىسانى دىنىي مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتىدۇ. ئاماننىسا كۈندۈزى ئوقۇسا، كېچىسى ئاتىسى ئۇنىڭغا مۇزىكا چېلىشنى ئۆگىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، دولاندىكى مۇزىكا ھەۋەسكارلىرى ماخمۇتتىن مۇزىكا بويىچە ساۋاقلار ئېلىشىپ، مەشرەپلەر قىلىشىپ تۇرىدىكەن. ھەتتا مۇنداق چاغلاردا يۇسۇپ قەدىرخانمۇ بىللە بولاتتى، يۇسۇپ

---

① شاھ تاتا بۇ يېزىدا تۇغۇلغان ئاماننىسانى ئابدۇرىشىتخان كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن توي قىلىپ، ئۇنى ھانىش، ئۇنىڭ دوستلىرىنى كېتىزەك قىلىپ ئوردىغا ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇ يېزىنى «شاھنى ئۆزىگە تارتالىغان» دېگەن مەنىدە «شاھ تاتا» دېگەن.

قىدىرخان ماخمۇت بىلەن قويۇق ئارىلىشاتتى، دېگەن مەلۇماتلارمۇ بار. بۇنى ئەقىلگە سىغدۇ دېيىشكە بولىدۇ. بۇ چاغ تەختتە سەئىدخان ئولتۇرغان چاغ بولۇپ، قىدىرخان ئوردا ئەمەلدارى، ھەم داڭلىق شائىر، ھەم مۇزىكانت ئىدى. ئۇنىڭ شەخسىي خىسلىتىدىن قارىغاندا ناھايىتى كەمتەر، جەندە - كۆلا كىيىپ يۈرىدىغان، تۆۋەن قاتلام ئاۋام خەلقى بىلەن تولۇق ئارىلىشىدىغان، شۇ چاغ جەمئىيىتىدە ئەڭ جىگە چىققان سوفىزم — سوپى - ئىشانلارغا قارشى ئىلغار پىكىرلەر تەرەپدارى بولغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ:

كەمبەغەل كىيىسە كۆلانى،
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس.
ئۆلگۈچە ئىبىتسام مۇقامنى،
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

دېگەن جاراڭلىق ئۇنى مۇزىكانت، مۇقامچى ماخمۇت بىلەن ئۇنى يېقىنلاشتۇرۇشى تەبئىي ھال دېيىشكە بولىدۇ.

كەمبەغەل ئەمما ئالىيجاناب ماخمۇتنىڭ ئەتراپىدا مەيدانغا كەلگەن يۇقىرىقى ئىلمىي مۇھىت ئامانىسانىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە چوڭ تۇرتكە بولغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

تارىخ پېشقەدەملىرىنىڭ ئېيتىشىچە، ئامانىسا 14 ياشقا كىرگۈچە تەمبۇر، ساتار قاتارلىقلارنى چالالايدىغان، ئۆزى توقۇغان قوشاقلارنى «ئۆزھال»، «پەنجىگاھ»، «چەبىيات»، «ناۋا» مۇقاملىرىغا سېلىپ ئېيتالايدىغان بولدى، دېيىلگەنلەرنىمۇ يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا باغلاپ قارىغاندا ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

تەخمىنەن 1531 ـ 1532 - يىللىرى ماخمۇت ئولتۇرغان — ئامانىسا تۇغۇلغان دولانىڭ (ھازىرقى مەكىت

ناھىيىسىنىڭ) تىزناپ دەريا‌سى بويىدىكى قومۇشلۇق مەھەللە (ياكى شاھ تاتا) قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە دۇچ كېلىدۇ. بۇ چاغ سەئىدخان تەختكە ئولتۇرغىنىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بولۇپ، سەئىدخاننىڭ سەمەرقەنتتىن كەلگەن ئەبەيدۇللا خوجا ئىقرارنىڭ مۇرىتلىرى يۇسۇپ نۇراخوجاگانغا قول بېرىپ، مۇرىت بولۇپ، چۇشكۇنلەشكەن دەۋرى ئىدى.

بۇ يېزا بىر تەرەپتىن، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، يەنە بىر تەرەپتىن، دوغلارنىڭ پاراۋانلىق يىللىرىدىكىدەكلا باج - سېلىقلارنى قىستىشى، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشانلارنىڭ قەھەتچىلىكنىڭ تۇغۇلۇشىنى ماخمۇتنىڭ مۇزىكا مۇقاملىرىنىڭ كاساپىتى قىلىپ جۇيلۇشلىرى، ئۇنىڭ ھېسابىغا خەلقنى «نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ ئاللادىن پاناھ تىلەش» كە قىستىشى ماخمۇتنى ئانا يۇرتىنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ماخمۇت ئاخىر كىشى بارمايدىغان تەكلىماكاننىڭ بىر بۇرجىكىدىكى قازان كۆل دېگەن جايغا كۆچۈپ كېلىدۇ. بۇ چاغلار ئۇلار يەككە - يېگانە ئۆيلۈك بولۇپ، ئامانىسا ئوقۇيدىغان دىنىي مەكتەپتىنمۇ ئايرىلىدۇ.

ئەمدى ئۇ مەكتەپتە ئوقۇپ يۈرگەن چاغدا توپلاپ ئالغان لۇتفى، ئاتايى، سەككاكى، نەۋائى قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسسىكلىرىنىڭ كىتابلىرىنى تېخىمۇ قېتىرقىنىپ ئوقۇپ، شېئىرىي ئىجادىيىتىگە كىرىشىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاتىسى ماخمۇتتىن ساز، مۇقام ئۆگىنىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

بۇ چاغدا ماخمۇتنىڭ ئائىلە خىراجىتى ئۇچۇن كىرىم بولىدىغان مۇزىكا ئەسۋابلىرىنى ئالىدىغان كىشى بولمىغىنى ئۈچۈن، توغراقنى كېسىپ ئېشەككە ئارتىپ ئاپىرىپ سېتىپ ئوتۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا ماخمۇت ئوتۇنچى دېگەن نام سىڭىپ قالىدۇ. ئوتۇنچى دېگەن بۇ نامنىڭ سىڭىپ قېلىشىغا قارىغاندا، بۇ ئىش بىلەن بۇ ئادەم خېلىلا ئۇزاق شۇغۇللانغان بولسا كېرەك.

ئامانىسانىڭ ئابدۇرىشىتخان بىلەن تونۇشۇپ، ئوردىغا كىرگەن ۋاقتى 1537 ـ 1538 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئامانىسا بىلەن تونۇشۇش سەرگۈزەشتلىرى توغرىسىدا خىلمۇ خىل رىۋايەتلەر بار. بىز بۇ ھەقتە «تارىخى مۇسقۇيۇن» دىكى مەلۇماتقا تايىنىشنى توغرا دەپ ھېسابلايمىز.

ئابدۇرىشىتخان ناھايىتى كۈچلۈك ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشىدە چۈشۈرلىك بىلەن 1534 ـ يىلى ھاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جىددىي تەدبىرلەر قوللانغاندىن تاشقىرى، خەلق تۇرمۇشىنى باشقىلاش ئۈچۈنمۇ ئۆز لايىقىدا تەدبىر قوللىنىپ، ئىسلاھاتلار ئېلىپ بارغاندى. ئابدۇرىشىتخان ھاكىمىيىتى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، خېلىلا دېموكراتىك روھقا باي ئىدى. ئۇ ھەتتا ئۆز سىياسىتىنىڭ قانچىلىك ئەمەلىيلىشۈاتقانلىقىنى مۇساپىر ـ پۇقرالارچە ياسىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈپ تەكشۈرەتتى. مۇشۇنداق تەكشۈرۈشنىڭ بىرى ئۇنىڭ ئامانىسا بىلەن تونۇشۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولغانىدى. بۇ «تارىخى مۇسقۇيۇن» دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «سۇلتان ئۆز ۋەزىر ـ ئەمىر ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەختتى يەركەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ، تارىم دەرياسىنى بويلاپ، تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى. سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددا كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم ـ سىتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەرھىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى. بۇ ئۆي ماخمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى. بۇ مەلىكە بولسا شۇ ماخمۇتنىڭ قىزى ئىدى. سۇلتان

ئۇينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ، ماخمۇتتىن تەمبۇر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ماخمۇت، مەن تەمبۇر چالالمايمەن، مۇشۇ قىزىمنى تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان، قىزىم چالىدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى.

سۇلتان، ئەمىسە قىزىڭنى چېلىپ بەرسۇن، - دېدى. ماخمۇت قىزغا ئەمر قىلدى. قىز تەمبۇرنى ئېلىپ «پەنجىگاھ» مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى، سۇلتان ھەيران قالدى. بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇغاندا، سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ بىھۇش بولۇپ كەتتى. شېئىرنىڭ:

ساڭا يۇز شۇكۇر، يا رەب، بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ،
پەقىر مىسكىنگە ئابدۇرىشىتخاننى پاناھ قىلدىڭ...
نەفىسى كېچە - كۈندۈز قىل دۇئا تەڭرى تەقەدۇسىغا،
كى شاھىڭ ھەققىدە قىلماي دۇئا قاتتىق گۇناھ قىلدىڭ.

غەزەل تامام بولۇشىغا، سۇلتان ئالدىراپ، — نەفىسى دېگەن شائىر كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى نەدىن ئۆگەنگەن؟ — دەپ سورىغانىدى، قىز، - خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمدىكەن، مەن نەۋائى، فۇزۇلى، زەلىلىنىڭ[1] شېئىرلىرىدىن باشقىسىنى ئوقۇمايمەن، بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەفىسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم، دەپ جاۋاب بەردى.

سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى، ئاتىسى، 13 ياشقا كىردى، دەپ جاۋاب بەردى. سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى. ئاڭغىچە، ئامانىنساخېنىم قوپۇپ ئۆزى

---

① زەلىلى ئېھتىمال خاتا خاتىرىلەنگەن. چۈنكى زەلىلى ئامانىنسادىن كېيىن ئۆتكەن شائىر.

يازغان بىر نەچچە شېئىرلارنى ئەكىلىپ كۆرسەتتى. خېتىنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى. پادىشاھنىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك نارەسىدىنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمىدى، — قېنى ئەمسە، مەن قاراپ تۇراي، بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ، — دېگەنىدى، قىز دۇۋەت، قەلەم ۋە قەغەز ئېلىپ كېلىپ، تۆۋەندىكى بەيىتنى يازدى:

ياراب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب سويىزەنىن[1] ماڭا،
گويا بۇ ئۆيگە ئۇندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا.

سۇلتان كۇلۇپ، — ئىشەندىم مېنى مەسخىرە قىلماڭ، — دېدى ۋە مەھرىمى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ، — بىز ھېلى كېلىمىز، — دەپ كېتىپ قالدى. ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ، ۋەزىر - ئەمىرلىرىگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى. بەشىغا تاج كىيىپ، ئۇستىگە دەۋاج ياپتى. دەرھال 10 قوي ۋە شايى - ئەتلەسلەر تەييارلاندى. تۇن يېرىمدا 40 كىشى ماخمۇتنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، مەقسەتنى بايان قىلدى. پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارا قىلىپ، توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى[2]» دەيدۇ.

ئابدۇرىشىتخان بىلەن ئامانىسانىڭ يۇقىرىقى شەكىلدە ئۇچراشقانلىقى، ئامانىسانىڭ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ خانىشى بولغىنى، كېيىنكى ئېغىز تارىخلىرى ئاساسىدا يېزىلغان ماتېرىياللاردىمۇ ئوخشاش. ئەمما بەزى ماتېرىياللاردا ماخمۇت ئوتۇنچى قازان كۆلگە بارغاندا، ئۇلاردىن كېيىن بىر نەچچە ئۆيلۈك كىشى كۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، ئامانىسا ھېلىقى ئائىلىلەرنىڭ قىزلىرى مەرەمنىسا، بۇۋى زۆھرەلەر بىلەن دوستلىشىپ ئۆتىدۇ، ئۇلار ھەمىشە ئامانىسىغا ھەمدەم بولۇپ

---

① سويىزەنىن.— گۈمانلىق قاراش.
② «تارىخى مۇسقۇيۇن»، 65 ـ، 66 ـ، 69 ـ بەتلەر.

يۇرىدۇ. مانا مۇشۇنداق كۆنلەردە ئابدۇرىشىتخان بىلەن ئۇچرىشىدۇ، ھەتتا ئۇلارنى ئامانىسا بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن ئوردىغا بىللە ئېلىپ كەتكەن. قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ ۋە بەزى ماتېرىياللاردا ھەتتا ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئوۋغا چىققان كونكرېت ئورۇنلىرىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ نۆۋكىرى ئېلىپ يۇرگەن قىل خورجۇندىكى شاھانە تونلىرى يوقىتىپ قويۇلغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

ئەمدى «تارىخى مۇسقۇيۇن» دا ئابدۇرىشىتخان ئامانىسانى كۆرگەن كۈنىلا ئاشىقى بىقارار بولۇپ، شۇ ئاخشىمى توي قىلغان قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ. بۇ ئاپتور ئىستىلىدىكى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن كىرىپ كەلگەن، ئوتتۇرا ئەسىر يېزىق ئەدەبىياتىدا شەكىللەنگەن دوگما ئىستىل بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئەڭ مۇكەممەل تارىخى بولغان «تارىخى رەشىدى» دە تەسۋىرلىنىشچە ئابدۇرىشىتخان ئىنتايىن جاسارەتلىك، پەم - پاراسەتلىك، سالماق مىجەزگە ئىگە ئادەم. ئابدۇرىشىتخاننىڭ يۇقىرىقى خىسلىتىگە قارىغاندا، ئۇ ئامانىسا بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن ھەر قانچە ئاشىقى بىقارار بولۇپ كەتسىمۇ، ئوردىغا بېرىپ، بىر قانچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن شاھلارچە توي قىلغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ۋەقە تارىخى پاكىتلارغا قارىغاندا، 1537 - 1538 - يىللىرى بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئۇلار توي قىلغاندىن كېيىنكى پىتنە - ئىغۋالارنىڭ بولغانلىقى توغرىسىدا خەلق ئىچىگە تارالغان رىۋايەتلەر ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا شاخلىنىپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە، بۇنى شۇ چاغ شارائىتىدىن قارىغاندا تەبىئىي ئەھۋال دەپ قاراشقا بولىدۇ، چۈنكى ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن خائىن ئەمىر تاغاينىڭ قانداق قاباھەتلىك ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغانلىقى كىتابىمىزنىڭ «ئابدۇرىشىتخان» بابىدا تەپسىلىي ئېيتىلغانىدى. يۇقىرىقى پىتنە - ئىغۋالار ئوردا

سياسي كۆرنىشىدىكى سياسىيغا سوغىزم دىنىي نىقابى كىيگۈزۈلگەن قاباھەتلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئاماننىسانىڭ ئىككىنچى دەۋرى ئوردىدا ئۆتكەن 20 يىللىق مەنىلىك ھاياتىدۇر. بۇ چاغ ئاماننىسانىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادى رەسمىي شەكىللەنگەن دەۋر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ راۋاج تېپىشىغا زور ئىمكانىيەت تۇغۇلغانىدى. چۈنكى تارىخى پاكىتلارغا قارىغاندا بۇ چاغ يۈسۈپ قەدىرخان ئابدۇرىشىتخان ئوردىسىدا مەدەنىيەت ئىشلىرى بويىچە ۋەزىرلىككە تەينىلەنگەن، ئوردىدا ئۆز زامانىسىنىڭ ئۇلۇغ كومپوزىتورى ۋە يېتىلگەن شائىرى يۈسۈپ قەدىرخان بىتەكچىلىكىدىكى مەۋلانە خۇلقى، مىرزا مېرەك، ئاياز قۇشچى ناتارلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت مەكتىپى ئۆز بېشىدىن گۈللىنىش دەۋرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان دەۋر بولسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەكتەپنى ئاماننىسانىڭ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ خانىشى سۈپىتىدە قوللىشى ۋە يۈسۈپ قەدىرخان بىلەن كونا تۇغقاندەك تونۇشلۇقى، كەسپىنىڭ يىلتىزداشلىق تارىخى، ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئاتا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان مەرىپەتپەرۋەرلىكى ھەم كەسپىي تۇتاشلىقى، ئاماننىسا، قەدىرخانلارنىڭ بۇ ۋاقىتىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىلغار پىكىرلىرى تولۇق قوللاپ - قۇۋۋەتلەشكە تەبىئىي ھالدا ئېرىشىشى بىر پۈتۈن گەۋدە بولغان ھالدا ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە سەئىدىيە خاندانلىقى مەدەنىيىتىنى زور يۈكسىلىشلەرگە ئېلىپ كەلدى.

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، بۇ دەۋردە جەمئىيەتتىكى كۆزگە كۆرۈنەرلىك مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەربابلىرىنىڭ ھەممىسى قەدىرخان ۋە ئاماننىساخان خانىش رەھبەرلىكىدە يۇقىرىقى ئوردا ئەدەبىيات - سەنئەت مەكتىپىگە جەلپ قىلىنغانىدى. شۇڭا سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى

بۇ چاغدا يالغۇز دۆلەت ئىچىگىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

يۇقىرىقى تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، ئامانىنساخان قەدىرخاننى ئۇستاز تۇتقانلىقى تامامەن تارىخى رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

دۇنيا مۇزىكا مەدەنىيىەت خەزىنىسىدە، ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلىگەن ئۇيغۇر مۇزىكا تارىخىنىڭ قامۇسى — خەلق ئېغىز مۇزىكا ئىجادىيىتى «ئون ئىككى مۇقام» تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X ئەسىرلەردە شەكىللىنىپ، ١١، ١٧ ئەسىرلەردە خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغانىدى. قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەت ئۇيغۇرلار: «. . . باشقا تۈركىي خەلقلەردىن ئاۋۋال ئولتۇراقلىشىش هاياتىغا كۆچۈپ، يەرگە ئىشلەشكە باشلىدى. باشقىلاردىن ئاۋۋال شامانىزمدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، دەسلەپ بۇددا، ئاندىن كېيىن مانى دىنىنى قوبۇل قىلدى. باشقا تۈركىي خەلقلەردىن ئاۋۋال، ئۆزلىرىنىڭ يېزىقىنى بارلىققا كەلتۈردى ھەم جۇڭگو بىلەن ماۋۇرا ئۇنىنەھەر ئارىلىقىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىكى بولدى[1]». ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ جۇغلانمىسى بولغان، شەرق مۇزىكا مەدەنىيەت تارىخىدا ئەڭ سالماقلىق ئورۇننى ئىگىلەپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»ى ئۇلۇغ جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىگىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان غايەت زور تۆھپە دېيىشكە بولىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا ئاتاقلىق نېمىس پەيلاسوپى گېگېل: «ئىنسان ئالەم ۋە هايات ھەققىدە پىكىر ئېيتىشقا ئېھتىياجى سېزىلگەندە ئەدەبىيات -

---

① «ئا. يو. ياكۇۋلىسكى ئەسەرلىرى». رۇسچە نەشرى، 76 - 423 - 424 - بەتلەر.

سەنئەت تۇغۇلغان» دېگەنىدى. ئەنە شۇ تەرىپكە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاقلىقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

مۇزىكا قوشاق، ئۇسسۇل بىلەن تەڭ پەيدا بولۇپ، بىللە ئۆسۈپ، بىللە تەرەققي قىلغانلىقى بىزگە مۇزىكا تارىخىدىن مەلۇم.

ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام»ى مۇزىكا، تېكىست ئۇسۇلىنى بىر گەۋدە قىلغان، ئېستېتىك غايە جەھەتتىن بىر - بىرىگە سىڭىشكەن، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ يىرىك تېپىدىكى جۇغلانمىسى بولۇپ، يالغۇز ئۇيغۇرلار مەدەنىيەت تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بىر مۆجىزىدۇر. شۇڭا بۇ مۆجىزىنى دۆلەت ئىچىدىلا ئەمەس، دۆلەت سىرتىدىمۇ نۇرغۇن ئالىملار تەتقىق قىلماقتا، دۇنيا ئالىملىرى ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ پەيدا بولۇش، شەكىللىنىش تارىخىنى، ئارخېئولوگىيە، فولكلور ۋە يازما مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارنى بىرلەشتۇرۇپ، تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، شەكىللىنىش، ئۆسۈپ - يېتىلىپ ھازىرقى ھالغا كېلىشىنى مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ، يەنى ئۇلارنى فولكلور، ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىنى يازما مەنبەلەرگە باغلاپ قىلغان تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرى مۇنداق: سۇجۇپ (IV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى)، مەنتور (VI — VII ئەسىر ئارىلىقى)، فارابى (X ئەسىر)، ئىبنىسىنا (XI ئەسىر)، سوفى ئاددىن ئابدۇل مۇمىن بىننى ئەل ئۆمەر (XIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمى)، ماخمۇت ئىبنى مەسئۇد شىرازى (XIV ئەسىر)، نەۋائى (XV ئەسىر)، ئابدۇراخمان جامى (XV ئەسىر)، كافكاۋى بۇخارى (XVI ئەسىر)، دەرۋىش ئەلى (XVII ئەسىر)، قىدىرخان يەركەندى (XVI ئەسىر) ئىسمەتۇللا نەمىتۇللا

مۇجىزى (XIX ئەسىر) قاتارلىق دانالارنىڭ نەزەرىيىۋى ۋە تارىخى مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ جۇغلانمىسى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» دۇنيادىكى ھەر قانداق مىللەتكە ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيىتىدىن باشلىنىپ، نەچچە مىڭ يىللارنى بېسىپ، مۇنداق ئۇچ باسقۇچنى شەكىللەندۈرگەن: IV VI ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ژانىرلىق تۈسكە كىرىپ، ئۇنىڭ راۋاجى VII ئەسىردىن XI ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇنىڭ ژانىرلىق خۇسۇسىيىتى خېلىلا يۇقىرى چوقىغا كۆتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنىپ، X ئەسىردىن XIX ئەسىر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر «ئون ئىككى مۇقام» سېكىلى تولۇق شەكىللەنگەن دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى.

دۇنيا ئالىملىرىنىڭ ئۇزاق يىللار تەتقىق قىلىپ كەلگەن يۇقىرىقى ئىلمىي خۇلاسىگە تايىنىپ، ئۇنىڭ تېكىستلىرى تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، V ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا شامان، بۇددا، مانى، زەردوش، خىرىستىئان قاتارلىق دىنىي تۈس ئالغان تېكىستلەر بولۇشى تامامەن تارىخى رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ تېكىستلەر ئۇيغۇرلار X ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن جەڭگە - جېدەل بىلەن ئىسلاملاشتۇرۇلغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلار بېسىپ ئۆتكەن تارىخنىڭ لوگىكىسى ئەنە شۇنداق بولغان.

XIII ئەسىردە چىڭگىز ئىستىلاسى شىنجاڭ زېمىنىغا يېتىپ كەلدى، يەرلىك خانلىقلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى يوقىتىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنى چىڭگىز ئەۋلادلىرىدىن چاغاتاي، ئۆگدەي ئەۋلادلىرى 300 يىل سوراپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار بۇ جەريانىدا ھاكىمىيەت تالىشىپ، ئىچكى ئۇرۇش قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن شىنجاڭنى

سیاسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت جەھەتتىن خانۇەيران قىلدى.

مۇشۇ ئۇچ ئەسىر ئىچىدە ھېچقانداق تارىخى ماتېرىيالدا «ئون ئىككى مۇقام» توغرىسىدىكى مەلۇماتنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ھەتتا مۇشۇ دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مىرزا ھەيدەر يازغان «تارىخى رەشىدى» ۋە «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») ھېسابلانغان شاھ ماخمۇت جۇراسنىڭ «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دېگەن كىتابتىمۇ ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

X — XII ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىدە رەتلىنىپ، «ئون ئىككى مۇقام» سىكىلى تولۇق شەكىللىنىپ بولغان «ئون ئىككى مۇقام» چىڭگىز ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇچ ئەسىر داۋامىدا نەگە كەتتى. يوقلىپ كەتتىمۇ؟ ياق! كېيىنكى پاكىتلار ئۇنداق بولمىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ ئۇچ ئەسىر داۋامىدا ئۇ ئۆز مەنبەسى، ئىگىسى، ئىجادچىسى بولغان خەلق ئىچىگە قايتىپ كېتىپ، خەلقنىڭ مۇڭ - زارى، خۇشاللىقى، ئۇمىد - ئارزۇسى بىلەن بىللە ياشاپ، ئۇيغۇرلار ياشىغان ھەر بىر يەرنىڭ ئالاھىدىلىكىدە يۇغۇرۇلغان مىللىي تۇس (شېۋە) ئېلىپ، تېخىمۇ بېيىپ تەرەققىي قىلدى.

تارىخنىڭ تەرەققىيات قانۇنى بويىچە چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ ئاخىرقى خېنى يەركەننى پايتەخت قىلغان مىرزا ئابابەكرى خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۇيغۇر دۆلىتىنى قۇرغان سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئىككىنچى ھۆكۈمرانى ئابدۇرىشىتخان (1533 - 1570) ھۆكۈمرانلىق قىلغان فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى راسا تەرەققىي قىلىپ، خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋردە، «ئون ئىككى مۇقام»نى تەرتىپكە سېلىپ يۇرۇشلەشتۇرۇش تارىخى زۆرۇرىيەت

ئامانىساخاننىڭ ئوستىگە يوكلەنگەنلىكى، تارىخ زۆرۈرىيىتىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تاسادىپىي كۆرۈنۈشتە ئىپادىلىدى. ئەمما ئامانىسا بۇ ۋەزىپىنى بۇ تارىخى زۆرۈرىيەتنى، ئابدۇرىشىتخاننىڭ قوللاپ - قۇۋەتلىشى ئارقىسىدا قىدىرخان قاتارلىق بىر بۆلۈم قابىلىيەتلىك كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئوتتۇرغا ئورۇنلىدى.

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا «ئون ئىككى مۇقام» مۇنداق تەرەپلەردىن ئىسلاھ قىلىنىپ رەتلەنگەندەك تۇرىدۇ:

بىرىنچى ۱۱، ۱۱۱ ئەسىرلەردە خەلق ئىچىگە تارقالغان ئاھاڭلار ئىچىدىكى سىرتتىن تەسىر قىلىپ قوشۇلغان ئەمما ئۆزلەشمىگەن «ئەجەش» ئاھاڭلارغا خاتىمە بېرىپ، ئاھاڭلارنى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى بولغان تەبىئىي ئون، تەبىئىي ئاھاڭ بويىچە قايتا رەتلىدى. ئىككىنچى، «چوڭ نەغمە»، «داستان»، «مەشرەب» تىن ئىبارەت مۇقام شەكىللىرىنى ھەر قايسى مۇقام كۈي شەكىللىرى بويىچە يۇرۇشلەشتۇرۇپ قىلىپلاشتۇردى. ئۈچىنچى، مۇقام مۇزىكىلىرىنى دىنىي - مىستىك ۋە ئەرەب، پارسچە بىر قەدەر چۈشىنىكسىز ئىبارىلەر بىلەن تولغان شېئىرىي تېكىستلەردىن قىسمەن بولسىمۇ ئازاد قىلىپ، شۇ دەۋر ئۇچۇن كۈچلۈك رول ئويناۋاتقان مەرىپەتپەرۋەر، خەلقچىل، ئىنسانپەرۋەر تۇيغۇلار بىلەن سۇغۇرۇلغان، ئۇيغۇر شېئىرلىرىنى، بولۇپمۇ نەۋائى شېئىرلىرىنى ئاساس قىلىپراق تېكىستلەشتۇرۇپ چىقتى. ئامانىساخان ئابدۇرىشىتخان ۋە ئوردىدىكى ئىلغار كۈچلەرگە تايىنىپ تۇرۇپ، فېئودالىزمنىڭ روھىي تۇتۇرۇكى بولغان ئىشانلارنىڭ «ئامانىسا دېگەن بۇ شاياتۇن خۇداغا قىلىدىغان ھەمدۇ - سانا، زىكرى تەلقىن ئورنىغا شەيتانىنىڭ ناۋاسىنى قاينىتىۋەتتى، بۇنى مەنئى قىلىش كېرەك، سازلارنى كۆيدۇرۇپ، مۇقام كىتابلىرىنى يوقىتىش كېرەك. . . » دېگەنگە

ئوخشاش ئەكسىيەتچى تەشۋىقات ۋە ھەربىر تەلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرىپ، خەلقنىڭ ئېستېتىك دىتى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەينى زاماندا ئابدۇرىشىتخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە، ھاكىمىيەت بىلەن خەلقنى بىر لەشتۇرۇشتە ناھايىتى زور سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە رول ئويناندى. ئىلمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ھازىرقى ئەھۋالغا كېلىشىگە خېلىلا پۇختا ئىلمىي ئاساس قۇرۇپ بەرگەنىدى.

«تارىخى مۇسقۇيۇن»دا: «خۇدايىتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، «دىۋان نەفسى»نى يازدى» دېگەنلىكى ۋە ئابدۇرىشىتخان بىلەن دەسلەپكى تونۇشقان گۆزەك چېغىدىلا ئېيتقان غەزىلىدىكى «نەفسى» دېگەن تەخەللۇسىنى قويالمىشى ئاماننىساخانىنىڭ ئىنتايىن ئۆتكۈر، تالانتلىق شائىرە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

XV ئەسىر شېئىرىيىتىنىڭ چوققىسىغا كۆتۈرۈلگەن مۇتەپەككۇر نەۋائى لۇتپىنى ھەيرەتتە قالدۇرغان بىرىنچى شېئىرىنى 11 يېشىدا يازغان دېيىشكەنىدى كېيىن بۇ مەسىلە ئەدەبىياتشۇناسلار ئارىسىدا جىددىي مۇنازىرىگە ئايلىنىپ، ئاخىرى 15 - 16 ياشلىرىدا يازغان دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى. ئاماننىساخانىنىڭ 13 - 14 ياشلىرىدا يازغان يۇقىرىقى بىز نەقىل كەلتۇرگەن ئىككى شېئىرىنى ئەينى زاماندىكى ئابدۇرىشىتخان دەۋرىنىڭ ئەڭ ئۆتكۈر سىياسىي لىرىكىسى دېگىلى بولىدۇ. مەركەزدىن يىراق خىلۋەت قازان كۆل جاڭگىلىدا تۇرۇپ سەئىدىيە خاندانلىقىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ پۈتۈن ئابدۇرىشىتخان دۆلىتى ھاياتىغا بەرگەن تەسىرىنى بار - يوقى تۆت مىسرا شېئىردا شۇنچىلىك بەدىئىي، ئوبرازلىق قىلىپ

ئەكس ئەتتۇرۇشنى ئالاھىدە تالانت دېمەسلىككە نېمە ئامال بار؟ ئۇنىڭ مانا شۇ پەۋقۇلئاددە تالانتىدىن 20 يىللار داۋامىدا تەپەككۇر ھېكمەتلىرىگە تولغان ئاجايىپ باي مەزمۇنلۇق، ھەجىمىمۇ كىچىك بولمىغان «دىۋان نەفىسى» دۇنياغا كەلگەنلىكىگە ھېچقانداق ئەقىل گۇمان قىلمايدۇ، ئەمما بۇ ئەسەردىن مۇشۇ كۇنگىچە ھېچقانداق دېرەك يوقلۇقى كىشىنى بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ.

پەلسەپە پەنلىرىنىڭ دوكتورى ئەزىز نارىنبايۇۋ «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا يازغان يىرىك ماقالىسىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دىداكتىك تەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن بىر قاتار ئەسەرلەرنىڭ ئېتىنى ئاتاپ كېلىپ، ئەخمەت يۈگنەكىنىڭ «ھىبەتۇلھاقايىق» داستانى ۋە ئامانىساخانىنىڭ «ئەخلاقى جەمىلە» سىنى ھۇرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. بۇ پىكىرگە شۇنىڭ ئۈچۈن تولۇق قوشۇلغىلى بولىدۇكى، باشقىرتىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن پەن ئەربابى ئا. خاروسوۋ: «ۋولگا بىلەن ئورال بويىغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ئەدەبىي ۋە باشقا ئەسەرلەر ئارىسىدا ئەڭ بۇرۇنقىسى ھەمدە تۇركىي تىللاردىكى ئەدەبىياتلار تارىخى ئۈچۈن ئەھمىيەتلىكرەكى يۇسۇپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنىنىڭ ,قۇتادغۇبىلىك، داستانىدۇر. بۇ ئەسەر باي مەزمۇنلۇق بولۇشى بىلەن ئۇزاق ئەللەرگە تارقالغان . . . ,قۇتادغۇبىلىك، نىڭ قىممىتى، ئەۋزەللىكى دۇنياۋى ئەسەر بولۇشىدا، يەر يۈزىدە جۇلالىقراق تۇرمۇش قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشقان ئوتتۇرا ئەسىر كىشىلىرىنىڭ ئۆسۇپ كېتىپ بارغان مەنىۋى دۇنياسىنى تەسۋىرلەپ بېرەلىشىدە.» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۆز تەسىرىنى روسىيىنىڭ ئەڭ يىراق چېگرالىرى ۋولگا بويىغا يەتكۈزگەن

«قۇتادغۇبىلىك» ئۆز ۋەتەنىنىڭ تۇپرىقى خوتەنگە يەتكۈزەلمەسمۇ؟ ھەتتا «قۇتادغۇبىلىك»نى ئامانىنساخان ئوقۇغان بولۇشىمۇ تامامەن رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

«تارىخى مۇسقۇيۇن»دا: «خوتۇن - قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا، ئەخلاقى جەمىلە، (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتابنى يازدى، «شوروھۇلقۇلۇب، (قەبىلىلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى. شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدىن مەنىلىك كىتاب ئاز» دېيىلگەنگە قارىغاندا، ئۇ يالغۇز شائىر، كومپوزىتور، خەتتاتلا ئەمەس بەلكى كاتتا ئەدەبىياتشۇناس - نەزەرىيىچىدەك قىلىدۇ.

«، ئىشرەت ئەنگىز، (شادلىق قوزغاتقۇ) ناملىق بىر مۇقامنى بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى، كۈچلۈك رەشىك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلمۇالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىشنىك ئۆزىمۇ مەلىكىنىك كەك قۇرساق، ئالىيجانابلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئېھتىمال ئۇ سۇلتاننىك جەمئىيەتتىكى سىياسىي نوپۇزىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلغان بولسا كېرەك. «تارىخى مۇسقۇيۇن»دا مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولدى، دەپ خەۋەر بېرىدۇ. بەزى ماتېرىياللاردا كەلگۈسى تەخت ۋارىسلىقىنى كۆزلىگەن باشقىلار زەھەرلەپ ئۆلتۈردى، دېيىلگەن رىۋايەتلەرمۇ بار. شۇ دەۋرنىك سىياسىي ئاتموسفېراسىدىن قارىغاندا، بۇنىمۇ يوققا چىقىرىش قىيىن، ئەمما بۇنى ئىسپاتلايدىغان ئىشەنچلىك

---

① «تارىخى مۇسقۇيۇن» 67 - بەت.

يازما ماتېريياللار يوق.

بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، مەلىكە ئۆلۈم ئالدىدا «. . . مەن ئالەمدىن ئۆتسەن، ئۆمرۈم بويى ئەلنىڭ مەرىپىتى ئۈچۈن تىرىشتىم، يازدىم. بۇنىڭدىن باشقا سەرمايەم، ياخشى خىسلەت - پەزىلىتىمۇ يوق. كات ئۈستىدىكى تاغاردا ئۆز قولۇم بىلەن توپلىغان قومۇش قەلەم قىرىندىسى هاياتىمدا يېقىلغان مېنىڭ خەزىنەم. ئۇ مېنىڭ تەۋرەتكەن قەلبىمنىڭ ئەجىر مېۋىسى، ئۇنى باقىي ئالەمگە ئالغاچ كېتەي. شۇ قىرىندا بىلەن سۇ ئىسسىتىپ، مېنى يۇيۇڭلار. مەلىكە رازىيەنىڭ ياقۇت يېزىقى بىلەن «مەسنەۋى شەرىپى»نىڭ تېخى كۆچۈرۈپ بولالمىغانلىقىم، قىزلارنىڭ بىرى ئاخىرىنى كۆچۈرۈپ، خەلقە تەقدىم قىلسا، پاتمە بىنىي ئەخمەتنىڭ خۇش خېتى بىلەن قەۋرەمگە خاتىرە يېزىڭلار!» دەپ نەسىھەت قىلغان، مانا مۇشۇنداق ئېغىز تارىخىغا ئاساسلانغان رىۋايەتلەرمۇ بار. بۇنىڭدىن بىز مەلىكىنىڭ ناهايىتى كەمتەر، ئالىيجاناب خىسلىتىنى، بولۇپمۇ تاغارلاپ يېقىلغان قومۇش قەلەم قىرىندىسىدىن 20 يىللىق هاياتىدا ناهايىتى نۇرغۇن نەرسە يازغانلىقىنى بايقاپ ئالالايمىز.

1576 - يىلى 34 يېشىدا ۋاپات بولغان سەئىدىيە خانداناللىقىنىڭ بۇ ئالىيجاناب مەدەنىيەت ئەربابىنىڭ جەسىدى سەئىدىلەر سۇلتانىنىڭ قەبرىستانلىقى بولغان «ئالتۇنلۇق» قا دەپنە قىلىنغانلىقى مەلۇم. قەيسەر، جەسۇر شاهقا ئۇنىڭ سۆيۈملۈك يولدىشى هەم دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش، سەئىدىيە خانداناللىقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا ئەڭ قابىل، ئەڭ سەمىمىي، ئەڭ جەڭگىۋار سەپدىشى بولغان

مەلىكىنىڭ ۋاپاتى ناھايىتى ئېغىر تەسىر قىلغان بولسا كېرەك، «تارىخى مۇسقۇيۇن» دا مەلىكە ۋاپاتىدىن كېيىن «سەۋدايى» كېسىلىگە مۇپتىلا بولغان سۇلتاننىڭ ئۇچ يىلدىن كېيىن ۋاپات بولغانلىقى ئېيتىلىدۇ.

ئەمما ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئۇلۇغ پەرزەنتى مەلىكە ئاماننىساخانمۇ خەلقنىڭ قەلبىدە «ئون ئىككى مۇقام» قانداق ساقلىنىپ كەلگەن بولسا، شۇنداق ساقلىنىپ كەلدى. ئۇ تارىخنىڭ ھەر قانداق دەھشەتلىك كۈچىدىن مۇقامدەك مەڭگۈ غالىب كېلىدىغان ۋە غالىب كەلگەن قۇدرەتكە ئىگىدۇر. ئۇ خۇددى «ئون ئىككى مۇقام» دەك خەلق قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ، جاھان ئاۋازىدا مەڭگۈ جاراڭلايدۇ.

ئايازبەك قوشچى ۋە ئونىك ئىجادىي پائالىيىتى

ئايازبەك سەئىدىيە خاندانلىقىدا «قوشچى» دەپىلگىنىگە قارىغاندا، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر ھاكىمدارلىرىنىڭ ئۆزلىرى ھەم قوشۇنى ھەربىي تەلىم - تەربىيە ۋە مانېۋىر مەيدانى سۈپىتىدە پايدىلىنىدىغان «ئوۋچىلىق»نى باشقۇرىدىغان بەگكە ئوخشايدۇ. ئۇ ئېھتىمال شۇ چاغنىڭ ئوۋ قورالىرىدىن بولغان بۈركۈت، لاچىن، قارچۇغا، قۇرغۇيغا ئوخشاش قۇشلارنى بېقىش، ئۆگىتىش، ئونى ئوۋغا سېلىش مۇتەخەسسىسى بولسا كېرەك.

ئايازبەكنىڭ سەئىدىيە خاندانلىقىدا مەۋلانە خۇلقى، مىرزا ھەيدەر، سەئىدى، رەشىدى، يۈسۈپ قىدىرى، نەفىسى قاتارلىق ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى بىزگە تارىختىن مەلۇم. ئەمما ئۇنىڭ شەخسىي ھاياتى — قاچان، قەيەردە تۇغۇلغان ۋە قاچان ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدا كونكرېت مەلۇمات يوق. شۇنداقتىمۇ، بىز ئۇنىڭ مەشھۇر تارىخى ئەدەبىيات يادنامىلىق سۈپىتىدە بىزگە يېتىپ كەلگەن «جاھاننامە» ناملىق داستانىدىن ئۇنىڭ شەخس ھاياتىغا دائىر بەزى قىسقا مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

ئۇ «جاھاننامە» ناملىق داستانىدا سەئىدخان بىلەن بىللە ماۋرا ئۇننەھرگە بېسىپ كىرگىنىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ.

جاھان ئىچرە بى مەسەل ئول جان ئىرۇر،
ئاتادىن ئاتاخان بىر خان ئىرۇر.

تابوغىنىدا كەلدىم قەدىمى قۇلى،
نىچۈككىم گۈل ئولسە بولۇر بۇلبۇلى.
ئەلىپ ئولتۇرۇپ ئەندىجان مۇلكىنى،
ئالاي دەپ خىيالى جان مۇلكىنى[1].

بۇ ۋەقە قاچان بولغانىدى؟

بۇ ۋەقە تارىخىي پاكىتلار بىلەن سىلىشتۇرغاندا، 1512 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيالاردا سىياسىي ۋەزىيەت مۇنداق ئىدى. ماۋرا ئۇننەھرى ۋە خۇراساندا تۆمۇرلەر ھاكىمىيىتىنى ئوبۇلخەيرىنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت شايبانىخان ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىپ (1510 - يىللىرى) ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەنىدى. شۇنجاڭدا بولسا دوغلادلار نەسلىدىن بولغان ئابابەكرى جەنۇبىي شىنجاڭنى تا بەدەخشان، كەشمىرگىچە ئىگىلىگەن، شەرقىي شىنجاڭنى ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ھالدا يۇنۇسخانىنىڭ نەۋرىسى سۇلتان ماخمۇتخانىنىڭ ئوغلى مەنسۇرخان ئىگىلىگەن، ئەمما ئابابەكرى ھاكىمىيىتىدە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كرىزىس ئىنتايىن ئېغىر مەزگىل ئىدى.

سەئىدخان ئىنىسى سۇلتان خىلىل بىلەن «يەتتە كەنت»، «چارۇن چېلەك»، «ئوقسۇ»[2] لاردا قىلغان ئىسيانلىرىدىن قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئاخىر ئەنجاندا جانىبەك تەرەپتىن تۇرمىگە ئېلىنىپ، ئۇنىڭدىن قېچىپ تاغىسى بابۇر ئالدىغا - كابۇلغا بارغانىدى.

1500 - يىللىرى سەمەرقەنتكە بېسىپ كىرگەن ئۆزبېك شاھى شايبانىخان 1510 - يىلىغىچە پۈتۈن ماۋرا ئۇننەھرى، خۇراسانىنى ئىشغال قىلىپ، تۆمۇرلەر ھاكىمىيىتىگە ئۇزۇل -

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 - سان، 101 - بەت.
② «ئوقسۇ» ئىسيانىدا قىرغىزلار خىلىل سۇلتانىنى سۇغا چۆكۈرۈپ ھالاك قىلغانىدى.

كېسىل خاتىمە بېرىپ، ئىنتايىن كۆرەڭلەپ كەتتى.
بۇ چاغدا ئىراندا ھاكىمىيەت تۇرغان ئىسمائىل شاھ ئىنتايىن كۆچلۈك ھەربىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە تۈمۈرلەر، غەربتە باغدات بىلەن تۇتىشاتتى.
1510 - يىلى شايبانخان كىرىمونغا بېسىپ كىرىپ، «ئەمدى ئىسمائىل شاھنىڭ مەركىزى بولغان ئىسپىھاننى يەر بىلەن يەكسان قىلىمەن» دەپ ئىسمائىل شاھقا پوپوزا قىلىپ، ھاقارەتلىك بۈيرۇق خاراكتېرىدە خەت يازدى. نەتىجىدە، غەزەبلەنگەن ئىسمائىل شاھ تاللانغان 17 مىڭ ئەسكىرى كۈچى بىلەن مەڭدە شايبانخان بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭگە چۈشتى. . . . ئاقىۋەت ئۇ مۇھەممەت شايبانخانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزبېكلەرنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلدى.
مانا شۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، يۇنۇسخانىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەت سۇلتان تاشكەنت رايونىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ، تۇرغان چاغدا ئۇنىڭ خىزمىتىگە كەلگەن مۇھەممەت سەئىد (مىرزا ھەيدەرنىڭ تاغىسى) ئەنجاندا ئىسيان كۆتۈرۈپ، ۋاقتىلىق ھاكىمىيەت قۇرۇپ، كابۇلدا تۇرغان بابۇر بىلەن سەئىدخانغا خەۋەر قىلدى. بابۇر تۈمۈرلەرنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە ماۋرا ئۇننەھرىگە ھۆكۈمران بولۇش مەقسىتىدە، ئىسمائىل شاھ بىلەن ماۋرا ئۇننەھرىگە يېتىپ كەلدى، بۇ چاغدا ئىسمائىل شاھ پۈتۈن خۇراسانىنى ئىگىلەپ ئالغانىدى.
بابۇر بىلەن قوشۇن تارتىپ كەلگەن سەئىدخان ئەنجانغا كېلىپ مۇھەممەت سەئىد بىلەن بىرلەشتى ۋە ئەنجانغا ھۆكۈمران بولدى.
بابۇر ماۋرا ئۇننەھرىدە خىسراۋ شاھ بىلەن جەڭگە چۈشۈپ ۋاقتىلىق يەڭگەن بولسىمۇ، ئاخىرىغا كۆزى يەتمىگەنلىكتىن ئىسمائىل شاھتىن ياردەم ئېلىپ، سەمەرقەنتنى ئىگىلەپ،

ئىسمائىل شاھنى ئالىي ھۆكۈمران دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئىران ئەسكەرلىرىنى يېتەرلىك ماددىي مۇكاپاتلار بىلەن قايتۇردى.

بابۇر سەمەرقەنتتە شىيى مەزھىپى ئىمامىلىرى نامىدا پۇل چىقىرىپ خەلقنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرماقچى بولغانىدى، نەتىجە ئۇنىڭ ئەكسىچە بولدى. بۇنىڭغا سۇنئىي مەزھىپىدىكىلەر قاتتىق قارشى چىقىپ، جەمئىيەتتە جىددىي غۇلغۇلا پەيدا قىلدى. . .

مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ئۆزبېك تۆرىلىرى ئۇبەيدۇللا سۇلتان بىلەن مۇھەممەت تۇمۇر سۇلتانلار بابۇرغا قارشى ماۋرائۇننەھرىدىكى پۇتۇن كۈچنى ئۇيۇشتۇرۇپ، 1513 - يىلى ماۋرائۇننەھرىگە باستۇرۇپ كىردى. ئۆزبېنى ئاجىز سەزگەن بابۇر ئىسمائىل شاھتىن يەنە ياردەم سورىدى. ئىسمائىل شاھ بۇنىڭغا جاۋابەن ئەڭ داڭلىق سەركەردىسى ئەمىر ئەخمەت (نەژمى سانى) نى بىر تۆركۈم كۈچ بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى، ئەپسۇسكى بۇ مەغرۇر، كۆرەڭ قوماندان بۇخارا يېنىدا ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلۈپ، ئەسكەرلىرى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بابۇر شاھ بىلەن ئىسمائىل شاھ ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ئىتتىپاقمۇ تامامىلىنىپ، بابۇر ئۆز ۋەتىنىنى مەڭگۈ تاشلاپ، كابۇلغا جۇنەپ كەتتى.

ئەمدى ئەنجاندىكى سەئىدخانغا كەلسەك، بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئاباباكرى ئۆزبېنىڭ بىردىنبىر تارىخى دۇشمىنى سەئىدخاننى ئۇجۇقتۇرۇش ئۈچۈن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، ئاخىر سەئىدخانىنىڭ سان جەھەتتىن ناھايىتى ئاز — بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇنىدىن يېڭىلدى.

ماۋرا ئۇننەھرىدە بابۇر يېڭىلىپ كابۇلغا قايتقاندىن كېيىن سەئىدخانغىمۇ ئەمدى ئەنجاندا قېلىش ئىمكانىيىتى قالمىغانىدى. ئۇمۇ ئۆز ۋەتىنى شىنجاڭنىڭ كويىدا شۇنچە ئۇزۇن

سەرگەردانلىق ھاياتنى كەچۈرۈپ، بۇ قېتىم ئاتابەكرى بىلەن بولغان جەڭدە ئۇتۇق ھەربىي، سىياسىي كۈچىنى يېتەرلىك مۆلچەرلىگەنىدى. بۇ چاغدا ئاتابەكرى ھاكىمىيىتى ھەقىقەتەن ناھايىتى چوڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كرىزىسقا دۇچ كەلگەنىدى. شۇڭا ئۇ ئەڭ يېقىن سەپدىشى مۇھەممەت مىرزا دوغلاد (ھەيدەر مىرزا «تارىخى رەشىدى» ئاپتورىنىڭ تاغىسى) نىڭ مەسلىھەتى بىلەن 1514 - يىلى ئۇچاراۋانى ئارقىلىق ئاتابەكرى ئۈستىگە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. يۈقىرىقى «جاھاننامە» دىن كەلتۈرگەن نەقىلمىزدىكى ۋەقە مانا شۇ يۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. يۈقىرىقى كەلتۈرگەن نەقىلمىزدە «تابۇغىندا كەلدىم قەدىمى قۇلى» دېگەن مىسرانىڭ مەنىسىدىن قارىغاندا، ئۇ سەئىدخان بىلەن مۇشۇ سەپەردىلا بىللە بولۇپ قالماي، بەلكى سەئىدخاننىڭ يۈقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھەربىي پائالىيەتلىرىدىمۇ بىللە بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شۇنداق بولغاندا، شائىرنى بۇ چاغدا 30 ياشلاردا دەپ پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنداقتا شائىر 1492 ـ، 1493 ـ يىللىرى ئەتراپىدا دۇنياغا كەلگەن بولىدۇ. داستاننىڭ ئىسمى شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە:

يىل ئات ئەردى ماچىن تارىخىدا،
رەجەپ ئاي فۇرخەندە تارىخىدا.
تۇگەتتىم جاھان مېھنەتى غۇسسەسىن،
قىلىپ نەزمە بىر داستان قىسسەسىن.
«جاھاننامە» قويدۇم ئانىڭ ئاتىنى،
دېدىم چۇن ئۇنىڭ ھالۇ ھالاتىنى.

دېيىلىدۇ. ئەمما ھېچقانداق سۆزى «تارىخ»[1] قىلمىغىنى

---

① تارىخ كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدە بەلگىلىك جۈملە «تارىخ» قىلىنىپ، يىل ھېسابى يۇشۇرۇلىدۇ. شۇ جۈملە ئارقىلىق ئەجەت ھېسابى چىقىرىلىدۇ.

ئۇچۇن داستاننىڭ قاچان يېزىلغىنى ئېنىق ئەمەس. ئەمما داستاننىڭ بېشىدا ئۆزىنىڭ بەدەخشان سەپىرىدە 20 يىل ئىلگىرى سۆيگەن مەھبۇبىنى ئۇچرىتقانلىقىنى، كونا ئىشق ۋە ئۆتكەن ئىشلار توغرىسىدا ئويلاپ ئۇخلىمىغانلىقى، بارگاھتا بىللە ياتقان ياش يىگىتكە بۇ سىرنى سۆزلەپ بېرىپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بۇ داستاننى يازغانلىقىنى:

بۇ تەقدىرۇپ بولدى كەل ئىي نەۋ جۇۋان،
مۇبارەك زېمىنگە يەتسە كامان.
مەن ئاندىن ساڭا بىر ھېكايەت قىلاي،
ۋاپاسىز جاھاندىن شىكايەت قىلاي.

دېگەن يۇقىرىقى كۇپلېتتا ئىپادىلەيدۇ.

ئۇنداقتا بەدەخشان سەپىرى قاچان بولغان؟

«تارىخى رەشىدى» ئىككىنچى جىلدىدا بۇ ۋەقە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «ھىجرىيە 935 - يىلى بابۇر شاھ ھومايۇن مىرزىنى ھىندىستانغا چاقىرىپ كەتتى. مىرزا خان بىننىسى ماخمۇت مىرزا، بىننى ئابدۇسەئىد مىرزا بەدەخشاندا ۋاپات بولىدىلەر. مىرزا خانىنىڭ سۇلايمەن ناملىق ئوغلى قالدى، ئۇنى بابۇر شاھ يېنىغا ئېلىپ تەربىيە قىلدى. بەدەخشاننى چوڭ ئوغلى ھومايۇن شاھقا بەردى. ھىجرىيە 935 - يىلى بەدەخشاندا ھومايۇن مىرزا شاھ ئىدى، ھومايۇن شاھنى بابۇر ھىندىستانغا چاقىردى. ھومايۇن بەدەخشاننى ھۇۋەيسكە تاپشۇرۇپ بېرىپ كەتتى. بۇ چاغدا تاھىرجان ئۆزبېكلەر بىلەن بىرلىشىپ، بەدەخشانغا ھۇجۇم قىلىش خەۋپى بار ئىدى. بۇنى ھۇۋەيسخان سەئىدخانغا خەۋەر قىلىدۇ، سەئىدخان ئامالسىز ئابدۇرىشىتخانىنى قەشقەردە قالدۇرۇپ، ھەيدەر مىرزا بىلەن يولغا چىقتى. ھەيدەر مىرزا رازۋېدكا ئۇچۇن ئالدىدا ئۇزاپ ماڭدى، سەئىدخان كەينىدىن

ماڭدى، ھەيدەر مىرزا بەدەخشانغا كەلگەندە، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھومايۇن مىرزا بابۇرنىڭ كىچىك ئوغلى ھىندال مىرزىنى كابۇلدىن ئەۋەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. ئۇ بۇلاردىن 11 كۈن ئىلگىرى زەپەر قەلئەسىگە يېتىپ كەلگەنىدى. ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزدى. لېكىن ھىندال مىرزا بۇلار «ھېلە قىلىۋاتىدۇ» دەپ كۆنمىدى. ئاردا خانمۇ يېتىپ كەلدى. زەپەر قەلئەسى ئۇچ ئاي قامال قىلىندى. بۇ خەۋەر بابۇرغا يەتتى. نەتىجىدە كېلىشىم قىلىپ، بەدەخشاننى قائىدە بويىچە سۇلايمان شاھقا تاپشۇردى. سەئىدخان باش ئەتىيازدا يەركەنتكە كەلدى».

دېمەك، بۇ ۋەقە ھىجرىيە 935 - يىلى، مىلادى 1527 - 1528 - يىللىرى بولغانىكەن. ئېھتىمال شائىر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن «زەپەر قەلئەسى»نى قامال قىلىپ يانقان قىش كېچىلىرى يېزىشقا باشلىغان بولسا كېرەك، ئەمما شائىر داستانىنىڭ ئاخىرىدا:

خىيال ئەيلىدىم ئەرسە تەقەررىپ ئىلە،
بۇ چاغلىق ھېكايەت تەرتىپ ئىلە.
تېزىلدى كېلىپ نەزمە سۇلكىن تۇتۇپ،
تامام ئولدى بۇ نىيادىدىن يىل ئۆتۈپ

دېگىنىگە قارىغاندا، ھىجرىيە 935 - يىلى داستانىنى يېزىشنى باشلاپ، ھىجرىيە 936 - يىلى تامامليغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ.

قولىمىزدىكى بار ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شائىر سەئىدىيە خاندانلىقىنى قۇرۇش، مۇستەھكەملەش، گۈللەندۈرۈشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھايىتى مۇرەككەپ، مۇشەققەتلىك جەريانلارنىڭ ھەممىسىگە قاتنىشىپ، سەئىدىيە خاندانلىقى ئۇچۇن ناھايىتى زور ئەمەلىي تۆھپىلەر قوشقانلىقى مەلۇم. ئۇ سەئىدخان ھاكىمىيەت تىكلەش ئۇچۇن ئېلىپ بارغان

قانلىق جەڭلەردىن تارتىپ، ئابدۇرىشىتخان ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىپ، ھۆكۈم سۈرگەن خېلىلا ئۇزاق تارىخنى بېشىدىن بىۋاستە كەچۈرگەن. ناھايىتى پاي ئەملي بىلىمگە ۋە چوڭقۇر نەزەرىيىۋى بىلىمگە، ھەم يېتىلگەن بەدىئي تەپەككۇرغا ئىگە، ھەم دۆلەت، مەدەنىيەت ئەربابى، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پىشقان شائىر ھەم مۇتەپەككۇر پەيلاسوپتەك كۆرۈنىدۇ.

ئۇنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە، ئابدۇرىشىتخانغا بېغىشلانغان ئىككى شېئىرى (ماخمۇت جوراسىنىڭ «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دە مىسال كەلتۈرگەن) ۋە «جاھاننامە» ناملىق يىرىك فانتازىيىلىك سۈژېتقا ئىگە، رومانتىك داستانى يېتىپ كەلگەن. بەزى ماتېرىياللاردا «ماخمۇتنامە» دېگەن داستاننىڭ بارلىقى مەلۇم، لېكىن ئۇ تېخى يورۇق دۇنيا بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق. ئۇنىڭ ھازىرقى قولىمىزدا بار بولغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئي سەۋىيىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ خېلىلا نۇرغۇن ئەسەرلەر ياراتقانلىقىدا گۇمان يوق.

«جاھاننامە» ناملىق داستاننىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئي ئالاھىدىلىكى

داستان 1325 بېيىت (2650 مىسرا) دىن ئىبارەت چوڭ ھەجىملىك بەدىئي ئەسەر بولۇپ، سەئىدىيە دەۋرى بەدىئي تەپەككۇر تەرەققىياتىدىكى ئالاھىدە باسقۇچنى ئىگىلىگەن، سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ چوققىسىغا كۆتۈرۈلگەن ئېپوپېيە دېيىشكە بولىدۇ. داستان يېزىلىش ئۇسلۇبى، ئىدىيە ۋە بەدىئي ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىغاندا ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتى — تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسىنى ئىجادىي تۈردە داۋاملاشتۇرغان.

يېزىلىش ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر شەرق تۈركىي خەلقلەر ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك يېزىلىش ئۇسلۇبى بويىچە مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، تەڭرى ۋە چاريالارغا «ھەمدۇ سانا» قەسىدىسى 60 مىسرانى ۋە داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبلىرىگە 160 مىسرانى، ئاپتور ھېسسىياتىغا ئالاقىدار مەسىلىلەرگە 32 مىسرانى بېغىشلايدۇ.

ئەسەردە ئاپتور مەقسىتىگە ئەسەرنىڭ تۈپ بەدىئىي ئىدىيىسىنى بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق كۆرسىتىدىغان قىسمىغا 2398 مىسرا بېغىشلايدۇ.

ئاپتورنىڭ قولىمىزدا بار بولغان ئەسەرلىرىگە قارىغاندا ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ سوت ئانىسى بولغان ئېغىز ئەدەبىياتىنى ۋە ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن شەرق تۈركىي خەلقلەر ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىيات كلاسسىكلىرىنى پىششىق، چوڭقۇر، ئىجادىي ئۆگەنگەنلىكى ناھايىتى روشەن.

ئۆزىگە بەدىئىي سۆزنى قورال قىلغان، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقى، تېخنىمۇ ئالاھىدە بولغان دۇنيانى بىلىشتە، ئەكس ئەتتۈرۈشتە لوگىكىلىق تەپەككۇرغا تايىنىپ تۇرۇپ، ئوبرازلىق تەپەككۇرنى ئۆزىگە قورال قىلغان ئىنسانىيەت مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ جاھانناممىسى بولغان ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھەر بىر دەۋرىدە بىر يېتەكچى ئېستېتىك غايىسى بولىدۇ. بۇ ئېستېتىك غايە شۇ دەۋر، شۇ جەمئىيەتنىڭ بازىسى بىلەن باغلانغان پەلسەپىۋى، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي قاراشلىرىغا خىلمۇ خىل پوللار بىلەن باغلانغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى بۇ ئىلغار ئېستېتىك غايە IX ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر - قارلۇق ئالىمى ئەبۇناسىر فارابىنىڭ ناتۇرال فانتىئىزملىق پەلسەپىۋى كۆز قارىشىدا ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان «تەڭرى

مەركەزلىك نەزەرىيىسى» يەنى ئىلاھىيەتچىلىككە قارشى ھالدا ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت - سائادىتىنى تېماتىك مەزمۇن قىلغان «ئىنسان مەركەزلىك نەزەرىيىسى» ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئىلغار ئىجتىمائىي غايە سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇ ئىلغار ئىجتىمائىي غايە ئىبنىسىنا ئىجادىيىتىگە تەسىر قىلىپ، بەلگىلىك ھالدا يۇقىرى ئۆرلىدى. مۇنداق ئىلغار ئىجتىمائىي غايە دۇنياۋى — ئەنئەنە، ۋارىسلىق، ئىجادچانلىق قانۇنىيىتى بويىچە بۇ مەزگىللەردە ئالغا قاراپ خېلىلا يۇكسەلگەن پارس - تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى روداكى باشچىلىقىدىكى بىر توپ شائىرلار، بولۇپمۇ بۇيۇك پارس - تاجىك كلاسسىكى فىردەۋسى ئىجادىدا ئېستېتىك غايە تۇسىگە كىرىشكە باشلىدى، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىدا بۇ ئېستېتىك غايە XI ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىسى كلاسسىكى، شەرق ئويغىنىش دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ناملىق داستانىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا يېتەكچى غايىگە ئايلاندى.

ئۇلۇغ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ئەربابى، مۇتەپەككۇرى، شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» داستانىدا فېئودالىزم شارائىتىدا شاھ پەيلاسوپ ۋە ئالىم، دۆلەت باشلىقىغا ھەم قانۇنغا تايانغان ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، پەن ۋە مەدەنىيەت، ئىقتىساد، خەلقئارا سودىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەدرىجىي كامالەتكە يۈزلىنىشىنى بەلكى رېئال دۇنياۋى بەخت - سائادىتىنى بەرپا قىلىشنى پەلسەپىۋى سىللوگىزم يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىدى. شۇڭا بۇ ئىدېئالنى — غايىنى پەلسەپىۋى ئىجتىمائىي غايە ئەمەس، بەلكى بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە

ئېستېتىك غايە دەيمىز. بۇ ئېستېتىك غايە پۈتۈن ئىنسانىيەت بەدئىي تەپەككۇر تارىخىدا ئويغىنىش دەۋرىنى باشلىۋەتتى. بەدئىي تەپەككۇر تارىخىدا ئويغىنىش دەۋرى غەربتىن ئەمەس، بەلكى شەرقتىن باشلاندى. غەربتە ئويغىنىش دەۋرى شەرقتىن بىر نەچچە يۈز يىل كېيىن ١١١١ ئەسىردە — كاپىتالىزم دەۋرىدە باشلاندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ تۈپ مەركىزىي ئىدىيىسىنىڭ يادروسى ئىنسانپەرۋەرلىك.

ئىنسانپەرۋەرلىك مەيلى شەرقتە بولسۇن، مەيلى غەربتە بولسۇن ھۆكۈمران دىنىي ئەقىدىلەرگە قارشى تۇرۇپ ئىنسانىنى، ئىنسانلىقنىڭ دۇنيانى بىلىش ئىقتىدارىنى، ئۆزىگە بەخت - سائادەت يارىتىش ئىقتىدارىنى ئۇلۇغلاشقا قارىتىلغان بارلىق تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىلەرنىڭ جەۋھىرىدۇر. ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ بۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى بولغان ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پېتەكچى ئىدىيىسى ۋە غايىۋى بايرىقى بولغان.

مەيلى شەرقتە ياكى غەربتە مەدەنىيەت ئويغىنىشى ھەم ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلەرنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسى — ئىنسانلىقنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى ئېچىش، ئىنسانىنى بىلىم بىلەن قوراللاندۇرۇش، ئىنسانىنى ئۆز بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا، شۇ كۈرەش ئارقىلىق ئۆز بەخت - سائادىتىنى يارىتىشقا ھوقۇقلۇق دەپ ئېلان قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

ئايازبېك قۇشچى ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىقى ئېستېتىك غايىسىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، ئۆز دەۋرىگە تەدبىق قىلدى.

«جاھاننامە»نىڭ تۈپ ئىدىيىسى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇپ، سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرىدە شىنجاڭغا يامراپ كەتكەن فېئودالىزم روھىيىتىنىڭ چىرىك

تۇرۇكى بولغان سۇئتزىم تەركىدۇنياچىلىقىغا قارشى بەخت ـ سائادەتنى قوغداشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ جەھەتتىن «جاھاننامە» نى كۆچلۈك زامانىۋىلىككە ئىگە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئەدەبىياتنىڭ دۇنيانى بىلىش، ئىنسانىيەت ھاياتىنى ئۆگىنىپ، بۇنداق ئىجتىمائىي ھايات ئۇستىدىن ھۆكۈم چىقىرىش ۋە ھاياتنى قايتا قۇرۇش قورالى ئىكەنلىكى ئۇنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ خۇسۇسىيەت زامانىۋىلىك دەپ ئاتىلىدۇ.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەر بىر كونكرېت باسقۇچىدا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھايات شارائىتىنى ياخشىلاش، بۇ جەمئىيەتتە ياشىغان ئادەملەرنىڭ ئۆزلىرىنى مەنىۋى جەھەتتىن مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا بولغان مۇھىم ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، سىياسىي مەسىلىلەردە ئۇلارنىڭ ئېھتىياجلىرىنى سېزىش ياكى سېزىشكە ئىنتىلىش، ياكى ئەنە شۇ مەسىلىلەر ۋە ئېھتىياجلارغا جاۋاب ئىزدەپ تېپىش ھەم تاپالاش ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە زامانىۋىلىك دېيىلىدۇ.

جاھان ئەدەبىيات ـ سەنئەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھەقىقىي ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسىرى زامانىۋىلىككە ئىگە بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت زامانىۋىلىككە ئىگە بولغان ئەسەرلەرلا جاھان ئەدەبىيات تارىخىغا ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ھەسسىسىنى قوشالايدۇ.

ئەدەبىياتتا زامانىۋىلىك ئەدەبىيات مۇراجىئەت قىلىدىغان ماتېرىيال نۇقتىسىدىن ئوچ خىل يول بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. يازغۇچى ئەينى زامانىدىكى غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن شۇ چاغ سىياسىي مۇھىتىغا قاراپ، جەمئىيەتتىكى نەق كونكرېت ماتېرىياللارغا، ياكى تارىخى ۋەقەلەرگە، ياكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرگە مۇراجىئەت قىلىپ،

ئۇلار، ئۆز ئىدىيىسىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى قىلىشى مۇمكىن. بۇ ھال ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىدىن كېلىپ چىقىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى يۇقىرىقى ئىستېتىك ئىدېئال نۇقتىئىنەزىرى بويىچە بىلىملىك شاھ يېتەكچىلىكىدىكى قانۇن ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرۇپ، خەلقنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

شائىر مۇشۇ ئىستېتىك ئىدېئال يېتەكچىلىكىدە «جاھاننامە» ناملىق داستانىدا ئۆز يولىدىن ئېزىشقا باشلىغان سەئىدخانغا قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ. ياكى بۇ يولنىڭ خەتەرلىك ئاقىۋىتىنى كۆرسىتىپ سەئىدخاننى ئىبرەت ئېلىشقا چاقىرىدۇ.

سەئىدخان ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بايقاشات، تىنچ تۇرمۇشنى مەشھۇر شائىر ھەم تارىخچى مىرزا ھەيدەر «تارىخى رەشىدى» ئىككىنچى جىلدىدا مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ.

بىر كىشى بىر داست ئالتۇننى ئېلىپ غەرب - شەرققىچە،
ئون قورقماستىن كېزەتتى ئۇ جاھان ئەتراپىنى.
يۇرۇدۇ ئەدىلىك بىلەن كۆك ئۇستىدە يالغۇز قۇياش،
يۇرگىنىدەك چاچىبان بىر توختىماستىن نۇرىنى.

بۇنداق ھاياتتىن رازى بولغان خەلق خۇشاللىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ.

بىزدە تىنىمسىز يۇغۇرۇلغان لالەئىي شارابتىن،
جەمئىيىتىمىز قەدەھ ئىرۇر بادائىي نابىدىن.

سەئىدخان ئۆزىنىڭ ئەنە شۇ ئۇتۇقلىرىدىن بەك مەغرۇرلىنىپ كەتكەن بولسا كېرەك.

«. . . سەئىدخان 1510 - يىلدىن 1521 - يىللارغا قەدەر ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتتى.»

بېيىت

مەست بولۇپ كەلدىم كوچاڭغا، كېتىمەن مەجنۇن بولۇپ،
بىغارەزدۇرمەن نېچۈك كەلدىم نېچۈك كەتتىم يۇرۇپ.

«. . . 1521 - يىلدىن باشلاپ سۇلتان بۇ ئىشنى توستى» دەپ كۆرسىتىدۇ. لېكىن سەئىدخانىڭ ھىجرىيە 928 - يىللىرىدىن باشلاپ جەڭگىۋار، خەلقپەرۋەر، دىنىي ئىستىبداتلىققا ۋە زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكار روھى سۇسلىشىپ، ئۇ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمنىڭ روھىي قورالى بولغان ئەك چىرىك سوپىزم يولىغا قاراپ ماڭىدۇ. بۇ ھالنى «تارىخى رەشىدى» نىڭ يۇقىرىقى جىلدىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ، «. . . خان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ قېشىغا بېرىپ[1]، ئابدۇرىشىتخان بىلەن مۇھەممەت قىرغىزنى تارقاق قىرغىزلارنى يىغىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بۇ ئىش تاماملانغاندىن كېيىن خان ئەتىيازدا قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. موغۇلىستان ئىشلىرىنى چىڭىتىپ، ئابدۇرىشىتخاننى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ھەمىشە كۆڭۈل بۆلدى. . . خان يازدا يەركەنتكە قايتىپ كەلدى. خان بۇ چاغدا سوپىلارنىڭ تەرىقەت كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلدۇردى. ئۇنىڭغا سوپىلارنىڭ خوجىسى ئوبۇل قاسىم جۇنەيدى باغدادىنىڭ

---

① ئابدۇرىشىتخاننى ھىجرىيە 928 - يىلى قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بىلەن يەتتە سۇ تېررىتورىيىسىنى قوغداشقا ئەۋەتكەنىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئابدۇرىشىتخاننى تەربىيىلەشنىڭ ئەك ئۈنۈملۈك ئۇسۇلى ئىدى.

،سالىھلارنىڭ تەزكىرىسى، خۇدانىڭ لەشكەرلىرىدىن بىر لەشكەر، دېگەن كىتاب ناھايىتى زور تەسىر قوزغاپ، سوپىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى ۋە ئىشانلىق بىلەن شۇغۇللاندى. . . ئىمىن خوجىنى ئاقسۇغا ۋالىي قىلدى. ئۆزى ھەممە ئىشتىن خالاس بولۇپ، سوپىلىق يولىغا كىردى. بۇ چاغدا ئىشان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئەنجاندىن قەشقەرگە كەلدى. كېيىن قەشقەردىن يەركەنگە يېتىپ باردى. بۇنى ئاڭلاپ خان قەشقەردىن يەركەنگە كەلدى. ئۇ خوجىغا قول بەرگەندىن كېيىن خوجا ئۇنىڭغا مۇنداق دېدى:

سەن ئۆز سەلتەنەت تەختى ئۈستىدە بول،
پاكىز خۇلۇقلۇق ھەمدە دەرۋىش بول.

شەيخ ئوبۇل نىجاپ نەجمىدىن كوپىرا مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر مۇرىت ئۆزى سادىق بولۇپ، ئىرادىسى ھەقىقىي بولسا، ئۇ شەرىقتە بولۇپ ،پىر، مەغرۇپتا بولسىمۇ، خۇدا ،پىر،نى ئىككى ئاتلىق قىلىپ يۈگۈرتۈپ ئۇنىڭغا يەتكۈزىدۇ. ئەگەر تەلەپ سادىق بولمىسا، ،پىر، بىلەن بىر ئۆيدە بولسىمۇ مۇلازىمىتىنىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمايدۇ. مەن ئۇققانلىرىمنى ئېيتتىمەن، ئۆزەمچە سۆزلەشكە ھەققىم يوق ئەمما ئاتام ئەبەيدۇللا خوجا[1] بىر قانچە قۇر خەت يېزىپ بەرگەنىدى. شۇنى سىلىگە بېرەي دەپ خانغا خەتنى بەردى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن: ،خۇداغا يېتىشنى تەلەپ قىلغۇچىنىڭ مۇھىم ئىشى تاۋاپنى ئاز يېيىش، ئاز ئۇخلاش، ئاز سۆزلەشتىن ئىبارەت.، خان مانا شۇ يول بىلەن ماڭدى. كېيىن خوجا نۇرا كەلدى. تۇرپاندىن

---

[1] ئەبەيدۇللا خوجا ئەقرار ماۋرا ئۇنىەھرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىشانىي، ئەڭ زور بوميۇچىكى بولۇپ، ئۇلۇغبەگنى ئۇنىڭ ئۆز ئوغلى ئابدۇلىتىپكە ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئارقىدىن «ئانىسىنى ئۆلتۈرگەن خان بولالمايدۇ» دېگەن پەتىۋانى چىقىرىپ، ماۋرا ئۇنىەھرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغان.

خوجا تاجىدىن كەلدى. خان تىلمگەن مەقسىتىگە يەتتى. . . »
مانا بۇنىڭدىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، دۆلەت ئىشلىرىنى،
دۆلەت تەقدىرىنى ئەمدى سوفىزم بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتتى.
سەئىدخان ھېچقانداق ئىسلام سەركەردىلىرىنىڭ ئايىغى يەتمىگەن
تىبەتكە قانلىق يۈرۈش قىلىشنىمۇ ئەنە شۇ خوجىلارنىڭ لاسا
(ئورساك) دىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ۋەيران قىلىش
ھېسابىغا «ئىنتايىن مول ساۋابقا» ئېرىشىش مەسلىھەتى بىلەن
قىلغانىدى. شىنجاڭدا 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە
خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئەنە شۇ
خوجىلار ئويىنىغان تراگېدىيە بىلەن ئاياغلاشتى.
شائىر ئۆز داستانىدا يۇقىرىدىكى مەقسىتىنى ئەملگە
ئاشۇرۇش ئۈچۈن «جاھاننامە» ناملىق داستانىنىڭ سۈژىتىنى
خەلق داستانى ئاساسىغا قۇرىدۇ.
بۇ جايدا شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سابىق
سوۋېت ئىتتىپاقى ئەدەبىياتشۇناسلىرىدىن ئا. خ . ھەيتمەتوۋ
«مىفالوگىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى يازما ئەدەبىيات
تەرەققىياتىغا ھەل قىلغۇچ تەسىرى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى
مەيدانغا كېلىش بىلەن تۈگىدى. . . ئەدەبىيات بولۇپمۇ ئېپىك
شېئىرىيەت (پوئېزىيە) فىردەۋستىن كېيىن پۈتۈنلەي باشقا
يولدىن، رومانتىك يولدىن كەتتى. بۇ يېڭى يۆنىلىشنىڭ ئەڭ
يىرىك ئاساسچىسى نىزامى گەنجەۋى ئىدى، نەۋائى ئېپىك ژانىر
بىلەن شۇغۇللانغاندا ئۆزى ئېتىراپ قىلغاندەك ئاڭلىق
رەۋىشتە فىردەۋسى ئىزىدىن ئەمەس نىزامى ئىزىدىن
ماڭدى . . . بۇ پەقەت شۇنى كۆرسىتىدۇكى، نەۋائى ئۆز
دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئەدەبىي تەلەپلىرىگە قاراپ ئىجاد
قىلدى. چۈنكى بۇ دەۋردە ئەدەبىياتتىن مىفالوگىك قەھرىمانلارنى
ئەمەس، بەلكى زامانىنىڭ بۇيۇك غايە ۋە ئىنتىلىشلىرىنى
ئېنىقراق ئىپادىلىگۈچى قەھرىمانلارنى كۆيلەش تەلەپ

قىلىناتتى» دەيدۇ. بۇ ئەدەبىياتشۇناسنىڭ كېيىنكى نۇقتىئىنەزىرى «. . . زامانىنىڭ بۇيۇك غايىۋى ئىنتىلىشلىرىنى ئىپادىلىگۈچى قەھرىمانلارنى كۆيلەش تەلەپ قىلىناتتى» دېگەن نۇقتىئىنەزەرگە قوشۇلغىنى بولسىمۇ، ئەما مىفالوگىيىنىڭ يازما ئەدەبىياتقا ھەل قىلغۇچ تەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا «شاھنامە» بىلەن تۇغمىگەنىدى. بۇ تەسىر تا ۱۱۱ ئەسىرگىچە داۋام قىلغانىدى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئىپتىك شېئىرىيەتنىڭ ئاساسچىسى نىزامى گەنجەۋى ئەمەس، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. جۇملىدىن ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئېستېتىك غايىسى بولغان «بىلىملىك شاھ قانۇن ئارقىلىق دۆلەت، خەلقنى باشقۇرسا خەلق بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ» نىزامى گەنجەۋىدىن ئەمەس، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن باشلىنىدۇ، دېيىلسە تارىخ ئالدىدا ئادالەتلىك بۇلار ئىدى. جۇملىدىن كاتتا ئەدەبىياتشۇناس بىرتېلىس ئېيتقاندەك يۇقىرىقى ئەنئەنە نىزامى گەنجەۋى ياكى نەۋائىدىن ئەمەس، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن باشلىنىدۇ دېيىلسە، بىزنىڭ تارىخ ئالدىدا يۈزىمىز ۋە ۋىجدانىمىز تېخىمۇ يورۇق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئايازقۇشچىنىڭ «جاھاننامە» ناملىق داستانىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇردى دەپ ئېيتىشقا تارىخ ئالدىدا تامامەن ھەقلىق بىز.

شائىر يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك يىرىك داستانى «جاھاننامە»نىڭ سۈژىتىنى خەلق داستانى ئاساسىغا قۇرىدۇ.

«شەرق خەلقلىرى ئېپوسى (داستانى) ۋە چۈۋەكلىرى دەپ يازىدۇ، م. ژىرمونسكى، شۇنداق سۈژىت ماتىۋى كەڭ تارقالغان، قەھرىمان ئۆز پەرزەنتسىزلىكلىرى ئۈچۈن كۆپ تەنە - دەشنەم كۆرگەن قېرى ئاتا - ئانىدىن تۇغۇلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال

،ئالپامىش، نىڭ تۈرلۈك ۋارىيانتلىرىدا (X — XII ئەسىر سۆزلىشىدا) . . . ، «دادا قورقۇت» ، «ئېدىگەي» نىڭ ئايرىم نۇسخىلىرىدا، قازاق ئەپسانىلىرى «قوبلاندى باتۇر» ، «شورا باتۇر» . . . ، قىرغىزلارنىڭ «ماناس» تا، ئىپىك ھېكايەت «تاھىر ۋە زوھرا» دا ۋە كۆپلەپ باشقا ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. بۇ ھالنىڭ قەدىمىيلىكىدىن مىسىر چۆچەكلىرى گۈزەللىق بېرىدۇ[1]» دەپ كۆرسەتكىنىدەك داستاندا ھېكايە قىلىنىشچە، شەھىيار نامىلىق بىر پادىشاھلىق بولۇپ، ئۇنىڭ پايتەختى «سىمىن» شەھىرىدە شاھسۇۋار ئىسىملىك پادىشاھ بولغان، ئۇ ئوغۇلسىزلىق دەردىدە ياشايدۇ. كېيىن قەيرىغان چېغىدا فىروز شاھ ئىسىملىك بىر پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇ شاھلارچە تەبىئەت بىلەن ئۆسۈپ - يېتىلىپ بالاغەتكە يېتىدۇ. ئۇ بىر كۈنى مەي ئىچىپ ئۇيقۇغا كېتىدۇ. . . ئۇ چۈشىدە بىر چارباغدىكى قەسىر ئىچىگە كىرىپ ئۇ يەردە ئەتراپىنى كېنىزەكلىرى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان پەرىزات رەئىنا ئىسىملىك قىزغا كۆزى چۈشۈپ، ئاشىق بىقارار بولۇپ، ئۇنىڭ قاينىاق مۇھەببىتىگە مۇيەسسەر بولىدۇ. چۈشىدىن ئويغانغاندا ئۆزىنى ئۆزىنىڭ شاھزادىلىك ھەرىمىدە كۆرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئاشىق - بىقارار كېسىلىگە مۇپتىلا بولىدۇ. ئوغلىنىڭ نېمە بولغانلىقىنى ئۇقۇش ئۈچۈن شاھسۇۋار ۋەزىرى سەلىمگە مەسلىھەت سالىدۇ، ۋەزىر سەلىم ئوغلى شاھزادە فىروزراينى فىروز شاھقا ئەلچى قويۇپ سەۋەبىنى ئۇقۇپ، ئەمدى ئۇنىڭ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەدبىرىگە ئۆتىدۇ. داستان سۆزىتى مانا شۇ جايدىن باشلىنىپ تېخىمۇ قويۇق داستان (ئىپوس) تۈسىگە كىرىدۇ. ئەمدى داستان كومپوزىتسىيىسى خۇددى داستانلاردىكىدەك رېئال - جىسمانى، كۈندىلىك ئوبيېكتىپ دۇنيا خەلق خىيالىدا

---

① م. گورکی - ئىككى تومۇلۇق ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، 200 - بەت.

يارىتىلغان توقۇلما دۇنيا بىلەن بىرىكىپ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئالەمنى ياراتقۇدەك ھادىسە يۈز بېرىدۇ. يەر كۈرەسى بىلەن كائىنات بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلۇپ، كائىناتنىڭ قەيەرىدىدۇر ياشاۋاتقان پەرىزاتلار يەرگە چۈشۈرۈلۈپ، پەرىزاتنى ئىنسانغا بويسۇندۇرىدۇ. يەنى ئوۋغا چىققان فىروز شاھ بىر كىيىكنى قوغلاپ، چۈشىدە كۆرگەن پەرىزات رەئىنانىڭ چار باغدىكى تەختىراۋىقىغا كېلىدۇ:

ئالىپ ئاندا كىم ئول پەرىزات ئىدى،
كۆردىلەر ئول سەرۋە ئاۋاد ئىدى.
چۇ شاھزادە كىردىيۇ قىلدى نەزەر،
راۋاق ئىچرە ھەر يان پەرىزادلار.
بارى سەرۋى قامات، بارى گۈلئۈزار،
بارى زۇلفى مىشكىنلىرى مىشكىبار.
ۋەلى يۈقارى باقسا بىر سەرۋە ناز،
كىشى ئاڭا يۈز قاتار جان بەرسە ئاز.
قىلىپ جىلۋە تەخت ئۆزرە يۈز ناز ئىلە،
تەكەللۇم قىلىپ نازۇكۇ ئاۋاز ئىلە.
بولار بىرلە ئوي گۈلشەن ئول گۈل بولۇپ،
بولار بارچەسى ئاڭا بۇلبۇل بولۇپ.
ئانىڭ ئالدا جامۇ گۈلگۈن چىكىپ،
بارىسى ئۇنىڭ ھۆسنىگە كۆز تىكىپ.
ۋاپاسى ئۇنىڭ بارىنىڭ جانىدا،
بارىسى ئۇنىڭ ئەمرۇ - پەرمانىدا.

داستاننىڭ بىر پۈتۈن كومپوزىتسىيىسىدىكى بۇ بىر تۇگۈن سۈژىت تەرەققىياتىدىكى جىددىي ئېقىملاردىن كېيىن كائىناتنى ماكان قىلغان شاھنىڭ قىزى رەئنانىڭ ئۆز نەسەپنامىسىنى

تونۇشتۇرۇشقا ئېلىپ كېلىدۇ.

ئاتامدۇر پەرى خىلىنىڭ سەرۋەرى،
ھاۋا خۇۋا ھېدرولار ئاتامنىڭ بارى.
ئىرور شەھىرى زەررىن ئاتا پايتەخت،
ئۆزىنىڭ مۇبارەك ئاتى تاجۇ بەخت.
ئانامنىڭ ئاتى ماھروي زەررىپ،
يوق ئانداق جاھان ئىچرە زات شىرىپ.
ئاتارلار مېنى ناز بۇ سەرۋە ناز،
سورالار شەلار ئالمىدا روي نىياز.
ئاتام ھەلىمى بىرلە بۇ مەنزىل بولۇپ،
مېنىڭ خاتىرەم مۇندا مايىل بولۇپ.
بۇ گۈلشەننى ئارامي گۈلشەنى،
چېكىپتۇر مۇنۇنىڭ خۇش ھاۋاسى مېنى.
تۇشۇبمەن ئاتادىن، ئانادىن يىراق،
ئۇلار بىلەن مۇنداق قىلىپ ئىتتىپاق.

شائىر پەرىزات رەئىناغا، ئىنسان فىروز شاھقا مۇھەببەت بېغىشلايدۇ. مۇھەببەت ئىنسانىنى ئىنسان قىلىدىغان ئەڭ بۇيۇك تۇيغۇدۇر. ئەمما ئالىيجاناب پاك مۇھەببەت ئىگىسى رەئىنا يىگىتكە مۇنداق شەرت قويىدۇ.

كى شاھۇ شاھزادە خۇش سۆھەر،
ۋىسالىمدىن ئولماق تىلار بادەۋەر.
بۇ مەنزىلگە كىم مۇددىئاكى كەلتۇرۇر،
بار ئۇچ شەرتىم ئاۋۋال بېجا كەلتۇرۇر.

فىروز شاد پەرىزات رەئىنانىڭ ئۇچ شەرتىنى مۇۋاپىقىيەت

بىلەن ئورۇنداپ، ئۇنى قايىل قىلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپ ئاتا - ئانىسىغا خەۋەر قىلىدۇ.

ئىنسان قىسمىتىنى ئاسماندىن يەرگە قايتۇرغان، قەدىمىي ئەدەبىياتقا قارىغاندا يېڭى ئىنسانپەرۋەرلىكنى باراتقان شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ نىسبىي ئىجادىي داۋاملاشتۇرغۇچى شائىر يەر كۈرەسى بىلەن كائىناتنى بىر-بىرىگە ئۇلاشتۇرۇپ، بىر پۈتۈن ئىنسان ياشايدىغان مۇھىتقا ئايلاندۇرىدۇ. رەئنا بىلەن فىروز شاھلارنىڭ (شاھقا ۋەكىل بولۇپ كەلگەن فروزراي بىر پەرى كېنىزەككە ئۆيلىنىدۇ) تويى رەئنانىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن يەردە ئەمەس كائىناتتا (ئاسماندا) بولىدۇ.

ئاتا ۋە ئانا داغى خۇش قىلدىلار،
رىزا باغدا گۈلدەك ئاچىلدىلار.
ئۇلۇق توي ئېتىپ ئىككى ئاي چىرلانغان،
قىلىشىپ پىرى خېلى ياخشى - يامان.

بۇ غايىۋى دۇنيانىڭ راھەت - پاراغىتىگە چۆمگەن فىروز شاھ، فىروزرايلار بۇ جايدا خېلى ئۇزاق تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى قاتتىق ساراسىمگە چۈشۈپ، شاھ لەشكەر تارتىپ، ئۇلار (رەئنا بىلەن فىروز شاھ) تېپىشقان جايغا ئىزدەپ كېلىپ، تاپالماي قايتىپ كېتىدۇ. ئانىسى يالغۇز ئوغلى فىروز شاھنىڭ دەردى - پىراقىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئاتىسىغا بىر تەرەپتىن ئوغلىنىڭ دەردى - پىراقى، يەنە بىر تەرەپتىن قېرىلىق يېتىپ مۈكچىيىپ قالىدۇ.

داستاندا سۈژېت تەرەققىياتىنىڭ قۇرۇلمىسى (كومپوزىتسىيىسى) مۇشۇ جايغا كەلگەندە داستانغا خاس خۇسۇسىيەت بويىچە فىروز شاھنىڭ ئۆز يۇرتىدا بولۇپ ئۆتكەن

ۋەقەلەر چۈشىگە ئايان بولىدۇ.

ئاتىسى:

قىلىپ نالۇزار ئەفغان تۈزۈپ،
فىغان بىرلە ھەرلەھەز كۆڭلىن بۇزۇپ،
مۇناجات ئۆزرە دەيدۇ ئى بىرۇ بار،
سىنىڭ ھەزرىتىگدە ئىرور ئاشكار.
كى يىللار تەلەپكار پەرزەند ئىدىم،
ئەسرو خاراپ جىگەر بەندە ئىدىم.
كى مەن بارسام ئورنۇمدا ئولتۇرغاي ئول،
ئۆچۈرگەن چىراغىمنى ياندۇرغاي ئول.
ئولۇسۇم ئۆزرە پادىشاھلىق قىلىپ،
كىيىپ تاجۇ - تەختىم ئۆزرە ئولتۇرۇپ[1].

فىروز شاھ:

ئاتاسىنى چۈن كۆردى بۇ ھال ئىلە،
پەرىشان ئاشىپتە ئەھۋال ئىلە.
كى نا ئۇمىدلىك ئۆزرە ئەيلەپ نەفر،
فىراق ئوتىدا ئۆرتەنۇر خەستە پىر.
پەرىشان ئولۇپ قوپتى بىدار ئولۇپ،
ئاتاسى فىراقىدىن ئەپكار ئولۇپ.
كۆزىدىن تەرەھھۇم ياشى ئاقىپ،
ئاتىسى ئوتى جانغا ياقىلىپ.[2]

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمى 9 - سان، 129 - بەت.
② «بۇلاق» ژۇرنىلى ئومۇمى 9 - سان، 130 - بەت.

پەرىزات رەئنا فىروز شاھنىڭ روھىي ھالىتىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن مۇڭدىشىپ، ئۇنىڭ پىكرى - خىيالىنى ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرىنى چۈشىنىپ، ھەقىقىي ئالىيجاناب چىن مۇھەببەت ۋە ئىنسانغا خاس ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن مۇنداق ئىپادە بىلدۈرىدۇ.

تۆكۈپ شەمئىدەك ئەشىك دۇردانىسىن،
كۆرەلمەي ئول ئوتتا پەرۋانىسىن.
دېدى ئى ئىزىڭ توزى تاجۇ سەپەرىم،
باشىمدىن ئاياغىم تەپلىڭ بارىم.
سىمىن مېنىڭ مېنىڭدەك زەئىبو ھەزىن،
ساڭا سەدقى بولسۇن سەن ئۆلمە غەمىن.
نە يەرگە قەدەم قويساڭ ئول يەردە مەن،
باشىمدۇر ئاياغىڭدا ھەر قايدا سەن.
پەلەك ئەمدى سەندىن يىراق ئۆتمىسۇن،
فىراقىنىڭ بالاسىنى كۆرسەتمىسۇن.
ئاتاڭ ئانداق ئۆلسە فىراقىڭدا زار،
ساڭادۇر نە پەرمانلىساڭ ئىختىيار.
ۋەتەن سارىغا خاتىرەڭ قىلسا مەيىل،
نە مەنئى يولىڭدا تۇمەن جان نەفىل.
مۇڭا مۇنچە خاتىرە پەرىشان نەدۇر،
دىلۇددە بەريان گەريان نەدۇر.
ئاتا - ئانا ئاندا ئانداق خاراپ،
بولۇپ بىزگە تۇرماغلىغى ئەرمەس ساۋاپ①.

پەرىزات رەئنانىڭ ئاتىسى شاھ تاجى، ئانىسى

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 - سان، 130 - 131 - بەتلەر.

ماهرويلارمۇ، ئۆز پەرزەنتى ئۈچۈن قانچىلىك چوڭقۇر، قانچىلىك ئېغىر ئىچكى ھېسسىياتلىق رىيازەت چەكسىمۇ، ئۇلارنى داغدۇغىلىق ھالدا كائىناتتىن يەر كۆرەسىگە فىروز شاھ ۋەتىنى — سىمىن شەھرىگە ئۇزىتىپ قويىدۇ.

فىروز شاھ، رەئىنا ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى شەھىيار شاھلىقىنىڭ مەركىزى سىمىن شەھرىدە ئاتىسى شاھسۇۋار، ئۇنىڭ ۋەزىر - ۋۇزرالىرى ۋە خەلق بىلەن ھەم قايغۇلۇق، ھەم خۇشاللىق مۇھىتىدا تەنتەنىلىك ئۇچرىشىدۇ ۋە قارشى ئېلىنىدۇ.

ئۇزاق ئۆتمەي فېئوداللىق سىياسىي تۈزۈم ئەنئەنىسى بويىچە ياشىنىپ قالغان ئاتىسى شاھسۇۋار خەلق ئالدىدا شاھلىقنى ئوغلى فىروز شاھقا تاپشۇرىدۇ:

مۇنۇ شەھرومەلىكو ۋىلايەت سېنىڭ،
باری تەركو تاجۇ رىئايەت سېنىڭ.
تۆزۈك تەرى ئەيلە ئەدلۇ بۇ نياد قىل،
ئادالەت بىرلە مۇلكۇ ئاباد قىل.
فەقىرۇ، غېرىبۇ، يىگىتۇ، قېرى،
سېنىڭ خەيرىڭ ئىلە قۇۋانسۇن بارى.
بوتۇر ئەل دۇئاسى كى ھەمرا ئولۇر،
نە قىلساڭ ئىشىڭ بارى دىلخوۋا ئىرۇر.
ئولۇس ياخشى خۇلقىڭدىن ئولسۇن خۇشال،
نىكەم قىتنىدىن مۇلكۇڭ ئولسۇن ئامان.
ئۇلۇس كۆڭلىكىم شاھتىن جەمى ئىرۇر،
نە مەخسۇتكىم بولسا تەڭرى بېرۇر.
دىل ئازارلىق پىششەسى شۇمدۇر،

نه بولغاي دىئازارى مەلۇمدۇر.
بولۇپ رەھىمدىل خەلق ئىچىن شاد قىل،
دۇئادا بەرەكتە بزىنى ھەم ياد قىل[1].

ئۇزاق ئۆتمەي فىروز شاھنىڭ ئاتىسى شاھسۇۋار دۇنيادىن ئۆتىدۇ.

قويۇپ مەنزىلىغە يانىپ خاسۇ ئام،
بولۇپ خەتمى ئۇلۇسقە چىكىلىپ تائام.
قاراسىنى شاھزادىنىڭ سالدىلار،
ئىزاخىلئىتىن ئىگنەدىن ئالدىلار[2].

خەلق داستانى سۇژىتىغا قۇرۇلغان داستاندا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا چىققان فىروز شاھ شاھيار خاندانلىقىدا خەلق داستانلىرى قەھرىمانلاردەك 150 يىل ئادىل شاھ بولۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدۇ.

ئولۇسنى بىلىپ تەخت ئۆزرە ئولتۇرۇپ،
ئاتاسى ئورنىدا پادىشاھلىق سۈرۈپ.
ئولۇس ئۇزرە سۇلتانلىق ئاينەنى،
ئەنىگدەك تۇزۇپ قويدى يەئنەنى.
كىم ئاندىن ئوكۇن قىلمادى ھېچكىم،
ھەم ئاندىن ئوكۇن بىلمادى ھېچكىم.
ئادالەت بىلە تۇزدى ئانداق ئۇزىن،
ئىككى قىلمادى بىر ئېيتقان سۆزىن،

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 - سان، 133 - بەت.
② «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 - سان، 133 - بەت.

يېتىمۇ، پەقىرۇ، غېرىبۇ ئەسىر،
تۇلۇ بىۋە خوۋاھى يىگىت، خاھى پىر،
غېنى بولدىلەر خەيرى ئىھساننىدىن،
تەمە قىلمادىلەر كىشى خانىدىن.
ئولۇس بولدى خۇشھال ئۇنىڭ تورىدىن،
كىشى كۆرمىدى زور ئەنىڭ جەۋرىدىن،
ئولۇس ئىچرە پەيۋەستە غەۋغا ئىدى،
تويۇ ئىشۇ ئەيشۇ تاماشىا ئىدى،
يۈز ئەللىك يىل ئانداق پەلەك گەردىشىن،
كۆروپ دۆلىتۇ ئىشرەت ئاسايىشىن[1].

داستاندىكى سۈژىت تەرەققىياتىنىڭ قۇرۇلما تۈگۈنلىرى بارغانسېرى تېخىمۇ خەلق داستانى خاراكتېرىنى ئالىدۇ. فىروز شاھ ئاتىسىدىن كېيىن شاھىيار دۆلىتىگە 150 يىل شاھلىق قىلىپ، بۇ دۆلەتنى ئادالەت بىلەن تېخىمۇ كامالەتكە يەتكۈزىدۇ. بۇلارمۇ بۇ 150 يىل ئىچىدە پەقەت بىرلا ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. ئۇنىڭ ئېتىنى فەرروخ سۈۋار قويىدۇ. بۇ ئوغۇلنى قېيىن ئانىسى تەربىيىلەپ بېرىش ئۈچۈن كائىناتقا (شاھ تاجۇ دىيارىغا) ئېلىپ كېتىدۇ. ئوغلى بۇ يىللاردا 25 ياشقا كېرىدۇ. مۇشۇ يىللىرى پەرىزات رەئنا دۇنيادىن ئۆتىدۇ... ئۇنىڭ تاۋۇتىنى ئاسماندىن پەرىزاتلار چۈشۈپ ئېلىپ كېتىدۇ. يەردىمۇ ئاسماندىمۇ هازا ئېچىلىدۇ...

پەرىزاتنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شاھ دۆلەت ئىشلىرىنى تاشلاپ تەركىدۇنيالىققا ئۆتىدۇ.

قويلار زابۇنلارغا بىداد ئېتىپ،
يۇرۇر بولدىلەر ئاھ پەريات ئېتىپ.

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 - سان، 133 - بەت.

ۋىلايەت ئىشى قالدى بىزەبىت ئولۇپ،
ئولۇسنىڭ باشى غەم بىرلە ئويرۇلۇپ.

تىنچ ـ بايلىقات ھايات بۇزۇلىدۇ... خەلق بۇنىڭغا تۇرۇلۇپ كېلىپ، ۋەزىر فىروزراينى قىستاپ، ئۇنىڭغا مەسلىھەت بېرىپ، ئۇنى تەركىدۇنيا يولىنى تۇتقان شاھقا تەنقىد، نەسىھەت قىلىش، ئەقىل كۆرسىتىشكە ئەۋەتىدۇ.

فىروزراي فىروز شاھ ئالدىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا خەلق پىكرىنى يەتكۈزىدۇ. ئۇنىڭغا تەنقىد بېرىپ نەسىھەت قىلىدۇ ۋە خەلقنىڭ پىكرى بويىچە ئۇنىڭغا مۇناسىق ئەقىل كۆرسىتىدۇ:

پەرىزاد قىزلار بىرلەن نازىنىن[1]،
ئاچىپ جەددىجەھەد ئوزرە بالو پەرىن.
راۋان شەھرۇ زەررىنغە يەتسۇن بارىپ،
بۇ ۋاقىئەنى ئاندائەيتسۇن بارىپ.
مەلىك زادە فەررۇخنى ئالىپ كېلىپ،
ئۆز ئورنۇڭدا سەن ئانى سۇلتان قىلىپ.
نە ئىشكە رەجو ئېيتساڭ ئى شەھرىيار،
ساڭا ئانىدادۇر ھەر نىچۇك ئىختىيار.
يوق ئەرسە ئولۇسنى بۇ يەڭلىغ خاراب،
قويۇپ ئۆزگە ئىش قىلماق ئەمەس ساۋاب[2].

فىروز شاھ خەلق ۋەكىلى بولۇپ كىرگەن ۋەزىرى فروزراينىڭ مەسلىھەتىگە كۆنۈپ، پەرىزات نازىنىن بىلەن بىر توپ پەرى قىزلارنى جابدۇپ يولغا سالىدۇ...، نازىنىن

---

① نازىنىن ـ فىروزراي فىروز شاھقا رەقىبانى تويلاشتۇرۇش ئۈچۈن چىققاندا ئالغان يەنە بىر پەرى قىز.
② «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 ـ سان، 136 ـ بەت.

كائىنات شەھىرى زەررىنغا يېتىپ بېرىپ، شاھ تاجۇبەخت ۋە ماھرويلار بىلەن كۆرۈشىدۇ. . . . كەلگەن سەۋەبىنى بايان قىلىدۇ، ئۇ شاھ فىروز ئەھۋالى - قىياپىتى، خەلق تەلىپىنى مۇنداق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

كىيىپ ئىگنىگە بىر قارا ئەسكى شال،
تەقى قىلغانىن دەربەردەرلىك خىيال.
ئولۇس چايقالىپ جەمئىەت بىر تەرەپ،
بولۇبان باردۇرغانىن ھەر تەرەپ.
تىگىپ كۈچسىز ئەلگە قەۋىلار كۈچى،
ئىشكتىن ئىشككە يېتىپ سورغۇچى.
تاپالمايىن زار بولغانلارىن،
ئولۇس زار ۋە ئەپكا بولغانلارىن.
كۆرۈپ مەسلىھەت شاھ يۈكلەگىنىن،
مەلىك زادەنى ئەل تەلەپ قىلغانىن[1].

ئەسلى ئەھۋالنىڭ چۈشەنگەن شاھ تاجوبەخت فەررۇخ سۈۋارغا بولغان مېھرى - مۇھەببىتىنى زور ۋە چوڭقۇر ئىچكى توقۇنۇش، ئازابلىنىش دولقۇنلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ماقۇل بولىدۇ.

ئەھلۇ مەلىك ئىلكىدىن چىقىپ بىر يولى،
قۇرۇق قالمىغاي بۇ مەلىكلەر قولى.
ئەلىپ بار مەلىك زادە فەررۇخنى پات،
خۇدا قايدا كىم بولسا تۇتسۇن ھايات[2].

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئۈمۈمىي 9 - سان، 138 - بەت.
② «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئۈمۈمىي 9 - سان، 139 - بەت.

فەررۇخ شاھسۇۋار شاھيار دۆلىتىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن تەركىدۇنيالمقنى ئۆزىگە نىسىپ دەپ قارىغان ئاتىسى ئوغلىغا ھاكىمىيەتنى مۇنداق تاپشۇرىدۇ:

مۇنۇ تەختۇ تاجۇ ۋىلايەت سېنىڭ،
بارى خەلقۇ شەھرۇ رەئايەت سېنىڭ.
نە قىلساڭ سېنىڭ ئىختىيارىڭ بولۇر،
يامان - ياخشى سېنىڭ شۇ ئارىڭ بولۇر.
مۇنۇ پادىشاھلىقنى بەردىم ساڭا،
مۇئەتتەل باقىپ تۇرۇپ ئەردىم ساڭا.

دەپ، ئۇ ئوغلى ئالدىدا چىن قەلبىنى تۆكىدۇ، ئەمما ئۆزى تەركىدۇنيالىق نۇقتىسىنەزىرىدىن قايتمايدۇ، بۇ ھالنى ئاپتور ياندىن مۇنداق بايان قىلىدۇ:

بېرىپ تەختۇ تاج سۇلتانلىقىن،
ئۆزىگە راۋا كۆردى ۋەيرانلىقىن.

داستان قۇرۇلمىسىدا (كومپوزىتسىيىسىدە) سۇژىت تەرەققىياتىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى قىسمى ئەسەرنىڭ يېشىمى — تۈگەنلەنمە ئېپلوگلاردىن تەركىب تاپىدۇ.

غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋەيران بولۇۋاتقان تۈركىي دۆلەتلىرىدە ئۆز «جەننەت»لىرىدىن ئايرىلغان سوپىلارنىڭ توپ - توپ بولۇپ، سەئىدىيە خاندانلىقىغا قېچىپ كېلىپ، سەئىدىيە خانلىقىدىن پاناھ تېپىپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنى قۇرغۇچىۋە ئۇنى كۈچلەندۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ كۈچلۈك، باي، گۈللەنگەن دۆلەتكە ئايلاندۇرغان سەئىدخاننى سۇپىزم بىلەن زەھەرلەپ، ئۆزىگە مۇرىت قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىدىن ۋاز

كەچكۈزۈپ، تەركىدۈنيالىق يولىغا گىرىپتار قىلىپ، دۆلەتنى مۇنقەرزلىك يولىغا يېتەكلىشى ئەگ خەۋپلىك، ئەگ دەھشەتلىك تراگېدىيىلىك رېئاللىق ئىدى.

ئۆز دەۋرىنىڭ مۇتەپەككۇرى بولغان شائىر ئايازبېك قۇشچى بۇ رېئاللىقنىڭ دەھشەتلىك ئاقىۋىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ چۈشىنىپ يەتكەن. فېئودالىزمنىڭ چىرىك روھىي تۈزۈكى بولغان سوفىزم «قىلتىقى»غا چۈشۈپ، دۆلەتنى مۇنقەرزلىك يولىغا باشلاپ كېتىۋاتقان سەئىدخاننى ئۆز يولىدىن قايتۇرۇش، سەئىدىيە خاندانلىقىنى ساقلاپ قېلىش يوللىرىنى ئۈستىلىق بىلەن داستان سۈزۈتىدىن پايدىلىنىپ «جاھاننامە»نى يېزىپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بۇرۇن باتۇر، ناھايىتى جەڭگىۋار، خەلقپەرۋەر سەئىدخان بىلەن كېيىنكى سوپىلارنىڭ مۇرىتى، تەركىدۈنيا يولىغا كىرىپ ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى يوقاتقان سەئىدخاننى «جاھاننامە» ئەينىكىدە سېلىشتۇرۇپ كۆرسىتىپ فىروز شاھنىڭ بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ھالىنى ئەسلەپ چوڭقۇر ئاللېگورىيە يولى بىلەن تەنقىد قىلىپ، ئۇنى ئاگاھلاندۇرغان. مانا بۇ «جاھاننامە»نىڭ تۈپ مەركىزىي ئىدىيىسى بولۇپ، كۈچلۈك زامانىۋىلىققا ئىگە. ئەسەرگە «جاھاننامە» دەپ ئات قويۇشمۇ شائىرنىڭ يۇقىرىقى ئىدىيىسى ئابستراكسىيىسىنىڭ مەھسۇلى بولسا كېرەك.

داستاندا شائىر شاھيار خاندانلىقىنىڭ بىرىنچى شاھى شاھسۇۋارنى ئەمەس، بەلكى ئىككىنچى ئەۋلادى فىروز شاھنى چۈشكۈنلۈككە دۇچار قىلىپ، تەركىدۈنيا يولىغا ماڭغۇزۇشنىڭ سەۋەبى، ئۆزىنىڭ باي تەجرىبىسى، ئوردىدىكى خىزمەت ئورنى، سەئىدخان بىلەن بولغان بىۋاستە يېقىنلىق مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلىدىن بولسا كېرەك.

داستاننىڭ مەزمۇنىدا يۇقىرىقى تۈپ ئىدىيىگە يانداش ھالدا شۇ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى، ئوتتۇرا

ئەسىر دۆلەت ئىدىيىسى بولغان مەركەزلەشكەن يېرىك فېئودال دۆلەت قۇرۇش ئىدىيىسى، بۇنداق دۆلەتنىڭ شاھقا ژارىسلىق تۈزۈمى، بىلىملىك، ئادىل، ئىدىئال شاھ ئىدىيىلىرى ھەم شۇ چاغ جەمئىيىتىنىڭ بىر پۈتۈن ئېتنوگرافىك ئىرىم - ئىرمەك، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق ئۆلچەملىرى قاتارلىقلىرى بىر گەۋدە بولۇپ شائىرنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكىنى تېخىمۇ روشەن نۇرلاندۇرىدۇ. مانا بۇلار داستاندا شائىر ئوتتۇرىغا قويغان تەرىپى ياكى ئاساسىي تەرىپى.

خەلق داستانى (ئېپوسى) مىفالوگىيىلىك مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن كۆپ ھەم باي قاتلاملىق بولىدۇ. چۈنكى ئۇ سانسىز يىللارنىڭ ۋە بۇ جەريانىدا ياشىغان ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ئۆزىگە سىڭدۈرگەن جۇغلانمىسىنىڭ نەتىجىسىدۇر. لېكىن خەلق داستانى فوتوگرافىيە ئەمەس، ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن تارىخى ۋەقەلەر قانداق شەكىلدە ئەكس ئېتىشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ئۆتكاسى بولغىنى ئۈچۈن ئۇ خەلق ئېڭىدا قانداق ئەكس ئەتسە، ئۇ خەلق تىلىدا شۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ.

«جاھاننامە» نامىلىق داستاننىڭ سۈژىتى خەلق داستانى ئاساسىغا قۇرۇلغىنى ئۈچۈن بۇنىڭ مەزمۇنىمۇ باي ۋە كۆپ قاتلاملىق خاراكتېرگە ئىگە. لېكىن شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، يازغۇچى ئەسىرىگە سۈژىت قىلىپ ئېلىنغان ھەر قانداق ۋەقە شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئەڭ ئالدى بىلەن ئېستېتىك ئەلگىسىدىن ئۆتۈپ، تىپىكلەشتۈرۈلۈپ، بەدىئىي غايىگە خىزمەت قىلدۇرۇلىدۇ.

ھەر قانداق ئەدەبىيات - سەنئەتچىنىڭ ئېستېتىك غايىسى ئىدىيە نۇقتىسىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسىدىن تۇغۇلىدۇ. داستاندا شائىرنىڭ ساددا دېئالېكتىك ماتېرىيالىزم كۆز قارىشى خېلىلا يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئىنسان ۋە تەبىئەت بىر ئوقتىنىڭ ئىككى ئۇچى بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ يېشىمى ھاياتتۇر. تەبىئەت كائىناتنىڭ چەكسىز بۇلىقىدەك، ھاياتمۇ چەكسىزدۇر.

شائىر كائىنات، ھاياتنىڭ بۇ قانۇنىيىتىنى بەلگىلىك ھالدا چۈشىنىدۇ.

بىنا بولغانى بۇ رابات جاھان،
ئۆتەرلەر كېلىپ تىنمايىن كارۋان.
. . . . . .
تۇمەن مىڭ بېرىپ بىرى يانمايدۇ،
بارىپ ئول تولۇپ، بۇ تۇگەنمەيدۇ.①

«ماركسىزمچە پەلسەپە قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك قانۇنى ئالەمنىڭ تۈپ ئاساسىي قانۇنى، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ قانۇن، تەبىئەت دۇنياسىدا بولسۇن، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە بولسۇن، ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت. بىر - بىرىگە زىت بولغان قارىمۇ قارشى تەرەپلەر ئوتتۇرىسىدا ھەم بىرلىك، ھەم كۈرەش بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە ئۆزگىرىشلىرى ئالغا سۈرۈلىدۇ»②

دىئالېكتىكىنىڭ يۇقىرىقى قانۇنى داستان «جاھاننامە»دە، تۇغۇلماقتا ئۆلمەكلىك، خۇشاللىقتا قايغۇ - ھەسرەت، گۈللىنىشتە خارابلىق ئامىللىرىنىڭ ساقلىنىدىغانلىقى شەكىلدە كائىنات ۋە ھايات بۇ قانۇنىيەتكە زادىلا خىلاپلىق

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمىي 9 - سان، 142 - بەت.
② ماۋزېدۇڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە».

قىلمايدىغانلىقىنى، بەدىئىي تەپەككۇردىكى ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئوبرازلار خەلق داستانى سۈژىتىنى ئاساس قىلغان بۇ داستاندا داستان خاراكتېرىنى ئالغان فىروز شاھنىڭ پەرىزات رەئىنانىڭ ئوچ شەرتىنى ئادا قىلىش ۋاقتىدا، پەرىزات رەئىنا ئولتۇرغان «ياغاچ تەخت پايە»، «تاش قاچا»، پەرىزات رەئىنا ياندۇرىدىغان «شام» قاتارلىق ھېكايەت شەكلىنى ئالغان ئىپىزوتلار ئارقىلىق مەركەزلىك ھالدا يارىتىلىدۇ. بۇ چاغدا شائىر تەشخىس[1] (شەخسلەشتۈرۈش) ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ «تەختى پايە»، «تاش قاچا»، «شام»لارنى ئىنسان قىياپىتىگە كىرگۈزۈپ، شېئىرىي ئوبراز يارىتىپ، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى كۆز قارىشىنى ئىپادىلەشكە مۇيەسسەر بولىدۇ.

شائىر ھاياتنىڭ يۇقىرىقى مۇتلەق تەرەققىيات قانۇنىنى بىلمەسلىك ۋە ئېتىبارغا ئالماسلىقنى ئىنسانىنىڭ غەپلەتتە قېلىشى دەپ ھېسابلاپ، داستاندىكى لىرىك قەھرىمان «مەن» نىڭ ئېغىزىدىن:

ئايازا ئەجەب غەپلەت ئەمەسمۇ بۇ،
كى سەن خوۋاھى بىدار، خوۋاھى ئويۇ.

دەپ ئەجەبلەنمەسلىكنى تەشەببۇس قىلسا، يۇقىرىقى ئالەمنىڭ زىددىيەت ۋە بىرلىك قانۇنلىرىنىڭ چامدام ئۆلچەملىرى بولغان ئاي، كۈن، سائەت، يىللار پۈتۈن دۇنيادىكى شەيئىلەرگە

---

[1] تەشخىس شەخسلەشتۈرۈشتۇر. بۇ شېئىرىيەتتە زور رول ئويناپدۇ. بۇ تەبىئەتتىكى ئەرسە ۋە كۆچلەرنى ئىنسانىي سۈپەت ۋە پائالىيەت ۋاسىتىسى بىلەن جانلاندۇرۇپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇسۇل ھەقىقىي سەنئەتكار ئۈچۈن غايىۋى ئەدىئىي كەشپىيات قورالى بولالايدۇ.

مۇقەررەر ھالدا تەرەققىيات، ئۆسۈش، ئۇلغىيىش، ئاجىزلاش، ئاخىرى يوقىلىش ۋە ئالمىشىش ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا مۇسالماقلىق بېشارەت قىلىپ ئۆتۈپ، مۇشۇ جەريانداا ئىنسان ئۆز ھاياتىنى «ھوسۇلدار» ، «داڭدار» قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

سەمەنىد ھاياتىڭ ئەزىمەتتەدور،
نىكەم ھاسىل نەقىدىڭ ئول ئاتتەدۇر.
باردۇر تىنمايۇ نەچە مەنزىل قالۇر،
ئۆتەرسەنۇ غەپلەتتە ھاسىل قالۇر.
نەۋاقتۇ نە سائەتكى سەندىن بۇگۇن،
ئۆتەر ئۆمۇر ئىرور ئول ئەمەستۇر ئۇكۇن.
يوق ئەرسە ئۇ شۇل ۋاقىت سائەت تۇرۇر،
كىم ئاي، يىلۇ ھەر كۇنۇ، تۇن يۇرۇر.
ئۆتەردەك كۆرۈنەر ساڭا ئول ۋەلى،
يۇرۇرلەر جاھاندىن سېنى سورغالى.

بۇ دۇنيانى «بىر رابات» (چۇشۇپ ئۆتىدىغان ئۆتەڭ) دەپ ئاتاش، بۇ جەريانداكى ئىنسان ھاياتىنىڭ قەدىر - قىممىتىنىڭ ئۆلچىمى، ئۇنىڭ «ھوسۇللۇق» «داڭدار» بولۇشىنى تەلەپ قىلىش ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا XI ئەسىر ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىن باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەر ئۇزلۇكسىز ھالدا پۇتۇن ئېستېتىك غايىنىڭ تەركىبىي قىسمىلىرىدەك ئەنئەنە بولۇپ كەلدى. بۇ ھالنىڭ سەئىدىيە دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئايباز شىكەستە (قۇشچى) ئىجادىدىمۇ

ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئەدەبىيات سەنئەتتىكى ئىلغار ئەنئەنە قانۇنىنىڭ ئىزچىللىق مۇقەررەرلىكىنىڭ نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

داستاننىڭ بەدئىيلىكى توغرىسىدا

بەدئىي ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكى ئەڭ ئالدى بىلەن بەدئىي تەسىر كۈچى ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ، يەنى ئېستېتىك زوق، بەدئىي تەسىرلەر ئارقىلىق مەيلى ئىجابىي، مەيلى سەلبىي تەرەپتىن بولسۇن، يازغۇچى ئۆز پىكرىنى باشقىلارغا قانچىلىك دەرىجىدە سىڭدۈرەلىشى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. شۇڭا ھازىرقى زامان داڭلىق قىرغىز يازغۇچىسى چىڭگىز ئايتماتوۋ: «ئەگەر ئەسەر ئوقۇغۇچىنى ھاياجانغا سالالمىسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك دۇنياسىنى بېيىتالمىسا، ئۇنىڭ ياخشىلىققا ۋە يامانلىققا بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرەلمىسە، ئۇنىڭدا نېمىلەر ئېيتىلسۇن، ھەر قانداق ناھايىتى پايدىلىق ۋە ناھايىتى مۇھىم پىكىرلەر ئىزھار قىلىنغان بولسۇن، قانداق تېما ۋە مەسىلىلەر قويۇلسۇن، ئۇ ھەقىقىي سەنئەتكار ئەمەس. . . ، پۈتۈن جاھان تارتىش قانۇنىيىتىنى مەنىستىمەسلىكى مۇمكىن بولمىغاندەك، سەنئەتنىڭ بۇ قانۇنىيىتىنى ھەم نەزەرگە ئىلماسلىق مۇمكىن ئەمەس. مەزمۇن ۋە شەكىل بىرلىكىدە سەنئەت ئەسىرىنىڭ ماھىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ئىككى كاتېگورىيە ياتىدۇ»[1] دېگەنىدى.

بىز داستاننى ئوقۇغان چېغىمىزدا، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ مۇھىم تېمىلىرىدىن بىرى بولغان مەركەزلەشكەن يېرىك فېئودال دۆلەت قۇرۇش ۋە ئۇنىڭ بېشىدا دۆلەتنى قانۇن بىلەن

---

① «ئەدەبىيات گېزىتى». 1971 - يىل. 7 - ئىيۇل سانىدىن.

باشقۇرۇپ خەلققە بەخت - سائادەت كەلتۈرىدىغان ئىدىئال غايىۋى شاھ ئوبرازى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ. بۇ ئاپتورنىڭ كىتابخانىلىرىمىزغا ئۆتكۈزمەكچى بولغان باش خاھىشى بولۇپ، ئاپتورنى بۇ مەسىلىدە مەقسەتكە ئېرىشكەن دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

بەدىئىيلىكنىڭ يەنە بىر شەرتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ھاياتنى ھەققانىيلىق، راستچىللىق بىلەن تەسۋىرلىگەن بولۇشى كېرەك. داستان سۈژىتى خەلق داستانىدىن ئېلىنغان بولۇپ، فانتازىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە. ئەمما شۇنىڭ ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، سۈژىت خەلق داستانىدىن تاللانغان چاغدا، شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىۋى ئەلگىكىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆز غايىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئۆز جەمئىيىتىدىكى رېئاللىقنى ئاللېگورىيىلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈش خاھىشىغا تولۇق بويسۇندۇرۇلۇپ، تېپىك بەدىئىيلىككە ئايلاندۇرۇلۇپ قۇرۇلغان. ئەسەرنىڭ خەلق داستانى خاراكتېرىگە ئىگە بۇ فانتازىيىلىك سۈژىتى شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى ئۈچۈن بىر نىقاب دېيىش تامامەن مۇمكىن.

بىز داستاندا ئاللېگورىيىلىك، سىمۋوللۇق ئاساسىدا يارىتىلغان شاھسۇۋارنىڭ پۈتۈن پائالىيىتىدە ۋە فىروز شاھنىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرىدە سەئىدخاننىڭ دەسلەپكى جەڭگىۋارلىقى، ئۇنىڭ ئادىل شاھ سۈپىتىدە خەلق ئالدىدىكى جاۋابكارلىقىنى سېزىدىغان، ئۇنىڭغا سادىق بولالايدىغان ئالىي پەزىلەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرەلەيمىز. فىروز شاھنىڭ سۈيۇملۈك يولدىشى پەرىزات ئۆلۈمىدىن كېيىن دۆلەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ، تەركىدۇنيالىق ھالىغا چۈشكەن قىياپىتىدىن، سەئىدخاننىڭ سوپا - ئىشانلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، ئۇلارغا قول بېرىپ مۇرىت بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىدىن ئاساسەن قول ئۈزۈپ، تەركىدۇنيالىق يولىغا مېڭىپ، سوپا -

ئىشانلارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن ئۇدۇنيالىق «ساۋاب» ئۈچۈن ئىسلام سەركەردىلىرىنىڭ ئايىغى يەتمىگەن، تىبەت «ئورسالڭ» (لاسا) دېكى «بۈتلار»نى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن جىنايى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ ھالاكەتكە دۇچار بولغانلىقىنى تولۇق ھېس قىلالايمىز.

ئاقسۆڭەت داستاندا شائىرنىڭ رومانتىكىسى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا چىققان فىروز شاھنىڭ ئوغلى فەررۇخ سۇۋارىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ فېئودال شاھلىق ۋارىسلىق تۈزۈمى بويىچە ھاكىمىيەتكە ئىگە بولۇپ، خەلقنى قايتا يېڭىدىن بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرۇشى، سەئىدخان ئۆلۈمىدىن كېيىن ئابدۇرىشىتخان ھاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىنكى رېئال مەنزىرىنى ئىختىيارسىز ھالدا كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلەندۇرىدۇ. بۇنى شائىر رومانتىكىسىنىڭ رېئاللىق قانۇنىيىتى بىلەن قانچىلىك زىچ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىت دېيىشكە بولىدۇ.

ئەسەر بەدىئىي بولۇش ئۈچۈن ئەسەردىكى سۈژىت شۇ چاغ جەمئىيىتىنىڭ رېئال ھاياتىدىن ئېلىنىشى ياكى داستان خاراكتېرلىك، فانتازىيىلىك بولسىمۇ، شۇ زامان چىنلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىن تاشقىرى ئۇنى تەبىئىي پەن ياكى پەلسەپە، تارىختەك سېللوگىزمنى قوللىنىپ ئىسپاتلىمايدۇ. يەنى «بۇ كودېكسنىڭ① بىرىنچى قانۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شائىر ئىسپاتلاش ئەمەس، بەلكى كۆزىتىشى لازىم، سېللوگىزملار بىلەن پىكىر قىلىش كېرەك...، ھەققانىيلىق (چىنلىق) بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى شەرتىدۇر... شائىر ھاياتنى ئۇ قانداق بولسا شۇنداق، پەدەزلىمەستىن ۋە بۇزماستىن تەسۋىرلىشى لازىم»، «شېئىرىي تەسۋىرنى بىز ئوبرازلىق

---

① ئىسپېتسك كودېكسى - بۇ جايدا ئەدەبىي ئەسەر قانۇنلار مەجمۇئەسى مەنىسىدە.

تەسۋىر دەپ بەلگىلەيمىز، چۈنكى ئۇ بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئابستراكىت ماھىيەت ئورنىغا ئۇنىڭ كونكرېت رېئاللىقىنى قويىدۇ»[1] ياكى «پەيلاسوپ سىللوگىزملار بىلەن، شائىر بولسا ئوبرازلار كارتىنا (مەنزىرە) لەر بىلەن سۆزلەيدۇ، بىرى قىلىدۇ، ئىككىلىسى ھەم بىر نەرسىنى سۆزلەيدۇ، بىرى ئىسپاتلايدۇ، ئىككىنچىسى كۆرسىتىدۇ ۋە ئىككىلىسى ھەم ئىشەندۈرىدۇ. پەقەت بىرى مەنتىقىي دەلىللەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ، ئىككىنچىسى بولسا، كارتىنىلار بىلەن ئىشەندۈرىدۇ»[2] دېگىنىدەك، ئەسەرنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تۆپ ئىدىيىسىنى توشۇغۇچى ئاللېگورىيىلىك ۋە سىمۋوللۇق ئوبرازلار شاھسۇۋار، فىروز شاھ، فەرروخ سۇۋار، ۋەزىرلەر سەلىم، فىروزراي ۋە كائىنات شاھى شاھ تاجۇ بەخت، ئۇنىڭ خانىشى ماھروي، قىزى رەئنا، كېنىزەكلەر ئوبرازلىرى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي خەلقلىرىگە خاس بولغان ئېتنوگرافىك ئىرىم - ئىرمەك، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم نۇرمۇش ئادەتلىرى جانلىق، رەڭدار ھالدا تەسۋىرلىنىپ، ئاشۇ ئوبراز كارتىنا ئارقىلىق شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسى ناھايىتى تەبىئىي ھالدا قەدەممۇ قەدەم چوڭقۇرلىشىپ، بىزنىڭ قەلبىمىزدىن ئورۇن ئالىدۇ - دە، بىزنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن خۇلاسىگە ئېلىپ كېلىدۇ.

ئەسەرنىڭ يەنە بىر بەدىئىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئەسەر كونفلىكتى جىددىي ئىجتىمائىي توقۇنۇشلارغا ئەمەس، مۇھەببەت تېمىسىغا تۇتاشقان ئىنسانپەرۋەرلىك، چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك مەركىزىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ۋەتەنپەرلىك

---

① گېگېل، 94 - توم، 134 - بەت، رۇسچە.
② ۋىلىنسكى، ۋ. گ تولۇق توپلام 3 - توم، 798 - بەت، رۇسچە.

ئىنسان ئۆلۈمىدىن (رەئنا ئۆلگەندىن كېيىن فىروز شاھ تەرىكىدۈنيالىققا چۈشكەن چاغدا فىروزراي ۋەزىرنىڭ فىروز شاھقا نەسىھىتىنى ئەسلەڭ) ئۈستۈن قويۇلىدۇ. ئەسەر قەھرىمانلىرى خاراكتېرى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك، مۇھەببەت توقۇنۇشلىرى ئىچكى پسىخولوگىيىلىك زىددىيەتلىرىنىڭ يۇز بېرىشى، ئۆرلىشى تەرەققىيات جەريانىدا ئاستا - ئاستا ئېچىلىپ ۋايىگە يېتىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانلىرىنىڭ بىرى بولغان فىروز شاھ ئوبرازىدا ناھايىتى روشەن گەۋدىلىك ھالدا كۆزگە تاشلىنىدۇ.

داستاندىكى باش قەھرىمانلارنىڭ بىرى بولغان پەرىزات رەئنا ئوبرازىدا داستانلىق خۇسۇسىيەت ئالاھىدە قويۇق. ئا.ش. كېچىكوۋ ھەممە خەلق داستانلىرىدىكى ئورتاق بىر خۇسۇسىيەت، ئايال قەھرىمان سېھىرگەرلىك بىلەن داۋالاپ ساقايتىش فۇنكسىيىسى (رولى) بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ...، ئۇلار بېشارەتچى، كەلگۈسىدىن خەۋەر بەرگۈچى ۋە ئادىل، سادىق، يولداشلىقتىن ئىبارەت، دەيدۇ. مانا شۇ خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھەممىسى رەئنادىن تېپىلىدۇ. ئۇ فىروز شاھ يىگىتلىك چاغلىرىدا مەي ئىچىپ ئۇيقۇغا كېتىپ، چۈشىدە بىر چاھار باغدا رەئنانى كۆرۈپ، ئاشىقى بىقارار بولۇپ ئويغىنىدۇ. ئۇۋۇغا چىقىپ، شۇ چاھار باغدا رەئنانى كۆرۈپ ھوشىدىن كېتىدۇ. رەئنا ئۇنى سېھىرگەرلىك بىلەن ھوشىغا كەلتۈرىدۇ، ئۇنىڭغا مەڭگۈ سادىق بولۇپ قالىدۇ. پەرىزات رەئنا داستاندا چۆچەكلەردىكى ئايال قەھرىمانلاردەك دانا، تاپقۇر، ئىنسانپەرۋەر، ئاق كۆڭۈل، مېھرىبان، ئىچكى خىيالىلارغا باي ئوبراز بولۇپ كىشى ئالدىدا شەكىللىنىدۇ.

ئەسەر بەدئىيلىكىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، مەزمۇنىنىڭ سالماقدارلىقى يەنى ئۆز زامانىسى ۋە پۈتۈن ئىنسانىيەت ئۈچۈن مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلەرنى ئوتتۇرىغا

قويۇپ، ئۇنى توغرا هەل قىلالىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.
داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەركەزلەشكەن يېرىك فېئوداللىق دۆلەتنى قۇرۇش، ئۇنى مۇستەهكەملەش، بۇنداق دۆلەت ئۇستىدە بىلىملىك شاھ ئولتۇرۇپ، دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇش پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانىيىتى ئۈچۈن خەلققە بەخت سائادەت كەلتۈرۈشنىڭ يېگانە بىردىنبىر يولى ئىدى. جۈملىدىن داستاندىكى ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، پۈتۈن شەرق ۋە غەرب ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا قوشقان تۆھپىسى هېسابلىنىدۇ.
داستاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆز دەۋرىنىڭ مۇهىم مەسىلىلىرى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىيات تارىخىدا غەربتىنمۇ بۇرۇنراق شەرق ئويغىنىشى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىسى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، XI ئەسىر ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس هاجىپ تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئەنئەنىنىڭ «جاهاننامە» نامىلىق داستاندا ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكلىرى بىلەن داۋاملاشتۇرۇلۇشى ئىدى. بۇ جايدا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىر دەۋر يازغۇچىسىنىڭ كۆرسەتكەن تارىخىي خىزمىتى ئۇنىڭ ئۆتمۈش ئەنئەنىلەر جەۋھىرىدىن نېمىنى قوبۇل قىلغانلىقىدا كۆرۈلۈپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇهىمى، ئۇنىڭ ئۆز جەمئىيىتىگە نېمىنى تۆھپە قىلغانلىقىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.
شائىر داستاندا «ئىدېئال شاھ» غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا، سەئىدىلەر خاندانلىقىنى مۇنەررەزلىككە يېتەكلەۋاتقان سوغۇزمىنىڭ تەركىدۇنيالىق ئەكسىيەتچى ئىدىيىسىنى رەھىمسىز هالدا تەنقىد قىلدى. بۇ جەهەتتىن داستان ناهايىتى كۈچلۈك زامانىۋىلىق روهقا ئىگە بولۇپ، ئۆز زامانىسىدە ناهايىتى چوڭ رېئال سىياسىي ئەهمىيەتكە ئىگە بولغان رولنى ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن.

داستاندا تەركىدۇنيالىق كويىغا چۈشكەن فىروز شاھقا ۋەزىر فىروزراينى كىرگۈزۈپ خەلق پىكرىنى ئېيتىشقا خەلق مۇنداق قىستايدۇ:

دېدىلەركى ئى شاھ غەمخورۇارىسى،
دۇئاسى سەن بۇ ئىشنىڭ نېدۇر چارىسى.
ئولۇس قالدى بىسەر جاھان چايقالىپ،
تامام ئەل بۇزۇقلۇققە كۆڭلىن سالىپ.
كېرىپ شاھ ئالىندا ئەرز ئەيلەگىل،
يامان - ياخشى ھەر ساھادىن سۆزلىگىل.
كىم ئادەم ئاتا چاغىدىن تا بۇدەم،
كىم ئولغان ئەمەس ئادەمدىن بۇ غەم.
تۇغۇلۇپتۇر بار ئادەم ئۆلمەك ئۈچۈن،
ئۆلۈم زاھىر ئولغان ئەمەستۇر بۇگۈن.
ئۆلۈم باردۇر تا جاھان باردۇرۇر،
فىراقۇ بۇ ئاھۇ فىغان بار باردۇرۇر[1].

يۇقىرىقى مىسرالاردىن ۋاسىتىلىك ھالدا سەئىدخاننىڭ تەنقىد قىلىۋاتقان خەلق ئوبرازى يارىتىلىپ، دۆلەت تەقدىرى ئۈچۈن قايغۇرۇۋاتقان خەلقنىڭ ھەققانىي ئاھاڭى قوزغىتىلغانلىقىنى ئاڭلىنىدۇ. داستاندىكى مۇشۇ ئابزاستىن كېيىنكى خەلق قىسمىنى بىلەن فىروز شاھ ئالدىغا كىرىپ، خەلق پىكرىنى شاھقا يەتكۈزگەن ۋەزىر فىروزراي ئاۋازىدا تەنقىد تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ شاھنى قايىل قىلىدۇ.

ھاياتنى كۆزىتىش، ھاياتنى ئۆگىنىش، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئېنىقلاش ئۆزلەشتۈرۈش بۇ غايەت مۇرەككەپ جەريان. ھاياتنى

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، نومۇمى 9 - سان، 136 - بەت.

رېئالىستىك ھالدا ھەققانىي، چىن، راستچىللىق بىلەن ئىپادىلەش ئاخىرقى ھېسابتا يازغۇچىنىڭ ئىلغار غايىۋى پوزىتسىيىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. شائىرنىڭ داستاندا خەلق داستانى سۈژىتىدىن پايدىلىنىپ، سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق سەئىدىيە خاندانلىقى جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي قىياپىتىنى سالماقلىق بىلەن بەدىئىي ئىپادىلەپ بېرەلىشى يازغۇچىنىڭ ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

بەدىئىيلىكنىڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن بىرى، ئەدەبىي ئەسەردە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىر - بىرىگە ماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، «پەقەت ھەققانىي ئىدىيىنى مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئەسەرلا، ئەگەر شەكلى ئىدىيىسىگە مۇتلەق ماس كەلسە بەدىئىي بولىدۇ»[1]. ئۇنداقتا قانداق بولغاندا ئەسەرنىڭ شەكلى ئىدىيىسىگە ماس كەلگەن بولىدۇ؟ بۇ سوئالغىمۇ چېرنىشېۋسكىي مۇنداق دەپ جاۋاب بېرىدۇ: «ھەقىقەتەن ھەم ئەسەرنىڭ ھەممە قىسىملىرى ۋە تەپسىلاتلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىدىن كېلىپ چىقتىمۇ - يوق بۇنى كۆزدىن كەچۈرۈش لازىم. مەلۇم تەپسىلات — سەھنە، خاراكتېر، ئېپىزوت، ئۆز ئالدىغا قانچىلىك قىزىقارلىق ياكى گۈزەل بولسۇن، ئەگەر ئۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىنى تەلتۆكۈس ئىپادىلەشكە خىزمەت قىلمىسا، ئۇنىڭدىن ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىگە زەرەر يېتىدۇ»[2]. بىزچە بۇنىڭ ئۈستىگە ئەسەردىكى زۆرۈر ھەر بىر سەھنە، خاراكتېر، ئېپىزوت ۋە دېتاللارنىڭ ئېنىق، روشەن تەسۋىرلىنىشى لازىملىقىنى قوشۇمچە قىلىش زۆرۈر.

---

① «چېرنىشېۋسكى ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 3 - توم، 663 - بەت.
② «چېرنىشېۋسكى ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 3 - توم، 663 - بەت.

داستاندا بەدىئىلىكنىڭ بۇ ئۆلچىمىمۇ ئەملگە ئاشۇرۇلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن: فىروز شاھ رەئىنا بىلەن دەسلەپكى ئۇچراشقاندا رەئىنا فىروز شاھقا ئۆزى ئۇخلاۋاتقان چاغدا ئۇچ قېتىم ئۇنىڭغا قول تەككۈزمەي سۆز ئارقىلىق ئۇنىڭ روھىي ھالىتى ئەقلىگە تەسىر قىلىپ ئويغىتىشىنى شەرت قىلىپ قويىدۇ. بۇ جايدا داستاندا ئۇچ ئېپىزوت مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ ئۇچ ئېپىزوتتا ئەسەرنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان باش قەھرىمانلار رەئىنا، فىروز شاھلارنىڭ خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈشتىن باشقا، ئەسەردىكى مەركىزىي ئىدىيىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ئاپتورنىڭ «ئالەمنىڭ قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك قانۇنى» توغرىسىدىكى ساددا دېئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئەسەردىكى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ماسلىقى يازغۇچى ماھارىتىنى كۆرسىتىدىغان ئاساسىي بەلگىلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىقى ئۇچ ئېپىزوتنى بۇنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلارنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. داستان سۈژىتىدىكى بۇ ئېپىزوتلار ھەقىقەتەن ماھارەت بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان.

رەئىنا ئۇيقۇغا كەتكەندە، فىروز شاھ رەئىنا ئولتۇرغان «تەخت پايە» بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ. . . «تەخت پايە» ھېكايىسىدە «ئالەمنىڭ قارىمۇ قارشىلىق بىرلىك قانۇنى» شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققىيات قانۇنى» ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئاپتورنىڭ ساددا دېئالېكتىك ماتېرىيالىزملىق قارىشى ئىپادىلەنسە، فىروز شاھنىڭ «تەختى پايە» گە جاۋابەن ئېيتقان ھېكايىسىدە فىروز شاھنىڭ رەئىنانى قول تەككۈزمەي، سۆز ئارقىلىق ئۇنىڭ روھىي ھالىتىگە - ئەقلىگە تەسىر قىلىپ ئۇنى ئويغىتىشقا مەجبۇر قىلىش ئەقىل - پاراسىتى گەۋدىلىنىدۇ. ھېكايىدە فىروز شاھ يولغا چىققاندا تۆت كىشى - بىر ھەيكەلتىراش،

بىر زەرگەر، بىر ماشىنىچى، بىر موللا بىلەن يولغا چىقىدۇ، ئۇلار بىر غاردا قونۇپ، نۆۋەت بىلەن پوستقا تۇرىدۇ. ھەيكەلتىراش پوستقا تۇرغاندا زەرىكىپ تاشنى يۇنۇپ گۈزەل بىر قىز ھەيكىلىنى تۇرغۇزىدۇ. ئۇندىن كېيىن پوستتا تۇرغان زەرگەر، ھەيكەلتىراش ھۇنىرىدىن ئىلھاملىنىپ، ئالتۇندىن زىبۇ زىننەتلەر ياساپ قىزنى زىننەتلەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن پوستتا تۇرغان ماشىنىچى، ئالدىنقى ئىككىسىنىڭ ھۇنىرىدىن ئىلھاملىنىپ، ئۇنى ئېسىل كىيىم بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاخىرىدا پوستقا تۇرغان موللا بۇ ئېسىل قىز گەۋدىسىنى كۆرۈپ، ئۆز ھۇنىرىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن قىزغا جان بېرىدۇ. تاڭ ئاتقاندا يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ گۈزەل يۇقىرىقى تۆت كىشى ئارىسىدا تالاشتا قالىدۇ. ھېكايە مانا شۇ جايدا كۆلمىناتسىيە نۇقتىسىغا كۆتۈرۈلىدۇ. ھېكايە مۇشۇ جايغا كەلگەندە فىروز شاھ «تەخت پايە» سوئالىغا جاۋاب بېرىپ:

— مەن مۇشۇ داۋانى ئاجرىتىش ئۈچۈن ئەقىللىق پەرىزات رەئىسىدىن سورىغىلى كەلدىم، - دەيدۇ. بۇ چاغدا چالا ئۇيقۇدا ياتقان پەرىزات تەبىئىي ھالدا پىكىر ئېقىمىنىڭ لوگىكىسىغا ئاساسەن بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ توغرا جاۋاپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ تاپقۇرلۇق ئەقىل پاراسىتىنى نامايان قىلىدۇ. قالغان ئىككى ھېكايىمۇ خۇددى شۇ تەقلىتته ناھايىتى چوڭ ماھارەت بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇ ئېپىزوتلار پۈتۈن داستان قۇرۇلمىسى (كومپوزىتسىيىسى) نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانلىرى فىروز شاھ بىلەن رەئىنانىڭ خاراكتېرىنىڭ كۇچلۇك شەكىللىنىش باش نۇقتىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەسەر ئىدىيىسىگە خىزمەت قىلىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئەسەردىكى مەركىزىي ئىدىيىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان «ئالەمنىڭ زىددىيەت ۋە بىرلىك قانۇنى شەيئىلەر تەرەققىياتىدىكى تۈپ قانۇن ئىكەنلىكى» توغرىسىدىكى

شائىرنىڭ ساددا دېئالىكتىك ماتېرىيالىزملىق قارىشىنى روشەن ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. داستان قۇرۇلمىسىدىكى پۈتۈن سۈژېت لىنىيىلىرىمۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىنى نۇقتىلىق ئىپادىلەشكە تولۇق خىزمەت قىلىدۇ.

شائىرغا سەئىدىيە خاندانلىقىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىشلار باباچاق سۇلتان، مۇھەممەت سۇلتانلارنىڭ ھەربىكەتلىرى جىددىي تەسىر قىلىپ، خاندانلىق ئاقسۆڭەك زور زىيان كەلتۈرىدىغانلىقى روشەن بولغان بولسا كېرەك. شۇڭا ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى فىروز شاھنى ھاكىمىيەت ئەمەس، بەلكى ئىنسانغا بەخت - سائادەت كەلتۈرىدىغان ئىلىم - پەن، ھۈنەرگە قىزىقىدىغان قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ.

سۆت ئەمگەندە سائادەت پايە بولدى،
تىلى چىققاچ ھۈنەر ھەم سايە بولدى.
تاپىپ نەشۇە ناما دۆلەت ئىچىندە،
يىگانە بولدى ئاز مۇددەت ئىچىندە.
كىچىك ياشىدا قامۇق فەنلارنى بىلدى،
كۆپىن، ئاز ئەقىل بىرلە نەھەم قىلدى.
نە تۇردى بىر نەپەس، نە يۇردى بىر دەم،
تامام ئۆرگەندى بىلدى بارچە ئادەم[1].

شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئېنىقلىقى ئاپتور غايىسىنى بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئېنىق ۋە روشەن ئىپادىلەشتۇر. بۇ مەسىلىدە مەزمۇندا چۈشەنمەيدىغان جايلارنىڭ بولۇشى، شەكىلدە چۈۋالچاقلىق، خىرەلىك قاتارلىقلار بەدىئىيلىككە تەسىر يەتكۈزىدۇ. ئەگەر ئەسەر مەزمۇنىدا قاراڭغۇ ئىما - ئىشارىلەرگە

(1) «بۇلاق» ژۇرنىلى، 9 - سان، 103 - بەت.

يول قويۇلسا، شەكىلنى قەستەن مۇرەككەپلەشتۇرسە بۇنىڭ ئاقىۋىتى شەكىلۋازلىققا ئېلىپ بارىدۇ، داستاندا بۇ نۇقسانلارغا يول قويۇلمىغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

جۇملىدىن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ يۇقىرى بەدىئىيلىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى — ئۇنىڭ تىلىنىڭ روشەنلىكى، راۋانلىقى، ئىبارە ۋە سۆزلەرنىڭ كونىرىمىغان يېڭى ئورگىناللىقىدۇر. شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ تىلى ئۇنىڭ رەڭگا - رەڭلىكى ۋە بايلىق بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان هالدا ئەينى پەيتتە هەممە ئۇچۇن چۈشىنەرلىك بولۇشى لازىم. يازغۇچىنىڭ ماهارىتى ئېيتماقچى بولغان پىكرى، تەسۋىرلەنگەن شەيئى ۋە روهىي هالىتىنى ئەڭ ئېنىق ۋە ئەڭ روشەن ئىپادىلەيدىغان مۇۋاپىق سۆز ۋە ئىبارىلەرنى تاپالىشىدىن ئىبارەت.

داستاننىڭ تىلىنى XVI ئەسىر ئەدەبىي تىل ئۇستىلىرىنىڭ ئەڭ سەر خىللىرىدىن بىرى دېيىشكە بولىدۇ. داستاننىڭ تىلىنى شۇ چاغ چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان تىل بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئەرەب، پارسچە ئىبارىلەر ئەڭ ئاز، خەلق تىلىغا ئەڭ يېقىن تىل بولۇپ، بەدىئىي بوياقتا باي، ئوبرازلىق ۋە سىمۋوللۇق مەنىگە ئەڭ باي تىل دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئاپتور بۇ تىل ئارقىلىق ۋەقەلەرنى جانلىق، يارقىن تەسۋىرلىگەندىن تاشقىرى، پېرسوناژلارنىڭ پورتريتىنى، ئىچكى كەچۈرمىسى ۋە مەنزىرىلەرنى ناهايىتى ئۇستىلىق بىلەن سىزىدۇ. مەسىلەن: فىروز شاهنىڭ ئوۋغا چىققان ۋاقتىدىكى هالەت تەسۋىرى،

يىغىلىپ ئولۇس ئاتلانىپ چىقتى شاه،
جاهاننىڭ يۈزىنى تۇتتى خىلۋە سىپاه.

قىزلارنىڭ تاشقى قىياپىتى - پورترېتى:

چىشى دۇررى، لەبى لەئىلۇ، سىمىن تەنى،
ساچى سۇنبۇلۇ، يۈزى گۈل خەرمىنى.
كۆزى نەرگەسۇ، قەددى سەرۋە سەھى،
جاھان شۇخى رەئنالىرىنىڭ شەھى.

داستاننى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، سۈژېتى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنيا توقۇنۇشى زېددىيىتىگە قۇرۇلغان داستان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. داستاندا قەھرىمانلار خاراكتېرىنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ناھايىتى يارقىن گەۋدىلىنىشىنىڭ تۈپ سەۋەبلىرىدىن بىرى پېرسوناژلار ئىچكى دۇنياسى، روھىي ھالەت (پسىخىك) ئۆزگىرىشلىرى، ئۇنىڭ ھالەتلىرى، ھالەتلەرنىڭ نازۇك تەرەپلىرى پېتەرلىك بەدئىي بوياقتا ئىگە بەدئىي تىل بىلەن گەۋدىلەندۇرۇپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، شاھسۇۋار ئوغلى فىروز شاھ ئوۋدا رەئنا بىلەن ئۇچرىشىپ، شاھ تاجۇنىڭ كائىناتىنىڭ بىر پېرىگە جايلاشقان زەررىن شەھرىگە چىقىپ توي قىلىپ، كېلەلمەيدۇ. ئاتىسى شاھسۇۋار ئارقىسىدىن ئىزدەپ بېرىپ، تاپالمايي يانغان ۋاقتىدىكى قايغۇلۇق روھىي ھالىتى مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ:

كى قايسارى باردى جىگەر پارەسى،
قالۇرمۇ ماڭا بۇ يۈرەك يارەسى.
بىلىڭ ئەتتىمۇ توئىمە پىشىشە ئارا،
ئالىپ كەتتىمۇ تاغ ئارا ئەجدىھا.
سۇغا چۈشتىمۇ، يۇتتىمۇ يا لەھەڭ،
ھاۋا قىلدى سۇمرۇغ ئەلىپ با بەچەڭ.
يىقىلدىمۇ ئاتتىن يامان يەر كېلىپ،

یایاق قالدىمۇ ئاتتىن ئايرىلىپ.
سۇباپ سايەئى ئارزۇ قىلدىمۇ،
پاناھى تاپىپ ئاندا يېقىلدىمۇ؟
يېقىلغاندا يا بەخوت ئاتتىن يامان،
كېتىپ ھۇشىدىن بەخود ئولغان زامان.
بۆرىلەر گوزەرنغە تۇش بولدىمۇ،
قېنى توئمەئى، روھى قۇش بولدىمۇ؟①

پېرسوناژلاردىكى مۇنداق ئىچكى كەچۈرمىنى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسىدىلا ئۇچرىتىمىز. قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى، ئىچكى تاشقى قىياپەتلىرىنىڭ تولۇق گەۋدىلىنىشى ئاخىرقى ھېسابتا خاراكتېرلەرنىڭ تولۇق يارىتىلىشىغا ئېلىپ كېلىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممە كارامىتى بەدىئىيلىكنىڭ ئىپادىسىدۇر.

شائىر ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس قورالى بولغان بەدىئىي تىلدىن پايدىلىنىشتا ستىلىستىك ۋاستىلەردىن يېتەرلىك ھالدا تولۇق پايدىلىنىدۇ. شېئىرىي شەكىل جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئېپىك تۇرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى بولغان ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى شەكلى سەرىھ مەقتۇئى بەھرى مۇستەپئىلۇن، پائىلۇن ۋەزنىنى ھېچقانداق بۇزماستىن ماھىرلىق بىلەن ئىزچىل قوللىنىشى داستان بەدىئىيلىكنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ يەنە بىر ئامىلى بولغانلىقى كۆزگە روشەن تاشلىنىدۇ.

ھەر قانداق بەدىئىي ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجاناپلىقى، تەسۋىرلەنگەن خاراكتېر (ئادەم ئوبرازى)، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى ياكى خۇنۇكلۇكى...

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، ئومۇمى 9 - سان، 126 - بەت.

هەممسى كىتابخانىنىڭ يۇرىكىگە تىل ئارقىلىق كىرىپ كېلىدىغان تېپىك ھالەتكە بۇ داستاندىمۇ دۇچ كېلىشىنى ئۇنىڭدىكى بەدئىيلىكنىڭ ئېستېتىك تەسىرى دەپ چۈشىنىمىز.

شائىرنىڭ «جاھاننامە» دېگەن داستانىنىڭ بارلىقى بەزى تارىخى ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنسىمۇ، ئەمما بۇ داستانى ھازىرغىچە ئىلىم دۇنياسى بىلەن يۈز كۆرۈشكىنى يوق.

بۇلاردىن باشقا تارىخچى ماخمۇت جوراسنىڭ تېخىچە قوليازما تەرىقىسىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») كىتابىدا نەقىل تەرىقىسىدە كەلتۈرگەن ئىككى شېئىرى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ بىرى، ئابدۇرىشىتخان يېڭى تەختكە چىققاندا (1533 - يىلى) ئۇنىڭ شەرىپىگە ئوقۇلغان مەدھىيە بولۇپ، ئىككىنچىسى، ئابدۇرىشىتخان ھېيت - بايرام مەزگىلدە خەلقە كاتتا توي قىلىپ بەرگەن تەنتەنىلىك كۈن مۇناسىۋىتى بىلەن ئابدۇرىشىتخان نامىغا ئوقۇلغان قەسىدىدۇر.

ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «كەلدى» ناملىق قەسىدىسى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن تەشكىل تاپىدۇ:

ساقى مەي پەرەھ بەخش توتىكىم باھار كەلدى،
ئىشرەت زامانى يەتتى ئول گۈل ئۇزار كەلدى.
بولدى چەمەن مۇنەۋەر ئېچىلدى رەڭگى گۈللەر،
تۇت جام روھ پەرۋەر كىم غەمگۇزار كەلدى.
كۆرسەتتى جىلۋە سۇمبۇل ئېچىلدى نەركەس گۈل،
بولدى پىغاندا بۇلبۇل، ئەبىر ئەشكبار كەلدى.
دەۋران ئەيشۇ - ئىشرەت، بەش كۈن ئىرۇر غەنىمەت.
چۈن چەرخى بى مۇرۋەت نا پايدار كەلدى.
يەتكۈزسە غۇسە گەر دۇن چەك بادە. بولما مەھزۇن،
تەسكىن غەمگە گۈلگۈن مەي سازاۋەر كەلدى.

باشىمنى گۈي مەيدان قىلسام يوق ئەمدى ئارمان،
ساھىپ قىرانى دەۋران ئول شاھسۈۋار كەلدى.
ئىي دەھىر سەر پارازى ئابدۇرىشىتخان غازى،
دەرگاھىغا ئايازى ئۈمىدۋار كەلدى.

مەزمۇنى: ئەي شاراب قۇيغۇچى خۇشاللىق بەخش ئەتكۈچى شارابتىن قۇيغىنكى، باھار كۈنلىرى كەلدى. خۇشاللىق زامانى يېتىپ كەلدى، چۈنكى گۈل يۈزلۈك سۆيگىنىمىز كەلدى. چىمەن باغلار نۇرلىنىپ، رەڭمۇ رەڭ گۈللەر ئېچىلدى. شاتلىق شارابىدىن يەنمۇ قۇيغىنكى، غەمگۇزارىمىز كەلدى. زېمىندىن كۆك، يېشىل مايسىلار ئۆزىنى كۆرسەتتى، نەركەس گۈللەر ئېچىلدى، گۈلنى كۆرۈپ، گۈل ئاشىقى بۈلبۈللار ناله - پىغان چېكىشكە باشلىدى. بۈلبۈلنىڭ ناله پىغانىدىن بۈلۈتلارمۇ يىغلاشقا باشلىدى. ئەيشى ئىشرەت دەۋرى قىسقا، ناھايىتى بەش كۈنلۈكتۇر، ئۇنى غەنىيمەت دەپ بىلىش كېرەك. شاتلىق شارابى بىلەن ئۆزۈڭنى غەمدىن يىراق قىلغىل، غەمنى پەسەيتىشكە ئۇنى گوللاپ تۇرغان شاراب لايىقتۇر. ئەمدى مەن بېشىمنى جەڭ مەيدانىنىڭ بىر توپىسى قىلسام، ھېچ ئارمانىم يوق. چۈنكى دەۋرىمىزنىڭ ئىگىسى بولغان بەختلىك پادىشاھىمىز كەلدى. ئى زامانىنىڭ ئالىي پاراسەتلىكى بولغان ئابدۇرىشىتخان غازى! سىزنىڭ ئوردىڭىزغا ئايازىڭ ئۈمىدۋار كەلدى.

ئوبرازلىق، پاساھەتلىك تىل بىلەن يېزىلغان بۇ شېئىر ھەقىقىي شېئىر خۇسۇسىيىتى بىلەن كىشى قەلبىنى غىدىقلاپ، كىشى روھىي ھالىتىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇپ تاشلاپ، كىشى دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ، بۇ شېئىردىكى ئېستېتىك روھنى بەدىئىي كۈچنىڭ قۇدرىتى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.
سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئەينى دەۋرىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا

مەيدانغا كەلگەن يېڭى بىر باسقۇچنى بەدئىي تەپەككۇر ئۇسۇلىدا گەۋدىلەندۈرگەن بۇ بىر پارچە سۈرەت (مەنزىرە) دە شائىرنىڭ «جاھاننامە» داستانىدىكى پىكرى تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. ئابدۇرىشىتخاننىڭ «جاھاننامە» دىكى فەررۇخ سۇۋار دېيىشكە تامامەن ھەقلىق ئەمەسمىزمۇ؟ بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، شائىر رومانتىكىسىنىڭ رېئاللىق تەرەققىيات تارىخى قانۇنى بىلەن قانچىلىك چەمبەرچاس باغلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

شېئىردا شائىر سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ تەرەققىي تاپقان ئىجتىمائىي سىياسىي ھاياتىنى مەدھىيىلەيدۇ ۋە ئابدۇرىشىتخانغا «ئى زامانىنىڭ ئالىي پاراسەتلىكى بولغان ئابدۇرىشىتخان غازى» دەپ توغرا باھا بېرىدۇ. بۇنى ئابدۇرىشىتخاننىڭ پۈتۈن ھەرىكىتىدىن چىقىرىلغان توغرا خۇلاسە دېيىشكە بولىدۇ.

شائىر ئايازبېك شېكەسىتە «جاھاننامە» داستانىدا رومانتىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان پىكرى ئابدۇرىشىتخان ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى كۆرۈپ ئىچ ئىچىدىن سۆيۈنۈپ ئۇنىڭغا، ئۇ ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن جەمئىيەتتىكى ئىجابىي سىياسىي، ئىجتىمائىي قىياپەتكە تولۇپ تاشقان ئىلھامى ئارقىلىق مەدھىيە ئوقۇش بىلەن قانائەت قىلمايدۇ، بۇ خاندانلىقنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشىنى تەلەپ قىلىپ «سىزنىڭ ئوردىڭىزغا ئايازبېك ئۈمىدۋارلىق بىلەن كەلدى!» دەپ ئابدۇرىشىتخانغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق سەمىمىيلىك بىلەن خىتاب قىلىدۇ.

شائىرنىڭ ئابدۇرىشىتخانىڭ «ھېيت» بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن توي مۇراسىمىغا بېغىشلاپ يازغان «تۇت» ناملىق قەسىدىسى تۆۋەندىكى مىسرالاردىن تەشكىل تاپىدۇ:

ئىدۇ باھار ئەييامىدۇرساقى لەبالەپ جام تۇت،
ئەيشى تەرەپ دەۋرانىدۇر جامىي مەي گولپام تۇت.
جەمشىت فەر شاھى جاھان چۈن قىلدى ئەزىمى گۈلۈستان،

جەمئىتى ۋەختى زامان خۇشتۇر ئىشرەت جام تۇت.
مەلۇم ئەمەس دەۋران ئىشى چۇن مۇنقىلىپ تۇر گەردىشى،
ھەرگىز بولۇر دەپ كىشى بۇ دەۋرنى مادام تۇت.
بۇ دەمكى باردۇر پۇرستىكى ئەھباب ئىلە جەمئىتىكى،
لۇتىپ ئىلە بەزمى ئىشلىرىكى ئەھلىنى شىرىن كام تۇت.
قوي دەھىر سۇبھى خورىن، پىكىر ئەتمە شامى ماتىمىن،
رۇخسار ئىلە زۇلپى غىمىكى، ئىشق ئىچرە سۇبھى شام تۇت.
تارتىپ ئالايىقتىن ئېتەك، ئاۋارىلىقتىن ئۇزىنچەك،
پەقىر ئىچرە قالغان قافدەك ساكىن بول ئارام تۇت.
ھەر كىمكى ئىستەر نام ۋە نەكى غەمدىن قۇتۇلماس ھېچ رەكى،
ئۆزىنى خالاس ئەيلەي دېسەكى تەركى نەرگى نام تۇت.
كۆڭلۇم قۇشتۇر بۇلبۇلۇكى، ئاچقىل ئۇزارى گۇل - گۇلۇكى،
بۇ شۇۋە، بىرلە سۇمبۇلۇكى دامىغا ئەيلەپ رام تۇت.
شاھىنشاھى فورخەندە پەر ئابدىرەشىدى نامىۋار،
ھەق لوتىپ پەتمەى زوپەر تامۇلكى مىسىر، شام تۇت.
ئەيلەپ زىيادە ھەششىمتىن ئەفزون قىلىپ جەمئىتىن،
يارەبكى ئۆمرى دەۋلەتىن كۆپ يىل، كۆپ ئەييام تۇت.
گاھى ئايازى ساربغا باققىل سادىق رۇخساربغا،
ياخشى يامانىكى باربغا لۇتپۇ كەرەمنى ئام تۇت.

مەزمۇنى: ھېيت ۋە باھار كۇنلىرىدۇر، (ئەي) شاراب قۇيغۇچى، جامنى لىقمۇ لىق تولدۇرۇپ تۇت. جەمشىتكە ئوخشاش جاھانىكى شاھى بۇ گۇلىستانغا قەدەم تەشرىپ قىلدى، ھازىر ھەممە خۇشاللىققا چۆمۇلگەن چاغ، خۇشاللىق جامىنى تۇت. زامانىكى ئىشى مەلۇم ئەمەس، ئۇ ئايلىنىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، يەنە پۇرسەت كېلىدۇ دەپ ئويلىما، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىل، ھازىر شۇنداق ياخشى پۇرسەتكى، ھەممە دوست - يارانلار يىغىلغان ۋاقىتتۇر، مەرھەمەت ئەيلەپ شۇ سورۇن ئەھلىگە

گۈزەل سۆزلىرىڭنى تۆت. ئەتىدىن كەچكىچە زامانىمىڭ ئىشى بىلەن غەم ئەندىشە قىلما، رۇخسارى چىرايلىق بىلەن سۆمبۈل چاچىنىڭ غېمىدىمۇ بولما. ۋاقتىڭنى ئىشقى - مۇھەببەت بىلەن ئۆتكۈز. بىھۇدە ئىشلاردىن ئۆزۈڭنى تارت، ئاۋارىچىلىككە گىرىپتار بولما. پېقىرچىلىقتا قالغان قاف («ق») ھەرپىدەك مۇلايىم، ساكىن («.») بەلگىسىدەك جىم بولۇپ ئارام ئال. ھەر كىم نام - شۆھرەتكە بېرىلسە غەمدىن قۇتۇلالمايدۇ. ئۆزۈڭنى غەمدىن خالاس قىلاي دېسەڭ، نام - شۆھرەتنى تەرك ئەت (يىراق قىل)، كۆڭلۈم چىرايىڭنىڭ بۇلبۇل قۇشى، گۈل يۈزۈڭنى ئاچقىل. سۆمبۈل چېچىڭنى رام قىلىپ، ئۇنى قىلتىقىڭغا چۈشۈشكە ئۆگەت. ئابدۇرىشىتخان ناملىق ئەي ئىززەتلىك شاھلارنىڭ شاھى، تەڭرى مەرھەمەت قىلىپ، جايلارنى ساڭا قارام قىلىپ بەرسۇن، پۇقرالارنى قول ئاستىڭغا جەم قىلىپ بەرسۇن، ئەي خۇدا ئۇنىڭ دۆلىتىنى كۆپ كۈن، كۆپ ئاي، كۆپ يىللار زىيادە، ئۆمرىنى ئۇزۇن قىل، بەزى - بەزىدە ئايازى تەرەپكىمۇ، ئۇنىڭ سارغايغان چىرايىغىمۇ قاراپ قوي، ياخشى - يامان ھەممە ئىلتىپات، شەپقىتىڭنى ئايىما.

بۇ شېئىردا شائىرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقى، قىسمەن پەلسەپىۋى قاراشلىرى لىرىك قەھرىمان ئوبرازىدا خېلىلا روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا، ئومۇمەن ئەدەبىياتتا، شېئىرىيەتتە تەبىئەت تەسۋىر ئوبيېكتى، ياكى شېئىرىي تەسۋىر ۋاستىسى سۈپىتىدە ئەكس ئېتىدۇ، لېكىن ھەر ئىككى ھالدىمۇ ئۇ ئىنسان قەلبى، روھىي ھېس - تۇيغۇسى، دەرد ۋە خۇشاللىق كەچۈرمىشلىرى بىلەن مۇستەھكەم بىرىككەن بولىدۇ. شائىر يۇقىرىقى شېئىرلىرىدا ستىلىستىك ۋاستىلەرنى قوللانغاندا، تەبىئەت تەسۋىرىدىن يالغۇز جانلاندۇرۇش، ئوخشىتىش،

پىكىرنى تولدۇرۇش ياكى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈنلا پايدىلانمايدۇ، بەلكى شۇ ئارقىلىق دەۋر تېپىشماقلىرىنى ھەل قىلىش، چوڭ ئىجتىمائىي ئومۇملاشتۇرۇشلارنى يارىتىشقا ئىشلىتىدۇ. شائىرنىڭ يىرىك داستانى «جاھاننامە» ۋە يۇقىرىدىكى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۆتكەن ئىككى شېئىردىكى بۇ خۇسۇسىيەتلەر شائىرنىڭ بەدئىي تالانتىنىڭ خېلىلا يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەپسۇسكى، شائىرنىڭ ناھايىتى باي ئەدەبىي ئىجادىيەت مەھسۇلىدىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە ناھايىتى ئاز قىسمى يېتىپ كەلگەن.

شائىر ئۆز ئىجادىدا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاتىسى ۋە شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ سەركەردىسى، XI ئەسىر مۇتەپەككۇرى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «تەڭرى مەركەزلىك نەزەرىيە»گە قارشى ھالدا ئىنسانىي ۋە ئۇنىڭ بەخت سائادىتىنى تېمىتىك مەزمۇن قىلغان «ئىنسان مەركەزلىك» دەيدىغان نەزەرىيە، «ئىدېئال غايىۋى شاھ» ۋە «ئىدېئال غايىۋى دۆلەت» ئېستېتىك غايىسى - ئەنئەنىسىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ھاياتنىڭ مەنبەسى، فېئودالىلىق جەمئىيەت ماھىيىتى بولغان ئۇرۇشلار، ئۇلارنىڭ خەلق بېشىغا ئېلىپ كېلىدىغان بالايى ئاپەتلەرنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ سىرىنى چۈشەنەلمەيدۇ. بۇنداق ھاللارغا دۇچ كەلگەندە، ئامالسىز ھالدا «ئاللا»غا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن پاناھ تىلەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر مۇتەپەككۇرلىرىغا ئورتاق بولغان بۇ ئەھۋالنى ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ ئۇلۇغ داھىيلىرىدىن بىرى بولغان ئېنگېلسنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى بىلەن چۈشەندۈرگىلى

بولىدۇ. «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسنى ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، زور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى». يۇقىرىقى ئەھۋال مانا شۇ قانۇنىيەت ئارقىلىق پەيدا بولىدۇ دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شاه ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراس توغرىسىدا قىسقىچە بايان

ماخمۇت جوراس ئۆزى توغرىسىدا «ئابدۇللا خانىنىڭ بەگلىرى ئىچىدە تۆت كىشى بار ئىدى. ئۇلاردىن قاسىم بەگ ئەسكەر قازىسى، مىر يۈسۈپ خوجا بەھرەيىنىڭ قازىسى بولۇپ، بۇ ئىككىسى چوڭ بەگلەردىن سانىلاتتى، مىرزا پازىل ساغرىچى، يەنە بىرى بۇ تارىخنىڭ ئاپتورى مىرزا شاھ ماخمۇت جوراس ئىدى»[1]، دېمەك، مەشھۇر تارىخچى ۋە ئەدىب ماخمۇت جوراس سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى لېكىن ئەڭ جەسۇر، مەشھۇرلىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇللاخان (1640 - 1670) دەۋرىدىكى بەگلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئېنىق.

ئو. ف. ئاكىمۇشكىننىڭ 1976 - يىلى موسكۋادا نەشىر قىلىنغان «شاھ ماخمۇت ئىبىن مىرزا پازىل جوراسنىڭ خرونىكىلىق يادنامىلىقلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» (رۇسچە) ناملىق كىتابىنىڭ 50 - بېتىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: يەركەنلىك تارىخچى ۋە شائىر شاھ ماخمۇت XVII ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ھەربىي ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ مەلۇماتلىق كىشىسى بولۇپ، پارس ۋە تۈركىي ئەدەبىياتلىرىنى بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. شاھ ماخمۇت ئۆزىنىڭ «تارىخ ناملىق ئەسىرىنى (ئېھتىمال «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») بولسا كېرەك. —

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») قولىيازما.

ئاپتور) ١٧١١ ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا، 40 ياشتىن ئاشقاندا پارس تىلىدا يازغان. ئەدىبنىڭ بۇ ئەسىرىدە ئايرىم شائىرلار ھەققىدە مەلۇماتلار مەۋجۇت. «تارىخ»تىن كېيىن شاھ ماخمۇت «ئانىس ئات ـ تالىبىن» (ئەبۇ مەنسۇر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ «رەفىق ئات ـ تالىبىن» دەپ ئاتىغان) ناملىق كىتابىنى ١٧١١ ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە ١٧١٢ ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يازغان. بېئوگرافىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان بۇ ئەسەر مەشھۇر شائىر ۋە دۆلەت ئەربابى ئەرشىنىڭ دادىسى دانىيال خوجىغا بېغىشلانغان»[1]. بۇ مەلۇماتقا قارىغاندا، شاھ ماخمۇت جوراس ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئوقۇمۇشلۇق، يېتىلگەن زىيالىيلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئىككىنچىدىن، يۇقىرىقى مەلۇماتتىن شاھ ماخمۇت جوراس جۇڭغار دەۋرىدە ھايات كەچۈرگەنلىكى، (دانىيال خوجا جۇڭغارلار شىنجاڭنى ئىستىلا قىلغان دەۋردە قەشقەردە خانلىق تەختكە ئولتۇرغان ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولۇپ، 1730 ـ يىلى ۋاپات بولغانىدى). ئىشقىلىپ، خېلىلا ئۇزاق ياشىغان ئادەم ئىكەنلىكى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلىنىدۇ.

شاھ ماخمۇت مىرزا پازىل ئوغلى جوراسنىڭ ئەپسۇسكى بىزنىڭ قولىمىزدا «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)[2] دىن (تولۇق بولمىغان قول يازما) باشقا ئەسىرى يوق. ئۇنىڭ «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)نى يېزىشىدىكى ھەقىقىي زىيالىيغا خاس ئىنسانىي بۇرچى ناھايىتى ئېنىق: «... دېمەك، تارىخ بايان قىلىشقا ۋە يېزىشقا مەندەك بىچارە كىشىنىڭ لاياقىتى يوق ئىدى. ئەمما مېنىڭ كۆڭلۈمگە شۇنداق كەلدىكى، مىرزا ھەيدەر ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئىسمىغا بېغىشلاپ «تارىخى

---

① «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالمۇتا، 1983 ـ يىل نەشرى، 71 ـ 72 ـ بەتلەر.

② زەيلى ـ «تارىخى رەشىدى» داۋامى مەنىسىدە.

رەشىدى، دېگەن تارىخنى يېزىپتۇ ۋە ئۇنىڭغا تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن باشلاپ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ دەۋرىگىچە بولغان دەۋرلەر ۋە پادىشاھلار ھەم ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى بايان قىلىنىپتۇ، ئابدۇرىشىتخاندىن كېيىن ھەزرىتى مۇھەممەت ئىمىن‌باھا تۆرىخانىنىڭ دەۋرىگىچە ھېچ كىشى تارىخ يازماپتۇ، گەرچە مېنىڭ تارىخ يېزىش قابىلىيىتىم بولمىسىمۇ، ئىلمىي - ئەقىل كۆچۈمنىڭ يېتىشىچە تارىخ يازدىم. بۇ تارىخنى يېزىشتا ئاللا يارى (بىك) نىڭ مېنىڭ تارىخ يېزىشىمغا بولغان تەشەببۇس ئىلتىماسى بىلەن تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىشەنچلىك ئادەملەرنىڭ بايانىتىغا ئاساسلىنىپ يېزىپ چىقتىم. بۇ تارىخنى يېزىشتىكى مەقسىتىم ئۆتكەنكىلەرنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ياخشى خىسلەتلىرى ۋە مېنىڭدەكلەرنىڭ دۇئاگۇيلۇقى، ئۇلۇس (خەلق) ئارا يادىكار قالسۇن دېمەكتۇر»[1]. مانا بۇ ھەقىقىي ئىنسانغا خاس كەمتەر، ئەمما ساپ - تازا قەلبىنىڭ ماھىيەتلىك ساداسى.

تارىخچىغا يۇقىرىقى تارىخنى يېزىشقا ئىلھام بەرگەن، تۇرتكە بولغان ئاللا يارى كىم؟ بۇ ئادەم بۇ كىتابتا ئىككى جايدا ئۇچرايدۇ. «ھىجرىيە 1000 - يىلى ئابلاخان بىر قېتىم‌يۇرۇش قىلىپ سىرىق قول (پامىر) دىن ئۆتۈپ قايتىپ كەلدى...، قارا كۆچۈك بەگ (قىرغىز) قېچىپ كەتتى، لېكىن ساتىم بەگ ھېچقانداق گۇناھ قىلمىغان بولسىمۇ، ئابلاخان ساتىمدىن گۇمانلىنىپ، ساتىم بەگ باشلىق قىرغىزنى قىرغىن قىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاللا يارى 23 ياشتا بولۇپ، بىر تۇركۇم 10 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، قېچىپ كەتتى. ئابلاخان شاھىياز باشلىق بىر تۇركۇم ئەسكەرلەرنى ئاللا يارىغا قارشى ئەۋەتتى، ئاللا يارى بەگلەرنى مەغلۇپ قىلدى، ئابدۇللا بەگنىڭ ئارغىمىقىنى ئالتۇن

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») 84 .. 85 - بەتلەر.

ئىگىرى بىلەن، تەڭرى بەگنىڭ ئارغىمىقىنىڭ ھەم ئالتۇن ئىگىرى بىلەن ئاللا يارى ئولجا قىلىپ قېچىپ كەتتى»[1]. بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، ئابدۇللا ئۆلتۈرگەن ساتىم بەگ ئاللا يارىنىڭ ئاتىسى بولۇپ، ئابدۇللابەگنىڭ ناھەقچىلىقىغا قارشى چىققان ئاللا يارى ئابدۇللاخان ھاكىمىيىتى تەركىبىدىكى قىرغىز بەگلىرىدەك قىلىدۇ. ھەقىقەتەن تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، سەئىدىيە خانلىقى باشتىن ئاخىر ئۇيغۇرلارنى مەركەز قىلغان كۆپ مىللەتلىك ھاكىمىيەت ئىدى.

«. . . يولۋاسخان (1668 ـ 1671) قالماقلا كېتىشكە تەييارلاندى، مال ـ مۈلۈك خەزىنىلەرنى تەييارلاپ، ئاتلارغا يۈكلەپ تەييارلاپ تۇرغانىدى. يولۋاسخان چىققۇچە، ئاللايارى بەگ باشلىق بىر مۇنچە باشباشتاق قىرغىزلار خەزىنىنى بۇلاپ كەتتى»[2]. دېمەك، بۇ جايدىمۇ قىرغىز ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئاللايارىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى توغرىسىدا موللا مىرسالىھ قەشقىرى يازغان «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابتا مەلۇمات بېرىلمىدۇ: «. . . مۇھەممەت ئىمىن خان شېھىت بولۇپ بىر يېرىم يىلدىن كېيىن ئۇلۇغ خوجام ۋاپات بولدىلەر (ئاپاق خوجىنى دېمەكچى، ۋاپاتى 1694 ـ يىلى. ئاپتور)، خاجەمدىن كېيىن سەككىز ئاي كېيىن كىچىك خوجامنى قالماق ئۆلتۈردى. خاندىن كېيىن ئىككى خوجام ئىككى يىل ۋە ئىككى ئاي جاھاندارچىلىق قىلدىلەر. خانىم ئوغلى پادىشاھ خوجە مەملىكەتكە مۇتەسسەررىف بولدىلەر. ئاللايارى بەگ ھاكىم ئىدى. قاچىپ چىقتى. كەينىدىن بەگلەر بارىپ ئەجەپ ئاسان تۇتۇپ كەلدىلەر». ئاقباشخان ھەزرەت باباخانىنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئىدى. تۇرپان بەگلىرى، يەركەنت بەگلىرى يىغىلىپ، ئابائى كىرامىلارنىڭ ئورنىدا خان كۆتەردىلەر. كاشغارغا چېرىك

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») 114 .. 115 ـ بەتلەر.
② يۇقىرىقى كىتاب 120 ـ بەت.

ئاتلاندىلار، ئارزۇ مۇھەممەت بەگ باشلىق قىپچاقلار خانغا كەلدى، ياڭىھىسارنى زوردا ئالىپ، خوتەن بەردى ياساۋۇل بىلەن قاسىم خاجەنى قەتل قىلدىلەر، ئاندىن كاشغارغا باردىلەر. دەريايى لەشكەربىلە تىنىڭ بەگ، سارىقبەگ قاچىپ چىقتىلەر. كاشغارنى ھەم ئالدىلەر. خاجە مەخسۇت خاجەنى، مۇبارەك شاھ بەگنى يۇرتقا بەردىلەر، كاشغار يۇرتى كېسەك سالىپ ئۆلتۈردىلەر. بىر قىرغىز تىنى بەگ بىلەن سارىق بەگنى تۇتۇپ كەلدى. تىنى بەگنى ئاللايارى بەگنىڭ ئوغلانلىرىغا بەردىلەر، ئۇلار ئۆلتۈردى. سارىق بەگنى يۇرت قەتل قىلدى. ئاخوند موللا فەزلوللا ھاكىمى يەركەند بولدى»[1]. دېمەك، ئاللايارى سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرى جۇڭغارلار شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، خائىن ئاپاق خوجا قورچاق خانلىققا تىكلەنگەن دەۋردىمۇ يەركەن ھاكىمى بولۇپ، خەلق تەرەپتە تۇرۇپ جۇڭغار ئىستىبدادىتى، قورچاق ئاپاق خوجا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەش قىلىپ قۇربان بولغان، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك ھەم ھەربىي، ھەم سىياسىئون ئىكەنلىكىنى يۇقىرىقى پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ. ئۆز دەۋرىگە لايىق تارىخنىڭ دىلىنى چۈشەنگەن بۇ ئىنسان ئۆز زامانىسىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق ئادىمى بولغان شاھ ماخمۇت بىن پازىلغا خەلقنىڭ بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئىستىبدادىغا، ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى گۈلخان بولۇپ يانغان قانلىق كۈرەشلىرىنى كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ئۇقتۇرۇش ئۈچۈن تەجرىبە - ساۋاق، مەدەنىيەت يادىكارلىقى سۈپىتىدە قالدۇرۇشنى جىكىلىگەن، تاپىلىغان، مەسلىھەت بەرگەنلىكى 1694 - 1695 - يىللارغا توغرا كەلسە كېرەك، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەدىب شاھ ماخمۇت بىن جوراسنىڭ «. . . ئەمما مېنىڭ

---

① موللا مىر سالىھ قەشقەرى «چىڭگىزنامە»، 177 - 178 - بەتلەر.

كۆڭلۈمگە شۇنداق كەلدىكى، مىرزا ھەيدەر ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئىسمىغا بېغىشلاپ «تارىخى رەشىدى» دېگەن تارىخنى يېزىپتۇ ۋە ئۇنىڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن باشلاپ ئابدۇرىشىتخاننىڭ دەۋرىگىچە بولغان دەۋر ۋە پادىشاھلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋەقەلىرى ھايان قىلىنىپتۇ. ئابدۇرىشىتخاندىن كېيىن ھەزرىتى مۇھەممەت ئىمىن خانىنىڭ دەۋرىگىچە ھېچ كىشى تارىخ يازماپتۇ. . . بۇ تارىخنى. . . تارىخ كىتابلارنىڭ مەزمۇنى ۋە ئىشەنچلىك ئادەملەرنىڭ بايانىغا ئاساسلىنىپ، يېزىپ چىقتىم. . . [1] »
دېگەن سۆزلىرى ئۇنىڭ ئەسىرىگە باھا بېرىشتە ناھايىتى زور دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى بۇ سۆزلەر ناھايىتى سەمىمىي، رېئال ئىپادىلىغان، ئەدىب ۋە تارىخچىنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىنى ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن ئاپتورلارنىڭ شۇ دەۋرلەر توغرىسىدا يازغان ئەسەرلىرىنى خىلىلا پۇختا ئۆگەنگەندىن كېيىن ۋە ئۆز دەۋرىنى خىلىلا چوڭقۇر ئۆگەنگەندىن كېيىن چىقارغان خۇلاسىسى دېيىش مۇمكىن.
ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيىتى تارىخىنى ئۆگىنىشتە، مەيلى غەربتە، مەيلى شەرقتە بولسۇن، ئۇلۇغ رۇس ئالىمى بارتولىد (Bartolid) ئەسەرلىرىنى ھەقىقەتەن ئەڭ نوپۇزلۇق ئەسەر دېيىش مۇمكىن. بارتولد ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى، بولۇپمۇ روسىيە قىسمىدىكى خەلقلەر تارىخىنى بىر قەدەر مۇكەممەل يورۇتۇپ بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما شەرقىي قىسمىدىكى، بولۇپمۇ شىنجاڭ قىسمىدىكى خەلقلەر تارىخىنى يورۇتۇپ بېرەلمىگەن. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئىپتقان رادىلوۋمۇ، س. مالوۋمۇ شىنجاڭنىڭ سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرى توغرىسىدا ھېچ نەرسە ئىپتالمىغان، كېيىنكى يىللاردا ئۇيغۇر تارىخى

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») 84 .. 85 ـ بەتلەر.

توغرۇلۇق ناھايىتى قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان دوكتور تېخىنوۋ، ئا. گ. ماليا‌ۋكىنلارمۇ ئوخشاشلا شىنجاڭنىڭ سەئىدىيە خاندانلىقى ھەققىدە سىستېمىلىق، كونكرېت پىكىر ئېيتالمغىنى يوق. بۇنداق ئەھۋال تۈرك، ياپون تارىخچىلىرى، پارس، ئەرەب تارىخچىلىرى، ھەتتا ئېلىمىز خەنزۇ تارىخچىلىرى ئۇچۇنمۇ ئورتاق بىر ھالەتتۇر.

مەنبەشۇناسلىق نۇقتىئىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، ھازىرغىچە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنى چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن XVII ئەسىرگىچە بولغان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تارىخىنى، بىر - بىرىگە ئۇلاپ، بىر - بىرىنى تولۇقلاپ ئەكس ئەتتۇرەلەيدىغان ئۇچ مۇھىم ئەسەر بار: ئۇنىڭ بىرى، مىرزا ھەيدەر دوغلاد قەشقىرى يازغان «تارىخى رەشىدى»، بولۇپ ئۇ شىنجاڭنى مەركەز قىلغان ھالدا خۇددى شاھ ماخمۇت بىن پازىل ئېيتقاندەك، تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن تارتىپ ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ھاكىمىيەتكە چىققان دەۋرىگىچە بولغان شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا يۈز بەرگەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تارىخىنى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. ئىككىنچىسى، ئەدىب، تارىخچى شاھ ماخمۇت ئۆز ئەسىرىنى يېزىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتقاندەك (گەرچە ئەسىرىنى كىمدانلار دەۋرىدىن باشلىسىمۇ) شىنجاڭ ئۇيغۇرلار سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى خانى مۇھەممەت ئىمىن باھادىرخانغىچە بولغان دەۋرنى يورۇتۇپ بەرسە، ئەمدى موللا مىر سالىھ قەشقەرى يازغان «چىڭگىزنامە» (گەرچە

ئەسىرىنى چىڭگىزخان دەۋرىدىن باشلىسىمۇ) دە «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دە كەم قالغان شىنجاڭ تارىخىدىكى مۇھىم سەھىپىلەرنىڭ بىر قىسمى بولغان خوجىلار ۋە جۇڭغار دەۋرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. بۇ كىيىنكى ئىككى ئاپتور ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ باش قىسمىدا كۆپ ئورۇنلاردا «تارىخى رەشىدى» نى تەكرارلىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاخىرىنى مۇشۇ كۈنگىچە تولدۇرالماي ئاق كېلىۋاتقان ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىن جۇڭغارلار دەۋرىگىچە بولغان دەۋر بىلەن تۇتاشتۇرۇپ، تارىخ ئالدىدا، ئەۋلادلار ئالدىدا ئەڭ شەرەپلىك ۋەزىپىنى بېجىرگىنى ئۈچۈن خەلق قەلبىدە ياشاپ ئۆلۈغلىنىپ كەلمەكتە. بۇ سىمالار ئۆزلىرى يارىتقان تارىخنىڭ ھۆكمى بىلەن مەڭگۈ شۇنداق بولۇپ قالغۇسىدۇر. بۇ ئۈچ ئەسەر شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى، مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆگىنىشتە ناھايىتى زور تارىخى ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

بۇ ئۈچ ئەسەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ ئەسەرلەر ئاپتورلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەنقىدىي ھالدا چوڭقۇر ئۆگەنگەنلىكىدىن ئۆز جەمئىيىتىنى، ئۇ جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن ئىلىم - پەن ئۇتۇقلىرىنى سىنچىلاپ ئۆگەنگەندىن ۋە ئۆزلىرى شۇ دەۋرنىڭ شاھىت - گۇۋاھچىلىرى بولغاندىن تاشقىرى، ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن چوڭ - چوڭ ۋەقەلەرگە بىۋاستە قاتناشقانلىقى ياكى قاتناشقان ئادەملەر ئارقىلىق بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن يازغان ئەسەرلىرى تەبىئىي ھالدا چوڭقۇر رېئاللىق، چىن تارىخىيلىققا

ئىگە بولغان ھەم ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ئاشۇرغان.

بايان قىلىش ئۇسۇلى ھەم تىل جەھەتتىن ئالغاندا، تارىخ بىلەن ئەدەبىي نەسرىي ئەسەرلىرىنىڭ چەك - چېگرىسى تېخى ئايرىلمىغان بۇ دەۋردە بۇ ئەسەرلەر ھەم تارىخ، ھەم سىياسىي ئوبزور خاراكتېرلىك بەدىئىي ئەسەر تۈسىنى ئالغان.

«تارىخى رەشىدى» («زەيلى») نىڭ مەزمۇن دائىرىسى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

شاھ ماخمۇت بىن پازىل جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دېگەن ئەسىرى ۋە بىزنىڭ قولىمىزدا بولمىغان باشقا ئەسەرلىرى شەرق ۋە غەربتە بولسۇن، شەرقشۇناسلار، تۈركولوگلار ئۇچۇن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىنى، مەدەنىيىتىنى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆچمەس ئىزلار ۋە باي مەدەنىيەت يادىكارلىقلار قالدۇرغان سەئىدىيە خانىدانلىقى دەۋرىنى ئۆگىنىشتە چوڭ مەنبە بولۇپ، خىزمەت قىلماقتا.

شاھ ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراس - يەنى پازىل مىرزىنىڭ ئوغلى. «جوراس» قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنى شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئەدەبىي تەخەللۇس تەرىقىسىدە ئىشلەتكەن. «جوراس» قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئېتنىك تەركىبىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ دەۋرنىڭ سىياسىي ھاياتىدا زور رول ئوينىغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچلۈك قەبىلىلىرىدىن بىرى بولسا كېرەك. ئۇ بۇ مەسىلىنى ئۆز كىتابى «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «جاھاننىڭ شاھى چىڭگىزخان خىتاي پادىشاھلىقىنى ئېلىپ، خىتاي مەملىكىتىنى ئۆزىگە

بېقىنىدۇردى، جوراس قەبىلىسىنىڭ باشلىقى جامۇ قەساخان چىڭگىزخانغا قارشىلىق كۆرسەتسەپ، كۆپ قەبىلىلەرنى توپلاپ، ئۇلۇغ قاغان چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇش قىلدى. چىڭگىزخان غالىبىيەتكە ئېرىشىپ، دەسلەپكى ئىككى نۆۋەتلىك ئۇرۇشتا جامۇقەساخان قولغا چۈشۈپ، قويۇپ بېرىلگەنىدى. ئۇچىنچى نۆۋەت يەنە قولغا چۈشتى، بۇ قېتىم جامۇقەساخاننى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ خەلقى ناھايىتى كۆپ ئىدى. لېكىن چىڭگىزخان ئۇلارنى پاراكەندە قىلىپ، ئىككى ئىنىسى قىسار بىلەن ئوتتۇرىكىن نويانغا ۋە ئوغلى چاغاتاي خانغا ئۇ خەلقنى تەقسىم قىلىپ بەردى»[1] دېگىنىدە، ئۆز قەبىلىسىنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى تىز پۈكمەي كۆرەش قىلىش، جاسارەتلىك، قەھرىمانلىق روھى بىلەن پەخىرلىنىش روھى كىشىگە زور ئېستېتىك ۋە دىداكتىك روھ بېغىشلايدۇ.

كىتابتا شىنجاڭنى مەركەز قىلغان ھالدا، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى چۆرىدىگەن ھالدا XIII ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە يۈز بەرگەن سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھايات تارىخى يىل تەرتىپى بويىچە بايان قىلىنىدۇ.

كىدانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۆرىسى يىلوئاشىن — گورخان رەھبەرلىكىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرىشى ۋە موڭغۇل دالاسىدا چىڭگىزخانىنىڭ باش كۆتۈرۈشى، چىڭگىز زەربىسىدىن ۋەيران بولغان نايمان خانى ناغاي خانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈكنىڭ قېچىپ كىرىپ گورخانغا قوشۇلۇشى، كېيىن خائىنلارچە خارازىم شاھ مۇھەممەت بىلەن بىرلىشىپ گورخاننى يوقىتىپ، گورخان تەررىتورىيىسى يەتتە سۇ، شىنجاڭنى قالايمىقان قىلىشى، كېيىن چىڭگىزخانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتىپ كىرىشى ۋە چىڭگىز باشلىق ئۇنىڭ ئوغۇللىرى جوجى، چاغاتاي،

---

(1) «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 3 ـ، 4 ـ بەتلەر.

ئوگداي، تولى خانلارنىڭ ھەربىي تاجاۋۇزچىلىق بىلەن ئىگىلىگەن جايلىرى، ئۇلارنىڭ نەسەپنامىسى، چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان ھىلاكوخان، مۇبارەك شاھ، بوراخان، سوقاراخان، بوراقخان (سۇلتان غىياسىدىن)، داۋاخان (داۋاجىخان)، كىپەك خان، ئىلچى دارى خان، داۋاتمۇخان، تەرمەشىرىن خان، تۇغلۇق تۆمۇرخان، ئىسەن بۇقاخان، مۇھەممەتخان، شىرمۇھەممەتخان، ئۇۋەيسىخان، سولتان يۇنۇسخان قاتارلىقلار يىل تەرتىپى بويىچە قىسقىچە تونۇشتۇرۇلىدۇ ۋە چىڭگىزخان ئۆلۈمى ئالدىدا ئوغۇللىرىغا سۆيۈرغال قىلغان يەرلەرنىڭ چېگرىلىرى، چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمى ۋە قەبرىسى توغرىسىدا ئىخچام چۈشەنچىلەر بېرىلىدۇ. يۇقىرىقى ئۇزۇن تارىخنى تارىخى رېئاللىققا ئۇيغۇن ئىخچام بايان قىلالىشى ئۈنىڭ ئاشۇ دەۋر تارىخى مەنبەلىرىنى خېلىلا پىششىق ئۆگەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەدىب ۋە تارىخچى ئۆز كىتابىدا ئىنسانىيەتكە تۆھپە يارىتىشتا ئاڭلىق - ئاقىلانە ئىش قىلىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا يورۇتۇلغان تەرەپلەرگە ئەمەس، بەلكى تېخى يورۇتۇلمىغان، قاراڭغۇ تەرەپلەرگە ئاساسىي كۈچنى بۆلىدۇ.

ئاساسىي دىققەت مەركىزىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان غەرب ۋە شەرق تارىخچىلىرى ۋە شەرقشۇناسلىرى تەرىپىدىن تېخى يورۇتۇلمىغان شىنجاڭدا 170 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ چوڭ سىياسىي كۈچكە ئايلانغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشكە قارىتىدۇ. ئۇ سەئىدخانىنىڭ بېشىدىن قانداق سەرگۈزەشتىلەرنى ئۆتكۈزۈپ، شىنجاڭدا ئەڭ ۋەھشىي ئىستىبدادتا ئايلانغان ئاباباكرىدىن

هاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ سەئىدىيە خاندانلىقىنى بەرپا قىلىپ، شىنجاڭدا قانۇنغا ئاساسلانغان مەركەزلەشكەن فېئودالليق هاكىمىيەتنى قۇرۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمىنىمۇ ئۆزىگە قارىتىپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا يېگانە هۆكۈمران سىياسىي كۈچكە ئايلاندۇرغان جەريانىنى، سەئىدخانىنىڭ ئىنسانغا خاس ئالىيجاناب پەزىلىتى، ئىنسانپەرۋەر، مەدەنىيەتپەرۋەر خىسلەتلىرىنى، تۇغۇلغان، گۈللەنگەن جەمئىيەت مەدەنىيەت مەنزىرىسىنى ۋە سەئىدخانىنىڭ شەخسىي بەدىئىي ئىجادىيەت پاكىتلىرىنى، سەئىدخان ۋاپاتىدىن كېيىن ئابدۇرىشىتخان هاكىمىيەتكە چىقىش ئارىلىقىدىكى دەهشەتلىك هاكىمىيەت كۈرىشى سىياسىي ئاتموسفېراسىنى، بۇ جەريانىدىكى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ جاسارىتى ۋە ئەقىل كۈچىنى هەم ئابدۇرىشىتخان هاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىن ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئىچكى - تاشقى كۈچلەرگە زەربە بېرىپ، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت بىرلىكىنى ساقلاپ جەمئىيەتنى گۈللەندۈرگەن جاسارەتلىك پائالىيەتلىرىنى، ئابدۇرىشىتخانىنىڭ شەخسىي پەزىلىتىگە، ئىجادىيىتىگە دائىر بىر قاتار مەسىلەرنى «تارىخى رەشىدى» گە قارىغاندا تار دائىرىدە ئەكس ئەتتۈرسىمۇ، ئەمما رېئال چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن دېيىشكە بولىدۇ.

ئەدىب هەم تارىخچى شاھ ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراسنىڭ ئەڭ مۇهىم تارىخى تۆھپىسىنىڭ بىرى شۇ جايدىكى، بۇ دەۋردىكى بىردىنبىر ئەڭ نوپۇزلۇق ئەسەر مىرزا هەيدەر دوغلاتنىڭ «تارىخى رەشىدى» سىدە ئەكس ئەتمىگەن، ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئۇلگۈرمىگەن ئابدۇرىشىتخانىنىڭ تەخت ۋارىسى بولغان ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىمخاندىن (1570 - 1580) سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى مۇهەممەت ئىمىن باھادىرخان (ۋاپاتى 1679 - يىلى) غىچە بولغان جەريانىدا ئۆتكەن

سەئىدخان ئەۋلادلىرى قۇرايش سۇلتان[1]، ئابلىتىپخان (خەلق ئىچىدە ئاپپاق خان دەپىلىدۇ)، ئەخمەتخان، مۇھەممەتخان، ماخمۇتخان (قىلىچ خان)، ئابدۇرىيىمخان (پولاتخان)، ئابدۇللاخان، يولۋاسخان، ئىسمايىلخان، مۇھەممەت ئىمىن باھادىرخانلارنىڭ ناھايىتى مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن سەئىدىيە خاندانلىقىدىكى ھاكىمىيەت كۈرىشىدىكى ئىجابىي، سەلبىي پائالىيەتلىرى كونكرېت، رېئال، چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلىدۇ. كىتابنىڭ بۇ قىسمىنى ئوقۇغاندا كىشىدە تۇغۇلىدىغان شۇنداق قۇدرەتلىك سەئىدىيە خاندانلىقى نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئېچىنىشلىق سىياسىي تراگېدىيىگە دۇچ كېلىپ بەربات بولدى، دېگەن سوئال كىتابتا كونكرېت ۋەقەلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن قارىغاندا، تارىخى تەرەققىياتنىڭ مۇشۇ باسقۇچى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يورۇتۇلماي كەلگەنىدى. ئاپتور مانا مۇشۇ بىر ئەسىردىن ئوشۇق تارىخى جەريانىنى كونكرېت پاكىتلار بىلەن يورۇتۇپ بەرگىنى ئۈچۈنمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ئالاھىدە پەخىرلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

مەيلى تارىخچى، مەيلى يازغۇچى بولسۇن، ئۆزى يېزىۋاتقان ۋەقەلىككە ئۆز پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. يازغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئەسىرى ئۈچۈن تاللاپ ئېلىنغان سۈژېت (ۋەقەلىك) يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك تەپەككۇر غەلۋىرىدىن ئۆتمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. ئەدىب ھەم شائىر، تارىخچى شاھ ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراسنىڭ «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») ناملىق ئەسىرى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا تارىخى داستانلارغىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. يېزىلىش ئۇسلۇبىدىن ئېيتقاندا شەرق داستانچىلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ،

---

① «چىڭگىزنامە»دە قەرشى سۇلتان دەپىلگەن.

ۋەقەلىكنى نەسرىي يول بىلەن بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى، كۆز قارىشىنى ماقال - تەمسىللەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر ياكى شېئىر بىلەن ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: مۇڭغۇل دالاسىدا چىڭگىز تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان نايمان خانىنىڭ ئوغلى كۈچلۈك يەتتە سۇدا دەسلەپتە كىدان خانى گورخاندىن پاناھ تېپىپ، كېيىن خارازىم شاھ مۇھەممەت بىلەن خائىنلارچە تىل بىرىكتۈرۈپ، گورخاندىن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ، شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ، شىنجاڭدا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، خوتەن خەلقىنى بۇددا دىنىغا كىرىشكە زورلاپ، قارشىلىق كۆرسەتكەن ھەزرىتى ئالاۋىدىن باشلىق ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق ئۆلىمانى ۋەھشىيلەرچە قىرغىن قىلدۇ، ئاقىۋەت، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن چىڭگىزخانىنىڭ قوماندانى چىتە نويان تەرىپىدىن سېرىق قولدا ھالاك قىلىنىدۇ. ئاپتور مۇشۇ ۋەقەلىكنى بايان قىلىپ، كۈچلۈك توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى «ھەر كىم زۇلۇم قىلسا، دەۋلىتى زاۋال تاپار» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز ئارقىلىق كۈچلۈكنىڭ جىنايى قىلمىشىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە توغرا يەكۈن چىقىرىدۇ.

شائىر ئابدۇرىشىتخان ئاغزىدىن ئوغلى ئابدۇكېرىمخاننى ئاقسۇنىڭ ئومۇمىي ۋالىيلىقىغا سايلاپ ماڭغۇزۇش ئالدىدا بېرىلگەن:

پەدەر كوش پادىشاھىي رانە شايەت،
ئەگەر شايەت بەجوز شەشى مەھناپايات.

(تەرجىمىسى: ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈچى پادىشاھلىققا لايىق ئەمەستۇر. ئەگەر مۇڭۇپپەقىيەت قازانسىمۇ، ئالتە ئايدىن ئۇزۇن ياشىمايدۇ.) دېگەن ئىككى مىسرا شېئىر ئۇنىڭغا نەسىھەت

تەرىقىسىدە بىر بلگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما بۇ سۆزنىڭ تېگىدە ئۆتمۈش تارىخى ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، خاندانلىقنىڭ كىلەچىكىگە قاراتقان بىر بېشارەت ھېكمىتى ياتىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىشتا ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى يۈقىرىقى ئۇسۇلنى قوللانغانىدى. ئۇلۇغبەگ زامانىسىدە ماۋۇرا ئۇننەھىردە سوپىلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىۋالغان چوڭ ئىشان ئەبەيدۇللا ئەقرار ئۇلۇغبەگدىن سىياسىي ھوقۇقنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلىتىپخانىنىڭ قولى بىلەن ئۇلۇغبەگنى ئۆلتۈرگۈزۈپ، ئوغلى تەختكە چىققاندىن كېيىن «ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن ئوغۇلغا تەخت راۋا بولمايدۇ» دېگەن «شەرىئەت ھۆكۈمى»نى چىقىرىپ، پۈتۈن ماۋۇرا ئۇننەھرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالغانىدى.

فېئودالىزمنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولۇپ قالغان ۋە بارغانسېرى يۈقىرى. ئۆرلەۋاتقان سوفىزم ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىمۇ ئوبدانلا ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىپ ئالغانىدى. خاندانلىقنىڭ مانا شۇنداق سىياسىي، ئىجتىمائىي ئاتموسفېراسىدىن ئۇلۇغبەگ تەقدىرىنىڭ تراگېدىيىسى پۈراپ تۇراتتى. شۇڭا ئابدۇرىشىتخان ئاغزىدىن چىققان يۈقىرىقى ئىككى مىسرا شېئىرىنى خاندانلىقنىڭ كېلەچىكىگە بىر بېشارەت، خانزادە، شاھزادىلارغە بىر ئاگاھلاندۇرۇش ئىدى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شاھ ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراسنىڭ بۇ ئەسىرى تارىخ بىلەن ئەدەبىياتنى بىر گەۋدە قىلىپ يۈغۇرۇلغان رېئالىست ئەسەر بولغىنى ئۈچۈن تەبىئىي خاھىشچانلىققا (تېندېنسىيىلىككە) ئىگە. خاھىشچانلىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھايات ھادىسىلىرىگە ۋە كىشىلەرگە ئاپتورنىڭ بولغان مۇناسىۋىتىدۇر. بۇ مۇناسىۋەتلەر

ئىجتىمائىي ياكى سەلبىي بولۇشى مۇمكىن، مۇنداق خاھىشچانلىق ھاياتنى ھەققانىي تەسۋىرلەش بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

ف. ئېنگېلىسنىڭ 1889 - يىل 26 - نويابىردا يازغۇچى مىننىاكائوتسكايانا يازغان خېتىدە بىز تۆۋەندىكى قۇرلارنى كۆرىمىز: «مەن خاھىشچانلىق شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىگە ھەرگىز قارشى ئەمەسمەن. تراگېدىيىنىڭ ئاتىسى بولغان ئېسخىل ۋە كومېدىيىنىڭ ئاتىسى بولغان ئاريستوفان ئىككىلىسىنىڭ ھەم خاھىشچانلىقىغا ئىگە شائىرلار ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، دانتى بىلەن سېرۋانتېس ھەم خۇددى شۇنداق. شىللېر يازغان «ماكىر ۋە مۇھەببەت»، ناملىق ئەسەرنىڭ ئەڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىكى، بۇ ئەسەر سىياسىي خاھىشچانلىقىغا ئىگە بىرىنچى نېمىس دراممىسىدۇر. ناھايىتى ياخشى رومانلار يازغان ھازىرقى زامان رۇس ۋە نورۋېگىيىلىك يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى باشتىن ئاخىر خاھىشچانلىقىغا ئىگە يازغۇچىلاردۇر»؛ «خاھىشچانلىق ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان ۋەزىيەتتىن ۋە ۋەقەلىكتىن ئۆز - ئۆزىدىن كېلىپ چىقىشى لازىم، ئەسەردە بۇنى ئالاھىدە ئۇقتۇرۇش شەرت ئەمەس، يازغۇچى ئۆز ئەسىرىدە تەسۋىرلەنگەن ئىجتىمائىي كونفلىكتنىڭ كېلەچەكتە قانداق ھەل بولۇشىنى ئوقۇغۇچىغا تەييار ھالدا بېرىشكە مەجبۇر ئەمەس»[1].

ئەسىرده سوتسىيالىستىك رومان يازغۇچىلار، بۇرژۇئا ئوپتىمىزمىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، بۇرژۇئا تۇزۇمى «مەڭگۈلۈك» دېگەن سەپسەتىنى بەربات قىلىپ، سوتسىيالىستىك تاڭنىڭ سۈبھىسىدىن دېرەك بېرىشكەنىدى. بۇنى ف. ئېنگېلس «شېئىرىي ئادالەت»[2] دېگەنىدى، يۇقىرىقى كلاسسىك تەرىپنى ماخمۇت جوراس ئەسىرىگىمۇ تەتبىق

---

[1] ئەينى زاماندا ئەدەبىي ئەسەر (ئەسىرمۇ، شېئىرمۇ) شېئىرىيەت دەپ ئاتىلاتتى.
[2] ف. ئېنگېلس، ك. ماركس «مۇقەددەس ئائىلە»، 1 - توم، 332 - بەت.

قىلىش ھەققىتكە تامامەن ئۇيغۇندۇر.

شاھ ماخمۇت جوراستىكى «خاھىشچانلىق» نىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ رېئاللىققا ئەڭ سادىق بولۇپ، تەسۋىرلىشى نەتىجىسىدە ئەسەرنىڭ ئوبېيېكتىپ ئىدىيىسى سۇپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ.

مەسىلەن: قەشقەرنىڭ باش ۋالىيسى ئىبراھىم سۇلتان (ئابدۇرىشىتخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلى مەشھۇر سوپى سۇلتان) نىڭ قارا قورساق زالىم ھۆكۈمدارلىقىنى مىرزا مىرەك ئاغزىدىن «دىلىڭغۇ كور ئىدى، كۆزۈڭمۇ كور بولسۇن» دېگەن ئافورزىمىنى بەرگىنىدە، فېئودالىزمنى ساتىرا قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ.

ياكى: قارىسام كۆرۈنمەيدۇ دۇنيانىڭ ئۇچى،
بۇ دۇنيا بىر كونا رابات بىز يول ئۆتكۈنچى.

ياكى: سېنىڭ ئېتىڭ بۇراق[1] ئىگىرىڭ گەۋھەر،
مەغرۇر بولما ئۇنىڭغا ئەقلىڭ بولسا گەر.
بۇگۈن سۇنسا پىيالە،
ئەرتە كوزا سۇنار.

دېگەن كۆپلېتلارمۇ ھەل قىلغىلى بولمايدىغان ئىچكى زىددىيەتكە تولغان فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ تەۋرەپ تۇرغان چىرىك ئۇلىنىڭ ئىنسان تەپەككۇرىدىكى ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ ئىدىيە شائىرنىڭ ئابدۇكېرىمخانىنىڭ سۇيىقەست بىلەن ئېچىنىشلىق ھالاكىتىگە بېغىشلانغان «پىش ئەمەس» رادىپلىق بۇ شېئىردا تېخىمۇ ئوچۇق ئىپادىلىنىدۇ:

---

① بۇراق - جەننەتتىن چىققان ئۇچار ئات.

دۇنياغا بەرمە كۆڭۈل نا مېھرىبانى پىش ئەمەس[1]،
بىر راباتى[2] كوھىندۇر بىزگە راۋانى[3] پىش ئەمەس.
تەڭرىلىك دەۋاسى قىلدى نەمرۇد[4] قەتل ئەتكۈچى[5]،
پىشەئى زارو زەئىپ ناتىۋانى پىش ئەمەس.
سەلتەنەت ئەھلىگە لازىم ۋە ئام[6] پىكرىنى يېمەك،
بىر ئېغىل قويدۇر ئولۇس[7] شاھلار شوببانى[8] پىش ئەمەس.

بۇ بىر پارچە شېئىردا ھەل قىلىپ تۇغەتكىلى بولمايدىغان، ئىچكى زىددىيەتكە تولغان توقۇنۇشتىن ھاسىل بولغان، فېئودال خانلىرىنىڭ تەخت - مەنپەئەت تالىشىشىدىن تۇغۇلغان پاجىئەلىك مەنزىرىسى ئاستىدىكى خەلقنىڭ بۇ مەسىلىگە نىسبەتەن ناھايىتى كۆچلۈك دىداكتىك پىكرى ئەكس ئەتكەن.

ئابدۇرىشىتخانىنىڭ يەتتىنچى ئوغلى قۇرايىش سۇلتان (1580 1582) («چىڭگىزنامە» دە قەرشى سۇلتان دېيىلگەن، ئابدۇرىشىتخانىنىڭ باشقا خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇللىرىدىن بىرى) ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىمخان (خەلق ئىچىدە ئادىل خان دەپ نام ئالغان) نى ئوبولمانى باشلىق ياماق كىشىلەرنى ئۈيۇشتۇرۇپ، سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. ئابدۇكېرىمخان تەرەپدارى بولغان شۇ زامانىنىڭ بىر بۆلۈم ئىلغار كىشىلىرى ئابدۇكېرىمخانىنىڭ «يۇسۇپ سۇپەت» چىرايلىق ئوغلى ئابدۇلىتىپخان (كىشىلەر ئىچىدە ئاپپاقخان دېيىلىدۇ، بۇ چاغدا 14 ياشتا ئىدى) نى ئابدۇكېرىمخانىنىڭ تەختى ۋارىسى دەپ

---

① دۇنيانىڭ مېھرىبانلىقى ھەمىشە بولىۋەرمەيدۇ.
② راباتى - پول ئۆتكۈچىلەر قونۇپ ئۆتىدىغان دەك - لەڭگەر.
③ راۋانى - داۋاملىق بولۇش.
④ نەمرۇد - ئەرەب ئەپسانىلىرىدىكى خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغۇچى شەخس.
⑤ قەتل ئەتكۈچى - خەلقنى قىرىپ ئۆلتۈرگۈچى.
⑥ ئام - ئومۇمىي خەلق.
⑦ ئولۇس - خەلق.
⑧ شوببان - قوينچى، پادىچى.

تونۇپ، قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، قۇرايىش سۇلتان بىلەن نىغمۇ تىغ ئېلىشىپ، قۇرايىش سۇلتاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. شۇ جەمئىيەت نۇقتىسىنەزىرى بىلەن ئېيتقاندا، ھەققانىيلىق ئابدۇلىتىپخان (ئاپپاقخان) تەرەپتە ئىدى. ئابدۇلىتىپخاننىڭ تەختكە چىققانلىقىنى خەلق تەبرىكلەپ مۇنۇ شېئىرنى ئوقۇيدۇ:

شاھ ساڭا ھەق تاباردەك بولسۇن،
ئەل ئۆزرە ئىزنىڭ تاج تارىك بولسۇن.
لۇتىپ ئەتتى خۇدا بەردى ساڭا تىنىق ئىلە بەخت،
بۇ بەخت ئىلە تەختىڭىز مۇبارەك بولسۇن[1].

خەلقە ھەمنەپەس شائىر خەلق ئاۋازىغا مۇناداق جور بولىدۇ:

ھەق ئەزىز ئەتكەن كىشىنى خار ئېتەلمەس ھېچ كىشى،
كىمنى ئۇ خار ئەيلىسە ھەر يەردە بولسا خار كىشى[2].

شائىر بۇ جايدا كىشى تەقدىرىنى «ئاللاغا» باغلىسىمۇ، لېكىن ھەقىقەتنى قوغداشتا خەلق تەرەپتە تۇرغانلىقىنى ئىلغار دېيىشكە بولىدۇ:

ئابدۇلىتىپخان ئاتىسىنىڭ تەختىگىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئادالەتلىك بىلەن ئىش يۈرگۈزۈش ياخشى ئىستىلىغىمۇ ۋارىسلىق قىلغانىدى. ئۇ ئۆز كەمچىلىكلىرىنى تۈزىتىشكىمۇ ماھىر ئىدى. ئۇ قارا نىيەت سۇيىقەستچى قۇرايىشخاندىن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ ئۇنى سۈرگۈن قىلغاندا بەزى ياخشى كىشىلەرمۇ بىللە سۈرگۈن قىلىنىپ كەتكەن بولسا كېرەك، سۈرگۈندە يۈرگەن شاھ خوجا ئابدۇرازاق ئوغلى مۇنۇ شېئىرنى

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 74 - بەت.
② «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 74 ـ 75 - بەتلەر.

يېزىپ ئاپپاقخانغا ئەۋەتىدۇ:

بۇلبۇل قەپەسدە ئەسىرۇ، قاغىلار باغدا،
سۇمرۇغ غەرب، كەركەس قۇشى ۋەتەندە.
كېيىكلار ۋەيرانىدا، ئىتلار بىنادا،
ياتلار دوس يولىدا، مەن سەرگەردانلىقتا.

ئاپپاقخان بۇ شېئىرنى تاپشۇرۇپ ئالغان زامان، ئۇنى قايتىپ كەلسۇن دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئەپسۇسكى، ئۇ كىشى يولدا كېسەلگە ئۇچراپ بولۇپ كېتىدۇ. بۇ ئاپپاقخانىنىڭ ئالىيجاناب ئىنسانپەرۋەرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان پاكىتلارنىڭ بىر مىسالىدۇر خالاس. ئابدۇلىتىپخانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئادىل، خەلقچىل ئىشلىرى بىلەن خەلق قەلبىگە سىڭىپ كىرگەنلىكىنى، شائىر ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى:

سەنسىز گۈل ماڭا ئالەم ھەرگىز گۈلۈستان بولمىسۇن،
سەندىن ئۆزگە بۇ كۆڭۈل مۈلكىدە سۇلتان بولمىسۇن.

دەپ مارش ئوقۇيتتى دەپ خاتىرلەيدۇ. شائىر بۇنىڭ يەنە بىر ئىپادىسىگە پاكىت قىلىپ يەرلىك بەگلەر ئاپپاقخانغا ئۆز مەيلىلىرىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ، كوللېكتىپ نامىدىن مۇنۇ شېئىرنى يېزىپ ئەۋەتكەنلىكىنى خاتىرلەيدۇ:

ھەر كوچا - كوي ئارا گاھىدا بىز،
بىر كۆرگىلى زارو موپتىلا بىز.
كەلدى بېشىمىزغا خەسىم مۇھلىك[1] ،

---

① خەسىم مۇھلىك — دۈشمەنلىك ھالاكىتى.

خەسىم ئىلكىدە زارو - بىناۋا بىز.
ئىشقىڭ ئارا زارمەن - كۆيۈكمەن،
ھىجرىڭدا نىگار - دۇئاگۇيمەن.
كۆزدىن نەرى دەپ، بىزنى ئۇنۇتما شاھ،
ھەر قايدىكى، بار دۇئاگۇيۇڭمەن[1].

قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇلدىن بۇگۇرگىچە، مەنسۇرخان دەۋرىدىن (سەئىدخانىڭ ئاكىسى) ۋاسسال خانلىرىگە ئىگە (يالغۇز) خانلىق ئىدى. بۇ تەررىتورىيىگە خانلىق قىلغان ئابدۇرىشىتخانىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇرىيىمخاننى ئاپتور بۇ خان ئۆزىگە ئادالەتنى شوئار قىلغان بولۇپ، زۇلۇم - جەبىرنى يوقاتتى، - دەيدۇ - دە، ئۇنىڭغا مۇنۇ ئىككى مىسرا شېئىرنى بېغىشلايدۇ:

ئوغانىم ئەيلىگەي قەبىرىنى پۇرنۇر[2]،
ئولۇسنى ھەر شاھىنشاھ قىلسا مەمۇر[3].

ئابدۇللاخان دەۋرىدە ئۆتكەن ئەمىر ئوبۇلھاربەگ (ئابدۇللاخان ئەمىرلىرىدىن بىرى) ئىنتايىن قارا نىيەت، سىياسىي كاززاپ ھەم زالىم، ھەم جاللات بىر بەگ بولۇپ، نۇرغۇن ئادىل بەگلەر ۋە ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ. بۇنى ئابدۇللاخان ئاتىسى ئابدۇرىيىمخانىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن قاراشەھەرگە باشلاپ كېلىپ، ئۇ جايدىكى ئىلغار كۇچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 77 .. 78 - بەتلەر.
② پۇرنۇر — نۇرغا پۇركەش.
③ مەمۇر — ئاۋات، گۈللەنگەن.

يوقىتىدۇ. («چىڭگىزنامە»دە بۇ ۋەقە ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ). شائىر بۇ تارىخىي شەخسكە باھا بېرىپ كېلىپ: «بۇنىڭغا لايىق بىر مەسەل تۈركىي خەلقى ئىچىدە مەشھۇردۇر:

ھەركىم قىلۇر ئۆزىگە،
قارا سۇرتەر يۈزىگە.
ئۇستۈن بېقىپ تۈكۈرسە،
يېنىپ چۈشەر يۈزىگە[1].

دېگەن تەمسىلنى كەلتۈرىدۇ.

شائىر مۇھەممەتخان (1582 ـ 1599) نىڭ ئوغلى ئەخمەتخان (1599 ـ 1610) ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان چاغدا، قەشقەر ۋالىيسى تۆمۈر سۇلتان (ئەخمەتخاننىڭ ئوغلى) نىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلانغان خەلق مەرسىيسى ئارقىلىق تۆمۈر سۇلتاننىڭ ماھىيىتىنى ربئاللاشتۇرىدۇ:

پەريادكى، ھىجىر ئايرىدى جانانىمدىن،
ئەپسۇسكى، تەن بولدى جۇدا جانانىمدىن.
بىداد پىراق خانۇ ھاكىمنى بۇزۇپ،
ھەم جانىمدىن ئايرىدى ھەم سۇلتانىمدىن.

شائىر خەلقچىلىق نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ، «زۇلۇم» نىڭ ھاكىمىيەتنىڭ ئۆلۈمىنى بۇزغۇچى ئاپەت ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ.

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 90 ـ بەت.

بولۇر پايەندە مۇلكى پادىشاھنىڭ،
پايەندە داۋاملىق مۇستەھكەم،
ئولۇسنى زۇلۇمدىن كىم - ئەيلىسە ساق.

دەپ يۇقىرىدىكى ھەقىقەتنى ئوبرازلىق گەۋدىلەندۇرىدۇ.
ئابدۇكېرىمخاندىن تارتىپ سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خانى مۇھەممەتئىمىن باتۇرخان (1679 - يىلى ۋاپات بولغان) غىچە بولغان 109 يىل ئىچىدە ئىچكى جەھەتتىن خانلىق تالىشىش ماجىراسى، سىرتقى جەھەتتىن دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزى سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخانلار دەۋرىگە قارىغاندا ھەددىدىن زىيادە نۇرغۇن بولۇپ، خەلق بېشىغا ئىنتايىن دەھشەتلىك بالا - قازالارنى ئېلىپ كەلدى.
بۇنداق ئەھۋال شائىردا مۇنداق ھايات ۋە شاھلارنىڭ كۆز يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدىغان سەلتەنىتى ئېچىنىشلىق، يىرگىنىشلىك بىر ھېسسىياتنى تۇغدۇرغان بولسا كېرەك. شۇڭا ئابدۇللاخان بىلەن ئاقسۇ ۋالىيسى نۇردۇنخان ئارىسىدا بولغان ئۇرۇش ۋە بۇ ئۇرۇشتىكى قىرغىنچىلىقلارنى ئېيتىپ كېلىپ، بۇ ئەھۋالغا مۇنۇ شېئىر لايىقتۇر دەيدۇ:

دۇنيا ئىشى دۇنيا ئۆزى ھېچ ئەرزىمەس،
ئەرەم باغىي سەلتەنەتى ھېچ ئەرزىمەس[1].

ئابدۇللاخاننىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاسخان ئاخىر قەشقەرگە 32 يىل ۋالىي بولغان، پۈتۈن خانلىقنى (1668 - 1671) خان بولغان ئابدۇللاخاندىنمۇ ھوقۇق تارتىۋېلىپ، خەلق تەرىپىدىن خۇلاسە چىقارغاندا شائىر خەلق ھاكىمىيەتنىڭ تۇۋرۇكى ئىكەنلىكى،

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 117 - بەت.

ئۇنىڭ قۇدرىتىنىڭ چەكسىزلىكىنى بەلگىلىك ھالدا چۈشىنىپ يېتىپ، يولۋاسخانىنىڭ ئاخىرقى ھالىغا مۇنۇ شېئىرنى بېغىشلايدۇ:

پوتور① بارغاي شاھىنشاھ دۆلىتىگە،
گەر قىلسا ئولۇسقا زۇلۇم بىدات،
رەئىيەت② بېخ③ ئىرۇر سۇلتان شەجەر كىم④،
شەجەرىخسىز ئىسە ئېلىتەر ئۇنى باد⑤.

بۇلاردىن باشقا بۇ كىتابتا سەئىدخان، رىشتىخانلارنىڭ پۇتۇن شېئىرلىرى ۋە ئايازبېك قۇشچى، ماخمۇتخانىنىڭ قىسمەن شېئىرلىرى ساقلىنىپ قېلىپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىكى كىشىنى ئىنتايىن خۇشال قىلغان ۋەقەدۇر.

كىتابنىڭ ۋەقەلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش شەكلىدىكى بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن بەدئىي ئاممىلار كىتابقا ناھايىتى قويۇق بەدئىي تۇس بېرىپ، شائىرنىڭ شېئىرىيەتتىمۇ خېلىلا پىشىپ يەتكەن قەلەم ئىگىسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بۇندىن باشقا كىتابقا بەدئىي تۇس بېرىدىغان ئاممىلارنىڭ يەنە بىرى، كىتابتا بايان قىلىش ئۇسۇلىدا خېلىلا نۇرغۇن ئورۇنلاردا دىئالوگ، مونولوگلاردىن ئەپلىك پايدىلانغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: خارازىم شاھ مۇھەممەت بىلەن ئوغلى جالالىدىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق دىئالوگ بارىدۇ: «سۇلتان مۇھەممەت خارازىم شاھنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلتان جالالىدىن ئاتىسىغا ئەرز (ئىلتىماس) قىلىپ:

---

① پوتور — نۆقسان، بۇزۇلۇش.
② رەئىيەت — پۇقرا، خەلق.
③ بېخ — بۇ جايدا بىلىنمز مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.
④ شەجەر — دەرەخ.
⑤ باد — شامال.

— ئۇلۇغ ئاتا، سىزنىڭ شۆھرىتىڭىز دۇنياغا تونۇلغان، 21 يىل دۇنيانىڭ يېرىمىغا پادىشاھ بولدىڭىز، بۇ دىنسىز كاپىردىن مۇنداق قېچىپ يۈرىسىز؟ - دېدى، سۇلتان مۇھەممەت خارازىم شاھ:

— ئوغلۇم جالالىدىن، مەن ئاڭلاۋاتقانىنى سىز ئاڭلمايۋاتىسىز، ھەر قاچان ئالدىنقى سەپكە ھازىرلانسام، «ئى كاپىرلار بۇزۇقلارنى ئۆلتۈرۈڭلار!» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلايمەن. بۇ ئاۋازنى ئاڭلاپ كۆڭلۈمگە قورقۇنچ چۈشۈپ كېتىدۇ.

سۇلتان جالالىدىن ئاتىسىغا:

— ئى ئاتا! ماۋۇرا ئۇنىنەھر قولدىن كەتتى، خۇراسان، ئىراق (ئەجەم) قولدىن چىقمىسۇن، شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق قوشۇننى توپلاپ ئىراققا بېرىڭ، ھەربىي ئىختىيارىنى ماڭا بېرىڭ، مەن چىڭگىزخان بىلەن جەڭ قىلاي، - دېدى»[1]. شائىر خارازىم شاھ قېچىپ يۈرۈپ «ئايكۆل» دېگەن جايدا ئۆلگەنلىكىنى ئۇنى قەبىرگە قويۇشقا «كېپەن» تېپىلماي، يىرتىلىپ، تىتىلىپ كەتكەن ئەسكى كىيىمى بىلەن قويۇلغانلىقىنى بايان قىلىپ كېلىپ «بۇ دۇنيانىڭ ئىبرەتلىك ئىشىدۇر، ئەقىللىق كىشى ئىبرەت ئالسۇن!» دېگەندىمۇ رىتورىك ئۇندەش قوللىنىلىدۇ. ئۇزۇن - ئۇزۇن مونولوگلارنى كىتابنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن تاپقىلى بولىدۇ. شائىر كىتابتىكى ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى - تاشقى پورترېتىنىمۇ سىزىپ بېرىدۇ. مەسىلەن: كىتابنىڭ ئابدۇرىشىتخان بابىدا ئابدۇرىشىتخاننىڭ خاراكتېرىنى مۇنداق سىزىپ بېرىدۇ «سۇلتان ئابدۇرىشىتخان خۇش تەبىئەت، شېرىن سۆزلۈك شائىر ۋە مەردانە پادىشاھ ئىدى. . . ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئاتقان ئوقى ھەرگىزمۇ خاتا كەتمەي، مۆلچەرگە تېگەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆپ شىجائەتلىك، جەسۇر، قولى ئوچۇق، سېخىي،

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 6 - بەت.

مەرد ئىدى» .

بۇلاردىن باشقا رىۋايەتلەردىن پايدىلىنىپ شاھلارنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەش ئۈسۈللىرىدىنمۇ كەڭ پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن: كىتابنىڭ چىڭگىزخان بابىدا، چىڭگىزخان ئۇرۇش تاكتىكىسىدىكى مىللىي، دىنىي سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەت ۋە ئوگدايىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكىنى ئىپادىلەيدىغان رىۋايەتلەر بۇنىڭغا ياخشى دەلىل بولالايدۇ.

كىتابتىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بىر قاتار ئامىللار بىزگە تارىخىي كىتاب تەرىقىسىدە تارىخىي مەلۇماتلارلا ئەمەس، بەلكى كۆز ئالدىمىزدا جانلىق ئادەملەرنى، ئوتتۇرا ئەسىر ھايات كارتىنىسىنى سىزىپ گەۋدىلەندۈرۈپ، ئېستېتىك تەربىيە ئېلىش رولىنىمۇ ئۆتەيدۇ. شۇڭا ئاپتورنىڭ بۇ كىتابى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ، سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ مۇنبىرىدىن ھۇرمەتلىك ئورۇن ئېلىشتىن تاشقىرى، ئۇيغۇر نەسرىي ئەسەرلىرىنىڭ (پروزىسىنىڭ) ئۆزىدىن كېيىنكى دەۋرى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكى شەك - شۇبھىسىز ئىكەنلىكىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك.

ئەدىب ۋە تارىخچى شاھ ماخمۇت بىن مىرزا پازىل جوراس ئۆز دەۋرىنىڭ ئوغلى سۈپىتىدە تارىخىي شەخسلەرگە ۋە ۋەقەلەرگە قاراشتا ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار كۆز قارىشى بولغان ئابستراكت ئومۇمىي ئىنسانپەرۋەرلىككە ۋە تار ۋەتەنپەرۋەرلىككە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزىرىدىكى بۇ كەمچىلىكىنى كىتابتا ئۇنىڭ كۈچلۈك رېئالىزمى يېپىپ كەتسىمۇ، ئەمما بەزى جايلاردا بۇ نۇقتىئىنەزەر شائىرنىڭ مۇسۇلمان ئىسلام ئىدېئالىزمى بىلەن قوشۇلۇپ خېلىلا ئېغىر خاتالىقلارغا يول قويىدۇ.

ئۇلۇغبەگنى چەتئەل ئالىملىرى ھەددىدىن تاشقىرى

مۇبالىغىلەشتۇرۇپ مۇتلەق ھەقىقەتنىڭ سىمۋولى دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس. تۆمۇر ۋە تۆمۇرلەڭ ئەۋلادى ماۋزا ئۇنىڭدىن ۋە پۈتۈن خۇراسانىنى سوراپ تۇرغان مەزگىلدە، شىنجاڭنى تۇغلۇق تۆمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى باشقۇراتتى. شىنجاڭدا ھاكىمىيەت ماڭلاي سۆيەر دوغلاد ئەۋلادى قەمەرىدىنىڭ قولىغا ئۆتكەن مەزگىلدە ئاقساق تۆمۇر شىنجاڭغا ئۇچ، تۆت قېتىم قوراللىق كۇچ بىلەن بېسىپ كىرسىمۇ، ئەمما قەمەرىدىنىڭ كۇچلۇك قارشىلىقى نەتىجىسىدە شىنجاڭنى بېسىۋېلىش تاجاۋۇزچىلىق نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغانىدى. لېكىن تۆمۇر ئەۋلادىنىڭ بۇ ياۋۇز نىيىتى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتى. 1435 - يىللىرى شىنجاڭ ھۆكۈمرانى ئۇۋەيسىخان (تۇغلۇق تۆمۇرخان ئەۋلادى) دۇنيادىن ئۆتتى. (ئۇنىڭ ئۇلۇغبەگ بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى بار ئىدى). بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ئىسەن بۇقاخان بىلەن يۇنۇسخان ئوتتۇرىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش ماجراسى جىددىي تۇسكە كىردى. ئۇلۇغبەگ يىراق ستراتېگىيىنى كۆزلەپ بۇ ئىشقا دەرھال ئارىلاشتى. تەختكە ئىسەن بۇقاخان III نى يۆلەپ چىقاردى. ھاكىمىيەتتىن مەھرۇم قالغان يۇنۇسخان 30 مىڭ كىشى بىلەن سەمەرقەنتكە — ئۇلۇغبەگ ئالدىغا بارغاندا، ئۇلارنى سېپىلنىڭ سىرتىدا توختىتىپ قويۇپ «بىر - بىردىن ئەكىرىپ تىزىمغا ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرىمىز» دېگەن باھانە بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىگە ئۇدۇللۇق كىرگەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 30 مىڭ كىشىنى قىرىپ تۇگىتىپ، مال - مۈلكىنى ئولجا ئېلىپ، ئولجىنىڭ بىر قىسمى بىلەن يۇنۇسخانىنى قوشۇپ، خۇراساندىكى ئاتىسى شاھروھ مىرزىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتىدۇ، ئاتىسى شاھروھ مىرزا كايىغان بولۇپ، يۇنۇسخانىنى شەرىپىدىن يېزىدىنىڭ ئالدىغا شاگىرتلىققا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. يۇنۇسخان شەرىپىدىن يېزىدى ئۆلگەندىن كېيىن 20 يىل ئىران، ئىراقلاردا

سەرگەردان بولۇپ يۈردى. شاھروھ ئۆلۈپ ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش باشلىنىپ كەتكەندە، ئېسەن بۇقا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، پەرغانىنى بېسىۋالىدۇ. ھاكىمىيەت بېشىغا تۆمۈر ئەۋلادىدىن ئەبۇسەئىد مىرزا چىققاندىن كېيىن ئۇنى پەرغانىدىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇ ئەمدى ئېسەن بۇقاخاننى ئۆزۈل - كېسىل يوقىتىش ئۈچۈن ئىراندا سەرسان بولۇپ يۈرگەن يۇنۇسخاننى تېپىپ كېلىپ، قوراللاندۇرۇپ، ئېسەن بۇقاخاننى شىنجاڭدىن ھايداپ چىقارغانلىقى تارىختىن بىزگە مەلۇم.

بۇ مەسىلىلەر «تارىخى رەشىدى» («زەيلى») دە نۇقتىلىق يېزىلغان.

ئۇلۇغبەگ ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرۇپ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىشلارنى قىلىپ يۈرگەن چاغدا قەشقەرنى ژاسسال شەكلىدە 14 يىل كونترول قىلغانىدى. مانا شۇ مەزگىلدىكى بىر ۋەقەنى ئاپتور ئۆز كىتابىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ساتۇقخاننىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگ كوراگان ماۋرا ئۇنىنەھەردىن موغۇلىستانغا ئەۋەتكەنىدى. موغۇل خەلقى ساتۇقخانىنى خانلىققا قوبۇل قىلمىدى، ساتۇقخان چارىسىز بولۇپ، قەشقەرگە بارىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايداتنىڭ نەۋرىسى قارا قۇل ئەخمەت قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. قاراقۇل ئەخمەت ساتۇقخانىنى ئۆلتۈردى. بۇ خەۋەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاڭلاپ قاراقۇل ئەخمەتنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى.

ھەركىمكى قازار بىراۋگە چاھى،
ئول چاھىغا سالار ئۇنىڭ گۇناھى.

(يەشمىسى: ھەركىم يامان نىيەت بىلەن بىراۋغا ئورا كولىسا،

ئۇنىڭ يامان نىيىتى ئۆزىنى ئاشۇ ئورىغا سالىدۇ)[1]. بۇ يەردە ئاپتور قەلىمىدە خەلق مەنپەئىتى، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن بولۇۋاتقان ھايات - ماماتلىق جەڭدە ئومۇم ئىنسانپەرۋەرلىك نۇقتىسىدىن چىقىپ، ئۆز ئېلىنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن تاجاۋۇزچى دۈشمەنگە ئەجەللىك زەربە بەرگەن جەسۇر جەڭچى قاراقۇل ئەخمەت قارىلىنىپ، تاجاۋۇزچى جاللات مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاقلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئابدۇلىتىپخان تەختكە چىققاندا:

ھەق[2] ئەزىز ئەتكەن كىشىنى خار ئېتەلمەس ھېچ كىشى،
كىمىكى ئۇ خار ئەيلىسە ھەر يەردە بولسا خار كىشى.

دېگىنىدەك، خەلق تەقدىرىنى خۇداغا باغلاپ قويىدۇ.

شائىر كۆز قارىشىدىكى مۇنداق ئەھۋاللارنى بىز تارىخى چەكلىمە ۋە دەۋر چەكلىمىسىنىڭ كاشىلىسى دەپ قاراپ ئاپتورنى ئەيىبكە بۇيرۇيالمايمىز. ئاپتورنى ئۆز دەۋر ۋەقەلىكىنى ۋە تارىخىي شەخسلەرنى بويىماستىن رېئاللىققا سادىق بولۇپ، رېئالىستىك روھىدا ئەكس ئەتتۈرگەن رېئالىزمى بىلەن ئۇلۇغلايمىز.

ئەدىب ۋە تارىخچى شاھ ماخمۇت بىن مىرزا جوراسىنىڭ پۈتۈن ئەسىرىنىڭ روھىدىن قارىغاندا كەمتەر پەزىلەتلىك ئادەم ئىكەنلىكى مەلۇم. ئۇنىڭ بۇ خىسلىتى، مەقسىتى مۇنۇ پارچىدىمۇ ئوچۇق گەۋدىلەنگەن.

ئەگەر سۆزۈم كىتابقا لايىق ئەرمەس،
جاھان ئىچرە پاراۋان گۈل ۋە ھەم خەس.

---

① «تارىخى رەشىدى» («زەيلى»)، 24 - بەت.
② ھەق — خۇدا مەنىسىدە.

دېمەدىم بولسۇن سۆزۈم ئېتىبارى،
دېدىم قالسۇن جاھاندا يادىكارى.

بۇ خىسلەتلىك ئىنسان ئەسىرلەر ئاتلاپ خەلقىمىز قەلبىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقاندەك جاھان خەلقى قەلبىدىمۇ مەڭگۈ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا، ئۇيغۇر بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىدا پارلاق بىر دەۋرنى ئىگىلەپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىن زور تەسىر كۆرسەتكەن بىر دەۋردۇر. ئەمما بۇ دەۋر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىلمۇ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن، يېتىپ كەلگەنلىرى بولسا، بىزنىڭ ھازىرغىچە قېزىۋېلىشىمىز يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، تېخىچە خەلقىمىز ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقانلىقى ئىسپاتلانماقتا. بۇ بىزگە داۋاملىق ھالدا ئىزدىنىش، قېزىش، يېغىشنى ئۇقتۇرىدۇ.

بۇ دەۋردە بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغان يۇقىرىقى ئەدەبىيات. سەنئەت، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن تاشقىرى، خېلىلا نۇرغۇن دىنىي يازما يادىكارلىقلار مەلۇم. بۇلارنى بىز ئەدەبىي ئەسەر نۇقتىسىنەزىرىدىن تەتقىق قىلمايمىز. ئەمما بۇ يازما يادىكارلىقلار دىنىشۇناسلار ۋە تىلشۇناسلار ئۈچۈن يەنىلا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يازما يادىكارلىق ۋە تەتقىقات مەنبەسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

جۇڭغارلار ۋە خوجىلار دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

500 يىل دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن موڭغۇل خەلقىنىڭ جاسارەتلىك تارىخى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مەيدانغا چىققان چىڭگىزخاندىن باشلىنىدۇ. بۇ ئۇزاق تارىخنى تەشكىل قىلغان موڭغۇللار شەرق موڭغۇللىرى ۋە غەرب موڭغۇللىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇ تارىخي ھەرىكەتلەر نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، چىڭگىزخاننىڭ ناھايىتى كەڭ ئىستېلاچىلىق — تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى شەرق موڭغۇللىرىنىڭ ھەرىكەت نەتىجىلىرى بولۇپ، غەرب موڭغۇللىرى — جۇڭغارلار (قالماقلار، ئۇلار ئۆز ئىچىدە ئۆزلىرىنى شۇنداق ئاتاشقان) چىڭگىزنىڭ ھەرىكەت داستانىغا ئارقىدىن كېلىپ قوشۇلغان چوڭراق ئېپىزوتلاردىن بولۇپ، كېيىنرەك ئىككىنچى دەرىجىلىك رول ئوينىغان. ئۇنىڭ چىڭگىز ھەرىكەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان كۆچلۈك تارىخى ھەرىكەتلىرى دەسلەپكى قەدەمدە يېرىم ئەسىردىن كېيىن ۋاقىتلىق مەغلۇپ بولغانىدى. بۇ قۇبلاي قۇرغان يۈەن سۇلالىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى چىڭگىز روھىنىڭ ئۇچقۇنلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ ئاردا شەرقي موغۇلستاندا دايانخان ۋە شۇ قاتاردا ئالتۇنخان غەيرىي بىر شەكىلدە چىڭگىز ئەنئەنىلىرى ئۇچۇن كۈرەش قىلدى. بۇنى مىڭ سۇلالىسى چىڭگىزخان ئەنئەنىلىرىنىڭ يېڭىدىن مەيدانغا كېلىشى دەپ ھېسابلاشتى. بۇ

چاغدا دايانخان جاهاننى باشقىدىن ئىستېلا قىلىـــش ئۈچۈن ئاتلانغاندا ئالتۇنخانمۇ ئۆزىنـــى قۇبلايخان دەپ ھېسابلايدىغان ھېسسىياتقا كەلگەنىدى. لېكىن چىڭگىز ئىمپېرىيىسىنىـــڭ غايىسى غەربىي شىمالدا قوبدىدا، كەڭ موڭغۇل ياياقلىرىدا ئەمەلگە ئېشىۋاتقاندەك قىلغان بىلەن غەربىي جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىنىڭ يېنىدا ئەمەلگە ئاشمايتتى.

يۇقىرىقى موڭغۇل خانلىرى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كونا غايىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى بىرلىـــككە كەلتۈرىدىغان، بىر بايراق ئاستىغا توپلايدىغان، بىر روھىي تۈۋرۈك ئېتىقاد بىرلىكىنى ئىزدەشكە كىرىشتـــى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىشىنىپ كەلگەن شامانىزم ئەمدى ئۇلار ئويلىغان يۇقىرىقى غايىۋى بىرلىك رولـــــنى ئوينايدىغان تەسىر چانلىقىنى يوقاتقانىدى.

بۇ چاغدا، ۱۱ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تىبەتتە Tsong — kha — pa تەرىپىدىن قۇرۇلغان سېرىق كۆلالىـــق مەزھىبى ئۇلارنـــى بىرلەشتۇرۇش ئۈچۈن غەيرەت بەرگۈچى، ئىلھاملاندۇرغۇچى ئىدى. ئوردوس موڭغۇللىرىنىڭ 1556 - يىلىدىن تارتىـــپ بۇددىزمغا كىرىشى بۇ دولقۇنىنى پۈتۈن موڭغۇل دالالـــرىغا يېيىۋەتتى، كېيىنرەك بۇ پائالىيەت زور بىر شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن تىبەت سېرىق كۆلالىق مەزھىدى - بۇددىزمغا ئېلىپ كىرىپ، چىڭگىز ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىستېلاچىلىق غايىلىـــرى دالاي لامالارنىڭ دۇئالىرىغا سىڭدۇرۇلۇپ، ئۇلارنـــــڭ مەنـــۇى تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇرۇلۇشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا سىياسىي سەھنىدىكى بىرىنچى رول ئالتاينىڭ قىراچ ۋادىلىرىدا ياشاۋاتقان ئۇرۇشقاق غەرب موڭغۇللـــرىغا كۆچكەنىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىنىڭ يىلتىزى XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باشلانغان. باتۇخان ۋە ئالتۇن ئوردىنىڭ ئىزلىرى بولغان تورغوتلار جەنۇبىي روسىيىدە ئاستىراخان يېنىدا، ۋولگا

بويلىرىدا يەرلەشكەنىدى. خوشۇتلار چىڭخەيگە (كۆك نۇرغا) ئورۇنلاشقانىدى. بۇلار لاساغىچە — تىبەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. چارۋىلار ياكى جۇڭغارلار بىر تەرەپتە بۇخارا خانلىقىنىڭ قۇبدىدىن تاشكەنتكە، ئىككىنچى تەرەپتە جۇڭگونىڭ قوبدىدىن تارتىپ ۋە روسىيە سىبىرىيەسىنىڭ كەڭ تېرىتورىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جايلاردا كۆچۈپ يۈرۈشەتتى.

جۇڭغارلار مەركەزلىرىنى قوبدىدا ۋە غۇلجا (قاينۇق) قىلىپ بەلگىلەپ، چىڭگىزخاندىن مىراس قالغان قاراقۇرۇم شەھرىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئىگىلەپ تۇراتتى.

جۇڭغارلارنىڭ سىياسىي ھەربىكەت نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئالدىدا غالدانىنىڭ سىياسىتى، ئۇنىڭدىن كېيىن چىۋاڭ رابداننىڭ ۋە چىرىن دوندوپنىڭ قۇدرەتلىك كۈچلىرى لاساغا ھاكىم بولدى. جەنۇبىي شىنجاڭ — قەشقەر ۋە يەركەندە مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ «روھانىي تەبىقىسى» «ئىقتىدار» لىرىنى قانات يايدۇرۇشقا باشلىغان چاغدا، جۇڭغارلار لاما مەبۇدىنىڭ مەنىۋى قۇدرىتىنى ئاستا - ئاستا بىر - بىرىگە باغلىماقتا ئىدى.

باشلىق ئۇنۋانلىرى «Kong tayci» ئاتالغان پاتۇر غالدان، چىۋاڭ رابدان، غالدان چىرىنلار جۇڭغارلارنىڭ بۇ جەريانىدىكى كۆرەشتە جاسارەتلىك سىياسىي ئادەملىرى ئىدى. جۇڭگودا ھاكىمىيەت مانجۇلارنىڭ قولىغا ئۆتىشى بىلەن ئۇزاق ئۆتمەي موڭغۇللار بىلەن مانجۇلار ئارىسىدا يېڭى ماجىرالار باشلاندى.

۱۷ ئەسىردىن باشلاپ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىز- دەك، غەربىي موڭغۇللارنىڭ — تۇركىي خەلقلەرنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، قالماقلارنىڭ رولى جانلاندى، 1434 - يىلدىن 1552 - يىلغا قەدەر پۈتۈن موڭغۇلىستانغا ھاكىم بولغاندىن كېيىن تومە ۋە قالقىلار خانى ۋە رەھبىرى بولغان ئالتۇنخانغا قارشى ئاتلاندى، لېكىن ئالتۇنخان كۈچلۈك قوشۇن بىلەن ئۇلارنى غەربكە، تاكى

تارباغاتاي - چۆچەككىچە سۇرۇشتى.

ئويراتلار خان ئىسەنتايىنىڭ 1445 - يىلدىكى ئۆلۈمىدىن كېيىن پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئۇششاق - ئۇششاق تۆت خانلىققا بۆلۈنۈپ كېتىشى مانجۇ خانى چېيەنلۇڭغا ئوڭايلىق تۇغدۇردى. چېيەنلۇڭ ئۇلارنى بىرلەشتۇرمەي، قەبىلىلەر بويىچە چارۋىسلار، دوربىت (دوربات ياكى توربەتلەر)، تورغۇت ۋە خوشۇتلار بويىچە باشقۇرۇشقا باشلىدى. پۈتۈن قەبىلىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈكى چارۋىس دوربىت، قويت ھاكىمدارلىنىڭ ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان موڭغۇلچە «Cegungar» ياكى «Cungar» ئىسمىنى چېيەنلۇڭ ئۆزىنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بىرلەشتۇرۇپ، ئۇلارغا «جۇڭغار» ناملىنى مۇقىملاشتۇرۇپ تەستىقلىدى. شۇندىن باشلاپ «جۇڭغار» دېگەن بۇ نام ئۇلارغا تارىخى نام بولۇپ قالدى.

جۇڭغار خانلىقى ۋە ئۇنىڭ سەئىدىيە خاندانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

جۇڭغار خانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى باتۇر قونتايجىدىن باشلىنىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، 1620 - يىللىرى جۇڭغارلار قالقى ھۆكۈمدارى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ غەربكە چۆچەككە سۇرۇشتىلگەنىدى.

بارتولدنىڭ ئېيتىشىچە، خەلقنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۇنى تارباغاتاي ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان ۋە جايلاردا موڭغۇلىستاننى قايتا ئىستىلا قىلىش پىلانىنى تۈزگەن چارۋىسلاردىن چىققان ھۆكۈمدار قارا كۈلا بولۇپ، ئۇ 1634 - يىلى ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا باتۇر قونتايجى

(1634 ـ 1653) چىڭىپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇ جۇڭغار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن چوڭچەككە قاراشلىق ئېمىل دەريا‌سى ياقىسىدا، قوبۇقسارىدا جۇڭغار خانلىقى ئۈچۈن تاشتىن بىر سارايى سالدۇرۇپ، ئۇنى مەركەز قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئىلى تېررىتورىيىسىدە، ئىلىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئورداگاھ قۇرۇپ، بۇ ئورداگاھتا جۇڭغارلارنىڭ سىبىر دالالىرى ۋە چىڭخەيدىن كەلگەن ۋەكىللىرىنى شان ـ شەرەپ بىلەن قوبۇل قىلغانلىقىلىرى تارىختىن بىزگە مەلۇم. ئۇ جۇڭغارلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، 1638 ـ يىلى سەيدەم ـ چىڭخەيي ھوكۇمدارى گوشىخان بىلەن بىرلىكتە تىبەت سېرىق كۇلالىق مەبۇدلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن شىددەتلىك جەڭلەر ئېلىپ بېرىپ، بۇددا لامائىزم مەنىۋى بىرلىك يارىتىپ، شۇ بايراق ئاستىدا جۇڭغارلاردا مىللەت، دۆلەت سىياسىي ئېڭىنى ئويغىتىپ، بىرلىككە كەلتۈرگەنىدى.

لېكىن يېڭىدىن تىكلەنگەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشى ئىنتايىن جىددىي ئىدى. نەتىجىدە 1653 ـ يىلى يامان ئادەملەرنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن باتۇر قونتايجىنى ئوغلى سېنگە ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقىدۇ (1653—1671)، كېيىن سېنگەنى ئىككى قېرىندىشى چىچەنخان ۋە چاتبا باتۇرلار ئۆلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا باتۇر قونتايجىنىڭ 1645 ـ يىلى تۇغۇلغان تۆتىنچى ئوغلى غالدان لاسادىكى دالاي لامانىڭ قېشىدا تەربىيە ئېلىۋاتاتتى، ئۇ 1676 ـ يىلى قايتىپ كېلىپ قېرىندىشى چىچەنخانىنى ئۆلتۈرۈپ، يەنە بىر قېرىندىشى چاتبانى سۈرگۈن قىلدى. لېكىن چارۋىسلارنىڭ خانى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، چاتبا باتۇرنى ئاجرىتىپ ئالغان بولسىمۇ، لېكىن غالداننىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن غالدان ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. گالدان (غالدان) زايسان كۆلى ئەتراپىنى ئىگىلەپ تۇرغان خوشىد خانى ئوچىر توچچەنىنىڭ ياردىمىدە تەختكە چىقىپ

هاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ. 1677 - يىللىرى ئۇنىڭغا قارشى بىر بۆلۈم كىشىلەر كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بېسىقتۇرۇپ هاكىمىيىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەيدۇ. بۇ ئىشلاردىن كېيىن غالدان قونتايجى ئىلىدىن جەنۇبقا قەدەر دوربىت، خوشىد، قويتىلرنىڭ قالدۇقلىرى چارۇسلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئائىلىلىرىگە ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان پۈتۈن ئويرات ئۇرۇقلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىرلەشتۈرگەن بىر پۈتۈن مۇستەھكەم بولغان جۇڭغار خانلىقىنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. بۇ چىڭگىزخانىنىڭ XIII ئەسىردە پۈتۈن موڭغۇللارنى بىر بايراق ئاستىغا ئۇيۇشتۇرغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇ تارباغاتاي، ئىلى ۋادىلىرىنى ئىگىلەپ تۇرۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆز تىكمەكتە ئىدى. . . جۇڭغارلار چاغاتاي دەۋرىدىن تارتىپ سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئابلاخان (1636 - 1668) دەۋرىگىچە ئۇيغۇرلارغا بويسۇنۇپ كەلگەن. سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ راسا ئاجىزلىشىپ، ئابلاخاڭ هاكىمىيىتىنىڭ قالايمىقانلاشقان دەۋرى جۇڭغار خانلىقى غالدانىڭ راسا كۈچەيگەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. مۇشۇ دەۋرلەردىلا ئۇلار تۇرپاندىن قۇمۇلغىچە بولغان ئارلىقىنى بېسىۋالغانىدى. ئۇ ئەمدى پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا چاڭگال سېلىش سىياسىي ۋەزىيىتىنى ئىزدەۋاتاتتى . . .

بۇ چاغدا سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ۋەزىيىتى مۇنداق ئىدى: «ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئون ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ئاۋۋال ئابدۇللەپ سۇلتان، ئىككىنچى ئابدۇلكېرىمخان، ئۈچىنچى ئابدۇرەھىم سۇلتان (بۇ ئابدۇرەھىم سۇلتان 18 ياشتا تىبەتكە بېرىپ، شەھىد بولدى. خان بەسى مايىل ئىدىلەر. ئاتىنى ئابدۇرەھىمخانغا قويدىلەر)، تۆتىنچى سۇلتان ئىبراھىمۇل مەشھۇر سوپى سۇلتان، بەشىنچى مۇھەممەتخان، ئالتىنچى ئەبۇ سەئىدخان، بۇ ئالتە ئوغۇل چۈچۈك خانىمدىن ۋۇجۇدقا

كەلگەن. چۇچۇك خانىمنىڭ ۋەلىدەسى ئالاچى خانىنىڭ قىزى سۇلتان سەئىدخان بىلەن بىر تۇغقان، ئاتىسى قازاق تۆرىلەردىن، بۇ چۇچۇك زاھىدە ۋە ئابىدە ۋە ھازىمە، سالىھە كىشىلىك كىشى ئىدى. يەتتىنچى قەرش سۇلتان سەئىد مىرزا تەرمەزنىڭ قىزىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن، سەككىزىنچى مۇھەممەت باقى سۇلتان — ئانىسى شاھىخانىنىڭ قىزى خوپ نىگارخانىم، توققۇزىنچى، مۇھەممەت شاھ سۇلتان — ئانىسى ساداتدىن ئون، ئون بىرىنچى يۇنۇس سۇلتان ۋە ئابدۇللا سۇلتان ئەمۇەلەد بىر ئانىدىن، ئون ئىككىنچى ئابدۇرەھىمخان — نۇرمەر قەدەھ، ۋەلىدەسى سايرۇنناسىدىن»[1].

سەئىدىيە خاندانلىقى ئابدۇرىشىتخان ئۆلۈمىدىن كېيىنلا ھالاكەت يولىغا قاراپ ماڭىدۇ.

ئابدۇكېرىم خاندىن (1570 - يىلى ھاكىمىيەتكە چىققان) سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمدارى مۇھەممەت ئىمىن باتۇرخانىنىڭ ئۆلۈمى (1679 - يىلى) گىچە بولغان 109 يىل جەريانىدا مەركىزىي ھاكىمىيەتتە ئون ئىككى قېتىم سىياسىي ئۆزگىرىش بولدى. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى قانلىق قوراللىق كۈرەشلەر بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. بۇنىڭ تۈپكى سەۋەبلىرىدىن بىرى بولغان شەرق فېئودالىزمىنىڭ ئەنئەنىسى بولغان فېئودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە ئۇچىنچى ئوغلى ئابدۇرەھىم سۇلتانغا تەگرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى «بېشى قولمىدىن تارتىپ، ئايىغى بۇگۇرگىچە» بولغان ئارىلىق سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلىشى ئابدۇرىشىتخان ھاكىمىيىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشىنىڭ شەكىللىنىشى ئىدى. ئابدۇرىشىتخان ۋاپاتىدىن كېيىن تا ئابلاخان دەۋرىگىچە (1636 - 1668) بۇ

---

① مۇللا مىرسالىھ قەشقەرى، «چىڭگىزنامە»، 106 - بەت.

تەرەپ ئۆز ئالدىغا ئىچكى مۇستەقىل ۋاسسال شەكلىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ كەلدى. سەئىدىيە خاندانلىقىدا ھەر بىر قېتىم سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغان شاھزادىلەر ئەمەلدارلارنى يەڭگۈشلەپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ۋە يېڭى ئەمەلدارلارغا يېڭىدىن يەرلەرنى سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ تۇردى، نەتىجىدە، سەئىدخان ۋە ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىكى مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت ئەمەلىيەتتە كىچىك خانلىقلارغا پارچىلىنىپ، كۆپىيىپ بارىۋەردى. سەئىدخان دەۋرىدىن باشلاپ كۈچىيىشكە باشلىغان خوجا «پەيغەمبەر ئەۋلاد» لىرىنىڭ ھەربىكتى بۇ دەۋردە راسا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. بۇ چاغدا تەرىقەت - ئىشانلىق - سوفىزم سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكىگە ئايلىنىپ، خاندانلىقنى بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ چىرىتىمافتا ئىدى. خانلىقتىكى ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغان شاھزادىلەرنىڭ ھەممىسى سوپى - ئىشانلارغا مۇرىت ئىدى سىياسىي ھاكىمىيەت بىلەن دىن بارغانسېرى چىرمىشىپ كېتىپ باراتتى. ئۇلار سىياسىي ھاكىمىيەتتىن بەلگىلىك مەنپەئەتدار بولۇشتىن تاشقىرى، خاندانلىقنىڭ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىدىنمۇ بەھرىمەن بولاتتى.

«سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ دەۋرىدە خوجا مۇھەممەت شېرىپ دېگەن تەرىقەت ئۇستازى (ئىشان) مەككىنى زىيارەت قىلىپ قايتىپ يەركەنتكە كەلگەندە، ھەزرىتى ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا مۇرىت بولغانىدى، خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئابدۇرىشىتخاننىڭ دەۋرىدە ۋاپات بولغانىدى[1]. ئۇنىڭ ئورنىدا شاگىرتى مۇھەممەت يۈسۈپ قالدى. . .[2] » ئابدۇرىشىتخان

---

① خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇ كىشىنىڭ ئۇزۇن ھەققىدە بىزىلغان تەزكىرىسىنىڭ ئاياغىچە تاشكەنتىنىڭ سايرام دېگەن يېرىدىن بولۇپ، تەرىقەتنى ئۆگىنىپ، مەككىنى زىيارەت قىلىپ، قايتىپ يەركەندە تۇرۇپ قالغان، ئەۋرىسى يەركەندە «ھەزرىتى پىر» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر.

② «تارىخى رەشىدى» («رەيلى»)، 58 - بەت.

ئەنە شۇ مۇھەممەت يۈسۈپكىمۇ مۇرىت ئىدى. ئەنە شۇ مۇھەممەت يۈسۈپ باشلىق بىر بۆلۈم خوجا - ئىشانلار ناھايىتى كەڭ ۋەخپە سۈيۈرغاللىققا ئىگە ئىدى.

ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىن كېيىن تېخىمۇ كۈچەيگەن سۈيۈرغاللىق نەتىجىسىدە كۆرۈنۈشتە بىر پۈتۈندەك كۆرۈنگەن سىياسىي ھاكىمىيەت ئەمەلىيەتتە ئۇششاق خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ئۇلار مەركىزىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئىسيان قىلغانلىرىدا، بەزىدە ئوچۇق، بەزىدە پەردە ئارقىسىدا ئەنە شۇ ئىشانلار بار ئىدى. فېئودالىزمنىڭ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان بۇ ئىچكى زىددىيىتى سەئىدىيە خاندانلىقىنى مۇنقەرزلىككە ئېلىپ بارغان تۈپ سەۋەبلەرنىڭ بىرى بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ چاغدا شىنجاڭدا باش كۆتۈرگەن جۇڭغارلار، غەربىي تەرەپتە باش كۆتۈرگەن ئۆزبېك، قازاقلارنىڭ ھۇجۇملىرىمۇ سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنى تېزلەتتى.

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلى پارچىلانغان سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ بىرلىكىنى تۈرپان ۋالىيسى ئابدۇرىشىتخانىنىڭ ئوغلى ئابلاخان (1639 - 1668) ھاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىن ناھايىتى زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ بىر مەزگىل بىرلىككە كەلتۈرگەن، ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدىكى دۆلەت چېگرىسىنى ئاساسەن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بىر مەزگىل سەئىدخان دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي كەيپىياتىنى ياخشىلىغان بولسىمۇ، ئەمما سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ فېئودالىزمنىڭ سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىدىن تۇغۇلغان تۈپ ماھىيەتلىك قانۇنىنى ئۆزگەرتەلمىدى ۋە ئۆزگەرتىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرىدا سوپىلارنىڭ خاندانلىقىنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىگە بۇزۇلۇشى قول تىقىپ، تاشقى تاجاۋۇزچى دۈشمەنلەر —

جۇڭغارلار بىلەن سىياسىي بىرلىك ئورنىتىشى سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ مۇنەۋەرز بولۇشىنى تېزلەتتى.

ئىشانلارنىڭ دىنىي نىقابقا ئورالغان سىياسىي ھەرىكىتى بۇ دىيار ئەلقىنى ١١١ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ئىككىگە بۆلۈۋەتكەنىدى. بۇخارادىن كەلگەن مەخدۇم ئەزەم (خوجا ئەخمەت كاسانى) ئوغۇللىرى ئىمامىي كالان (خوجا مۇھەممەت ئىمىن)، خوجا ئىسھاق ۋەلىلەرنىڭ مەزھەپلىرى شەكىللەنگەنىدى. ئىمامىي كالانىنىڭ مەزھىپى قەشقەر، ئاتۇش تەرەپلەرنى ئىگىلىگەن بولسا، خوجا ئىسھاق ۋەلى يەركەنتتە تۇرۇپ، يەركەنت ئەتراپىنى ئىگىلىگەن، ھەر ئىككىلىسى ئۆز ئالدىغا مۇرىت توپلاپ، ئۆز مەزھىپىنى كۈچەيتكەن.

ئىمامىي كالان ئۆز مەزھىپىگە «ئىشقىيە» دەپ نام قويغان بولسا، خوجا ئىسھاق «ئىساقىيە» دەپ نام قويغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىمام كالانىنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرى ئاتۇشنىڭ شىمالىدىكى «ئاق تاغ» ئاھالىسى ئاتۇش ۋە قەشقەر خەلقىنى بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئاق تاغلىقلار» دەپ ئاتاپ، ئۆز مەزھەپلىرىنى تاشقى شەكىل جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بېشىغا ئاق دوپپا (تەقىيە) كىيگەن. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى ئاق تەقىيە، ئاق دوپپىلىقلار، ئاق تاغلىقلار دەپ ئاتىغان بولسا، ئىسھاق ۋەلىگە مۇرىت - مۇخلىس بولغانلار قاغىلىقنىڭ غەربىدىكى قاراتاغ ئەتراپى، قاغىلىق ۋە يەركەن ئاھالىسى بولغاچقا، ئۇلار باشلىرىغا قارا دوپپا كىيىپ ئۆزلىرىنى «قارا تاغلىقلار» دەپ ئاتاشتى.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرى ئۈچۈن كۈرەشكە ئاتلانغانلىرىدا «جىھاد فى سەبىدالله» (خۇدا يولىدا كۈرەش) دېگەن دىنىي بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشاتتى، بۇ كۈرەش بۇ پاك دىياردا ئەسىرلەر داۋام قىلىپ، خەلقنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ھاياتىغا ناھايىتى ئېغىر بالا -

قازالارنى ئېلىپ كېلىشتىن تاشقىرى، خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا سوۋىزمنى سىڭدۈرۈپ، خەلق مەنىۋىيىتىنى چوڭقۇر زەھەرلەپ بۇلغىدى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا يېرىك پومېشچىك خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان سىياسىي سەھنىگە چىقتى، ئۇنى خەلق ئاپاق① خوجا دەپ ئاتاشتى.

ئاپاق خوجا — ھىدايىتۇللا 1638 - يىلى ئاتىسى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكە ئەگىشىپ پەرغانىدىن كەلگەن دېگەن تارىخى مەلۇماتلار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئەمما ئۇ قۇمۇللۇق ئىدى، 1638 - يىلى ئاتىسىغا ئەگىشىپ قەشقەرگە كەلگەن دېگەن مەلۇماتلارمۇ بار. ئاپاق خوجا مەزھەپ جەھەتتىن سەئىدىيە خاندانلىقىدا ئابلاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمائىل خان ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن (1671 - 1678) يىللىرى «ئاق تاغلىقلار» نىڭ ئاقساقىلى خانلىقنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. . . (ئۇ يەركەنگە، تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1667 - يىلى كەلگەنكەن). ئۇ سىياسىي (دۆلەتنىڭ) ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن ئۆزىگە كۈچ توپلاش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئىسمائىل خاندىن ئۆز مۇرىتلىرىدىن سېلىق ئالماسلىقنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىمىغان خان ماقۇل بولىدۇ. خانىنىڭ ئىشانلارغا قوللانغان بۇ سىياسىتى ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن ئاپاق خوجىنىڭ مۇرىتلىرى تەدرىجىي كۆپىيىپ، ھاي - ھۇي دېگۈچە 30 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئاپاق خوجا 30 مىڭدىن ئارتۇق جاھىل، نادان، ئەمما ناھايىتى

---

① ئاپاق — جۇڭغار خانى غالدىن سىرىن بەرگەن نام بولۇپ، موڭغۇلچە «مۇرەتلىك كىشى»، «يۇقىرى مەرتىۋىلىك زات»، «موللا» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. ئۇزۇن ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن «ئاپاق» سۆزىنى سوۋىزم روھى سىڭدۈرۈلگەن ئەپسانىۋىلىكى «ئاپپاق» - «پۈتۈن ئالەم بىر ئاپپاق دائىرە، ئاستىدا تۇرىدۇ» دېگەنگە ئۆزگەرتىپ، خوجا ھىدايىتۇللانى پۈتۈن ئالەمنىڭ ئوستىگە ئاپپاق نۇر چاچقۇچى، ئەۋلىيا قىلىپ كۆككە كۆتۈرۈشكەن.
خوجا — ئەپسانىۋىچە «باشلىق»، «ئىگە»، «ئۇلۇغ ئىگىسى»، «ئائىلە باشلىقى»، «چوڭ سودىگەر» مەنىلىرىنى بېرەتتى. كېيىن ئۇ ئىسلام دىنى ئېتىقادىدىن كېيىن «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دېگەن مەنىنىمۇ بېرىدىغان بولدى.

قارام تەييار ئارمىيىنى تەربىيىلەپ ئۆزىگە قارىتىپ ئالغاندىن كېيىن ئۆزىگە قارشى ئەيدۇللا خوجا (ئىسھاق خوجىنىڭ نەۋرىسى) رەھبەرلىكىدىكى «قارا تاغلىقلار»نى يېمىرىپ تاشلاپ، ئىسمائىلخاندىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كويىغا چۈشىدۇ - دە، «قارا تاغلىقلار»غا قارشى كۈرەشنى باشلىۋېتىدۇ. بۇ كۈرەشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپكە ئاددىي پۇقرادىن تارتىپ ئەمەلدارغىچە قاتنىشىدۇ. (چۈنكى بۇ چاغدا سوۋېت — ئىشانلىق شۇنچىلىك ئەۋج ئالغانكى، بىرەر ئىشانغا مۇرىت بولمىغان ئەمەلدارنى تېپىش قىيىن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ كەينىگە بەلگىلىك سىياسىي غەرەزمۇ يوشۇرۇنغانىدى.) نەتىجىدە، ئىسمائىلخان دۆلىتى ئىچىدە ناھايىتى چوڭ قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدۇ. ئەمدى خان ئاپپاق خوجىنىڭ سىياسىي غەرىزىنى چۈشىنىپ يەتكەنىدى. شۇڭا ئۇ 1671 - يىلى جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، ئاپپاق خوجىنى يەركەن تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئاپاق خوجا ئۆز مۇرىتلىرىغا تايىنىپ جان - جەھلى بىلەن ھەرىكەت قىلىپ، ئىسمائىل خانغا قارشى تەدبىر - چارىلەر ئىزدەيدۇ.

«قەشقەر خانى ئىسمائىل زور جاسارەت بىلەن ئاپپاق خوجىنى ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا ياخشى كۆرۈنىشكىمۇ ئۇلگۈردى ۋەئۇنىڭ تەلىپى بويىچە قەشقەر، يەركەننى قايتۇرۇپ ئېلىش توغرىسىدا دالاي لامانىڭ جۇڭغار خانى قونتايجى گالدانغا (غالدانغا) يازغان خېتىنى ئېلىپ گالدانغا كەلدى. گالدان بۇ يۈز بەرگەن ۋەقەدىن پايدىلىنىپ، 1678 - يىلى كىچىك بۇخارانى (شىنجاڭنىڭ دېمەكچى، ئاپتور) بېسىۋالدى ۋە ئاپپاق خوجىنى ئۆزىنىڭ

ئادىمى سۈپىتىدە يەرلىك ھاكىمىيەت بېشىغا چىقاردى»[1]. دېمەك ئاپپاق خوجا يەتتە يىل ھەربىر قىلىپ يۈرۈپ، ئۆزبېكنىڭ سىياسىي مەقسىتىنى ھەل قىلدى.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرى خوجىگان» دېگەن ئەسىرىدە «ئاپپاق خوجا كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە كېلىپ، دالاي لامانى زىيارەت قىلدى ھەمدە تىبەتتىن سۈجۈغا كېلىپ دىنىنى تەرغىب قىلدى...»[2] دەپىلگەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپپاق خوجا شۇ چاغ بۇددىزمنىڭ مەركىزى بولغان لاسادىكى دالاي «V» دىن قوغتايجى غالدانغا يېزىپ بەرگەن «ئەگگۈشتەر» خەتنى ئېلىپ كۆكنۇر (چېگىخەي)، كەڭسۇ (گەنسۇ) يولى ئارقىلىق ئىلىغا يېتىپ بېرىپ، جۇڭغار خانى غالدان قوغتايجىغا تاپشۇرىدۇ. غالدان ئىنتايىن خۇشال بولدى، چۈنكى بۇ ۋەقە غالدانىنىڭ سىياسىي مەقسىتىگە ئىنتايىن ماس چۈشكەنىدى. غالدان ئۇچۇن جەنۇبىي شىنجاڭدا ھەربىكەت قوزغاۋاتقان «ئاق تاغلىق» مۇ، «قاراتاغلىق» مۇ ئوخشاشلا پايدىلىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غالدان چوڭ لاما بولغىنى ئۈچۇن ئۇلار بىلەن ئورتاق سىياسىي ۋە دىنىي تىلغىمۇ ئىگە ئىدى.

غالدان قوغتايجى ئۆزبېكنىڭ ئۇزۇندىن بېرى ئويلاپ ئەمەلگە ئاشۇرالماي يۈرگەن سىياسىي مەقسىتىگە يول ئاچقان، ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەربىكىتىگە ماددىي ۋە كۈچ قوشۇپ شارائىت يارىتىپ بەرگەن خوجا ھىدايىتۇللاغا يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن «ئاپاق» ئۇنۇقانىنى بېرىپ، ئۇنى يول باشلىغۇچى قىلىپ، تاللانغان 12 مىڭ ھەربىي كۈچ بىلەن يولغا چىقىپ 1678 - يىلى قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، قەشقەر شەھرىنى قانغا بويىپ، قەشقەر شەھرىنىڭ ۋالىيسى ئىسمائىل خانىنىڭ ئوغلى باباقنى

---

① ۋېلىخوۋ چوقان (Вельяханов) «تاللانغان ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 316 - بەت.
② «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات» ژۇرنىلى.

ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈپ، قەشقەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. بۇ چاغدا ئىسمائىل خان خاندانلىقىنىڭ مەركىزى يەركەندە قەتئىي ئىراده بىلەن مۇداپىئەده ئىدى.

ئاپپاق خوجىنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى، ئەڭ ۋەھشي، ئەڭ جاھىل مۇرتىلىرى غالدانىنى ئاپپاق خوجا يېتەكچىلىكىده قەشقەرگە قانداق ئوڭۇشلۇق باشلاپ كەلگەن بولسا، يەركەنگىمۇ شۇنداق ئوڭۇشلۇق ئېلىپ كىرمەكچى بولۇشتى. يەركەن بۇ چاغدا ئەكسىيەتچى سوفىزم - ئىشانلارنىڭ مەركىزى بولۇپ، خەلق مەنئۇيىتى چوڭقۇر زەھەرلەنگەنىدى. غالدان يەركەنگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئالدىدا ئاپپاق خوجا ئۆز مۇرتىلىرى ئارقىلىق يېتەرلىك ئەكسىلئىنقىلابىي جامائەت پىكرى توپلاپ، مۇرتىلار ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىگە مايىل قىلىۋالغانىدى.

غالدان سىرتتىن قوراللىق ھۇجۇم قىلغاندا، ئىسمائىلخان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئىچكى جەھەتتىن ئاپپاق خوجا مۇرتىلىرىنىڭ ماسلىشىشى ۋە خەلقنىڭ ئۇلارغا مايىل بولۇپ كېتىشى نەتىجىسىده ئىسمائىل خانىنىڭ جەڭچىلىرى تارىخىنىڭ بۇ سىياسىي سەھنىسىده دەۋرىنىڭ ياراتقان ئۇلۇغ بىر كىتابىنىڭ تراگېدىيە قەھرىمانلىرىدەك تىز پۈكمەي قەھرىمانلارچە ھالاك بولۇپ، قانغا بويالغان بۇ دىياردا ئىسمائىل خان ئەسىرگە چۈشتى، سوفىزمنىڭ غالدانغا بۇ قېتىم كۆرسەتكەن ئەكسىلئىنقىلابىي خىزمىتى كىشىگە چىڭگىزخان ١١١١ ئەسىرده ماۋرا ئۇننەھرگە — سەمەرقەنت، بۇخاراغا يېسىپ كىرگەن چاغدىكى «خىزمىتىنى» ئىختىيارسىز ئەسلىتىپ، سوفىزمنىڭ چىڭگىز ئىستېلاسىدىن 400 يىل كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدا يەنە بىر قېتىم سىياسىي سەھنىده باش كۆتۈرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ 1678 - يىلى يەركەن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن غالداننىڭ شىنجاڭغا قارىتىلغان سىياسىي مەقسىتى ئەمەلگە

ئاشتى، ئەمدى پۈتۈن شىنجاڭ جۇڭغار خاندانلىقىنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىغا چۈشتى.

يۇقىرىقى ۋەقەدىن كېيىن غالدان ئاپپاق خوجىنىڭ كۆرسەتكەن «خىزمىتى» بەدىلىگە ئۇنى ئالتە شەھەرگە قورچاق «خان» قىلىپ تىكلەپ، قېشىغا ئاساسىي هوقۇقنى تۈتىدىغان كۈچلۈك موڭغۇل سىياسىئونلىرىنى قويۇپ، يىلىغا 100 مىڭ سەر كۈمۈش سېلىقنى جۇڭغار خانلىقىغا تۆلەشنى بەلگىلەپ، ئەسىرگە چۈشكەن ئىسمائىل خاننى ئېلىپ قوشۇنلىرى بىلەن ئىلىغا قايتتى.

شۇنىڭدىن باشلاپ خەلق ئەمدى جۇڭغار خانلىقى، ئاپپاق خوجا يەرلىك ئەمەلدارلىرى ۋە سوپى - ئىشانلارنىڭ شۇلۇپ يەيدىغان تۈگىمەس تەييار مۇلكىگە ئايلىنىپ، قاتمۇ قات زۇلۇم ئىسكەنجىسىگە مۇپتىلا بولدى.

ئاپپاق خوجا قورچاق تەختكە چىققاندىن كېيىن تەرىقەت (ئىشانلىق) — سوفزمنى دۆلەت دىنى دەپ ئىلان قىلىپ قۇرئان، هەپتىيەكتىن باشقا خەلق يارلىقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىپ كۆيدۈردى ۋە ئىلغار ئىلىم - مەرىپەت ئەهلىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى دارغا ئاسقان بولسا، بىر قىسمىنى سۈرگۈن قىلدى. قارا تاغلىق مەزهىپىنىمۇ باستۇردى. قىسقىسى، بىر قېتىم تەرىقەت ئاق تېررورلۇقى يۈرگۈزۈپ، تازىلاش ئېلىپ باردى، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئۈستىدە ئىقتىسادىي بېسىم كۈچەيتىپ، ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان بۇ جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي بوھران باشلاندى. سوپى - ئىشانلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەن خەلق ئاستا - ئاستا ئويغىنىشقا باشلىدى.

مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىسمائىلخانىنىڭ ئۇچتۇرپاندا هاكىملىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئىنىسى مۇهەممەت ئىمىن باتۇرخان ئەسكەر توپلاپ، 1679 - يىلى

ئەمدىلا ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرغىلى تۆت ئاي بولغان ئاپپاق خوجىنى ئۆرۈۋەتتى. ئاپپاق خوجا ۋاقىتلىق تاكتىكا قوللىنىپ، دۆلەت ئىچىدە دىنى ئىشلارنى بېجىرىش ۋەزىپىسىگە ماقۇل بولدى.

موللامىر سالىھ قەشقەرلىك يازغان «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مۇھەممەت ئىمىن باتۇرخان خەلق مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ئاپپاق خوجىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن شەرقنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە سىڭلىسى «جاللات خېنىم» نى ئاپپاق خوجىغا بېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل «تۇغقان» قىلىۋالغان. لېكىن ئىنتايىن قۇۋۇ، قارا نىيەت ئاپپاق خوجىنىڭ كۆڭلىدە سان بار ئىدى. ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز مۇرتلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئىلىغا — غالدان ئالدىغا كەلدى. بۇ قېتىم غالدان ئاپپاق خوجىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن 30 مىڭ كۈچلۈك قوراللانغان قوشۇن بىلەن ئاپپاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يولغا سالدى. بۇنىڭدىن تولۇق خەۋىرى بار مۇھەممەت ئىمىن باتۇرخان ئەسكەر توپلاپ جۇڭغار قوشۇنىنى ئاقسۇدا توستى. . . ، ئۇرۇش بولۇۋاتقاندا يەركەند ئاپپاق خوجا مۇرتلىرىنىڭ ئىسيان — توپىلاڭ كۆتۈرگەن خەۋىرى كەلگەنلىكتىن، ئىسمائىل خان بىر بۆلۈم كۈچنى ئالدىنقى سەپ - ئاقسۇدا قالدۇرۇپ، ئۆزى يەركەن قەلئەسىنى مۇستەھكەملەپ مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن ئىلاجسىز يەركەنگە قايتتى.

ئۇزاق ئۆتمەي جۇڭغار كۈچلۈك ئارمىيىسى ئاقسۇدىكى مۇھەممەت ئىمىن باتۇرخانىنىڭ قالدۇرغان مۇداپىئە ھەربىي كۈچىنى يىمىرىپ ئۆتۈپ يەركەنگە يېتىپ بارغاندا، باتۇرخان ئەسكەرلىرى قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ بىر مەزگىل جۇڭغارلارنىڭ شۇنچە قۇدرەتلىك كۈچىگە تاقابىل تۇرۇپ، قەلئە ئىچىگە كىرگۈزمىدى. ئەمما بۇ جەڭدىمۇ ئاپپاق خوجىنىڭ

ئەكسىيەتچى مۇرىتلىرى يەنە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدى. بۇ خائىنلار جۇڭغارلار بىلەن ئىچىدىن ماسلىشىپ، قەلئە دەرۋازىسىنى جۇڭغار ئارمىيىسىگە ئوغرىلىقچە ئېچىپ بەردى. كەلكۇندەك بېسىپ كىرگەن جۇڭغار ئارمىيىسى، ئۆز ئازادلىقى، ئەركىنلىكى ئۈچۈن جان تىككەن يەركەن ئارمىيىسىنى قانغا غەرق قىلىۋەتتى. مۇھەممەت باتۇرخانمۇ ئۆز سەپداشلىرى بىلەن قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا 171 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىدا شانلىق تۆھپە يارىتقان سەئىدىيە خاندانلىقى ئالەمدىن غايىب بولدى. ئاپپاق خوجىنى ئىككىنچى قېتىم جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى قونتايجى غالدان دەرىيا - دەرىيا ئاققان قان ھېسابىغا يۆلەپ قۇرچاق تەختكە چىقىرىپ ئولتۇرغۇزدى.

مەشھۇر فرانسۇز تارىخچىسى «بوزقىر ئىمپېراتورلۇقى» نىڭ ئاپتورى ر. گرىئوستىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، غالدان بۇ قېتىم مۇھەممەت ئىمىن باتۇرخانغا يارىدەم بەرگەن «قارا تاغلىق» لارنىڭ باشلىقى دانىيال خوجىنى قولغا ئېلىپ، جەمئىيەتنى تىنچلاندۇرۇپ، ئاپپاق خوجىنىڭ قورچاق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ھاكىمىيەت ئورگانلىرىغا كۆپلەپ موڭغۇل ئەمەلدارلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، خاتىرجەم قايتقان.

ئاپپاق خوجا ئىككىنچى قېتىم تەختكە چىققاندىن كېيىن خەلقنى قاتمۇ قات ئېكسپىلاتاتسىيە، رەھىمسىزلەرچە زۇلۇمغا دۇچار قىلىپ، قۇللۇق گىردابىغا مۇپتىلا قىلغانلىقىنىڭ سىرتىدا، قارا تاغلىقلاردىن قانلىق ئۆچ ئېلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەرنى گۇناھسىز قىرىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ قاتىللىق ھەرىكىتى خەلقنىڭ قەھرى غەزىبىنى چەكسىز ئۆرلەتتى. ئاخىرى قاتىل، ئىستىبداد، مۇتەئەسسىپ ئاپپاق خوجا ئىسھاق ۋەلى ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن 1697 - يىلى ئەجىلىدىن بۇرۇن زەھەر بېرىپ

ئۆلتۈرۈلدى. جەستىنى ئۆزى ئۆلۈشتىن يېرىم يىل ئىلگىرى ئۆزى ياساتقان ھەزرەتتىكى گۈمبەزگە، يەركەندىن ئېلىپ كېلىپ قويۇلدى. خەلق ھازىرمۇ ئۇنى ئاپپاق خوجا گۈمبىزى دەپ ئاتاپ تاۋاپمۇ قىلىشىدۇ. بۇ خەلقىمىزنىڭ ئۆز تارىخىنى بىلمەسلىكى ۋە نادانلىقىنىڭ ھېلىمۇ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى يەھيا خوجا، ئەخمەت خوجىلار ئارقا - ئارقىدىن تەختكە چىقتى. . . ، ئەمما «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق»لار كۈرىشى ئۆزلۈكسىز داۋام قىلىۋاتاتتى. . .

قونتايجى غالدان باتۇر قونتايجىغا ۋارىسلىق قىلىپ، موڭغۇللار ھەربىرىدە تارىخىنىڭ قەھرىمان داستانى بولغان چىڭگىزخان ھەربىرىدە داستانىغا پېڭىندىن بىر راۋاج بېرىش ئۈچۈن، بۇۋىسى چىڭگىز ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى تارمار قىلغان كونا دۈشمەنلىرىدىن ئۆچ ئالماق بولۇپ، پۈتۈن موڭغۇل خانلىرىنى بىر بايراق ئاستىغا توپلاش ئۈچۈن مۇنداق بىر شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى: «بىر زامانلاردا ئەمرىمىز بولغانلارنى قولىمىزغا ئېلىشىمىز كېرەك، ئىمپېراتورلۇق ئاتىلىرىمىزدىن بىزگە مىراس قالغان» دەپ چۈقان كۆتۈرۈپ، موڭغۇل خانلىرىنى شۇ بايراق ئاستىغا توپلاپ، ھەربىرىدە ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. ئۇ ئەنە شۇ يۆنىلىش بويىچە شىنجاڭنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن جۇڭگونى سوراۋاتقان مانجۇ خاندانلىقىغا قارشى كۈرەشنى باشلىغانىدى.

غالدان قونتايجى مانجۇ خانى كاڭخې بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، ئۇنى خېلىلا تەمتىرىتىپ، 1694 - يىلى ئۇرۇشتا مەغرۇرلىنىپ كېتىپ بىخەستەلىكتە ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى رابدان چىۋاڭ (1697 - 1727) چىقتى. بۇ چاغدا جۇڭغارلار شەرقتە مانجۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتسا، غەربتە ئىسسىق كۆل بويىدا رابدان قونتايجىنىڭ قېرىندىشى

چىرىن دوندۇپ رۇسلار بىلەن خېلىلا قاتتىق ئېلىشىۋاتاتتى.
مانا مۇشۇ قالايمىقانچىلىقتا جەنۇبىي شىنجاڭدا پامىر تاغلىرىدىكى قىرغىزلاردىن ياردەم ئالغان «قارا تاغلىقلار» «ئاق تاغلىقلار»نى يېڭىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. بۇ چاغدا (1700 ـ يىلى) جۇڭغار خانلىقى رابدان چىۋالىڭ ئاز ۋاقىت جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆزۈلۈپ قالغان ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇزاقتىن بېرى غۇلجىدا «تورغاق»دا تۇرغان «قارا تاغلىق»لارنىڭ بۇرۇنقى باشلىقى دانىيال خوجىنى «قارا تاغلىق»لاردىن يۇزمىڭ يامبۇ ئېلىپ، خانلىققا تىكلەپ بېرىپ ھاكىمىيەتنى يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىپ، «ئاق تاغلىق» خوجىلارنىڭ ۋارىسلىرىنى ئەسىرگە ئېلىپ، غۇلجىغا ئەكېلىپ تورغاقتا تۇرغۇزىدۇ.
جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدىكى بۇ قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتى دانىيال خوجا ئۆلىمىگۈچە (1730 ـ يىلغىچە) ھۆكۈم سۈردى.
1727 ـ يىلى رابدان چىۋالىڭ ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى غالدان سىرىن (1727 ـ 1745) چىقتى. فرانسۇز تارىخچىسى گرىئوستىنىڭ يېڭى تارىخىي مەلۇماتلارنى توپلاپ يازغان «بوز قىر ئىمپېراتورلۇقى» دېگەن كىتابىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، دانىيال خوجا ئۆلۈمىدىن كېيىن غالدان سىرىن جەنۇبىي شىنجاڭدا پۈت تىرەپ تۇرۇش ئۈچۈن «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، يەركەننى ساغانغا (خوجا جاھانغا)، قەشقەرنى يۈسۈپكە، ئاقسۇنى ياقۇپقا، خوتەننى ئابلاخانغا بەردى. غالدان سىرىن 1745 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغار خانلىقى تەشكىل قىلغان يۇقىرىقى تۆت قەبىلىنىڭ ئىتتىپاقى بۇزۇلىدۇ، ئىچكى ھاكىمىيەت تالىشىش ناھايىتى جىددىي تۈس ئالىدۇ. جۇڭغارغا غەربتە رۇسلارنىڭ، شەرقتە مانجۇ ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇجۇمى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ.
جۇڭغار خانلىقى ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى زىددىيەتلەر

ئۇلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كونترواللۇقىنى بوشىتىپ قويغانىدى. بۇ چاغدا پۈرسەتتىن پايدىلانغان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىق، قارا تاغلىقلار كۆرۈشى يەنە كۆتۈرۈلۈشكە باشلاپ، قارا تاغلىق سوپىلارنىڭ قەشقەرنى ئىگىلەپ تۇرغان مۇرتتى يۈسۈپ جۇڭغارلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ. (1753 ـ 1754). بۇ يىللاردا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان داۋاجدىن يېڭىلگەن ئامورسانا مانجۇ ھاكىمدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرىدۇ ۋە ئالدى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزۈشنىڭ ئامالىنى ئىزدەيدۇ.

بۇ چاغدا 1730 ـ يىلدىن باشلاپ، ئىلىدا تورغاقتا تۇتۇپ تۇرغان ئاق تاغلىقلارنىڭ ۋەكىلى بۇرھاندىن خوجا بۇ پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئامورسانغا ئاقتاغلىقلارغا تايىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى كونترول قىلىش مۇمكىنلىكىنى ئېيتىدۇ. بۇ پىكىر ئامورسانا تاكتىكىسىغا ناھايىتى ماس چۈشىدۇ.

ئامورسانا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىغا تايىنىپ، بورھاندىنىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئالدىدا ئۇچتۇرپان، كېيىز قەشقەر، يەركەننى، ئاخىرى پۈتۈن قەشقەرىيەنى ئالىدۇ...

قەشقەرىيەنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۇلارغا يارەملەشكەن ئاقتاغلىقلار ۋەكىلى بۇرھاندىن خوجا بىلەن، كىچىك خوجا جاھان (بۇ خان خوجا بولسا كېرەك) غا تۇتقۇزىدۇ (1757). بۇ چاغدا ئامورسانا بىلەن مەنچىڭ ئارسىدا شىنجاڭنى تالىشىش قانلىق ئۇرۇشى باشلىنىپ كېتىپ، يۇقىرىقى خوجىلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالىدۇ. ئاخىرى مانجۇ گېنېرالى جاۋخۇ 1759 ـ يىلى ئامورسانانىمۇ، خوجىلارنىمۇ قوراللىق ئۇزۇل ـ كېسىل بېسىقتۇرۇپ، شىنجاڭنى تىنچلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللارنىڭ چىڭگىزخاندىن باشلانغان، پۈتۈن دۇنياغا دەھشەت سالغان، ئاسىيادا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن خاندانلىقىمۇ، ئۇنىڭ ئاخىرى بولغان جوڭغار خانلىقىمۇ،

جەنۇبتا 91 يىل ھۆكۈم سۈرگەن خوجىلار ھاكىمىيىتىنى دۇنيادىن غايىب بولدى.

جۇڭغارلارنىڭ ۋاسسالى سۈپىتىدە سەئىدىيە خاندانلىقى ئورنىغا چىققان خوجىلار ھاكىمىيىتى يۈرگۈزگەن سۇغىزمنى ئاساس قىلغان دىنىي - ئىقتىسادىي ئەڭ چىرىك فېئودال ئىستىبدات سىياسىتى بىر ئەسىرگە يېقىن فېئودال دىنىي تەخت ئۇچۇن بولغان ئۇرۇشلار ۋە جۇڭغارلار، يەرلىك دىنىي فېئودال ھاكىملارنىڭ قوش زولۇملۇق ئېكسپىلاتاتسىيىسى سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن، ئۇنتۇرا ئاسىيا تارىخىدا شانلىق تۆھپە ياراتقان باي، ئۇلۇغ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ۋە ئىقتىسادىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەلقنىڭ ئاڭ مەنۇىيىتىنى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە ئېغىر ھالدا زەھەرلىگەنىدى.

ماركسچە - لېنىنچە پەلسەپىنىڭ تەلىم بېرىشىچە، جەمئىيەتتىكى ھەممە ھادىسىلەر (جۇملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى ھادىسىلەر) ئۇستقۇرۇلمىدا شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات دەرىجىسى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ھەر بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات دەرىجىسى بولسا ئۇنىڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. يەنى «ماددىي ھاياتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ئومۇمەن ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنۇى ھاياتنى بەلگىلەيدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېڭى ئۇلارنىڭ بارلىقىنى بەلگىلىمەيدۇ، بەلكى ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي بارلىقى ئۇلارنىڭ ئېڭىنى بەلگىلەيدۇ»① ئەمما بۇنىڭ مەنىسى بازىس ئۇستقۇرۇلمىنى

---

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلس، «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 1- توم، 85-بەت.

بەلگىلىگەندە ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بازىسقا ھېچقانداق تەسىرى يوق دېگەنلىك ئەمەس. «تارىخنىڭ ماتېرىيالىستىك ھالدا چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلسە، ھەقىقىي تارىخى جەريانداا ھەل قىلغۇچى پەيت ئاقىۋەت ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. يا مەن، يا ماركس ھېچقاچان بۇنىڭدىن ئارتۇق پىكىرنى ئېيتقىنىمىز يوق. ئەگەر بىرەر كىشى بۇ پىكىرنى گويا ئىقتىسادىي ئامىل بىردىنبىر ھەل قىلغۇچى ئامىلدۇر، دېگەن مەنىدە بۇزۇپ چۈشەندۈرسە، ئۇ ۋاقتىدا بۇ پىكىر ھېچ نەرسىنى ئۇقتۇرمايدىغان ئابستراكت، مەنىسىز ئىبارىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.»[1] ماركسىزم ئاساسچىلىرىنىڭ پىكرىچە، يۇكسەك سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە بۈيۈك سەنئەتكارلار ئىقتىسادىي جەھەتتىن قالاق مەملىكەتلەردە ھەم مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. بۇنداق ۋاقىتتا شۇ قالاقلىققا قارشى ۋە يېڭى ھايات ئۈچۈن كۈرەش ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئوتتۇرا ئاسىيادا فېرداۋسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ماخمۇت قەشقىرى، نەۋائى قاتارلىق ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى بۇنىڭ گۇۋاھچىسىدۇر. دۇنياغا داڭلىق ئىپوسلار - «ماناس»، «جاڭگىر» داستانلىرىمۇ ئوخشاشلا يۇقىرىقى قانۇنىيەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ماركسىزملىق ئېستېتىكىنىڭ مۇھىم قائىدىلىرىدىن يەنە بىرى، بۈيۈك سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ھېچقاچان قىممىتى پەسەيمەسلىكى ھەققىدىكى تەلىمات بولۇپ، مەلۇم دەۋردە يارىتىلغان ۋە دەۋرنىڭ سىنىپىي كۈرىشى ھادىسىلىرىنى،

---

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلس، «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 1- توم، 85-بەت.

جەمئىيەتنىڭ پىكىر قىلىش دەرىجىسىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن سەنئەت ئەسەرلىرى ئۆمۈر باقى بولۇپ قالىۋېرىدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە سەنئەت ۋە ئەدەبىيات ساھەسىدە، قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلار بۇ بۇيۇك ئەسەرنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرمەيدۇ، قەدىمىي خەلق ئېپوسلىرى، داستانلىرى، ئۇلۇغ يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى ئەنە شۇنداق قىممەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇلار ھەممە ئەۋلادلار ئۈچۈن «ئۆلچەم ۋە ئىبرىتىپ بولمايدىغان يۈكسەك نەمۇنە»[1] بولۇپ قالىۋېرىدۇ.

يازما ئەدەبىياتنىڭ دەسلەپ ھۆكۈمران سىنىپلار تەرىپىدىن مەيدانغا كەلگەنلىكى تارىختىن بىزگە مەلۇم، بۇ ئۇنىڭ ماددىي ئىمكانىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ ھالنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى سىنىپىي جەمئىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقاردى. مەنىۋى بايلىقلارنى يارىتىشنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھوقۇقى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قېلىشى تارىختا شۇنىڭغا ئېلىپ كەلدىكى، ھەر بىر خەلق ئەدەبىياتىدا يازما ئەدەبىيات ئەڭ ئالدى بىلەن كۆپىنچە دىنىي ئەدەبىيات تەرىپىدە مەيدانغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يازما ئەدەبىيات بارغانسېرى دىنىي ماۋزۇلاردىن يىراقلىشىپ، ھاياتقا، ئاددىي كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجلىرىغا، ئۇستقۇرۇلمىدا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ئەڭ مۇھىم مەسىلىلىرىگە يېقىنلىشىپ باردى. پۈتۈن ئەدەبىيات تارىخى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ھەر بىر تارىخىي دەۋرده يازما ئەدەبىياتنىڭ غايىۋى - بەدىئىي قىممىتى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئەنە شۇ خەلق مەدەنىيىتىدىكى ئىدېئولوگىيىسىگە قانچىلىك يېقىنلىق دەرىجىسى بىلەن بەلگىلىنىدۇ.

---

① ك. ماركس، ف. ئېنگېلس، «سەنئەت توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 1- توم، 921-بەت.

ئاشۇ قانۇنسىيەتلىك باسقۇچلارنى بەسسەپ ئۆتكەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ جۇڭغارلار ۋە خوجىلار دەۋرىگە سەپ قارىساق، مۇنداق مەنزىرىنى كۆرىمىز.

جۇڭغارلارنىڭ ۋاسسالى سۇپىتىدە جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئالغان فېئودال يەر ئىگىلىرىگە ئايلانغان خوجىلار ئوردىسىدا مەنپەئەتلىرى بىر - بىرىگە ماس كەلگەن ئىككى خىل ئەدەبىيات بارلىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ پەلسەپە ئاساسى ئىدېئالىستىك ئىسلام يېپىنچىسىنى يېپىنغان فلاتونىزم ئىدى. ئۇنىڭ بىرى، ئوردا دىنىمىستىك ئەدەبىيات بولسا، يەنە بىرى، دىنىمىستىك مۇفتىم ئەدەبىياتى ئىدى.

سوفتىم ئەدەبىياتى تەرىقەتنى ئۆزىگە ئېستېتىك ئىدېئال قىلغان ھالدا، «تەڭرىگە مۇھەببەت»، «تەقدىرچىلىك»، «باقىي دۇنيا» نى گەۋدىلەندۈرۈپ، خوجىلارنى «ئۇلۇغ ئەۋلىيا»، «كارامات ئىگىسى» قىلىپ كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ ۋەھشىي ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنى «ئاللا ئاتا قىلغان مەڭگۇ ھاكىمىيەت» قىلىپ كۆرسىتىپ، زۇلۇم تۇغمىنىگە سۇ قۇياتتى. قوش زۇلۇم ئاستىدا ئېزىلگەن مېھنەتكەش ئاممىنى «تەقدىرگە تەن بېرىشكە» ئاچ - يالىڭاچ، ئەركسىز ياشاشقا ئۇندەپ، خەلق ئېڭىنى پاتالىزم، سوفتىم بىلەن زەھەرلەشكە ئۇندىسە، ئۇنىڭ بىلەن قوشكېزەك تۇغۇلغان ساراي ئەدەبىياتى يۇقىرى تەبىقە ساراي ئەھلى، خوجىلارنى بېزەپ كۆرسىتىپ، بۇ دۇنيانىڭ راھىتىنى ئاللا يۇقىرى تەبىقە ساراي ئەھلى، خوجىلارغا ئاتا قىلغان، «بۇ دۇنيانىڭ راھەت - پاراغىتىنى سۈرۈپ كەيپ ساپا قىلىش كېرەك»، دەپ چۇقان كۆتۈرۈپ فېئودال خوجىلارنى خەلقنىڭ قېنىنى تېخىمۇ زور ئىشتىھا بىلەن شوراشقا ئىلھام بېرىپ ئۇندەيتتى. بۇ خوجىلار دەۋرىدىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ — فېئودال ئىكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار

مەدەنىيەتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. بۇ فېئودال خوجىلارنىڭ، جۇڭغارلارنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي سىياسىتى ۋە ئۇلارنىڭ فېئودال مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىستىبدات تۈزۈمىگە تەرغىبات سۈپىزمىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشاتتى. ئىككىنچى تەرەپتە، خەلق دېموكراتىك ئەدەبىياتى قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. «خەلق ھەممە ماددىي بايلىقنى يارىتىۋاتقۇچى كۈچلا ئەمەس بەلكى روھىي بايلىقنىمۇ بىردىنبىر ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس مەنبەسى، دەۋر جەھەتتىنمۇ، گۈزەللىك ھەم ئىجادىي دانالىقى جەھەتتىنمۇ بىرىنچى پەيلاسوپ ۋە ھەمدە بۈيۈك داستانلارنى، يەر يۈزىدىكى جىمىكى تراگېدىيىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئەڭ مۇھىمى جاھان مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىنى يارىتقان شائىردۇر»①

جۇڭغارلار بىلەن خوجىلار گەرچە سەئىدىيە دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن، ئۇنتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان باي ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەلگىلىك ھالدا ۋەيران قىلغان بولسىمۇ، ئەمما تارىخنى، مەدەنىيەتنى يارىتقۇچى خەلقنى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنى يۇقىتالمىغان ۋە تۈسيالمىغانىدى ۋە ئۇنداق قىلىش قولىدىن كەلمەيتتى ھەم كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. خەلق ھېكمىتى بولغان ئېپىز ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلغۇچى يازما ئەدەبىيات خەلقنىڭ چەكسىز ئەسىرلەرنى يەڭگۈچى ھاياتىي قۇدرىتىنىڭ دېئالېكتىكىسى بويىچە جۇڭغارلار ۋە خوجىلارنىڭ قاتمۇ قات ماددىي ۋە مەنىۋى قورشاۋىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ھەر قانداق تارىخى دەۋرلەردىكىگە ئوخشاشلا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ۋە مەدەنىيەتنىڭ بىر قىسمى بولغان بۇ دەۋرنىڭ

① ئا. م. گوركى، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم، 57- بەت

ئۆزىگە خاس باي دېموكراتىك ئەدەبىياتىنى ياراتتى.
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خوجىلار ئوردا ۋە سوفىزم ئەدەبىياتىغا قارشى ھالدا تەنقىدىي رېئالىزم روھىغا باي قوشاقلار، خەلقنىڭ ئۆمىد - ئارزۇلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان، رومانتىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان، چىن ئىنسانىي مۇھەببەت، «ئازادلىق - ئەركىنلىك»، «ئادىل شاھ»، «ئادالەتلىك»، «ئىنسانپەرۋەرلىك» روھىغا تولغان بىر قاتار خەلق چۆچەك، داستانلىرى مەيدانغا كەلدى.
يازما ئەدەبىياتتا خوجىلار دەۋرىدىكى دىنىمىستىك «تەكرى مەركەزلىك» كە قارشى شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ سەركەردىسى، بۇيۇك ئۇيغۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (11-ئەسىر) نىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» دىن باشلانغان ئىنسان ۋە ئۇنىڭ بەخت - سائادىتىنى تېما، مەزمۇن قىلغان «ئىنسان مەركەزلىك نەزەرىيىسى» ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئېستېتىك ئىدېئال جەھەتتىن «قۇتادغۇبىلىك» تىن باشلانغان «بىلىملىك شاھ قانۇن ئارقىلىق دۆلەت باشقۇرسا، خەلق بەختكە ئېرىشىدۇ» دېگەن «ئىدېئال شاھ» ئېستېتىك غايىسى، ئۆزىدىن كېيىنكى تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئېستېتىك غايە يۆنىلىشى بولۇپ خىزمەت قىلغىنىدەك بۇ دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۈچۈنمۇ ئېستېتىك غايە بولۇپ خىزمەت قىلدى. بۇ دەۋر يازما ئەدەبىياتى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنە شۇ ئىلغار نەزەرىيىۋى ئەنئەنىسىگە تايىنىپ تۇرۇپ، كونكرېت ھالدا خوجىلار دەۋرىدىكى سوفىستىك ئەدەبىياتقا قارشى ھالدا «ئىنسانغا مۇھەببەت»، «چىن ئىنسانى سۆيگۈ»، «تەكرى گۈزەللىكى» گە قارشى «ئىنسان گۈزەللىكى»،

«تەقدىر چىلىك» ، «قۇللۇق» قا قارشى «شەخس ئەركىنلىكى» ، «باقي دۇنيا راھەت - پاراغەت» كە قارشى «رېئال دۇنيا ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى» ، «خۇراپاتقا» قارشى «ئىلىم مەرىپەتنى» ، «ئاللا بەقشەندە قىلغان دىن ۋە فېئودال ھاكىم مۇتلەقلىق ئىستىبداتىغا» قارشى «ئادالەتنى» كۆيلىدى.

بۇ دەۋر ئەدەبىياتى كۆيلىگەن ئىنسانپەرۋەرلىك مەيلى شەرقتە بولسۇن، مەيلى غەربتە بولسۇن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران دىنىي ئەقىدىلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئىنسانىنى، ئىنسانىنىڭ بىلىش ئىقتىدارىنى ئۇلۇغلاشقا قارىتىلغان بارلىق تەرەققىيپەرۋەر ئىدىيىلەر جەۋھىرى بولۇپ قالدى.

بەدىئىي ئىجادىيەت ئۇسۇلى (مېتود) جەھەتتىن ئالغاندا تەنقىدىي رېئالىزم ئاممىلىرى جىددىي، قويۇق تۇس ئېلىشقا باشلىدى. بەدىئىي جەھەتتىن ئالغاندا شېئىرىيەت سالماق ئۇرۇنىنى ئىگىلەپ، كلاسسىك شېئىر شەكىللىرى ئەنئەنىۋى ھالدا داۋام قىلىپ، نۇرغۇن ئېپىك داستانلار مەيدانغا كەلدى.

داستانلارنىڭ بەدىئىي تىلى، سۈژېتى، رەھىمسىز دىنىي فېئودال تۈزۈمنىڭ دەھشىتى تۇپەيلى سىمۋوللۇق ئىزوپ[1] ئۇسلۇبىغا ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىندى.

---

① ئىزوپ - قەدىمىي گرېك مەسەلچىسى بولۇپ، ئەسلى قۇل ئىدى. ئىزوپ ئۆز پىكرىنى ئوچۇق ئېيتىشقا ھوقۇقسىز بولۇپ، يۇرەكتىكى دەرد - ئەلەمنى كىنايە، ئاللېگورىيە، سىمۋوللۇق ئىشارىلەر بىلەن بايان قىلاتتى.

لىرىك شائىر خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

«شېئىرىيەت — بۇ ياشاشنىڭ يورۇق تەنتەنىسى، بۇ بىزنى گاھ- گاھىراپ ئالغۇچى ھايات سورۇرى؛ بۇ ئېھتىراسلار ھالاۋىتى ۋە تىترىكى، ئەۋج نۇقتىسى، تۇيغۇلارنىڭ دولقۇنى ۋە بورىنى، مۇھەببەت تاشقىنى، زوق- شوق راھىتى، دەردكەش خىياللار دادى، ئازاب - ئىزتىرابلار لەززىتى، تۇگىمەس كۆز ياشلار چانىقى، بۇ قاياقلارغىدۇر، كۆز يەتمەس، جازىبىدار يىراقلارغا ئۇزلۇكسىز ئىچىكىپ تەلپۈنۈشلەر؛ بۇ ھەممە نەرسىنى قۇچاقلاپ ئېلىش، ھەممە نەرسىگە يولۇقۇشنى كۆزلىگەن دائىمىي ۋە تۇگىمەس ئىشتىياق، بۇ قەلبىمىز كائىنات بىلەن بىر ئاھاڭدا تېپىپ، مەھلىيا كۆزىمىز ئۇنىڭدىكى يۇكسەك ھاياتنىڭ جىسىمسىز سەييا ھلىرى بىلەن پەرۋاز ئېتىدىغان، قۇلىقىمىزغا بولسا پەلەكلەر ۋە دۇنيالار ئۈيغۇنلۇقى دولقۇنىدىكى ئىلاھىي قىزغىنلىقى، بۇ شۇنداق ئىلاھىي قىزغىنلىقكى، ئۇندا يەر ساماۋى نۇر بىلەن پارلاپ، ئاسمان بولسا زېمىن بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ. . . پۈتۈن دۇنيا، ئۇنىڭدىكى ھەممە گۈللەر ۋە بويا قلار، تەبىئەت ۋە ھاياتنىڭ بارلىق شەكىللىرى شېئىرىيەت ھادىسىسى بولالايدۇ. ئەنە شۇ ھادىسىلەردە يوشۇرۇنۇپ ئۇلارنى ھايات جىلۋىلىرى بىلەن جازىبىدار قىلغان ئەرسە شېئىرىيەتنىڭ ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. شېئىرىيەت بۇ ئادەم ھاياتنىڭ تىرىك تومۇرى، ئۇنىڭ قېنى، ئۇنىڭ

يالقۇنى، ئۇنىڭ شولىسى ۋە قۇياشىدۇر»[1].

دېمەك ئەدەبىيات مەنسۇبىيەت ئىكەن، لىرىكا مەنسۇبىيەتنىڭ مەنسۇبىيىتى، يەنى مېغىزنىڭ مېغىزى، بېلىنسكىنىڭ يۇقىرىقى تەرىپى بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. ئەمما ئومۇمىي بەلگىلىرى بىلەن ئۇ باشقا ئەدەبىي ژانىرلاردىن كەسكىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ بىر تارمىقى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ بىر شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالەمنى كونكرېتنى ئوبرازلار، ئوبرازلىق تەپەككۇر ۋاستىسىدە ئىنكاس قىلىدۇ. باشقا ئەدەبىي ژانىرلار قاتارىدا لىرىكا ھەم ھاياتنى ئۆگىتىدۇ، ھايات ھادىسىلىرى ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقىرىدۇ. ھاياتنى قايتا قۇرۇشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ، ئوبېيېكتىپ ئالەم ئۇنىڭ ھەم ئۆگىنىش ئوبېيېكتى، ئىنسان ھاياتى ئۇنىڭ ھەم تەسۋىرى ئوبېيېكتىدۇر. قىسقىسى، لىرىكا ئومۇمىي تەرەپلىرى بىلەن سۆز سەنئىتىنىڭ باشقا ئۈسۇللىرىغا نەپەس جەھەتتىن ھەم ئاھاڭ، رەڭ تەرەپتىن رەڭدىشتۇر. پەقەت ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئۇلاردىن ئاجرىلىپ تۇرىدۇ.

لىرىكا قانداق شارائىتتا پەيدا بولىدۇ؟

لىرىكا ئىنسان ئۆز شەخسىنى تونۇغان، ئۆزىنى شەخس سۈپىتىدە ماھىيەتتىن تونۇپ يەتكەن، ئۆزىنى ئالەم ئىچىدە يەنە بىر ئالەم دەپ بىلگەن ۋە تاشقى ئوبېيېكتىپ ئالەمگە يېڭىچە قارىغان شارائىتتا پەيدا بولىدۇ. ئىنسان ئۆز شەخسىنى ئالەم بىلەن قىياسلايدۇ. گاھ ئۇنىڭغا قارىمۇ قارشى قويىدۇ. گاھ تاشقى ئالەم بىلەن تۇتاش بىر يۆنىلىشتە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. ئەمما ھېچقاچان ئالەم قارىشىسىدا ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇمايدۇ. ئالەم بىلەن بىرلىكى، بىر پۈتۈنلۈكىنى ئېتىراپ

① ۋ. گ. بېلىنسكى «ئاللانما ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 1- توم، 643 - 644 - بەتلەر.

قىلغۇچى ئىلهامى دەقىقىلىرى، روهىي جازىبىدارلىقنىڭ ئەڭ ئالىي نۇقتىلىرىدا هەم شائىر شەخس ئۆزلۈكىدىن خەۋەر بېرىپ تۇرىدۇ. «مەن ۋە بارلىق»، «بارلىق ۋە مەن» دېگەن جۈپلۈك هەمىشە هۆكۈم سۈرىدۇ. ئىنسانىيەت بەدىئىي تەرەققىياتىدىكى بۇ باسقۇچ «خەلقنىڭ تارىخى پەقەت ئەپسانە بولغان»، «خەلق هاياتى تېخى ئىككى قۇتۇپ — نەزىم ۋە نەسرىگە ئايرىلمىغان»، «دۇنيا هەققىدىكى چۈشەنچىلەر پەقەت دىنىي تەسەۋۋۇرلاردىن ئىبارەت بولغان»، ئىنسانىيەت ئۇچۇن گۆزەلكلىك دەۋرى دەپ ئاتالغان باسقۇچتىن كېيىن كېلىدۇ. ئەكسىچە، ئۇ بېشارەت بەدىئىي تەپەككۇرىدا ئىپوستىن كېيىنكى خەلقنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىنسانىيەت لىرىكىدا ئۆزلۈكىنى چۈشەنگەن، شۇ سەۋەبلىك كۇچىگە كۇچ، غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇلغان، هوشيارلىقى ۋە سەزگۈرلۈكى بىر قەدەر ئاشقان قىياپەتتە نامايان بولىدۇ. ئىنسان ئەمدى تاشقى ئالەم، تاشقى هادىسىلەرگە تەلمۇرۇپ، ئۇلارغا كۆمۇلۇپ قالماستىن، ئۆزىنىڭ ئىچكى ئالىمىگە ئۇنىڭدىكى تۇرلۇك جەريانلارغا هەم كۆز سالىدۇ، ئۇلارنى ئۆگىنىشكە، قەيت ئېتىشكە، مۇئەييەن قانۇنىيەتلەرنى كەشپ قىلىشقا ئىنتىلىدۇ...، بەزەن «ئۆز» ئالىمىدىن كۆز ئۇزۇپ، تاشقى ئالەمگە باقىدۇ. ئۇ ئادەتتىكىچىلا قاراپ قويمايدۇ. روهىدىكى نازۇك، مەيىن تاۋلىنىشلىرىنى كۆزىتىپ، يېتىلگەن ۋە تەجرىبىلىك بولۇپ قالغان نەزەرى بىلەن سىنچىلاپ باقىدۇ... بۇ چاغدا ئىككى ئالەم ئارىسىدا گاهىدا ئاشىدىغان، ئۇيغۇنلۇق كۆرۈنۇپ زوقلىنىدۇ، هاياجانغا كېلىدۇ، گاهىدا ئوخشىماسلىق، زىددىيەت كۆرۈنۇپ، نارازى بولۇپ غەمگە چۆكىدۇ.

لىرىكا پەرۋازىنى هەمىشە جەمئىيەت هاياتى بەلگىلەيدۇ، مىللىي - ئىجتىمائىي كۆتۇرۇلۇش دەۋرىدە لىرىك شېئىرىيەت هەم يۇكسەكلىككە كۆتۇرۇلىدۇ. قەدىمكى يۇنان لىرىكىسىنىڭ

ئەۋج نۇقتىلىرى پولىس دېموكراتىيىسىنىڭ (ئارخېئولوگ ئالكەي، سەپغو، ئاناكىرىئونلارنىڭ تەكشۈرۈشچە) ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. گىيوتى ۋە شاللېر لىرىكىسى فرانسۇز ئىنقىلابىغا ئاھاڭداش بولۇپ مەيدانغا كەلگەنىدى. كلاسسىك ئۇيغۇر لىرىكىسىمۇ IX ئەسىردىن XI ئەسىر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر ئېدىقۇتى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنى باش قىلغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي ئېقىم بىلەن مەيدانغا كېلىپ نەۋائى دەۋرىدە، نەۋائى ئىجادىدا بىر قېتىم يۈكسەك چوققىغا كۆتۈرۈلگەنىدى.

پرولېتارىيات بەدىئىي تەپەككۇرى دەسلەپ رومان ياكى دراما‌دا ئەمەس، لىرىك شېئىر ۋە لىرىك قوشاقلاردا ئىپادىلەنگەنىدى.

جۇملىدىن خوجا جاھان ئەرشى لىرىكىسىنىڭ مەنبەسىمۇ شىنجاڭ تۇپرىقىدا يۇز بەرگەن مەشھۇر تارىخىي مىللىي كۆتۈرۈلۈشلەر — جۇڭغار، خوجىلار دەۋرى (1678 ـ 1759) جەڭگى جېدەللەر بىلەن تولغان مىللىي مۇھىت بولدى.

XIX ئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ۋە ئەدىبى مۇھەممەت سىدىق قەشقىرى (1722 ـ 1856) نىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن كىتابىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ ئاقساقىلى خوجا ئىسھاق (خوجاكالان) نىڭ نەۋرىسى دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان)① بولۇپ، ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى ئەرشىدۇر.

خوجا ياقۇپ ھىجرىيە 1097ـ يىلى (مىلادى 1685 ـ

---

① «تەزكىرەئى ئەزىزان» نىڭ قەۋرىگە قارىغاندا، خوجا ياقۇپنىڭ «خوجا جاھان» ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، ئۇ ئوغۇلۇپ مەلۇم پاشقا كەلگەندە، قۇرئەندازلار ئۇنىڭ بەختىنى ئىقبالىغا پال ئېچىپ: «بۇ جاھانگىر بولۇر، ئالەمنى ھال، ئىلمىي قەۋلىدە (سۆز ئىلمىدە) زېرەك، ئەقىل پارامىتە ئۆز ئەسىرىدە تېڭى بولماس» دېگەن مۇكۇمنى چىقىرىدۇ. ئۇنى ئاڭلىغان دانىيال خوجا «مانا بۇ بوۋىمىز خوجا كالانىنىڭ ئىشلىرىنىڭ قايتا راۋاج تېپىشىغا قىلىنغان بېشارەت» دەپ تونۇپ، شۇندىن ئېتىبارەن ئۇنى «خوجا جاھان» دەپ ئاتىغان.

1686) يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراشلىق خوجەندتە تۇغۇلغان، بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق: خوجا جاھان تۇغۇلۇشتىن 7- 8 يىل ئىلگىرى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، غالدان قونتايجى ئۆزىنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرى ئۈچۈن يۆلەپ تەختكە چىقارغان ئاپاق خوجا تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆزى «تارىخىي دۈشمەن» ھىسابلاپ كەلگەن «قارا تاغلىقلار» غا قارىتا دەھشەتلىك ئاق تېررورلۇق يۈرگۈزىدۇ. مانا شۇ قىرغىنچىلىقتا خوجا جاھاننىڭ بوۋىسى خوجا شۈئىب باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىقلار كەشمىرگە قېچىپ كېتىدۇ، ئاپاق خوجا ئىنتايىن ھېيلىگەر ئادەم ئىدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى دۆلەت ئىچىدە مۇستەھكەملەپ ئالغاندىن كېيىن سىرتتىن كېلىدىغان خەۋپنىڭ يىلتىزىنى ئەقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. ئۇ كەشمىرده تۇرۇۋاتقان قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بېرى بولغان شۇئىبقا «ئەلۋەتتە كەلگەيلەر، ھەر نېمەرسە بىساتىمىزدا باردۇر، دەر مايان كۆرگەيمىز، ئاۋالقىدىن خوپراق تۇرغايلار»[1] دەپ خەت يازىدۇ، شۇئىب دەسلەپ ئاپاق خوجىنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، بالا- چاقا، مۇرىتلىرى بىلەن بىللە يەركەن تۇپرىقىغا يېتىپ كېلىدۇ. ئەمما سەزگۈر شۇئىب دەر گۇمان بولۇپ، ئېھتىيات بىلەن ھەرىكەت قىلىدۇ. ئوغلى دانىيال خوجىنى كەلگەن يېرىدە توختىتىپ قويۇپ، ئۆزى تىزناپ دەرياسىغا يېتىپ كەلگەندە ئاپاق خوجا تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئۈيۈشتۇرۇپ قويۇلغان سوپىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن دانىيال خوجا ئۇدۇل دەھبتكە قېچىپ بېرىپ، خوجا ئىسھاق ۋەلىيوللا مازىرىدا بىر مەزگىل ئىستىقامەت قىلغاندىن كېيىن ئاندىن خوجەندكە كېلىپ

---

① «قەدىمىي كىتابلار ئىنقىقات خەۋىرى»، 85- يىل، 1- سان، 8- بەت.

ماكانلىشىدۇ. خوجا جاھان مانا مۇشۇ جايدا دۇنياغا كېلىدۇ. «تارىخى نادىرە» دېگەن كىتابتىمۇ «ھەزرىتى مەۋلانە خوجا ياقۇپ خوجام خوجەنتتە تەۋەللۇت تاپتىلەر» دەپ يېزىلغان.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خوجا جاھان دەسلەپكى مەلۇماتنى خوجەند مەدرىسلىرىدە ئالغان، كېيىن خوجا شەيخ خوجەندنىڭ مازىرىغا بېرىپ بىر مەزگىل ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلغان. «تارىخى نادىرە» دە «تەھسىل ئىلىملىرى ئانچە بولدىكى، تەسلىرىدە ھەر مۇشكۇل بولسا ھەل قىلۇر ئەردى گاھ سەمەرقەند، بۇخاراغا بېرىپ ئەھلى پەزىللەر بىلەن مەشرەپ تۇزۇپ، مۇنازىرە قىلىشۇر ئىدى»① دېگىنىگە قارىغاندا ئۇنىڭ مەلۇماتى خېلىلا يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنى بايقىغىلى بولىدۇ.

«چىڭگىزنامە» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئاپاق خوجا ئۆلۈمىدىن كېيىن (1697) جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇھەممەت ئىمىن باھادىرخانىنىڭ ئىنىسى ئارسلانخان (ئاقباش خان) يەكەندە قاراتاغلىقلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ (1708-1709). مۇشۇ چاغدا ئۇ خوجەندتە تۇرغان دانىيال خوجىغا (ھەزرىتى دانىيال خوجام) بىزنىڭ ئاتا - بوۋىمىز بۇرۇندىن سىلەرنىڭ ئاتا - بوۋاڭلارغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلىپ، دۇئالىرىنىڭ بەرىكاتى بىلەن مەملىكەتنى باشقۇرۇپ كەلگەنىدى، ھازىر بىزنىڭ ۋاقتىمىزدىمۇ سىز ئەلۋەتتە بۇ يەرگە كېلىپ، بىز گۇمراھلارغا ھىدايەت قىلغايسىز»② دېگەنىدى، چۈنكى ئارسلانخانغا مۇنداق مەنىۋى تۇۋرۇك بەك لازىم ئىدى. مانا شۇ مۇناسىۋەت بىلەن دانىيال خوجا ئائىلىسى بىلەن ئانا ۋەتىنى يەكەنگە يېتىپ كېلىپ ئارسلانخان ھاكىمىيىتىگە يار-ئەملەشتى.

---

① «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات مەۋزىسى»، 85-بەت، 1-سان.
② «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات مەۋزىسى»، 85-بەت، 1-سان.

بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا بىر تەرەپتىن يەكەن مەدرىسلىرىدە تېخىمۇ تىرىشىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، مەلۇماتىنى ئاشۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوردىدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا يارەملەشتى. . .

مىلادى 1715-، 1716- يىللىرى يەكەننى مەركەز قىلغان دانىيال خوجا (قارا تاغلىقلار بىلەن) قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەخمەت خوجا(ئاق تاغلىقلار) ئارىسىدا يەنە جېدەل باشلاندى، ئۇلار ئۇرۇشۇپ ھالسىزلانغان پۇرسەتتىن پايدىلانغان رابدان چىۋاڭ كۆچلۈك قوشۇن ئەۋەتىپ، بۇ جېدەلنى بېسىقتۇرۇپ، ئەخمەت خوجىنىمۇ، دانىيال خوجىنىمۇ بالا- چاقىسى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ غۇلجىغا ئاپىرىپ «تورغاق» قا تۇرغۇزدى. ئەمما جېدەل بۇ ئارىلىقتا يەنىلا بېسىقمىدى . . . 1727- يىلى رابدان چىۋاڭ ئۆلدى، ئورنىغا غالدان سېرىن چىقتى. بۇ چاغدا «قارا تاغلىقلار» سىياسىي سەھنىدە غالىب چىققىنى ئۈچۈن جۇڭغار خانلىقىنىڭ خانى غالدان سېرىن جەنۇبىي شىنجاڭ سىياسىي كۆچلىرىنى مۆلچەرلەپ، «ئالتە شەھەر» گە دانىيال خوجىنى خان قىلىپ ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئوغلى خوجا جاھاننى ئىلىدا «تورغاق» قىلدى. ئەمما ياشىنىپ قالغان دانىيال خوجا 1730- يىلى دۇنيادىن ئۆتتى. غالدان سېرىنىڭ ئالتە شەھەرنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن «تورغاق» تا تۇتۇپ تۇرغان خان بالىلىرى ئىچىدە ياقۇپ خوجىدىن مۇڭاپىقراقى يوق ئىدى، شۇڭا ئاخىر دانىيال غوجىنىڭ ئورنىغا ياقۇپ خوجىنى يەكەنگە خان قىلىپ بەلگىلىدى. لېكىن جەنۇبنى پارچىلاپ ئىدارە قىلىشنى كۆزدە تۇتقان غالدان سېرىن ئۇنىڭ ئىنىلىرى خوجا يۈسۈپنى قەشقەرگە، خوجا ئايۇپنى ئاقسۇغا، خوجا ئابدۇللانى خوتەنگە خان قىلىپ بەلگىلىگەن بولسىمۇ، يەنىلا پۈتۈن ئالتە شەھەرنى ياقۇپ خوجا كونترول قىلدى، چۈنكى ئۇنىڭ ئىنىلىرى فېئودال

خانلىق تۇزۇمنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئۇنى چوڭ خان دەپ تونۇيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە خوجا جاھاننىڭ بىلىملىكى، پاساھىتى، ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ۋە سىياسىي قاراشلىرىمۇ ئىنىلىرىنى قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى.

خوجا جاھان ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن خېلى ئۇزاق بىر دەۋر ئىزىدىن چىقىپ، داۋالغۇپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۇزۇمىنى شەرئىي ئىسلام قانۇن - مىزانلىرى ئاساسىدا تۇراقلاشتۇرۇپ، بەلگىلىك ھالدا ئادىل، مۆتىدىل دېموكراتىك سىياسەت يۈرگۈزۈپ، يېزا ئىگىلىك، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى يۈرۈشلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆز زامانىسىگە لايىق تەرەققىي قىلدۇردى. ئالتە شەھەر تېررىتورىيىسىدە سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، كارۋان يوللىرىغا لەگگەرلەرنى سالدۇرۇپ، ئۇلارنى قوغداش ساقچىلىرىنى قويۇپ، سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كەڭ يول ئاچتى. بازارلاردا ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىنىڭ ئادىل بولۇشى ئۈچۈن تارازىلارنى تەكشۈرۈش تۇزۇملىرىنى ئورناتتى. نەتىجىدە بازارلار جانلىنىپ ئاۋاتلاشتى. خەلق تۇرمۇشى بىر ئىزغا چۈشۈپ ، تىنچ - خاتىرجەم تۇرمۇش ئېقىمى مەيدانغا كەلدى. خوجا جاھان قىزغىن ۋەتەنپەرۋەر، خەلقچىل دۆلەت ئەربابى ئىدى. ئۇ ئاپاق خوجىنىڭ تېررورلۇق دەۋرىدە ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ، سىرتقا چىقىپ، مۇساپىر چىلىقتا، سەرگەردانلىقتا يۈرگەن ۋەتەنداشلىرىغا خەت يېزىپ، ئۇلارنى ئۆز دىيارلىرىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ماددىي، مەنىۋى ياردەم بېرىپ، ئورۇنلاشتۇرۇپ خاتىرجەم قىلدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خوجا جاھان جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىلىم - پەن بىلەن باغلاشنى بەلگىلىك ھالدا چۈشەنگەن ئادەمدەك قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ ماۋارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆز تېررىتورىيىسىدە مەدرىسە - بىلىم

يۇرتلىرىنى ئېچىپ، تاللانغان مۇدەرىسلەرنى بەلگىلەپ، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى كەڭ دائىرىدە قانات يايدۇرغان. ھەتتا ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەندە ئۆزى بىۋاستە ھەر چارشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى مەدرىسلەرگە بېرىپ، دەرس ئاڭلاپ، ياخشى دەرس ئۆتكەن مۇدەرىس ۋە ياخشى ئوقۇغان تالىپلارنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە مۇكاپاتلاپ، ماۋارىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تۆرتكىلىك رول ئويناغان.

خوجا جاھان ئۆزى يېتۈك لىرىك شائىر سۈپىتىدە ھەر قانداق جەمئىيەتتە دۇنيانى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش، كىشىلەردە ئەخلاقىي، سىياسىي، ئېستېتىك روھ يېتىشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك قورالى بولغان ئەدەبىيات. سەنئەتكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. شۇڭا ئۇ ئوردىدا ئۆز زامانىسىنىڭ يېتۈك شائىر، ئالىملىرى بولغان مۇھەممەت سىدىق زەلىلى، نوبىتى، ھاجى دامۇللا، خوجا سىدىق (پۇتۇھى) قاتارلىق كىشىلەرنى توپلاپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە مەسلىھەتچى قىلىغاندىن تاشقىرى، يەركەن شەھرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە تۆت پاتمانلىق يەرگە ئۆز نامىدا كاتتا باغ سالدۇرۇپ، ئۇلارنى ياز كۈنلىرى شۇ جايغا يىغىپ، «سىيەر» «تارىخى ئەنبىيا»، «ئەنبىيائى ئىزام ۋە ئەۋلىيائى ساھىپ كرام»، «پادىشاھىي مۇقەددەملەرنىڭ قىسسىسى» قاتارلىق كىتابلارنى ئەرەبچىدىن، پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇزۇپ، تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ئىشلىرى بىلەن كەڭ شوغۇللىنىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى ۋە خوجا جاھان ئەرشى «شۇئارالار»① بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ، شېئىر، ئەدەبىياتلارنى بىللە ئوقۇيتتى . . . ئىلغار پىكىرلىك شائىرلارغا ئىلتىپات ئەيلەپ، شاھانە لىباسلارنى كىيدۇرۇپ،

---

① شۇئارالار- شائىرلار.

سەر ئەبراز① قىلغان» ۋە ئۆزىمۇ «نەزىم دۇر② لىرىنى مەشقە ئېلىپ، كۆڭۈللەر خىرمەنگە ئوت سالغۇدەك قەسىدە ئەشئەر③ لەرنى توقۇغان» لىقى يۇقىرقىسى خوجا جاھان توغرۇلۇق ئېيتقان پىكرىمىزنىڭ ئوچۇق ئىسپاتى بولالايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، خوجا جاھان جۇڭغار خوجىلار دەۋرىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چارەك ئەسىرگە يېقىن دەۋر ئىچىدە، يەنى مانجۇلار ئاق تاغلىقلار ۋەكىلى ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەخمەتخانىنىڭ ئوغلى بۇرھانىدىن خوجىغا ھاكىمىيىتىنى تارتىپ ئېلىپ بەرگەن دەۋرگىچە (1754 ـ، 1755 ـ) خەلق بىر قەدەر تىنچ ـ ئاسايىشقا ئىگە، مەدەنىيەت ماۋارىپ، ئەدەبىيات- سەنئەت بىر قەدەر گۈللەنگەن دەۋر بولدى. مۇشۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرىدىن بولغان مۇھەممەت سىدىق زەلىلىنىڭ خوجا جاھان ئەرشىگە بىغىشلانغان تۆۋەندىكى قۇرلىرىنى خوجا جاھاننىڭ ئۆز ئېلىگە قىلغان خىزمىتىنىڭ ناھايىتى ئىخچام خۇلاسىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئىي خوجا جاھان خۇدا ھەمىشە يارىڭ بولسۇن،
گەر دۇن قەدىمكىدىكى غۇبارىڭ بولسۇن.
دۇشمەن ئىلە تۇغ- ئەلەم جىلۇڭگەر ئولدى،
ھىممەت ئېلكىگدە زۇلپىقارىڭ بولسۇن.
بۇرھانىدىن غورور نەسەپ ئول سەگى ئەبلەخ،
ئىسلام ئېلىگە قىلغان غەمخورلۇقۇڭ مۇبارەك بولسۇن.
بىچارە زەلىلىي خوجا جاھاننىڭ ئۇلپىتى ئەردى،
دۇشمەنلىرىڭ دۇشمەن قولىدا خارۇ زارىڭ بولسۇن.

---

① سەر ئەبزار ـ ياساپ چاپدۇش، رېتىنەتلەش.
② دۇر ـ گۇھەر.
③ ئەشئەر ـ شېئىر.

ئۆز دەۋرىنىڭ يىرىك، داڭلىق لىرىك شائىرى خوجا جاھان ئەرشى ئۆزىنىڭ ئانا تىلىنىڭ چوڭقۇر ئۇستىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پىتەرلىك بىلىدىغان ئۆز دەۋرىنىڭ يۇقىرى مەلۇماتلىق مەدەنىيەت ئەربابلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىمكانىيىتى، تۇرمۇش شارائىتى شەرق كلاسسىكلىرىنى پىتەرلىك ئۆگىنىپ، داڭلىق شائىر بولۇپ پىتىشىشكە سەۋەب بولغان تۇپكى ئامىللارنىڭ بىرى بولغان بولسا كېرەك.

شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيىۋى - بەدئىي ئىستىلىدىكى ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، XV ئەسىر شەرق كلاسسىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يۇكسەك چوققىسى بولغان ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇلگە قىلىپ ئۆگەنگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنى لىرىك شائىر خوجا جاھاننىڭ ئۆزئاغزىدىنمۇ ئوچۇق ئاڭلىيالايمىز.

مەسىلەن: شائىر «كۆرۈپ» رادىپلىق بىر غەزىلىدە:

بىي نەۋا ئەرشى تىلەر، روھى نەۋائىدىن پۈتۈھ،
ھۇر غىزارى نەزىم ئارا مورغ خۇش ئەلھاننى كۆرۈپ.

دەيدۇ.

ئۇ بۇ غەزەلدە نەۋائىنىڭ «مەنتى قۇتتەيىر» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىنى ئوقۇپ چوڭقۇر تەسىرلەنگەنلىكىنى بايان قىلسا، «چەكتى» رادىپلىق يەنە بىر غەزىلىدە ئۇ نەۋائىنى ئۇلگە قىلىپ، ئۇنى ئەگىشىپ ماڭغانلىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

دىيارى نەزىم ئارا شاھلىق نەۋائى گەرچە كۆپ سۇردى،
گادا ئەرشىمۇ ھەم سۆز مۇلكىدە يىللار قەدەم چەكتى.

دەپ بايان قىلىدۇ.

شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمى ياقۇپ خوجا، قۇرئاندازلار ئۇنىڭ خىسلەتلىرىگە قاراپ، كېلەچەك ئىستىقبالىغا «پال سېلىپ» خوجا جاھان دەپ نام قويغان. «ئەرشى» شائىرنىڭ شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، ئۆزىگە قويغان ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر.

بىز ھەر قانداق چاغدا ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا گەپ قىلىدىكەنمىز، ئۇنىڭ بىر- بىرىگە باغلىق بولغان ئىككى مۇھىم نۇقتىسى — ئۇنىڭ بىلىش ئوبيېكتى ۋە تەسۋىرلەش ئوبيېكتى ئالاھىدە قەيت قىلىنىدۇ. ئىنسانىنى ئوراپ تۇرغان رەڭگارەڭ ئالەم، چەكسىز ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ئەدەبىياتنىڭ بىلىش، ئۆگىنىش ئوبيېكتى، مانا شۇ ئالەمدە تۇرلۇك - تۈمەن مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى ئىنسان ھاياتى بولسا، ئۇنىڭ تەسۋىرلەش ئوبيېكتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بارلىق ئەدەبىي ژانىرلار ئۈچۈن ئورتاق قانۇنىيەتتۇر. لېكىن ئۇلار بىرىنچىدىن، تەسۋىرىي ئوبيېكتىغا نىسبەتەن نۇقتا قۇرۇلۇشىنى قانداق ئۇيۇشتۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، زامان ۋە ماكانىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۇسۇللىرى بىلەن ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. «لىرىكا ئالدى بىلەن ئۆزىگە خاس ئوبراز — بىۋاستە كەچۈرمە شەكىلدە بېرىلگەن بەدىئىي پىكىر بىلەن ئىش كۆرىدۇ. ئەنە شۇنىڭغا تايىنىپ نۇقتا قۇرۇلۇشىنى ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئوبراز — كەچۈرمە (ئىچكى كەچۈرمە) بەدىئىي ئىپادە ئۈچۈن ئۆز — ئۆزىچە مەقسەت بولالمايدۇ، ئۇ مەلۇم ئىجتىمائىي كەيپىياتلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە ئومۇملاشتۇرىدۇ»[1] ياكى بېلىنىسكى ئېيتقاندەك «بۇيۇك شائىر ئۆزى ھەققىدە، ئۆز - «مەن» ھەققىدە سۆزلىگەندەك كۆرۈنسىمۇ، ئومۇم ھەققىدە سۆزلەيدۇ. زاتەن

---

① ئى. ل. تىمافايېۋ «ئەدەبىيات نەزەرىيە ئاساسلىرى»، رۇسچە نەشرى، 378- بەت.

ئىنسانىيەتكە خاس ھەممە نەرسە ئۇنىڭ تەبىئىتىدە مەۋجۇتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم ھەر بىر كىشى ئۇنىڭ ھەسرىتىدە ئۆز ھەسرىتىنى، ئۇنىڭ قەلبىدە ئۆز قەلبىنى تېپىپ ئالىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتىدە بولسا، پەقەت شائىرنى ئەمەس، بەلكى ئىنسانىنى ئۆز قىياپىتى، بۇرادىرىنى كۆرىدۇ»①

ئېپوستا ئادەم ۋەقە، ھادىسە ئىچىدە كۆمۈلۈپ، ئۇنىڭ ئېقىمىدا ئاقىدۇ، دراما ئىنسان ۋەقە ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئۇنىڭ مۇھىتىدا تۇرلىنىپ كۆرۈنىدۇ، لىرىكىدا بولسا ئىنسان ئۆز ھالىچە قالىدۇ. ئارىستوتېلنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا: «تەقلىد قىلغۇچى ئۆز قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەيدۇ.»②

بۇ ئاستە كەچۈرمە - ئوبراز بىزگە ئىنسانىنىڭ ئەنە شۇ ئۆز ھالىچە قالغاندىكى قىياپىتىنى سىزىپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ ئورۇندا ئېپوستا ھۆكۈمران مەۋقەنى ئىگىلەپ، دراما مۇھىت ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ۋەقە لىرىكىدا پۈتۈنلەي يوقىلىپ كەتمەيدۇ، ئۇ ئېرىپ لىرىكىنىڭ جىسمىغا سىڭىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئاھاڭلىرىغا قوشۇلۇپ، ھەر بىر پەيتتە يۈمشاق يېقىملىق ياكى ئاچچىق، ئېچىنىشلىق، ياكى قايغۇ - ھەسرەتلىما سادا بېرىپ تۇرىدۇ.

ئەنە شۇ يۇقىرىقى ئېستېتىكا نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن شائىر خوجا جاھان ئەرشى ئىجادىنى كۆزىتكىنىمىزدە شائىر ئەسەرلىرى ساپ ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئوتلۇق مۇھەببەت لىرىكىلىرى ئىكەنلىكىگە كۆزىمىز چۈشىدۇ. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، شائىر ئىجادىنىڭ بۇ تېماتىكىسىنى شۇ زامان، شۇ تارىخىي دەۋر بەلگىلىگەندۇر.

ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي،

---

① ۋ. گ. بېلىنىسكى «تاللانما ئەسەرلەر» 1 - توم، 671 - بەت.-
② ئارىستوتېل «شېئىرىيەت ھەققىدە توغرىسىدا»، 45 - بەت.

قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈزۈمنىڭ مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، زۆرۈر ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ، ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى»[1].

ئېنگېلىسنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئىدېئولوگىيىسى ۋە بۇ چاغدا ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ خاراكتېرىگە بەرگەن يۇقىرىقى تەرىپىي شائىر ياشىغان دەۋر رېئاللىقىنى، دەۋر روھىنىڭ خاراكتېرىنى بىزگە ئىنتايىن روشەن ئېچىپ بېرىدۇ. «ئاق تاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغلىقلار»نىڭ سىياسىي ماكىمىيەت كۈرىشى ئەنە شۇنداق قىلمىدىمۇ؟! ئەدەبىياتقا كەلسەك، بۇ دەۋر دەل ئاپاق خوجا باشلىق خوجىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان سوفىزمنىڭ غالجىرلاشقان تەرەققىياتىنىڭ راسا چوققىسىغا كۆتۈرۈلگەن، فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان «تەڭرى مەركەزلىك» سوفىزمنىڭ تۈپ ئاساسىي پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزىرى يۇقىرى پەللىگە چىققان دەۋر بولۇپ، ئەدەبىياتتا «ئاللا»غا ئاشىق بولۇش، تەركىدۇنيالىق يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ «ئاللا» غا سادىقلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇ دۇنيا — باقىي دۇنياغا بېرىپ ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش، بۇ دۇنيادىكى ئىنسان گۈزەللىكى، ئىنسان بەخت - سائادىتى، ئىنسانلارنىڭ بىر - بىرىگە بولغان چىن مۇھەببىتىنى رەت قىلىپ، خەلقنى زۇلۇمغا، ئېكسپىلاتاتسىيىگە، «تەقدىرگە تەن بېرىش» كە ئۇندەيدىغان، خوجىلار ئۇچۇن، ئەزگۈچى سىنىپ ئۇچۇن، فېئودالىزم ئۇچۇن

---

① ئېنگېلس «لىۇدۋىك فېيېرباخ نېمىس پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 676 - بەت.

جان دىلى بىلەن خىزمەت قىلىدىغان ئىنتايىن ئەكسىيەتچى بۇ ئېقىم بۇ جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمران سىنىپ ئىدىئولوگىيىسى سۈپىتىدە پۈتۈن ئۈستىقۇرۇلما ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

مانا مۇشۇنداق ئاساسىي ئاتموسفېرادا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا يەنە تەكرارلىنىش مەيدانغا كەلدى، يەنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، لۇتفى، سەككاكى، ئاتايى، نەۋائىلار دەۋرىدە ئەۋج ئالغان تەڭرى مەركەزچىلىككە قارشى «ئىنسان مەركەزلىك» تېمىسى باشقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ دەۋردىكى بۇ تېمىنىڭ باش ۋەكىلى — باشلامچىسى لىرىك شائىر خوجا جاھان ئەرشى بولدى. ئۇ بۇ چاغدىكى سوفىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي باش تېمىسى بولغان «ئاللاغا مۇھەببەت»، «ئاللاغا ئاشىق بولۇش»، «ئاللا گۈزەللىكىنى يېزىش»، «تەركىدۇنيا يولىنى تۇتۇپ باقىي دۇنيادا بەخت - سائادەتكە ئېرىشىش» كە قارشى ھالدا، رېئال ئىنسان «گۈزەل يار»، ئايالالار گۈزەللىكىنى يېزىش، رېئال قىز- يىگىت مۇھەببىتىنى يېزىش، چىن ئىنسان مۇھەببىتىنى يېزىش، يالغانچىلىق ئالدامچىلىق، ۋاپاسىزلىققا قارشى ئالىيجانابلىق، راستچىللىق، ۋاپادارلىقنى؛ ئىنسانىنىڭ بۇ دۇنيادىكى — رېئال دۇنيادىكى ئەركىنلىك، ئازادلىق، بەخت- سائادىتىنى مۇھەببەت تېمىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە كىرىشتى. بۇ ئەمەلىيەتتە «ئىنسان مەركەزلىك» ئىنسانپەرۋەرلىكتۇر.

مۇھەببەت كونفىلىكتى — مەۋجۇت ئىجتىمائىي تەرتىپتىكى كونفىلىكتىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ «مەن» ئارقىلىق ئوتتۇرىغا چىقىشى، لىرىك قەھرىمان «مەن» نىڭ ھەسرىتى، دەردى، خۇشاللىقى، پۈتۈن كەچۈرمىشى ئۆز دەۋرىدىكى ئىنسان قەلبىنىڭ ئەينىكى. لىرىكىنىڭ ئاساسىدا شائىر شەخس بار، لېكىن بۇنىڭدىن

يۇقىرىدا ئېيتتىم ئۆتكىنىمىزدەك، لىرىك قەھرىمان شائىرنىڭ ئۆزىنىلا ئىپادە قىلىدۇ، دېگەن خۇلاسە چىقمايدۇ. شائىر ئۆزىنى (شەخسنى) قىزغا ئايلاندۇرۇپ، مەھبۇبە سۈپىتىدە كۆيلىشى ھەم مۇمكىن، ئۇ يىگىتكە ئايلىنىپ ئاشىق سۈپىتىدە كۆرۈنۈشى ھەم مۇمكىن، ئۇ يالغۇز ئۆز مىللىتى ئەمەس، ھەر قانداق مىللەت سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشىمۇ مۇمكىن. بۇ ھاللارنىڭ ھەر قاندىقىدا، ئۇ ئۆزىنىلا (شەخسنى) ئىپادىلىمەيدۇ. شائىر مۇئەييەن تىپ قىياپىتىگە كىرگەن چېغىدا شۇ تىپ قەلبىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ. بۇنى ئۇلۇغ رۇس شائىرى ۋ. بىرىۇسوۋ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «لىرىك شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە گويا تۇرلۇك - تۇمەن شەخسلەر نامىدىن سۆزلىگەندەك ھەر خىل ئاۋازدا سۆزلەيدۇ. . . ئۇنىڭ ھەر بىر شېئىرىدا يېڭى مەن بولىدۇ»①. دېمەك، لىرىك قەھرىمان شائىرنىڭ تەرجىمھالى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۆز غايىسى بوينچە يۇكسەلدۇرۇپ، تەسۋىرلىگەن شەخس. ئېنىقكى ئۇ ئاللىقاچان ئىگە تېپىك قەھرىماندۇر.

لىرىك قەھرىمانغا خاس ئوبرازلار كۆرۈنۈشلەرنى خۇددى ئەنە شۇ لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنىڭ قانداق نامايان بولۇش شەكىللىرى بەلگىلەيدۇ. شائىرنىڭ ئايرىم ئەسەرلىرىدە بۇ ئوبرازلار توغرىدىن توغرا، يەنى بىۋاستە ئەكس ئەتسە، باشقا ئەسەرلىرىدە خىلمۇ خىل جىنسلار ۋە مىللەتلەر ھەم كىشى سۈپىتىدە شائىر غايىسىنى تېپىك ۋە ۋاستىلىك ھالدا ئەكس ئېتىدۇ.

ئۇنداقتا خاراكتېر دېگەن نېمە؟

زامانداش ھەم ماكاندا چەكسىز بولغان ماددىي ئالەم ھەر قاچان، ھەر نەپەستە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، يېڭىلىنىپ، خىلمۇ

① ۋ. بىرىۇسوۋ «تاللانما ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 2-توم، 443-بەت.

خىل قىياپەتلەردە تاۋلىنىپ، ئۆز ماھىيىتىنى رەڭمۇ رەڭ قىرلىرىدا نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. ئالەمنىڭ بۈيۈكلۈكى ئۇنىڭ چەكسىزلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يەنى ئۇنىڭ ماددىي دۇنيانىڭ رەڭمۇ رەڭلىكى ئۇنىڭ ھاياتىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئالەم ئىچىدە ئۆزىنى يەنە بىر دۇنيا ھېسابلايدىغان ئادەم ئەنە شۇ چەكسىز رەڭمۇ رەڭ ئالەمنىڭ ئالدىدا جىمجىت، ھەرىكەتسىز، تىمتاس تۇرۇپ قالمايدۇ، ئۇنىڭغا جاۋابەن ئۆز مەنىۋى دۇنياسىنىڭ چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئەدەبىيات ئاشۇ رەڭمۇ رەڭلىكنى ئەينەكتەك ئەمەس، بەلكى ئىجادىي، جانلىق ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەنە شۇ مەنىدە خاراكتېرلەرنى ئىنسان مەنىۋىيىتىنىڭ چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىكى دۇنياسى دەپ ئاتاش مۇمكىن.

خاراكتېرلەر ئىنسان مەنىۋى ھاياتىنىڭ چەكسىز رەڭمۇ رەڭلىك دۇنياسىنى يورۇق دۇنياغا چىقىرىپ، شۇ ئارقىلىق ماددىي ۋە مەنىۋى ئالەملەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزىگە خاس ئۆزۈلمەس مۇتاناسىپلىقنى (تەڭپۇڭلۇقنى) مەيدانغا كەلتۈرىدۇ.

ئەدەبىياتنى «ھايات دەرسلىكى» ئىنسانشۇناسلىق پېنىگە ئايلاندۇرغان ئاساسىي نەرسە ھەم ئۇنىڭ خاراكتېرلەر دۇنياسى ئىكەنلىكى بىلەن ئىزاھلىنىدۇ.

لىرىك خاراكتېر بولسا ئىجادكارنىڭ مەلۇم بىر غايىنى ھېسسىي، ئىدىراك قىلىشىدىكى ئۆزىگە خاس قارىشى، ئۆزىگە خاس مۇناسىۋىتى، ئۆزىگە خاس قىياپىتى دېمەكتۇر. ئاشۇ ئۆزىگە خاس مۇناسىۋەت، ئەنە شۇ سۇبېيېكتىپ چۈشىنىش بولمىغان جايدا لىرىك قەھرىمان مەۋجۇت بولمايدۇ.

مەلۇمكى ئىنسان خاراكتېرى ئۇنىڭ ھايات شەكىللىرىدىن بىرى ھېسابلانغان ئوي- پىكىر ۋە تۇيغۇلار بىلەن نامايان بولىدۇ. لىرىكا پىكرى ۋە ھېسسىي ئامىللارغا ئاساسلىنىپ،

دولقۇنلۇق، هاياجانلىق خاراكتېرلەر يارىتىلىدۇ.

لىرىك شېئىرىيەت پىكىر ۋە تۇيغۇلارنى ئەنە شۇ بىرلىك ۋە چەكسىزلىكتە ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن ۋەقەلىك ۋە ئىنسانىي ئۆزىگە خاس بىرلىك ھەم چەكسىزلىكتە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لىرىكا پىكىر ۋە ھېسسىياتلار دىئالېكتىكىسىنى تەسۋىرلەش بىلەن ئىنسان تەبىئىتى قىرلىرىنى، ئىنسان خاراكتېرى جىلۋىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن لىرىكا زۆرۈر ئىمكانىيەت ۋە ۋاستىلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئىنسانىي خاراكتېرلەرنى يارىتىشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ.

ن. گ. چېرنېشېۋسكى: «شېئىرىيەت (پوئېزىيە) ھايات دەرسلىكى» دەيدۇ. بۇ ئەدەبىيات ھاياتنى ئۇنىڭدىكى قارىمۇ قارشى خاھىشلار كۈرىشى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. لىرىك شېئىرىيەت ئەنە شۇ پرىنسىپقا تايىنىپ ئىش كۆرىدۇ. قارىمۇ قارشى خاھىشلار كۈرىشى، ھاياتىي كونفلىكىتلار لىرىك خاراكتېر، لىرىك ماھىيەت پۈتۈن روشەنلىكى، چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئىزھار قىلىنىدىغان ئاجايىپ مەيداندۇر.

بىزچە خاراكتېرنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ چىقارغۇچى ھايات كونفلىكتى (زىددىيەت توقۇنۇشى) لىرىكىدا ئاساسەن ئۈچ كۆرۈنۈشتە گەۋدىلىنىشى مۇمكىن:

1) ئاكتىپ ئىقرار (ياكى تەستىق)، 2) ئاكتىپ ئىنكار، 3) بىر يولى ھەم ئىقرار ھەم ئىنكار كۆرۈنۈشىنى ئېلىشى مۇمكىن.

شائىر خوجا جاھان ئەرشىنىڭ بىرگە «ئەرشى» ناملىق قول يازما «دىۋانى» يېتىپ كەلگەن، ئۇنىڭ بىر نۇسخىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا. بۇ «دىۋان» نىڭ ئاخىرىغا ئوغلى شائىر پۈتۈھىنىڭ شېئىرلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن. «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىلى نەشر

قىلىنغان 21- سانىدا شائىر خوجا جاھان ئەرشىنىڭ يۇقىرىقى «دىۋان» دىكى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىندى. دىۋاننىڭ بۇ قول يازما نۇسخىسىغا دىۋان تەرتىپى بويىچە 90 غەزىلى، سەككىز رۇبائىيسى، بىر ساقىنامە، ئالتە مۇخەممەس، ئىككى مۇسەممەن، ئۈچ مۇھەببەتنامە، بىر مۇستەھزاد ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇ دىۋاندىكى شائىر ئەسەرلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە قارىغاندا شائىر ئىجادىيىتىنىڭ پىشىپ، قىيامىغا يەتكەن چاغلىرىدىكى ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەندەك تۇرىدۇ. بۇ نەرسە بىزگە ئۇنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىكى «دىۋان» نىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنچە يىراق، شۇنچە زۇلمەتلىك زامانلارنى يېڭىپ ئۆتۈپ شائىرنىڭ يۇقىرىقى دىۋانىنى بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ كەلگەن بىزنىڭ ئۇلۇغ، قەھرىمان خەلقىمىزنىڭ ئۇنىڭ قالغان «دىۋان» لىرىنىمۇ ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك قوينىدا ساقلاپ كۈنلەرنىڭ بىرىدە يورۇق دۇنياغا چىقارسا ئەجەب ئەمەس.

بىز ھازىرچە شائىر ئىجادىغا بولغان تەھلىللىرىمىزنى بىزگە يېتىپ كەلگەن ئەسەرلىرى بويىچە ئېلىپ بارىمىز.

خوجا جاھان ئەرشىنى ئاخىرقى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىيات مەيلى شەرقتە بولسۇن، مۇنداق ئۈچ خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى: بىرىنچىدىن، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئىدىئولوگىيىسى دىنغا قوشۇۋېتىلىپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى قىلىپ قويۇلغان شارائىتتا، شەرق ۋە غەرب ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىزچىل كېلىۋاتقان روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ، «تەڭرى مەركەزلىك» كە قارشى ھالدا «ئىنسان مەركەزلىك» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنسان گۈزەللىكى، ئىنسانىنىڭ ئالىيجاناب ھېس- تۇيغۇلىرىنى،

ئىنسانىنىڭ دۇنياغا ئەڭ ئۇلۇغ زات ئىكەنلىكىنى ئۇلۇغلاش ۋە ئەزىزلەش ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتىنى شەكىللەندۇردى.

ئىككىنچىدىن، ئەدەبىياتنى ئۆز زامانىسىنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىللىرى بىر بۆلۈك ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران دىنىي ئەقىدىلەرنىگە قارشى تۇرۇپ، ئىنسانىنى، ئىنسانىيەتنىڭ دۇنيانى بىلىش ئىقتىدارىنى ئۇلۇغلاش، ئىنسانىيەتنىڭ ھۆر پىكىرلىك (ئەركىنلىك، ئازادلىقنا ئىنتىلىش) بولۇشىغا ھەقلىق ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەش ۋە ئۇنى ھەل قىلىشقا يېقىنلاشتۇردى.

ئۇچىنچىدىن، ئەدەبىياتنىڭ بىردىنبىر قورالى بولغان ئەدەبىي تىلنى خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇردى. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىنىڭ مەيلى شەرقتە بولسۇن، مەيلى غەربتە بولسۇن، ئەدەبىياتنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر يازغۇچى، بىر شائىر ئەسىرىدە تولۇق كۆرۈلۈشى شەرت ئەمەس. بۇ چاغدا ئىنسانپەرۋەرلىك ئورتاق ئىنسانىيەت مەنپەئىتىنى كۆزلەش نۇقتىسىدىن سىنىپلاردىن ئۈستۈن تۇرۇپ، خەلقتىن بەلگىلىك ھالدا ئايرىلىپ قالسىمۇ، ئەمما خەلق مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان ئورتاق ئامىلغا ئايلىنىپ، كېيىنكى ئەدەبىيات ئۈچۈن ئىلغار ئەنئەنىگە ئايلانغانىدى. خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئىجادىيىتى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنى تارىخىدا ئەنە شۇنداق ئۇلگىلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

سوۋېت ئەدەبىيەت ئەربابلىرىنىڭ بىرى بولغان ئا. ۋ. لۇناچارىسكى: «شائىر ئىجاد قىلىدىكەن، ئۇ تەنها نېكولاي ئالىكسۇيچ بولۇپ قالمايدۇ، ئۇ ئەمدى ناھايىتى خەلق ئاممىسىنىڭ پىكىر، تۇيغۇ، كەچمىشلىرىنىڭ جارچىسىغا ئايلىنىدۇ. شائىر ئىجاد قىلىدىكەن، يۈزمىڭلار، مىليونلار ئۈچۈن سۆزلىگىنىنى، مۇنبەر ئىكەنلىكىنى، ۋەتەنداشلىرى

بىلەن، ئېھتىمالكى ئەدەبىيات بىلەن يۈزمۇ يۈز تۇرغانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ. خۇددى ئەنە شۇ ئورۇندا ئۇنىڭ ئىجتىمائىي شەخسىنى ئۇستۇن كېلىدۇ. ئۇ قايتا تۇغۇلىدۇ، ئۇنىڭ قەلب قوڭغۇرىقىدا ئەڭ ياخشى، ئەڭ تازا مېتال جاراڭلاپ سادا بېرىدۇ.» لېكىن بۇنىڭ ئۈچۈن غايەت مۇھىم بىر شەرت مەۋجۇتلۇقىنى مۇئەللىپ مۇنداق قوشۇمچە بايان قىلىدۇ: «مانا شۇ قايتا تۇغۇلىدىغان زات. مانا شۇ ئىجتىمائىي ئادەم، مانا شۇ ئىنسان ئۆز شەخسىنى بىلەن بۇيۇك بولۇشى لازىم. شۇ چاغدىلا ئۇ بۇيۇك شائىر بولالايدۇ». ①.

شائىر ئەرشى ئۆز زامانىسى ئۈچۈن قايتا تۇغۇلغان ئۇلۇغ زات ئىدى. ئۇنىڭ ئىجادىنى ئاساسەن غەزەللىرى تەشكىل قىلىدۇ. غەزەل ژانىرى تۇپ مەنىدە لىرىك ژانىر بولۇپ، ئەرشى يارانقان قەھرىمانلار لىرىك قەھرىمانلار قاتارىغا كىرىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، بىز شائىر يارانقان قەھرىمانلارنى ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى دەپ ئاتايمىز.

ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى توغرىسىدا

ھەر قانداق دەۋرنىڭ رېئال ئىجتىمائىي چىنلىقى ئەدەبىي چىنلىققا ئايلىنىش ئۈچۈن يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئېستېتىك غەلۋىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئەدەبىي - بەدىئىي چىنلىققا ئايلىنىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى شائىر ياكى يازغۇچى يارانقان بەدىئىي ئوبراز ئۇنىڭ ئېستېتىك ئىدېئالىنى — غايىسىنى توشۇغۇچى شەكىلدۇر، دېگەن سۆز.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شائىر ئەرشى

---

① ئا. ۋ. لۇناچارسكى «ئەدەبىيات توغرىسىدىكى ماقالىلەر»، 256- بەت.

ياشىغان دەۋر ئىدىئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلغان تېپىك شارائىت ئىدى. گەرچە خوجا جاھان ئوردىدا ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ تۇرغان بولسىمۇ، ئاللىقاچان فېئودال ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن دىنىمىستىك ئىدىئولوگىيىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان سوفىزم يەنىلا ئەدەبىيات. سەنئەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. بۇنى تۇپتىن ئۆزگەرتۈېتىش يالغۇز خوجا جاھان ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى، چۈنكى مەسىلە بىر پۈتۈن فېئودالىزم تۈزۈمى بىلەن باغلىق مەسىلە ئىدى. ئەمما XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVII — XVI ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا راۋاجلانغان سوفىزمنىڭ نەقىشبەندچىلىك ئېقىمى بۇ دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىلغار ئېقىم ئىدى.

بۇ ئېقىم پۈتۈن ماددىي ھاياتنى ئاللا يارالتقان، پۈتۈن مەۋجۇدىيەت ئاللانىڭ شولىسى دەپ قارىسىمۇ، ئۇ دۇنيا جەننىتىنى ئىقرار قىلسىمۇ، ئەمما سوفىزمنىڭ ئەڭ ئەكسىيەتچى ئېقىمى بولغان ئەلغازالى ئەخمەت يەسۋېچىلىك — ئىكىلىكستىك سوفىزمغا قارشى بولغان، بۇ دۇنيانى ئەرزىمەس نەرسە، يالغان دۇنيا، جان تەنگە نىسبەتەن قەپەز، ئۇنى — جاننى، تەننى بەربات قىلىش يولى بىلەن «ئازاد» قىلىش كېرەك. مۇھەببەت، گۈزەللىك ئاللاغا خاس، ئىنسان ئاللانىڭ شولىسىدىن ئىبارەت، بۇ يالغان پانىي دۇنيادىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، باقىي دۇنياغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىنسان تەركىدۇنيا يولىنى تۇتۇپ، جاننى قەپەزدە تۇتۇپ تۇرغان تەننى بەربات قىلىپ، ئەسلى ماھىيەت بولغان ئاللا بىلەن بىرلىك

قەلبىڭدە قوشۇلۇپ كېتىش كېرەك، دەپ قارىمايدۇ. نەقشبەندچىلەر[1] - پەلسەپە نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، سوفىيانە قانىتىزم ۋە ئىدېئالىستىك مۇنىزىم پوزىتسىيىسىدە تۇرىدۇ. ئۇلارچە بىرلا خۇدا بار، ئۇ بىز كۆرۈۋاتقان رېئال نەرسىلەردە ئىپادىلەنگەن، ئۇ يوشۇرۇن دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆز قاراشلىرىدىن كېلىپ چىقىدىغان خۇلاسە بىرلا رېئاللىق بار، بىرلا دۇنيا بار؛ ئەسلىنى ئالغىنىمىزدا شۇ بىرلا دۇنيا، بىرلا هايات بار دېگەندىن ئىبارەت. شۇڭا نەقشبەندنىڭ ئىجادچىسى باهاۋدۇن نەقشبەندنى «ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قارشى چىقتى» دەپ، تۇتۇپ دارغا ئاسماقچى بولغاندا، ئۇ ئۆز ۋەتىنىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن، ئۇنىڭ كەينىدىن «ئىسلام ئۆلىمالىرى» ئۇ قېچىپ بارغان ئەلدە — پادىشاھ ئوردىسىدا ئادەم ئۆلتۈرۈپ قاتىللىق قىلدى دەپ، پىتنە تارقاتقاندى.

نەقشبەندچىلەر ئۆزلىرىنىڭ پانتىزم ۋە شۇ ئاساستىكى مونىزم قارىشىغا تايىنىپ تۇرۇپ، تەركىدۇنياچىلىققا ئېلىپ بارمىغان خۇلاسە چىقارمايدۇ. ئۇلار تەركىدۇنياچىلىق يولى بىلەن ئاللاغا قوشۇلۇپ كېتىش، رىيازەت چېكىش يولى بىلەن بەخت - سائادەت، ئازادلىققا ئېرىشىش غايىسىنى ئالغا سۈرمەيدۇ. ئۇلار ئەكسىچە بۇ دۇنيادا، تەبىئەتتە، شاد- خۇرام ياشاش كېرەك، شۇ ئارقىلىق دۇنيانىڭ، تەبىئەتنىڭ لەززەتلىرىدىن پايدىلىنىش كېرەك، دەپ قارايدۇ، بۇنداق هالەت خۇدانى، كېلەچەكنى ئەستىن چىقىرىپ قويۇشقا، بىر تەرەپكە سۈرۈپ قويۇشقا ئېلىپ كەلمەسلىك كېرەك، دەپ قارايدۇ.

---

① بۇنداق ئىجادچىسى مۇھەممەت ئىبنى مۇھەممەت باهاۋدۇن فەزلى بۇخارى (1347- يىلى تۇغۇلغان) بولۇپ، ئۇلار ئۆز تەلىمىنى ساز بىلەن تەڭكەش قىلىپ ئېلىپ بارغىنى ئۈچۈن نەقشبەند دەپ نام ئالغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن باتىندىن (ئىچتىن) ھەق - خۇدا بىلەن، زاھىردىن (سىرتتىن) خەلق بىلەن بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە كىشىنى كىشى ئېزىشكە، قۇل قىلىشقا قارشى، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى بىلەن ياشىشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ھەتتا ئۇلار شەرئىەتنىڭ قانۇن - قائىدىلىرىگە تەنقىدىي قارىغان. مەسىلەن: روزا تۇتۇشنى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئىنسان سالامەتلىكى ئۈچۈن زىيان دەپ ھېسابلىغان، جۇمىدىن نەپى نامان (بەش ۋاخ نامازدىن تاشقىرى نامان) نىمۇ بىكار قىلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا يېتىم- يېسىرلارغا ياردەم بېرىشنى ئورۇنلۇق دەپ ھېسابلىغان، نەقىشبەندچىلەر ئەنە شۇ قاراشلىرى بىلەن نىسپىي مەيدان جەھەتتىن خەلق مەيدانىغا گاھى ئاڭلىق، گاھى ئاڭسىز ئۆتۈپ قالغان.

ئۆزىنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىنى ئەنە شۇنداق رېئال ماددىي ھايات بىلەن ئۇزۇقلاندۇرغان ئوتتۇرا ئەسىر شائىرلىرىنىڭ ئەدەبىي مىتودىمۇ رېئالىزملىق ئامىللارغا باي بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتنى يارىتىشقا مۇيەسسەر بولالىغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىدىكى كلاسسىك يېرىك ئەربابلىرىدىن سەيدى قەشقىرى، ئابدۇراخمان جامى، نەۋائىلارمۇ نەقىشبەند ئېقىمىغا مەنسۇپ ئىدى.

نەۋائى ئەنئەنىلىرىنى بىۋاسىتە داۋاملاشتۇرغان شائىر خوجاجاھان ئەرشى پەلسەپىۋى كۆز قاراش جەھەتتىن سوفىزمنىڭ ئەنە شۇ نەقىشبەندچىلىك ئېقىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، نەقىشبەندچىلىكنىڭ سەلبىي ئىدىئالىستىك، دىنىمىستىك تەرىپىي ئۇنىڭ 62 غەزىلى، ساقىنامىسى، 68- بەتتىكى بىرىنچى مۇسەممىنىدە نۇقتىلىق ھالدا ئىپادىلەنگەن.

شائىر ئەرشىنىڭ ئېستېتىك كۆز قارىشىدىن تۇغۇلغان

لىرىك قەھرىمانلىرىنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى شۇكى، روھى ئىنتايىن باي، تۇيغۇسى ئىنتايىن نازۇك، پىكىر تۇيغۇلىرى ئىنتايىن چوڭقۇر، خاراكتېرى سالماقلىق، مۇقىم، ئۇ ئۆزى سۆيگەن گۈزەل يارنىڭ گۈزەللىكىنى، گۈزەللىكنىڭ جىلۋىلىك سېھرىي كۈچىنى ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلالايدۇ. ئۇ ئۆزى سۆيگەن گۈزەل يارنىڭ ئالدى بىلەن گۈزەل قىياپىتىنى ۋە جىلۋىلىك سېھرىگەرلىك كۈچىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئويناشىپ تۇرغان كۆز ئۆزرە ئىككى قاشىڭ ياراشۇر،
ياراشىپ بەلكىم ئىكەۋ ئۆلتۇرگەلى جان تالاشۇر.
غەمزە كافىر كۆزلەرنىڭنى تەقد تاراجى ئۇچۇن،
سەبقەت ئەيلەرگە ئىكەۋلەن بىر- بىرىنى ماراشۇر.
غەمدە سارۇلغان تەنىم گەردىن كۆرۈپ شاشماس كۆزىن،
توغ كۆرۈپ ئانداغ كىيىكلەر كىم تېخىرقاپ قاراشۇر.
مىكر ئايىن دام پىشە ئەنبەرىن كاكۇللارىڭ،
خاتىرىم تارتماق ئۇچۇن ھەر تەرەپكە تاراشۇر.
ئەنبەرىن خالىڭ فىداسى قىلغالى ئۇششاقلار،
جان فۇلۇرىن ئىلكىگە ئالىپ دەما - دەم ساناشۇر.
ئويناشىپ تۇرغان ئىككى كۆز جادۇيى مەست،
يائىكى ئاھۇ بەچە ئىككى قازاندا قاياناشۇر.
ئايو، كۇن دەرمەن قىران قىلمىش مەگەر كىم بۇ مەھەل،
ئويناغان چاغ قوۋلاشىبان بىر- بىرىنى ماراشۇر.
بول ئەجەپ يار ئالدىدا مەھرەم بولۇپ نەچچە رەقىب،
ئاھ، نەيلەي كەلمەگىل دەپ مېنى دائىم قاۋلاشۇر.
ئەرشى مەۋزۇننىڭ جانى كۆرگەن زەمان سەكرەپ چىقار،
سەكرەتىپ گاھى سەمەندىن شوخلار كىم ئويناشۇر.

ياكى:

ئەي پەری بتاپلىقتىن بەرقدەك پەررانمۇ سەن؟
ئوت ساچىپ ھەريان يۈزۈڭدىن ئاپەتى دەۋرانمۇ سەن؟
يا لەبى مەيگۈن بىلە دەرد ئەھلىغە دەرمانمۇ سەن؟
جىسم ئەمەس سەن، جانمۇ سەن، يا جان ئارا جانانمۇ سەن؟
شۇئلەسەن يا شەمئىسەن، ھەي. ھەي، خۇش جەۋلانمۇ سەن؟

چالغىنىپ مېھر سە بۇھىدەك ئەجەپ مەستانىسەن،
تەلبە سەن، بىباكسەنمۇ ياكى ئوتتەك يانەسەن.
مەستىسەن، مەستانىسەن ھەم مەيسەنۇ مەيخانەسەن،
خومر سەن، مەخمۇر سەن، خومر ئەھلىگە خومخانە سەن.
چەشمەئى خۇرشىد سەنمۇ يا گۈلى خەندانمۇ سەن؟

ياكى:
سارغايىپ خۇرشىد كۆكتە، يەردە گۈل يەپ ھەسرەتىك،
مۇنچە ھەم بولمىش ساڭا ھۆسىن ئىچرە ئەي شاھبازلىق.

ياكى:
نىمچە نارەنجى - قىزىل كۆڭلەك، باشىدا قەر قارا،
سۇنبۇلى بەشىدىن ئۆرۈلگەن تالجىبىق بوركلوككىنە،

بۇ ئاجايىپ گۈزەل قىياپەتتىن كېيىن لىرىك قەھرىمانىنىڭ يار گۈزەللىكىنى سىزىش تۇيغۇسىنىڭ ناز ئۇكلۇقى، چوڭقۇرلۇقى، بايلىقى، ئۇنى گەۋدىلەندۈرۈش تەسەۋۋۇر كۈچى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

يۈزمۇ يا مېھرى تابان يا يەدى بەيزامۇدۇر،
يا كۆڭۈللەر كۆزگۈسى يا بىر گۈلى ھەمرامۇدۇر.
شەھپەرى جىبرىل يا نەۋرەس نىھالى باغى ئىشق،
جىلۋەگەر يا روھ شەكلى يا قەدى رەفتا مۇدۇر.
رىشتەئى ھىجرانمۇ بۇ يا سۇنبۇلى باغى بېھىشت،

ئاھ دوددىن نشان يا زۇلفى ئەنبەر سامۇدۇر.
كۆز ئىكى خونرىز كافىر يا ئىكى ئاھۇ بەرە،
يا ئىكى جان نۇقتەسى يا نەرگىسى شەھلامۇدۇر.
سەھنى گۈلشەن يا تەجەللى يا مەگەر ئەينى جەمال،
مەشئەلى خۇلدى بەرىن يا مىھرى روھ ئەفزامۇدۇر.
مەددى بىسمىللاھمۇ بۇ يا سەرخەتى ئاياتى ھۇسىن،
يا جەفا جىمى يازىلمىش يا خەتى زىبامۇدۇر.
نۇقتەئى مەۋھۇم ئىچرۇر يامىمى فەم يا ئەينى ئىشق،
يا ئاغىز يا غۇنچە يا يوقلۇق ساڑى ئىمامۇدۇر.
كويىدۇرمۇ رەشكى جەننەت يا مەلائىككە مۇتەۋەف،
يا كۆڭۈللەر خىلۋەتى يا مەسجىدى ئەقسامۇدۇر.
بۇلبۇلى باغى سىيادەت مەنبەئى فەيزى غەفۇر،
جامدىن جام ئىزدەگەن يا ئەرشىئى گويامۇدۇر.

بۇ لىرىك قەھرىمان ئەقلىنىڭ ئەينىكىمۇ ياكى ھېسسىيات تەسەۋۋۇرىنىڭ ئۇچقۇر قانىتىنىڭ پەرۋازىمۇ؟! كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان شائىر ماھارىتىنىڭ بۇ مۆجىزىلىك كارتىنىسىدۇر.

مۇنداق تەسۋىرلەر شائىرنىڭ نۇرغۇن غەزەللىرىدە ئۇچرايدۇ. ئەمدى لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ گۈزەل مەھبۇبىسىنىڭ جىلۋىلىك قىياپەتلىرىنىڭ مۇنداق سېھرىلىك تەرەپلىرىگە دۇچ كېلىدۇ.

ناز- نازان كەلمەگەي ئالەمگە سەندەك نازەنىن،
گۈلشەنى فىردەۋس ھۆسنىڭ خرمەنىدىن خوشەچىن،
مېھرىئايىن، ھۆر تەلئەت، سەرۋ قامەت، مەھجەبىن،
ئەرزىمەس بىر كاكۇلۇڭ چىنغە يۈز ئاقسايى چىن.
غۇنچەئى سىرابسەنمۇ يا گۈلى خەندانمۇ سەن؟

سەرۇ ئۆزە گۈلدەك يۈزۈك قەد ئۆزرە تۈشمىش بول ئەجەپ،
ئىزدەگەن تاپماس سېنىڭدەكنى ئەجەمدىن تا ئەرەپ،
چىن- ماچىن، تۈرك، تاجىكو، خوراسان، تا ھەلەب،
بارچە ئالەم ئىچرە ئىشقىڭ سالدى يۈزشۈرۈ تەئەب،
ئىشقىمەن، مەئشۇقىمەن، يا ھۆر، يا رىزۋانمۇ مەن؟

ياكى:

ئول بۇتى چابوكسەۋار ئولغاچ سەمەندىن سەكرەتۈر،
تىترەگۈچ باشىغە سانجىپ ئالەم ئەھلىن تىترەتۈر.
ئىشق ئىلى كۆڭلىن بارىن غارەت قىلۇرغە، قالماقىن،
گاھى تۈزۈ گاھى ئەگرى قويۇبان گەھ ئىرغەتۈر.
قامەتىم خەم ئەيلىبان جانىمنى سەكراتمەك ئۈچۈن،
گاھى قاشىن تەبرەتىپ، گاھ كۆزلەرنى ئوينەتۈر.
كەئبە ۋۇ خۇلدى بەرىننى كولبەئى ئەھزان دىمىش،
كىمسە گەر ئەمئى جەمالىڭنى قۇياشقە ئوخشەتۈر.
ئاھلار كىم ئارەزىڭ مېھرىدە چەكسەم زەررەدەك،
ئايۇ، كۈن بەلكىم توقۇز چەرخى بەرىننى تىترەتۈر.

لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ گۈزەل يارىنىڭ يۈقىرىقى يېقىملىق سېھىرگەر قىزلارغا خاس نازۇ كەرەشمىلىك خۇلقىنى ئىنسان خۇلقىنىڭ بەدخۇي تەرىپىگە سېلىشتۇرما قىلىپ، ئۇنىڭ سەت، يېقىمسىز، بەد بەشىرە مىجەزىنى مۇنداق تۇستە كۆرسىتىدۇ:

كۆردى كىم ئالەمدە مۇنداق قاتىلى يەكتا ساۋۇق ،
زىشت رويو تۇندخوي سەخت بىھەمتا ساۋۇق.
قىشلار ئەتفالىغە توڭدۇرماق بەسى تەئلىم ئىبېتىپ،
دەرسى سەرد ئەيلەرگە يوقتۇر بۇ كەبى موللا ساۋۇق.
بىر نەفەسدە ئىچۇ تاشىن ئەيلەر ئول ئۆز ھالىدەك،

بولسا يۇزمىڭ ئالەم ئىچرە سەرۋگەر بەرنا، ساۋۇق.
كۆر بۇ دەم ئەشجار هالىنى، ساۋۇق زاهىد كەبى،
ئىچىدە مۇزلار توڭىبان تاشى سەر تاپا ساۋۇق.
دەلۋ چاغى جىددۇ چاغى جىلۋىگەردۇر بول ئەجەپ،
يوقدۇرور دەۋزەخدە مۇنداغ هەم يانا هاشا ساۋۇق.
نەچچە يىل كوهسار ئارا كۆردۈم ساۋۇقلار كىم بەسى،
كۆرمەدىم مۇنداغ ساۋۇق دەملىق يانا ئەسلا ساۋۇق.
كىلىبان كەلمەكلىكىدىن كىمگە غەم بىل، كاشكى،
سود يوق پەيدالىغدىن بولسا نا پەيدا ساۋۇق.
يوق ساۋۇقراق بۇ جەهان ئىچرە ساۋۇق ئەلدىن بۆلەك،
ئەرشى نادان بولسە بولغىل، بولماغىل ئەسلا ساۋۇق.

لىرىك قەهرىمان ئىنسان خۇلقىنىڭ بۇ ئىككى تىپىنى ئوبرازلىق سىلىشتۇرۇپ، يېقىملىق، ئىللىق، مېهرى ئىسسىق، هەقىقىي ئىنسان خۇلقىغا مەدهىيە ئوقۇپ ئۇنى مۇقىملاشتۇرسا، هەقىقىي ئىنسان خۇلقىغا يات، بەتبەشرە، مېهرسىز، سوغۇق خۇلقنى رەت قىلىپ، ئۇنىڭدىن هەزەر ئەيلەشكە چاقىرىق قىلىدۇ. نەتىجىدە جەمئىيەت ئىنسانىي ئەخلاق مەسىلىسىدە كىشىلەردە ئېستېتىك تۇيغۇ ئويغىتىپ، گۈزەل خۇلق ئېتىبارىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا هەرىكەت قىلىدۇ.

ئىنساننى ئىنسان قىلغان پاك ئىنسانىي مۇهەببەت هېسسىياتى، ئەنە شۇ هېسسىيات بىلەن گۈزەللىكنى سۆيۈش ئىنسانغا خاس تەبىئىي ئالاهىدە خۇسۇسىيەت. بۇ ئوتتۇرا ئەسىر ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاهىدىلىكىنى كۆرسەتمەكتە مۇهىم بەلگىلەرنىڭ بىرى. ئەرشى لىرىك قەهرىمانىنىڭ ئۆزىنىڭ ساپ ئىنسانىي مۇهەببىتىنى گۈزەل يارىغا بېغىشلىشى، ئۇنىڭ گۈزەل جىلۋىلىك خاراكتېرى، قىلىقلىرىنىڭ ئۇنى جەلب قىلىشى ئەمەلىيەتتە ئىنسان گۈزەللىكىنى ئۇنىڭ گۈزەل ئەخلاقىي

پەزىلەتلىرىنى سۆيۈش، ئۇنىڭغا قارشى ئىنسانىي خاراكتېرنىڭ
يات، ئەپت - بەشىرىسىنى رەت قىلىشتىن ئىبارەت. ئەرشى
لىرىك قەھرىمانىنىڭ گۈزەل يارىغا بولغان پاك مۇھەببىتىنىڭ
دىئالېكتىكىسى مەسىلىسىنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپى گۈزەل يارىغا
بولغان سادىقلىقى ئىنسانىيەت مەدەنىي هاياتقا قەدەم قويغاندىن
بېرى، ياكى ئىنسان ئۆز ماهىيىتىنى تونۇغاندىن باشلاپ،
ئىنسانىي مۇھەببەت ئەخلاقىي ئۆلچىمى كۆرسەتكۈچ ئۆلچەم
بولۇپ، مەڭگۈ قىممەتكە ئىگە بولۇپ قالىدىغان ماهىيەتلىك
مەسىلىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەرشى لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئۆزى سۆيگەن گۈزەل يارىغا
سادىق قەلبى خىلمۇ خىل تەرەپلەردىن مۇناداق ئىپادىلىنىدۇ،

جان ماڭا ئىرمەس كېرەك، دەهر ئىچرە جانىم بولسا بەس،
مېهرى كۆڭلۈم مەهۇ ئەتكەن مېهرىبانىم بولسە بەس.
گەرچە كۆپتۈر دىلىرەبالار ۋەسلىن ئەتمەن ئارزۇ،
دەهر ئارا دىلجويلۇق ئەتكەن دىلىستانىم بولسە بەس،
مېهر ئەگەر پۈرنۇردۇر چەرخ ئەۋجىدە، سالمان نەزەر،
كۈلبەم ئىچرە جىلۋەئى ماهى جەهانىم بولسە بەس.
هۆر ۋەسلى بىرلە ئۇچماق قۇشلارىن لەفزىن دېمەي،
گاهى- گاهى شىۋەئى شىرىن زەبانىم بولسە بەس.
يەتتە ئىقلىم ئۆزرە كۆپ شەهلەر ماڭا مەنزۇر ئەمەس،
كىشۋەرى هۆسنى مەلاهەت ئۆزرە جانىم بولسە بەس.
نېتكۈك ئەي جان گەرچە ئىستەر بوتى ئارامىك سىنىك ،
رام ئولغان كۆپدىن ئوق ئارامى جانىم بولسە بەس.
بىلمەگەن قەدرىم يىگىتلىك چاغى، ئەمدى كىم بىلۇر،
ئەرشى تاشلاپ ئۆزگەنى بۇ قەدىردانىم بولسا بەس.

نىگارا خاكى پايىڭغا نىسار ئەزخانۇ مانىمدۇر،
دەمى تىيغى ھىلالىڭغا فىدا يۈز قاتلە جانىمدۇر.

ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانىـــى ئۆزى سۆيگەن گۈزەل مەھبۇبىنى جەننەت ھۆر پەرىلىرىدىن ئۈستۈن قويىدۇ:

نىتەي جەننەتتە بولسا يۈزتۈمەن ھۆر،
جەھان باغىدە بىر ھۆرىلىقا بەس.
چەك ئەمدى، ئەرشىيا، تۈرلۈك نەۋانى،
نەۋائى سەۋتىدە چەكسەك نەۋا بەس.

ياكى:

ئىشق تىغى بىرلا جانىم، دەرمە، قۇربان ئەيلىسە،
بولسا يۈز جان، بولماسۇن ھەر كۈندە قۇربانىدىن خالاس.

ياكى:

بەسى كۆڭلۈمنى ئالدىڭ بىر نىگاھى بىرلە، ئەي جانىم،
ساڭا ئەمدى فىدا ئەيلەي بۇ جانىم، بەلكى ئىمانىم.
ئىشتىسەم ھەر كۈنى سەن ئاندا شادۇ خورەم ئىرمىشسەن،
بەس سەنسىزرەبۇن بولدى مېنىڭ ھالى فەرىشانىم.
مۇھەببەت ۋادىسىدا ھەر كىشى بىر سارى مەيلاندۇر،
بۇ ئالەمدە مېنىڭكى سەندىن ئۆزگە يوقتۇر ئارمانىم.

ياكى:

جەننەتى فىردەۋس ئارا گەر ھۆرى رىزۋان ئىزدىسەم،
تاپمىغايمەن بىر سېنىڭدەك ساھىب ئەسرارى يەنە.
ۋەسى ئىتەي دەپ گەر ئاتىن تۇتسام زەبانىم ئۆرتەنۇر،
يوقتۇرۇر ئالەمدە بىر مەندەك گىرىفتارى يەن.

ئەرشى لىرىك قەھرىمانى ئۆزىنىڭ مەھبۇبىسىنى شۇنىڭ ئۈچۈن جان دىلى بىلەن سۆيىدۇكى ئۇنىڭ قەلبىنىڭ پاكلىقىنى

هەتتا ئىسلامىيەتنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئان سۆزلىرىدىنمۇ ئاڭلايدۇ.

سۈرەئى «تاھا»[1] نى زاتىدىن بىر ئىما ئاڭلادىم،
ئايەتى «ۋەللەيلى»[2] شەرھىن زۇلفى يەلدا ئاڭلادىم،
«ۋەززۇھا» تەفسىرىنى ۋەجھىدە پەيدا ئاڭلادىم،
مەتلەئى ھۇسنىدە «ۋەششەمسى» ھۇۋەيدا ئاڭلادىم،
سۈرەئى «نون ۋەلقەلەم»[3] دەك سەبزەخەت توغراسى بار.

ئەرشى لىرىك قەھرىمانلىك مەنۇيىتى كىشى ھەيران قالغۇدەك باي. ئۇ ئۆزىنىڭ سۆيگۈسىگە سادىق، قەلبىنىڭ پاكلىقىنى قەلبىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قېتىدىن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

كەمالى ھۆسنىگە «ئەلھەمد» ئىلە دۇئا قىلايىن،
يۈزۈڭ سىفاتىنى «ۋەششەمس» ئىلە ئەدا قىلايىن.
سەۋادى سايەئى سەرۋى قەدىڭ ئەگەر تۇشسە،
ئىككى جەھاندا ئىككى يۈزۈمە قارا قىلايىن.
ھەۋايى كاكۇلى كۇفرۇڭنى ئەيلەبان زۇننار،
ساچىڭ سەۋادى خىيالىنى مەن ردا قىلايىن.
بۇ دەير ئىچرە نىچە يۈرگەن خۇمار ئالۇد.
شەرابى شەۋق ئىچىپ زەۋقنى راسا قىلايىن.
مەيى لەبىدىن ئەگەر ئەيلەسەم رەۋا كامىم،
كى نەقد، جانۇ جەھاننى ئاڭا فىدا قىلايىن.
بوشۇرش ئىلە سالاي ئالەم ئىچرە يۇز غەۋغا،
كى تىيرە ئاھ ئىلە كۆك كۆكسىنى يارا قىلايىن.

---

① «قۇرئان كەرىم»، 16- پارە، 20- سۈرە، 1- ئايەت.
② «قۇرئان كەرىم»، 30- پارە، 1- ئايەت 1- سۆزنىڭ تەرجىمىسى.
③ «قۇرئان كەرىم»، 29- پارە، 68- سۈرە، 1- ئايەتنىڭ باش سۆزى.

نېتەي بۇ زۇھدى ربيانى مەسجد ئىچرە مودام،
بارىپ سەنەمكەدەگە زىكرى رەببەنا قىلايىن.
مۇيەسسەر ئولماسە گەر ئىتلارنىڭ ئىزندىن ئۆپمەك،
ئۆپۈپ كۆزۈمگە غۇبارىنى تۇتىيا قىلايىن.
بۇ نەزىم تارىغا مەئنى دۇرىن تىزىپ ئەرشى،
سۇخەنسەراله يۈزىن مىسلى كەھرابا قىلايىن.

بۇنداق هالەتنى بىز شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا نۇقتىلىق هالدا كۆرەلەيمىز ۋە بۇلاردىن باشقا نۇرغۇن غەزەللەرنىڭ مەزمۇنىغا بۇ هالەت هەر خىل يوللار بىلەن سىڭىپ غەزەل مەزمۇنىدا ئالتۇن ئۈزۈكتىكى ياقۇت كۆزدەك پارقىراپ، نۇر چېچىپ تۇرىدۇ. شائىر لىرىك قەھرىمانىنى گۈزەل يارنىڭ هەقىقىي ئىنسانىي پەزىلىتىنى گۈزەللىك ئېستېتىك كاتېگورىيىسىدەك قانداق تەستىقلىغان بولسا، ئەمدى ئىنسان خاراكتېرىگە يات بولغان ۋاپاسىزلىقنى خۇنۇكلۇك كاتېگورىيىسى شەكلىدە رەت قىلىدۇ.

ئول سىنەم ئاشوفته بولغاچ بۇ كۆڭۈل خۇررەم ئەمەس،
بىۋاپالىق قىلغاچ ئول جانىم مېنىڭ بىغەم ئەمەس.
سەربە سەهرا ئورغۇمۇ جاندىن داغى كەچكۈمدۇرۇر،
بۇ جاهان ئىچرە ماڭا جانان ئەگەر هەمدەم ئەمەس.
ئىككى گىريان كۆزلەرىم كۆيۈڭدا يىغلاپ ئولتۇرۇپ،
كەئبەدە ئەهلى جاهان كۆرگەن چەھۇ زەمزەم ئەمەس.
خوشە زارى دەهر ئارا بىر هۆسىن كۈندەم كۈن كۆرۈپ.
پۈشتى پايى ئورماسا فىردەۋسنى، ئادەم ئەمەس.
قان يۇتۇپ شامۇ سەهەر لەئلى لەبىڭ ئارماندا،
بىر زامان كىرپىكلىرىم شاخىدا مەرجان كەم ئەمەس.
ئالەم ئارا قامەتىڭ چۈن سەرۇى بولماي جىلۋىگەر،

بوستانلار بوستان، ئالەم ماڭا ئالەم ئەمەس.
ئەرشىنى مەھجوربدىن ئۆتتى نەچۈك تەقسىرلەر،
ۋەسلىگە ئەي شاھى خوبان بىر زەمان مەھرۇم ئەمەس.

لىرىك قەھرىمانلىقنىڭ بىۋاپالىق دەۋرىدە تارتقان ئىنسان قەلبىنىڭ ئاچچىق ئېچىنىشلىرىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ ھېس تارتىلىرىنىڭ، ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغىچە يەتكۈزۈپ ھېس قىلدۇرۇ. بۇ ئاجايىپ ئىنسان روھىي دۇنياسى مەنىۋىيىتىنىڭ باي كارتىنىسى ئەمەسمۇ؟!

ئۇلۇغ پارس تاجىك كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇراخمان جامىي ئۆزىنىڭ «ئىسكەندەر نامە» سىدە تۆمۇرلەر دەۋرىدىكى زالىم شاھلارغا قارشى ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىي ئادىل شاھ قىلىپ تەسۋىرلەشتىن تاشقىرى، ئىسكەندەر شەرقە يۈرۈش قىلىپ، شۇنداق بىر شەھەرگە يېتىپ كېلىدۇ، بۇ شەھەرنىڭ خەلقلىرى ئېزىش- ئىزىلىشسىز بەختىيار ياشايدۇ، ھەتتا ئىشكىلىرىگە قۇلۇپمۇ سالمايدۇ. ئۇلاردا ئوغرىلار، ئۇلارنى تەقىپ قىلىدىغان ئامانلىقنى ساقلاش ئىدارىلىرىمۇ، شەھەر ھاكىملىرىمۇ بولمايدۇ. خەلق ئىنتايىن باي، جېدەلسىز، بەختىيار ياشايدۇ. ئىسكەندەر بۇ شەھەرگە يېتىپ كېلىپ ھەيران قالىدۇ. ئۇ ئەمدى ئۆزى قۇرماقچى بولغان دۇنياۋى دۆلىتى ئەنە شۇنداق بولۇشى لازىملىقىنى ھېس قىلىدۇ، دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

نەۋائى «ئىسكەندەرنامە» سىدە ئىسكەندەرنى جامىدەكلا ئادىل پادىشاھ قىلىپ تەسۋىرلىسىمۇ، ئەمما جامىدىكى «سىنىپسىز جەمئىيەت» رومانتىك ۋەقە يوق. چۈنكى بۇ مەسىلە بۇ ئىككى ئۇلۇغ زاتنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. نەۋائى ھۈسەيىن بايقارا دۆلىتىنىڭ ۋەزىرى ھەم مۆھۈرداری، دۆلەت ئەربابي ئىدى. نەۋائىغا جامىدىكى

ۋەقەلىكنى ئۆز ئەسىرىگە كىرگۈزۈشكە ئۇنىڭ ھۆسەيىن بايقارا دۆلىتىدە تۇنقان سىياسىي ئورنى يار بەرمەيتتى.

خوجا جاھان ئەرشى خوجىلار دەۋرىدە تەخمىنەن 1730 ـ 1757 ـ يىللىرىغىچە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇردى. ئۇنىڭ زامانداشلىرى سالاھى، مەھزۇنلار بۇ دەۋر فېئودال ئىستىبدات تۈزۈمنى، ئۇنىڭ ئەكسىيەتچى سىياسىي ۋە بۇزۇق سوفىستىك مەنتۇيىتىنى ناھايىتى كەسكىن تەنقىد قىلىدۇ. ئەمما بەدئىي تەپەككۇردا مۇتەپەككۇر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئەرشى ئۇلاردەك ناھايىتى ئۆتكۈر، چوڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي سالماققا ئىگە مەسىلىلەرنى ئوچۇق ھالدا ئوتتۇرىغا قويالمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىمۇ ئۇنىڭ جەمئىيەتتە تۇنقان سىياسىي ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئىزاھلىنىدۇ.

ئەرشى ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە بولغان سىياسىي ئازادلىق، ئەركىنلىك مەسىلىسىنى شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان ئاشىق ۋە مەشۇقلارنىڭ «ھىجران»ى ئارقىلىقلا ئىپادىلەشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما ئۇ باشقا زامانداشلىرىغا ئوخشاشمايدىغان ھەم قىز، ھەم يىگىت ھىجرانلىرىنى، ئاجايىپ باي تۇيغۇلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق كىشىنى قايىل قىلىدۇ.

قىز ھىجرانى:

ئاھىكىم، كەتتى بۇ ئاخشام مېنى زار ئەتكەن يىگىت،
شىش پەر مژگان بىلە جانىم فىكار ئەتكەن يىگىت.
ئاچىبان گۈلدەك يۈزىن ئەيلەپ كۆڭۈل سەھىن چەمەن،
بىر نىگاھى تېغىن ئاندا خار-خار ئەتكەن يىگىت.
دېمەدىم شەيدا بولاي ئۆزلۈكىدىن ئول جادۇسىنە،
ئاسراسام ھەر چەند كۆڭۈلنى ئىختىيار ئەتكەن يىگىت،

ئەيلەر ئېردىم بىر ئۆزۈم دەئۋايى ئاشقلىق ساڭا،
ئاقىبەت يۈز مۇنچە مەندىن شەرمسار ئەتكەن يىگىت.
بىر كېچە كۈلبەم يارۇپ، بۇ شەمئى ۋەسىل ماھۋەش،
بەلكى يۈزىن يۈز تەجەللى ئاشكار ئەتكەن يىگىت.
مەن ۋە فاۋۇ مېھىر ئايىنىنى خوقلىغان ساڭى،
سەن جەفاۋۇ جەۋر رەسمىينى شېئار ئەتكەن يىگىت.
ئاتەشى لەئىلىك ئىلە ئۇستىدە خالىك داغىدىن،
ئاھكىم، بۇ خەستە كۆڭلۈم لالەزار ئەتكەن يىگىت.
ئالىبان مەندىن قەرارىم، سەبىر ھۇشۇم بىدەرىغ،
بەلكى يۈز مەندەكنى ھەردەم بىقەرار ئەتكەن يىگىت.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، قىز تۇيغۇسى ئىنتايىن نازۇك ھەم چۈشكۇر، ھەتتا ئىنسانىي مۇھەببەت ئىستىكىنىكىگە تەبئىي مايىل ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئىختىيارى ئەمەسلىكىنىمۇ ئىقرار قىلىدۇ.

قىز تۇيغۇسىنىڭ مۇنداق چوڭقۇر، پاك، نازاكەتلىك، باي ئوتلۇق ھىجرانىنى شائىرنىڭ 14-، 18- غەزەللىرىدىمۇ خىلمۇ خىل شەكىلدە ئەكس ئەتكىنىنى كۆرىمىز.

يىگىت:

ئىرۇر دەردىم نىھايەتسىزكى مەن جانىمدىن ئايرىلغاچ،
نە تەنها جانىم ئېردى، بەلكى ئىمانىمدىن ئايرىلغاچ.
كۆرۈڭ ھەجر قارارتتى روزىگارىم يوق قارالىقتىن،
قالىپ زۇلمەتتە سەندەك ماھى تابانىمدىن ئايرىلغاچ.
يۈزۈڭ ئۆزرە ئەرەقلەر يادى كۆزۈمنى پورئاپ ئەيلەپ،
دەۋا تاپماي قالىپ دەرد ئىچرە دەرمانىمدىن ئايرىلغاچ.
بىلىك ئارماندا مەندە نىچۈككىم قالمادى دەرمان،

كى سەندەك شوخ تەبئىي شوخ جەۋلانىمدىن ئايرىلغاچ.
ماڭا مۇمكىن ئەمەس بۇ كۈن بولاردىن بىرى ھەم ئەسرو،
سېنىڭدەك نۇش جان خورشىد رەخشانىمدىن ئايرىلغاچ.
فىراقىم زورىدىن گاھى بارىم بەرباد ئەيلەرمەن،
كى سەندەك بىر سۇخەن فەھم سۇخەندانىمدىن ئايرىلغاچ.
كى ئاندىن سەۋتى دىلكەش بۇ مېنىڭ يارىمغا يەتكۈزگىل،
نەۋا تۇرلۇك چىكەي شەمئى شەبىستانىمدىن ئايرىلغاچ.

ياكى:

يۈزى مەيگۈن ئەمەس قانلىق ياشىم تەسىرىدۈر بەلكىم،
قارا كاكول ئەمەس باشىمدا پۈتكەن دودى ئاھىمدۈر.

ياكى:

ئات ئاياغىدا قالۇر فەرھاد - مەجنۇن خۇبلاشىپ،
ئىشق مەيدانىدا قىلساڭ نەچچە تۇركتازلىق.
مېھىر كىم سەركەشلىغىدىن شۇ ئىلەسى توشمىش قەۋى،
دانە ئەيلەر يەرگە يانقاچ، كۆركى، سەر ئەفرازلىق.
چەرىخ ئۆزە خورشىددەك بار مەن جاھان ئىچرە غەرىب،
دەرمەندى تاپمادىم قىلغاي ماڭا ھەمرازلىق.

شائىر ئەرشى لىرىك قەھرىمانىنىڭ ھىجرانلىق ماھىيىتىنى تەلتۆكۈس ئېچىپ بېرىدىغان مۇنۇ مۇخەممىسنى كۆرۈپ باقايلى:

كۈندۈزۈمدۈر كېچە ئول خورشىدى تاباندىن جۇدا،
مەشئەلى ئەيشىم ئۇچۇن ئول ماھى تاباندىن جۇدا.
تەۋقى غەم بوينۇمدا ئول سەرۋى خىراماندىن جۇدا،
گويىيا بولمىش بۇ دەم بۇلبۇل گۈلۈستاندىن جۇدا،
يا مەگەر تۇتى بولۇپتۇر شەككەرستاندىن جۇدا.

ھەجىرى ئوتى تەندىن ئۆتۈپ نەچچە سۆڭەكنى ئۆرتەگەي،
كۈل قىلىپ كۆڭلۈم بىناسىن تا يۈرەكنى ئۆرتىگەي،
ئەندەك ئاھىم، قورقەمەن، توققۇز فەلەكنى ئۆرتىگەي،
گەر قويى يۈزلەنسە بىللە تا سەمەكنى ئۆرتىگەي،
بولسا ناگاھ بىر ئوچۇق بۇ دۇرى ئەفغانىدىن جۇدا،

ئەشك ئەمەس ئاقتى كۆزۈم ھەجرىدە قانلىغ ژالە كۆپ،
بەلكى باغرىم چىقتى فورقەتدىن تۆكۈپ پەركالە كۆپ،
داغدىن ھىجران ئاچىلدۇرمىش تەنىمدە لالە كۆپ،
نى ئەجەپ ھەددىن فۇزۇن قىلسام بۇ كۈندە نالە كۆپ.
بولغۇچى ئاندىن جۇدا، بولغاي ئىدىم جاندىن جۇدا.

كۆيدۇرۈپ كۈل قىلدى ھىجران ئوتىدىن جانان مېنى،
ھەم ساۋۇردى كۈلدىن ئارتۇق سەرسەرى ھىجران مېنى،
قىلدى گۈلدىن ئايرۇ تۇشكەن بۇلبۇلى نالان مېنى،
كۆركى، بۇ شەكىلى بۇزۇلغان گەردىشى دەۋران مېنى،
قىلغۇدەك ئېرمەس داغى ئۆلگۈنچە ھىرماندىن جۇدا.

كۆڭلۈمە ئەي نىشى فۇرقەت دەم - بەدەم سانچىلماغىل،
ئەي فىراق ئەندۇھى تىغى بىرلە باغرىم تىلماغىل،
جانسارى ئەي تىرى ھىجران تۇنۇكۈن ئاتىلماغىل،
كىم ساڭا دېدىكى، بۇ دەمنى تىياننى تىلماغىل،
قىلغاي ئېردىڭ پارچىدىن، قىلغۇنچە جاناندىن جۇدا،

سۆز ئىشىق ئىچرە كۆڭۈلنى كۆيدۇرۈپ كۈل قىلدىكىم،
جانغا ئانداغ ھەجر ئوتىنىڭ شۇئلەسى ياقىلدىكىم،
باشىمە، باشىدا مەگەر ھىرمان خەتى يازىلدىكىم،
گويىيا پەرۋانە كۆيدى ھەجر داغىن بىلدىكىم،

ئۆلمەك ئىستەپ بولغىچە شەمئى شەبىستاندىن جۇدا،

قۇمرۇەش ئۆلمەسمۇ ئاشىق سەرۇنگۈل رۇخسارسىز،
تۇتىدەك ئۇچماسمۇ ئارامى شەكەر گوفتارسىز،
ۋا، ئول بىدىلغە كىم، ئىرمىش تىرىك دىلدارسىز،
ئەرشى ئاغنار ئۆلمەلىك قۇشتەك نېچۇككىم يارسىز،
بولماسۇن پەرۋانە، يارەب، شەمئى رەخشاندىن جۇدا.

بۇ مۇخەممەستە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرغان جۇدالىق ئازابىدا ئاھ - زار چەككەنلەرنىڭ قانلىق كۆز ياشلىرىنىڭ سەۋەبى نېمە؟
بۇ جايدىكى جۇدالىق ئاھ - زارىنىڭ سەۋەبچىسى خەلقنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىكىنى بوغقان فېئودال ئىستىبدات تۈزۈمىنىڭ قاتىللىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مۇشۇ ھەقىقەتنى مۇھەببەت ھىجرانى شەكلى ئارقىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان شائىر بۇ مەسىلىنى دەرد بىلەن مۇنداق ئىپادىلەيدۇ:

شاھىدى مەئنىغە ئەرشى كەيدۇرۇپ تۇرلۇك لىباس،
كۆرگۈزەي ئەمدى خىرەدئەھلىغە سېئىئەتسازلىق.

دېگىنىدە يۇزدە يۇز ھەقلىق ئىدى.
ئەرشى لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئىدىيىۋى لوگىكىلىق تەرەققىياتى ئاخىر فېئودال ئىستىبدادلىق، زۇلمەتلىك دۇنيانى ۋە ئۇنىڭ چىرىك مەنىۋىيىتىنى خىلمۇ خىل شەكىل ۋە ئاھ-زار، پىغان بىلەن مۇنداق سۈرەتلەيدۇ:

ۋىسالى ھەجرىدىن نالان كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
ماڭا، يارەب، نەسىپ ئەتسەڭ نە بولغاي گۈلئۇزارىمنى.
نەچە بىرەھم ئىلكىگە بولۇپ مەن مۇبتەلا ئاخىر،

ساۋۇرمىشلار ھەۋاغا ھەر كۈنى غەمكىن غۇبارىمنى.
تاپىپ ئىشقىم كەمال ئانداغكى روھى ۋامىقۇ فەرھات،
كېلىپ پەرۋانە يەڭلىغ ئۆيرۈلۈر شەمئى مەزارىمنى.
كۆرۈپ ئەھلى تەماشا نەۋ باھارى لالەزارى دەر،
باغرى قانىن شەپەقگۈن ئەيلەگەن گاھى ئۈزارىمنى.
دېگىل بۇ ئۆمر ئالەمدىن ۋەفانى كۆرمەدىم ھەرگىز،
بۇ دەھر ئىچرە نەپەس ئالغۇنچە بىلمەسمەن تۇرارىمنى.
ئەگەر گۈل پەردەدە بولسە، نېچۈك ئارام ئالۇر بۈلبۈل،
يۈز ئاچقىل بىقەرار ئەتكىل بۇ جانى بىقەرارىمنى.
نەچەكىم خەستە جاندۇرمەن مەيى لەئىلىگگە، ئەي ساقى،
تەبەسسۇم جامىنى پۇر ئەيلەگىل، دەفئى ئەت خۇمارىمنى.
جەمالىگدىن نىچە مەھرۇم ئۆلۈپ مەھزۇن يۇرۇي جانا،
ۋىسالىگ بىرلە مەمنۇن قىل دىلى ئۇمىدۋارىمنى.
بولۇرمەن شاد كۆكسۇم داغىنى قايغۇ قانانقاندىن،
كۆرۈپ خۇرسەند ئولۇپ بىرەھم ئاچىلغان لالەزارىمنى.
ئەگەر ئەنقا ئالۇر بولسە نىشان، مەندىن نىشان تاپماس،
فەنا دەشتىدە نە پايدا كۆرەرمەن مور غىزارىمنى.
لىقا مۇمكىن ئەمەس تەجرىد ھاسىل قىلمايىن ئەرشى،
خەزان بەرگى كەبى بەرباد ئەيلەي ھەرنە بارىمنى.

بۇ نەقەدەر ئالىيجاناب قەلب - ھە؟

ياكى:
چۈن نەزەرگە تىيرەلىك يوق چەرىخ مېھرىن كۆردىكتىم،
كويى گەردىن سۈرمە ئەيلەپ، ئەرشى كۆزۈڭنى يارۇت.

ياكى:
ۋەفاسىزدۇر جەھان بىھبوي، ئەرشى، بولماغىل خۇرسەند،
نەچە كام ئەھلىدىن ئارتۇق ئۆزۈڭنى كامران كۆرگەچ.

ياكى:
گوشەئى ۋەيرانەدە يۈرسەم نىشىمەن نى ئەجەب،
خاتىرىم ئاشۇنتەدۇر چۈنكىم ئولۇس غەۋغاسىدىن،

ياكى:
دەھر ھەرچەند كۆلسە، ئەرشى، سەن ساڭى بىل زەھرخەند،
بارمۇ جان قەسدىن قىلۇردىن ئېھتىمال ئۇزگەچە.

ياكى:
بۇ ئالەم كۆركۈزۇر لالەۋۇ باغ،
ئېرۇر باغى سەقەر ھەر لالەسى داغ.
جاھاننىڭ قۇشلارىدا پەرق نېدۇر؟
ئانىڭدۇرزاغى بۇلبۇل، بۇلبۇلى زاغ.
.....
بۇ ئالەم جامىدۇر بىر زەھرى قاتىل،
ھەزەر قىل گەر ئىرۇرسەن مەردى ئاقىل،
قاچان ئاقىل كۆرۈپ ئىچمىش تولازەھر،
كى جاھىللىقتۇر ئولماق ئاڭا مايىل.
.....
ھىنا رەڭگى ئەمەس ئىلكىدە قاندۇر،
قارارتماغلىق ئۈچۈندۇر كۆزى قارە،
بىساتلارىدا ئەنجۇمدەك ساچىلغان،
نۇخۇددۇر گەر ئۈچۈندۇر گوشۋار.
.....
بۇ ئالەم شوخىن ئانداغ قىلكىم ئىخساس،
كىيەر زەر بەفت يازدىن، قىشتىن ئۇل ئاس.
بوزئۇەر بىرلە يۈزمىڭ گەنجى قارون،
كېلۇر قانچە كىشىگە ئانچە ئىفلاس.
جان تۇتماق فىكرىدە غەم كەئىبەتتىن،
يۈز ئاچسا كىشىگە بەرمەس يۈزدە بىر تاس.

هەۋادىس راھىغە ئەل نۇشى ئۇچۇن،
فەلەكنى تاس ئەيلەپ، مېھرىنى كاس.
بولۇپ ئاجىز كى ئاندىن قورغا شۇنغە،
موسوللەت گەر ئىدى تاشلارغا ئالماس.
كۆرۈپ قاتىللىغىن بولماق نە يەئنى،
ئۈمىد ئورنىغە ئاندىن كىمسەگە پاس.

ياكى:

نېچۈكتۇر ھالىڭىز فۇرقەت ئىچىدە، ئەي بۇرادەرلەر،
مۇسىبەت شامى كۆپ ئەۋۋارە، بولغان بارچە ئەختەرلەر،
بەلىيەت خارىدىن مەجرۇھ بولغان بارچە ئەسغەرلەر،
فىراق ئەندۇھى تېغىدىن بەسى ئازۇردە پەيكەرلەر،
ئېرۇرمۇ سەۋەتىڭىز دەپ بۇ مەھەل ئارامى جان كەتمىش.

خوجا جاھان ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانى فېئودال ئىستىبداتنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمىنى ئەنە شۇنداق ساتىرا قامچىسى ئاستىغا ئېلىپ ساۋايدۇ. بۇنداق ھالنى بىز شائىرنىڭ كۆپلىگەن غەزەللىرىدە مەركەزلىنىڭ ھالدا كۆرۈپ ئالالايمىز.

ئەمدى ئۇنىڭ لىرىك قەھرىمانى فېئودال ئىستىبداتلىقنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان سوفىزم ۋە ئۇنىڭ جانلىق كۈچلىرى بولغان رىياكار زاھىد، شەيخلەرنى ساتىرا نەيزىسى ئاستىغا ئالىدۇ:

خانىقەھ شەيخى ئۇماچىن ئىچمەكىم يوق ئەمدى سۇد،
ساقى ئەمدى جامى مەي ئىچ، بول ھەم ئولدەم ھەقشۇناس.
كۆزۈ قاشى، يۈزۈ زۇلفى، لەئلىدىن ئول بەس بولۇپ،
ئالدى مەندىن جىلۋىلەر ئەيلەپ بۇ بەس ھۇسىن ھەۋاس.
خانىقەھ تەۋفىنى قىلسام ئەرز، شەيخ ئەتمەس قەبۇل،

مەرھابا، دەر دەیر پىرىدىن گەر ئەتسەم ئىلتىماس.

ياكى:

بۇ تەلەپ ۋادىسىدە ھەر كىمگە بىر مەقسۇد بىل،
زاھىدا، سالۇسىغە جەننەت، ماڭا جانانەدۇر.

ياكى:

خىيالى شۇئىلەئى رەڭگىن قۇياشىم قىبلە گاھىمدۇر،
دەمى فىكرى ھىلالى نازەنىنىم سەجدە گاھىمدۇر.
مەيۇ مەيخانەنىڭ دائىم راۋاجى مەندىن ئولغاندىن،
رىياۋۇ زۇھد ئىلى فەرياد ئەيلەپ داد خاھىمدۇر.

ياكى:

ئانىڭ گۈلزارى ھۆسنىنى خەزاندىن ئاسراغىل، يارەب،
نىھالى قەددىن ئاسىبى زەماندىن ئاسراغىل، يارەب.
مېنى ئۇچراتمىغىل ئول زاھىدى تەرار زەھرىگە،
كۆڭۈل ئەھلىن بەلايى ناگەھاندىن ئاسراغىل، يارەب.

لىرىك قەھرىمانىنىڭ مونىستىك قارىشى تېخىمۇ ئوچۇق، تېخىمۇ كەسكىن تۇس ئالىدۇ:

نېچۈككىم گۈل ۋىسالىن تاپسا، بۈلبۈل كۆپ چېكەر- چەھ- چەھ،
مەنۇ زاھىد چېكەرمىز ئاھۇ ۋەھ بۇ دەھر ئارا ھەر چەند،

ئەمدى ئۇ زاھىد بىلەن ئۆزىنىڭ دەردلىك ئاھ چېكىش ئوبيېكتلىرىنى مۇنداق كەسكىن ئايرىيدۇ:

زەنەخدانى ئارا نون چەشمەسىدەك كۈلكى قازىمىش چەھ،
ماڭا مەتلۇبى دەرد سۆز ئېرۇر، زاھىدقا ئاسايىش،

ياكى:

زاھىد ئەھلىن قويكى، ھەر چەند نوش ئېتەر كەۋسەر سۇيىن،

بىر دەمى ھەم بولسا، بولغىل رىندە دەرد ئاشام ئىلە.

ئۇ ئاخىر مۇنداق خۇلاسىگە كېلىدۇ:

تەقۋا ئېلىپ دەير ئارا يول تاپمادۇق، كەل ئەي رەفىق،
مەست ئولۇپ مەيخانىلەر يەڭلىغ بارايىلى ئۆزگىچە.

شائىرنىڭ مۇنداق قارىشىنى باشقا غەزەللىرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز.
ئۆز جەمئىيىتىنىڭ ناھايىتى كەڭ ساھەسىنى كېچىپ ئۆتكەن ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانى جۇڭغار خوجىلار دەۋرىدىكى مىللىي زىددىيەت بىلەن سىنىپىي زىددىيەت گىرەلىشىپ كەتكەن جەمئىيەتتە خەلق تەقدىرىنى، ئازادلىق، ئەركىنلىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن دۆلەت ئىچكى بىرلىككە ئىگە بولۇشى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنى ئۆزۈل - كېسىل تارمار قىلىشى كېرەك ئىدى، بۇ خەلق تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش ئىدى. ئەمما بۇ مەسىلىگە قارشى ھالدا جۇڭغار تاجاۋۇزچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مالايلىرى — خەلق خائىنى ئاپاق خوجا مۇرتلىرى ۋە خىلمۇ خىل ئىچكى دۈشمەنلەر ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ ھەمىشە پىتنە - ئىغۋا تېرىپ تۇراتتى. مانا شۇ ھالنى خوجا جاھان ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانى چوڭقۇر ھەسرەت بىلەن مۇنداق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ:

چەرىخ زالىن كۆركى، يۈز رەڭ مىكر بۇنىيادئەيلەمىش،
يۈز جەھان شاد ئەھلىنى بىر دەمدە ناشاد ئەيلەمىش،
كۆرە ئالماي ئافىيەتىن دەھر ئېلى خۇررەملىغىن،
شادلىغ مەئمۇرەسىنى فىتنە ئاباد ئەيلەمىش.
مىكرى تارىدىن يۈزىگە سالىبان تۇرلۇك توگۈن،
ئۆزىگە ئازادەلەر قەيدىنى مۇئتاد ئەيلەمىش.

فىتنە ئەھكامىدىن سورۇرگە دانەئى ئەنجۇم ساچىپ،
ئىگنەسىن غەم خىرقەسىن تىكمەككە فۇلاد ئەيلەمىش.
ۋۇسئەتى كۆڭلۇمدە سالسام شادلىقىدىن يۇز بەنا،
فىتنەلەر ئەيلەپ دەما - دەم، جۇملە بەرباد ئەيلەمىش.
بۇ نە تالېئىدۇر، مۇسۇلمانلار، نە بەختۇ ۋاژگۇن،
ھىممەت ئەھلىن بەند ئېتىپ، دونلارنى ئازاد ئەيلەمىش.
يۇزجە فاۋۇ جەۋرئەسبابىن تۇزەر كۆركىم، بۇ دەھر،
خاتىرىم خۇررەملىغىن ھەر لەھزە كىم ياد ئەيلەمىش.
ئىستەمە قەددىڭ جەھاندىن بەسكى ئەفرىدۇن ئەسىر،
مىد ھەتى دىۋ ئەيلەبان سۇلبى پەرىزات ئەيلەمىش.
بارچەغە ئەيلەپ ستەم ھەم ئەيلەپ ئارتۇغراق ماڭا،
زۇلۇمكەشلىك بابىدا ئەرشىنى ئۇستاد ئەيلەمىش.

كۆرۇنۇپ تۇرۇپتۇكى، لىرىك قەھرىمان «سېپىلنى ئىچىدىن بۇزۇش» نىڭ خەۋپىنى ناھايىتى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ ۋە بۇنىڭغا ھوشيار بولۇش ئۈچۈن خەلقە مۇنداق چاقىرىق قىلىدۇ:

بۇ نە ئالېئىدۇر، مۇسۇلمانلار، نە بەختۇ ۋاژگۇن،
ھىممەت ئەھلىن بەند ئېتىپ، دونلارنى ئازاد ئەيلەمىش.

ياكى:

دەھر ھەر چەند كۇلسە، ئەرشى، سەن ساڑى بىل زەھرخەند،
بارمۇ جان قەسىدىن قىلۇر دىن ئېھتىمالى ئۆزگىچە.

دەپ تەكىتلەپ ئەسكەرتىدۇ. باشتىن - ئاخىر فېئودال ئىستىبدات سىياسىي تۇزۇم ۋە ئۇنىڭ چىرىك مەنئۇيىتىگە قارشى تۇرۇپ، خەلقنىڭ ئازادلىقى، ئەركىنلىكى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن جان تىكىپ كۇرەش قىلغان ئەرشىنىڭ لىرىك

قەھرىمانى ئۆز كۆرەش تەجرىبىلىرىنى مۇتەپەككۇر سىياسىئونلارچە مۇنداق يەكۈنلەيدۇ:

ئەرشى كەڭنەيسن ئىچىدىن ئىستە مەجۇز فەقىر ھوسۇل،
يوق ئىمىش ئەھلى شەرافەت فوقارادىن غەيرى.

بۇنى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئەدەبىياتنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك باسقۇچىدىن خەلقچىللىق باسقۇچىغا ئۆتۈۋاتقانلىقىدىن بېرىلگەن ئىشارەت دېيىشكە بولىدۇ.
ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانى ھايات ۋە ئۆلۈمگە مونىستىك ھالدا چوڭقۇر پەلسەپىۋى نۇقتىدىن قارايدۇ:

ئالىپسەن باشىمىزدىن تاجىمىزنى ئەي ئەجەل تويسالىڭ،
نە بولدى ئەي قەزا ئەمدى ئەجەلنىڭ كۆزلەرىن ئويسالىڭ،
ئويۇپ كۆزىنى جانىمغە تۇمەنمىڭ مىننەتىن قويسالىڭ،
جەھان ياخشىسىنى چۇنكىم كۆرەلمەيدۇر كۆرۈپ تۇرسالىڭ،
ۋىلايەت شەھرى ئۆزرە سەرۋەرى ساھىبقىران كەتمىش.

بۇ كىشىگە ئافراسىياپ ئۆلۈمىگە ئوقۇلغان مەرسىيىنى ئەسلىتىدۇ. خوجا جاھان ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانى خەلقنىڭ تارىختىكى رولىنى بەلگىلىگەن ھالدا چۈشەنگەندەك، خەلق ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ كېلەچەك ئىستىقبالىنىمۇ بەلگىلەش ھالدا چۈشىنىپ ئۇنىڭ كېلەچىكىگە تولۇپ تاشقان ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدۇ.

ئاخىرى بىر كۈن ئەجىلى دامىغە چۈشكەي باشىمىز،
ئەيلەبان بىچارە، ئاجىز قويماغاي دەرمانىمىز.
دەردىمىزنى ئەيتۈشۈرغە قالماغاي ئىمكانىمىز،

تاپماغاي تەغيىرىدىن خەتلەر بىزنىڭ پىشانىمىز،
باشىمىزدا سايەبان بولغاي ئەزىز ئىمانىمىز،
يەر يۈزىنى لالىزار ئەتكەي تۆكۈلگەن قانىمىز.
بارچە يارى موئتەقىدلەر كۆپ يىگەي ئارمانىمىز،
قانىمىزنى ئىچكۈسى بىر نەچچە خۇنخار، ئەي كۆڭۈل.

ئەھدلەر ئەيلەپ مەگەر بۇ چەرىخ ئاخىر سىنىدۇرۇر،
قايدا بىر ئازادە ۋەشدۇر ئاڭا جەۋرى يەتكۈرۈر،
دانىش ئەھلىن قايدا كۆرسە، تېغى شىددەت بەلگۈرۈر،
يۈز تۈمەن دەردۇ بالا ئوقىن باشىغە ياغدۇرۇر.
دېمەسە جانىنى بۇ غەم گەر دېسە تىلنى كۆيدۈرۈر،
ئاسراسا ھەر چەند مەخفى ھەم كۆڭۈلنى ئاغدۇرۇر.
ئۆلتۈرۈر بۇ غۇسسە ئانداغكىم تىرىلگۈم يوقتۇرۇر،
بەسكى، بۇ ئىشلارغا سەن قىلدىڭ گىرىپتار ئەي كۆڭۈل.

كەلگۈسى مەشرىق ساردىن بىزنى ئىزدەپ نەچچە يار،
بىزنى دەپ بولغان مۇسافىر غۇربەت ئىچرە خارۇ- زار.
رىشتەئى ئەھدىنى قىلغان بىزگە مەھكەم ئۇستۇۋار،
ئەيلىگەي بىرەھىملەر بىرلە نەچچە يىل كارزار.
رۇستەم ئاسا سالغۇسى خۇنخارەلەرنە ئىزتىرار.
قانىمىزنى ئالماغۇنچە بولماغايلار بەرقەرار،
جۇملەئى خۇنخارەلەر ئۆز شەھرىدىن ئەتكەي فىرار،
تورفە تولئەينى ئۇلاردىن قالماس ئاسار، ئەي كۆڭۈل.

شائىرنى شەرقتە خەلق دەردىنى، بەخت - سائادىتىنى كۆيلىگىنى ئۈچۈن بۇلبۇل دەپ ئاتىغان. روسىيىدە كىلەچەكنى جەمئىيەتنىڭ قانۇنى بويىچە مۆلچەرلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنى پەيغەمبەر دەپ ئاتىغانىدى. خوجا جاھان ئەرشى ھەقىقەتەن

يۇقىرىقى مۇسەممىسىدە كېلەچەكنىڭ پەيغەمبەرلەرچە توغرا مۆلچەرلىيەلىگەن. ئۇ خۇددى يۇقىرىقى مۇسەممىسىدە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى بۇرھانىدىن خوجا 1757-يىلى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن خوجا جاھان ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ دىيارىنى قانغا بوياپ، خوجا جاھاننى ئائىلىسى بىلەن قەتل قىلغان بولسا، 1759-يىلى جۇڭغار ھاكىمدارلىرىنىڭ بىرى بولغان ئامۇرسانا مەنچىڭ خاندانلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، باشلاپ چىققان مەنچىڭ ئارمىيىسى بەدەخشانغا قاچقان بۇرھانىدىن ۋە ئىنىسى جاھان خوجا(كىچىك خوجا[1])لارنى تۇتۇپ ئەكىلىپ كاللىسىنى ئالدى.

ئەنە شۇ سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز شائىر ئەرشى لىرىك قەھرىمانىنىڭ بېشىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتىدۇر.

ئەدەبىياتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىنى بىرىنچى قېتىم گېگېل «پوئېتىك تەسەۋۋۇرنى بىز ئوبرازلىق تەسۋىر دەپ بەلگىلەيمىز، چۈنكى ئۇ بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئابستراكت ماھىيەت ئورنىغا ئونىڭ كونكرېت رېئاللىقىنى قويىدۇ» دېگەن بولسا، بېلىنىسكى «پەيلاسۇپ سىللوگىزملار بىلەن، شائىر بولسا ئوبرازلار مەنزىرىلىرى بىلەن سۆزلەيدۇ... بىرى ئىسپاتلايدۇ، ئىككىنچىسى كۆرسىتىدۇ ۋە ئىككىلىسىلا ئىشەندۈرىدۇ، پەقەت بىرى مەنتىقىي دەلىللەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ، ئىككىنچىسى بولسا مەنزىرىلەر بىلەن ئىشەندۈرىدۇ» دېگەنىدى.

شائىر خوجا جاھان ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرىقى خۇسۇسىيىتىنى ناھايىتى تولۇق ئورۇنلىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ھاياتىنى

---

① نۇرغۇن تارىخچىلار خوجا جاھان ئەرشىنى ئەنە شۇ جاھان خوجا(كىچىك خوجا) بىلەن تارىلاشتۇرۇۋېتىپ خاتا قىلىدۇ.

كۆرمەكلىغان رەڭمۇرەك ئوبرازلار بىلەن كۆرسەتتى.
ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەر تەسىرچان بولىدۇ. قىرغىز يازغۇچىسى چىڭگىز ئايتماتوۋ «ئەگەر ئەسەر ئوقۇغۇچىنى ھاياجانغا سالالمىسا، ئۇنىڭ ئېستېتىك دۇنياسىنى بېيىتالمىسا، ئۇنىڭ ياخشىلىققا ۋە يامانلىققا مۇناسىۋىتىنى ئۆتكۈرلەشتۈرەلمىسە، ئۇنىڭدا نېمىلەر ئېيتىلسۇن، ھەر قانداق ئىنتايىن پايدىلىق ۋە ئىنتايىن مۇھىم پىكىرلەر ئىزھار ئېيتىلسۇن، قانداق تېما، مەسىلىلەر قويۇلسۇن ئۇ ھەقىقىي سەنئەت ئەمەس» دېگەنىدى. ھەقىقەتەن كىتابخانىنى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەرلا يۈكسەك تالانت مەھسۇلىدۇر، چۈنكى تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى سەنئەتكار كىشىلەردە خالىغان ھاياجاننى قوزغاشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجاننى باشقىلارغا يۈقتۇرۇشنى بىلىشتۇر. شائىر ئەرشىنى ئەنە شۇنداق تالانت ئىگىسى دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئەدەبىياتتىكى سېھرىي كۈچنى ئەدەبىياتنىڭ بەدىئىي كۈچى دەپ ئاتايمىز. ئەدەبىياتتىكى بۇ بەدىئىي كۈچ بىرىنچىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئۇنىڭ بىرىنچىسىنى بېلىنىسكى «پوئېتىك ئەسەرنىڭ قەدرىنى بەلگىلىگۈچى ئۆلچەم ئۇنىڭ ۋەقەلىككە توغرىلىقىدۇر» دەپ كۆرسەتسە، گ. ۋ. پىلىخانوۋ «ھەققانىيلىق ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى شەرتىدۇر... شائىر ھاياتنى ئۇ قانداق بولسا، شۇنداق پەردازلىماستىن، بۇزماستىن تەسۋىرلىشى لازىم» دەيدۇ. ئېنگېلس XIX ئەسىر رېئالىست رومانچىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىنى كۆرسەتكەندە «رېئال مۇناسىۋەتلەرنى ھەققانىي تەسۋىرلەپ بېرەلىگەنلىكىدە» دەپ كۆرسەتكەنىدى. جۇملىدىن، ئەدەبىي ئەسەرنى «ھاياتنى بەدىئىي تەتقىق قىلىش» دەپ چۈشەنگەن چېخوۋ «قانچىلىك ئوبىېكتىپ بولسا، تەسىرات شۇنچىلىك كۈچلۈك بولىدۇ» دەيدۇ. دېمەك، بەدىئىيلىكنىڭ تەسىرچانلىق

كۇچى ئۇنىڭ چىنلىقىدا. شۇڭا بىز خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بىزنى مەپتۇن قىلغۇچى سېھىرلىك كۈچ ئەڭ ئالدى بىلەن ئەينى زامان رېئاللىقى بەلگىلىك كەڭلىك دائىرىدە ئاجايىپ چوڭقۇر، ئىنچىكىلىك بىلەن رەڭمۇرەڭ ئوبراز خاراكتېرلەرنىڭ ناھايىتى نازۇك، ئاجايىپ باي، چوڭقۇر تۇيغۇلاردا ئەينەن، بويىماستىن، بۇزماستىن بەدىئىي چىنلىقتا ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، دەپ ھېسابلايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە شائىر ئەرشىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەسىلىسى — خەلقنىڭ ئاھۇ زارىنىڭ ۋە ئازادلىق ئەركىنلىكىنىڭ جارچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، كۈچلۈك زامانىۋىلىقنى ئىپادىلەپ، «چىنلىق» نىڭ سالمىقىنى ۋە تەسىرچانلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، ئەرشىنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكىنى يۇقىرى بالداقتا كۆتۈرىدۇ.

ئەسەر بەدىئىيلىكىنىڭ سېھىرلىك كۈچى ئەسەر شەكلى بىلەن مەزمۇنىنىڭ ئۆزئارا ماسلىقى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.

پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەممە نەرسە شەكىل ۋە مەزمۇندىن تەشكىل تاپىدۇ. ۋ. ئى. لېنىننىڭ پىكرىچە تەبىئەتتە ۋە جەمئىيەتتە شەكىل شەيئىنىڭ ياشاش ئۇسۇلى بولۇپ، مەزمۇننىڭ ئىچكى ئۇيۇشمىسىدۇر، ئۇ شۇنداق نەرسىكى، مەزمۇننىڭ ئامىللىرىنى بىر- بىرىگە باغلايدۇ ۋە ئۇنىڭسىز مەزمۇننىڭ ياشىشى مۇمكىن ئەمەس، شەكىل ماھىيەتلىكتۇر، ماھىيەت شەكىللەنگەندىدۇر.

بىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى، ماھىيىتىنى ئۇنىڭ شەكلى ئارقىلىق پەملىيەلەيمىز. شەكىل مەزمۇننىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر. بەدىئىي ئەسەردە ھايات ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئوبراز خاراكتېرلىرىدە ئەكس ئېتىدۇ. ئوبرازچانلىق بەدىئىي ئەدەبىياتتا ھاياتنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاستىسى شەكلىدۇر.

ئوبرازچانلىق بەدىئىي ئەسەردە خاراكتېرلەر تەسۋىرى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. بەدىئىي ئەدەبىيات خاراكتېر يارىتىش سەنئىتىدۇر. خاراكتېرلەر بولسا مەلۇم بىر ژانىردا يېزىلغان كونكرېت ئەسەردە تىل، سۆزلەت، كونفلىكت، كومپوزىتسىيە، قۇرۇلما، تەبىئەت تەسۋىرى ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. بۇ ئومۇمىي قانۇنىيەت بەدىئىي ئەسەرلەردە خاراكتېر يارىتىشتا ئورتاق مەسىلە بولۇپ، بەدىئىي ئەسەر ژانىرلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر يارىتىش ۋاستىلىرى، ئۇسۇللىرى بار.

مەزمۇن شەكىلگە نىسبەتەن يېتەكچى — بەلگىلىگۈچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شەكىل مەزمۇنغا نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولۇپ، مەزمۇننىڭ گەۋدىلىنىشى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى بەلگىلىگۈچى ئامىللارنىڭ بىرى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ماسلىقىدىن ئىبارەت. شەكىلنىڭ مەزمۇنغا ماسلىقى دېگىنىمىز، شەكىل ئامىللىرى مەزمۇنغا تولۇق خىزمەت قىلىش دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. شېئىرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق ۋە يارەمچى ئامىللار بولىدۇ. ئاساسلىق ئامىللىرى — رېتىم، تۇراق، قافىيە، مىسرا، بەندلەر بولۇپ، بۇلار ھەمىشە تۇراقلىق ئىشلىتىلىدۇ. يارەمچى ئامىللىرى — باشلانغۇچ سۆز تەكرارى، ئاخىرقى سۆز تەكرارى، ھاجىب، رادىف، تەجنىس (ئومۇنىم) لار بولۇپ، شېئىرىي مەزمۇنى تەلەپ قىلغان چاغدا ئۇلار بەدىئىي خاراكتېرنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

«مېنى ۋە يۈرەكنىڭ شۇنداق جايلىرى بارکى، ئۇلارغا پەقەت شېئىرىيەت (پوئېزىيە) ئارقىلىقلا كىرىش مۇمكىن» دەيدۇ بېلىنىسكى.

شائىر ئەرشىنىڭ شېئىرلىرىنى ئەنە شۇنداق شېئىرلار

تىپىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ.

ئەرشى لىرىك شېئىرلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ھەر بىرى نەۋائى تىلى بىلەن ئىيتقاندا «خاس ھال»، «خاس مەزمۇن» نى، يەنى ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي قىممەت دەۋر روھىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇنىڭ ھەر بىر شېئىرى لىرىك ھېسسىياتنى مەيدانغا چىقىرىدىغان كونفىلىكت شۇ لىرىك شېئىر ئوتتۇرىغا قويغان تېپىشماق مەسىلە يېشىمى جەريانىدا نامايان بولىدۇ. ھەر بىر لىرىك شېئىردا شائىر ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان ئىجتىمائىي مەسىلە، باشقىلارنىڭ لىرىك كەچۈرمىشى شائىرنىڭ تەرجىمھالىغا «مەن» گە يەنى تىپىك خاراكتېرنىڭ خاسلىقىغا ئايلاندۇرغان شەكىل بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

ھەر قانداق شېئىرىيەتتە بېلىنىسكىي ئېيتقاندەك، شېئىردىكى پىكىر ھېسسىيات بىلەن مۇۋاپىق ئىتتىپاق تۇزمىسە، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئىجتىمائىي، مەنىۋى دۇشمىنىنى يېڭىلمەيدۇ.

بۇ مەسىلە شائىر ئەرشى شېئىرىيىتىدە ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت، تالانت بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلغان. ھەر بىر شېئىردا پىكىر شائىرنىڭ ناھايىتى باي سەزگۈ، تۇيغۇ - ھېسىلىرىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان بولۇپ، بەدىئىيلىك بىلەن خاھىشچانلىقنى تولۇق ئەملگە ئاشۇرغان. خاھىشچانلىق ئەملىيەتتە بەدىئىي ئەسەرنىڭ بىز ھەمىشە تىلغا ئالىدىغان مەركىزىي ئىدىيىسىدۇر. بىز شائىرنىڭ «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىرلىرىنىڭ ھېچقاندىقىدا يالىڭاچ شوئارۋازلىقنى ئۇچراتمايمىز، ئەرشى شېئىرلىرى باشتىن - ئاخىر خاھىشچانلىققا ئىگە شېئىرلاردۇر. شۇڭا بىز ئۇنىڭ ھەر قانداق شېئىرىنى ئوقۇغاندا چوڭقۇر ھاياجانغا چۆكمەي قالمايمىز. ئۇنىڭ شېئىرىدىكى سېھىرلىك كۈچنىڭ مەنبەلىرىنىڭ تۈپكى ئاساسلىرى ئەنە شۇ يۇقىرىقى

نۇقتىلارنى ئۆزىدە بىرلەشتۈرگەنلىكىدىن تۇغۇلىدۇ.

شائىر ئەرشى شېئىر جەھەتتە غەزەل، رۇبائىي، ساقىنامە، مۇخەممەس، مۇسەممەن، مۇھەببەتنامە، مۇستەزات قاتارلىق كلاسسىك شېئىرى ژانىرلار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.

كلاسسىك شېئىر ژانىرلىرىنىڭ ھەممىسىدىن مۇڭ-پىراقىيەتلىك پايدىلىنىش شائىرنىڭ ئىستېداتى، ماھارىتى، شېئىرىي تەجرىبە ۋە بەدىئىي سەۋىيىسى بىلەن زىچ ئالاقىدار مەسىلىدۇر.

۲۷ ئەسىر تۆمۇرلەر دەۋرىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى خاندەمىر نەۋائى توغرىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «شېئىرنىڭ بىر قانچە تۈرى بار: قەسىدە، غەزەل، قىتئە، رۇبائىي، مەسنەۋى. شائىرلارنىڭ بىر خىللىرى ئۆزلىرىدە قابىلىيەت كۆپلۈكىگە كۆرە بۇلارنىڭ ھەممە تۈرىدە شېئىر ئېيتقانلار ۋە بەزىلىرى ئىقتىدارىنىڭ ئازلىقىدىن بۇ تۈرلەرنىڭ بەزىسىنى تەجرىبە قىلىش بىلەن كۆپايىلەنگەنلەر... ئالىي ھەزرەتنىڭ ماھارىتى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈرلەرنىڭ ھەممىسىدە شۇنداق دەرىجىدە ئىدىكى، ئەگەر ئىلگىرى ئۆتكەن شائىرلار ئۇنىڭ زامانىدا بولسا ئىدىكى، سۆزلەش دەپتىرىنى يىغىشتۇرۇپ قويۇپ، دۇنيا ئەتراپىدىن ئۇنىڭ پەزىلەت ئۆيىنىڭ مەركىزىگە قاراپ يۈگۈرگەن بولاتتى»[1] دەيدۇ.

مانا بۇ تەرىپىنى بەلگىلىگە مەنىدە شائىر ئەرشى ئىجادىغا ھەم تەئەللۇق دەپ قارايمىز. ئەرشى ئۆز ئېستېتىك ئىدىئالىنىڭ كەڭ ئۇپۇقىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن شەرق كلاسسىك شېئىرىيەت ژانىرلىرىدىن كەڭ پايدىلىنالىنىشى (ئۇ ساقىنامە، مۇھەببەتنامىلىرىدە ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان مەسنەۋى شېئىر

---

① غىياسىدىن بىننى خوجامىدىن خاندەمىر «ماكرو مول- ئەخلاق»، 30-، 31- بەتلەر،

شەكلىدىن پايدىلانغان) ئۇنىڭ شېئىرلىرى ماھارەتتە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئېگىز چوققىلارنىڭ بىرىنى ئىگىلىگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شائىر شېئىرىيىتىدە شېئىرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان رېتىم، تۇراق، مىسرا، قافىيە، بەندلەر شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدىئالىنى تەشكىل قىلىدىغان مەزمۇنلارنى ئىپادىلەشكە تولۇق خىزمەت قىلىدۇ. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ماسلىقىنى بۇزىدىغان ھېچقانداق نۇقسانلارنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

شائىر غەزەللىرىدە، كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ غەزەل قانۇنىيىتىگە ماس ھالدا 7 دىن 10 بېيىتلىك بەندلەر ئىشلىتىلگەن بولۇپ، لىرىكىنىڭ تۇپكى قانۇنىيەتلىرىنىڭ بىرى بولغان لىرىك ھارارىتىنىڭ ئۆچۈپ قالماسلىق قانۇنىيىتى ئاڭلىق ھالدا كۆزدە تۇتۇلۇپ، بۇ قانۇنىيەت تولۇقى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلغان.

بەدىئىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالامىتىنىڭ بىرى ئەدەبىي ئەسەردە بەدىئىي خاراكتېر يارىتىدىغان بەدىئىي تىلدۇر. بەدىئىي ئەسەردە بەدىئىي خاراكتېر يارىتىدىغان تىل بولۇپمۇ شېئىرىيەت تىلى روشەن، راۋان، يارقىن، پىكىر، رەڭدار - بوياقلا باي، ئاددىي، چوڭقۇر مەنىلىك، ھەممە چۈشىنەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. بولۇپمۇ تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنى، لىرىكىدا ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىگىچە تەسۋىرلەپ بېرەلەيدىغان بەدىئىيلىككە ئىگە بولغاندىلا، ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكى ئەملگە ئاشىدۇ. شۇڭا مەشھۇر قازاق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى ئاباي شېئىرنىڭ تىلى كىشىنى قەلبىنى كۆيدۈرىدىغان چوغدىن ياسىلىشى كېرەك، دەپ ئېيتقانىدى. شېئىردىكى ھەر بىر سۆز چوڭ مەنزىرە، ئوبراز، ھەربىر ئاساسلىسا ئۇ ھەقىقىي شائىر بولالايدۇ. ئەنە شۇنداق

خۇسۇسىيەتلىك شېئىرلا كىشىنىڭ دىلىغا سانجىلىپ، كىشى روھىي مۇۋازىنىتىنى بۇزالايدۇ، ياكى كىتابخانىنىڭ ھېسسىنى غىدىقلاپ، ئۇنى بىپەرۋالىق گىردابىدىن چىقىرالايدىغان بەدىئىي قىممەتكە ئىگە بولالايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى شېئىرىيەتتىكى بەدىئىي ئوبرازنىڭ كۈچىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شېئىرىيەت بۇنداق ئوبرازلىق كۈچكە شېئىرىي تىلدا ستىلىستىك ۋاستىلەردىن تولۇق پايدىلىنىش ئارقىلىقلا ئېرىشەلەيدۇ. شەرق شېئىرىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇكى، تەبىئەت شېئىرىيەتتە ياكى تەسۋىرىي ئوبيېكتى سۈپىتىدە ئەكس ئېتىدۇ. لېكىن ھەر ئىككى ھالدىمۇ ئۇ ئىنسان قەلبى، روھى، ئىھتىراسى، دەرد، كەچۈرمىشلىرى بىلەن مۇستەھكەم بىرلەشكەن بولىدۇ. لېكىن تەبىئەت بەربىر ھەممە دەۋر ئىجادكارلىرى ئۈچۈن چوڭ يۆلەك، ئىلھام ئوچىقى، زوق-ئىختىراس بۇلىقى، تەسەۋۋۇردىن تارتىپ، تىلىنىڭ سېھىرگەرلىكىنچە تەبىئەت روھى بار. شائىرلار تەبىئەتنى تەسۋىرلىدىن يالىغۇز جانلاندۇرۇش، ئوخشىتىش ۋە پىكىرلىرىنى تولدۇرۇش ياكى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈنلا پايدىلىنىپ قالماستىن، بەلكى شۇ ئارقىلىق دەۋر تېپىشماقلىرىنى ھەل قىلىشقا، چوڭ ئىجتىمائىي ئومۇملاشتۇرۇشلارنى يارىتىشقە ئۇلگە تىكلەشكەن. مانا شۇ يۇقىرىقى ھالنى بىز شائىر خوجا جاھان شېئىرلىرىدا خېلىلا تەلتۆكۈس كۆرەلەيمىز.

تەشخىس — شەخسلەشتۇرۇش بۇ شېئىردا زور رول ئوينايدۇ. بۇ تەبىئەتتىكى نەرسە ۋە كۈچلەرنى ئىنسانىي سۈپەت ۋە بەلگىلەر ۋاستىسى بىلەن جانلاندۇرۇپ تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت. بۇ ئۇسۇل ھەقىقىي سەنئەتكار ئۈچۈن غايىۋى بەدىئىي كەشپىيات قورالى بولالايدۇ. بۇ ۋاستە تەبىئەتتىكى شەكىلسىز شەيئىلەرنى، پىرىنسىپلارنى خىيال ۋە تەپەككۇر كۈچى بىلەن شەكىلگە كىرگۈزىدۇ. قىياپەتسىز ئېنىق بولمىغان كۈچلەرنى

رېئاللاشتۇرۇپ، ئىنسان ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشلارنى تىكلەيدۇ. مەسىلەن:

يوشۇرۇپ گۈلدەك يۈزىن گۈلنار شۇپۈكى ئىچرە ۋاي،
گويا بولمىش قىزىل ئەبىر ئىچرە پىنھان تولۇن ئاي.
شوئلەدىن سالمىش يۈزىگە پەردە ئانداغكىم قۇياش،
بولمادى مۇمكىن دېسەم كىم تىكلەنىپ بىردەم قاراي.

ياكى:

ئارەزىڭ ئۈستىدە قاشلار كۆك ئانىڭ ئەفكەندەسى،
ئاي يۈكۈنۈپ، كۈن سېغىنىپ سەجدە ئېلەر بەندەسى.

ياكى:

سۇنۇق كۆڭلۈم ئۈزارىڭ شەۋقىدىن تاپمىش تۈگۈنلۈكىم،
ھىلال ئانداغكى ئولمىش مېھرىدىن ئون تۆت كۈنلۈك ماھ.

ياكى:

ئايۇ، كۈن، بىلكىم يەدى بەيزاغە پەرتەۋ سالدى بۇ،
كىم كۆرۈپتۇ بۇ كەبىي دەھر ئىچرە دىدارى يەنە.

ياكى:

نە مود زولف يۈزىگە تىلەرئەسىز تەشبىھ،
قارا تۈن ئۈيقۇ قۇپۇبان سەھەر ساباغا باقماڭ.

شائىر لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنى مۇكەممەل يارىتىش ئۈچۈن باشقا ستىلىستىك ۋاستىلەردىنمۇ كەڭ پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن: مۇنداق مۇبالىغىلەرنى ئۇچرىتىمىز:

ساچىسە گەر ئەندەك زەكاتى ھۆسنىدىن ئول قان نەمەك،
توزغا قانمىشتۇر جاھان ئەھلى سامادىن تەسەك.

ياكى:

سىفاتى ۋە سىفىدە ھەركىمگە ھەد ئېتەر ئىمىش ھەددىدىن،

تۇگۈنمەس مىڭدە بىرى مىڭ يىل بولسا ئۆمۈر ئەڭقاتى.

ياكى:
كۆزۈم شەڭقى سالىپ كۆڭلۈمگە ئوتلارنىچە كىم كۆرگەچ،
جاھاننى كۆيدۈرۈپ، كۈل قىلغۇسىدۇر سۆز ئەفغانىم.

تەكرار:
سانائى ئىلكىدە بىرگە زەرەر سوراغىنى سىز،
قارا- قارا موڭزە بىرلە كۆزى قاراغا باقماڭ.

ياكى:
بىلمەدىم ۋەجھىن نىدىندۇر ئەيلابان قەتئىيەنزەر،
زارە كۆڭلۈم، زارە ئەيلەپ، زار ئۆزرە، زار ئەيلىمەك.

ئانا پارا:
چەرىخ ھەرگىز كۆرمىگەن ئۆمۈر ئىچرە مۇنداغ چورىخكىم،
چەرىخ ئۇستۈن، چەرىخ ئورغاي ئاندىن ئارتۇق مەن قارىسى.

ياكى:
ئەلەمگە تىلمىدىن ئوت ياقىلسۇن،
ئەلەم ئىلى كۆڭلىگە ساچىلسۇن.

ئاسونانىس:
نەچچە ئىچمەك ئەتكەسەن ئى ساقى پەيدەر پەي تۈتۈپ،
بىر يولى ياغۇ يېقىت يا ياز خۇمارىم جام ئىلە.

ياكى:
زەمزى رەموز نازىغا يوق بارىمنى نىياز ئېتىپ،
جان كۆڭىل گۈرۈ قىلاي شۆەئىي خوش ئاداسىنى.

ئوخشتىش:
كۆيۈپ ۋەسلىدە ھەم ھىجرىدە سارغايماقىلىغىم،
ئىرور كەيگەنگە ئوخشاش نەستەرىن يافراغىدىن كۆڭلەك.

ياكى:
سىنان كىرپىكلارىدىن تارتىبان يۈز،
قىلىچلار قاشىدىن ئەيلەپ مىسلى جاللات،

هاجىپ ۋە رادىق.
بۇ باشۇ تاش ئارا ھەر كۈن سەپ يارەپ تالاش بولسۇن،
فالاقىن گەر ئاتار ئول باش تاش ئورنىغا بۇ باش ئولسۇن.

شائىر خوجا جاھان ئەرشى كلاسسىك شېئىر شەكىللىرى بولغان قەسىدە، غەزەل، مەسنەۋى، رۇبائىي، تەجەننىس، مۇۋەششەھ قاتارلىق شېئىر شەكىللىرى ئارقىلىق شېئىر يېزىپ ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتكەن. شائىرنىڭ كلاسسىك شېئىر شەكلىدىكى ھەرپى ئوبرازلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ لىرىك قەھرىمانلىرىنى يارىتىش ئىمكانىيىتىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن. مەسىلەن:

ئەينىدۇر ئانىڭ چۇ ئەينى ئەفلاك،
ئۆرلەپ بارى ئالەم ئەھلىنى پاك.
شىنى نىكىم رەئى جەفادۇر،
ئۇچ نوقتەسى ئانىڭ ئۇچ بەلادۇر.
قافى كېلىبان چۆكوھى ئەنبوھ،
ئەنبوھ نە مەئىنى كوھى ئەندۇھ.
ئۇستىدە ئىككى نوقتە ئىككى زاغ،
يوق زاغ، كۆڭۈللەرگە ئىككى داغ.

يۇقىرىقى شېئىرىي شەكىل كلاسسىك ئەدەبىياتتا «مۇۋەششەھ» دەپىلىدۇ. مۇنداق شېئىرىي شەكىلدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ھەر بىر بەيىتنىڭ بىرىنچى مىسراسىنىڭ بىرىنچى ھەرپىنى ئېلىپ قۇراشتۇرساق بىر مەنا چىقسا، ئوڭدىن سولغا قاراپ پۈتۈن شېئىرىي تەلقىننىنى ئوقۇساق، ھېلىقى مەنانى كېڭەيتىپ يېشىدۇ. يۇقىرىقى قائىدە بويىچە بىرىنچى مىسرادىكى «ئى»، ئۈچىنچى مىسرادىكى «ش»، بەشىنچى

مىسرادىكى «ق» ھەرپلىرىنى قوشساق «ئىشىق» يەنى «مۇھەببەت» دېگەن ئاتالغۇ چىقىدۇ. ئەمدى ئۇ شېئىرنى ئوقۇدىن سولغا ئوقۇساق ئەنە شۇ «ئىشىق» نىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ مۇنداق يېشىدۇ:

بىرىنچى مىسرادىكى «ئەيىبىن» ھەرپى «ئىشىق» سۆزىنىڭ بىرىنچى ھەرپى «ئى»نى كۆرسىتىدۇ. ئىشىق خۇددى ئاسمان جىسىملىرىدەك يەنى ئاي، كۈن، يۇلتۇزدەك چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. قايسى پاك ئالەم ئەھلى ئاڭا كۆڭۈل بەرسە ئۇنى ئۆرتەپ سورۇۋېتىدۇ.

ئۇچىنچ مىسرادىكى «شىن» ھەرپى «ئىشق» سۆزىنىڭ ئىككىنچى ھەرپى «ش»نى كۆرسىتىدۇ، ئۇ بۇ مىسرادىكى ئىشق يولىغا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كىرگەنسېرى ئۇ جانغا جاپا بولىدۇ. بولۇپمۇ «شىن» نىڭ ئۇچ چېكىتىنى جانغا تىكىلگەن ئۇچ بالادۇر دېسە، بەشىنچى مىسرادىكى «قاپ» «ئىشق» سۆزىنىڭ ئاخىرقى ھەرپى «پ»نى ئىپادىلەيدۇ. شائىر بۇ يەردە ئىشق سەۋداسى ئاخىرقى چېكىگە يەتكەندە ئو ئاشىق بولغۇچىنىڭ مۇراد - مەقسىتىگە يەتكۈزىدۇ ياكى تۇگىمەس ئەندىشىگە قويىدۇ. «ق» ھەرپىنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى چېكىت خۇددى قونۇۋالغان ئىككى قاغىغا ئوخشايدۇ. ئەگەر بۇ ئىككى قاغا يوق بولىدىكەن، ئاشىقنىڭ كۆڭلىگە داغ چۈشۈپ، ئەبەدىي يارا قالىدۇ، دەپ يېشىدۇ. دېمەك، شائىر كلاسسىك شېئىر شەكلى بولغان «مۇۋەششەھ» نىڭ يۇقىرىقىدەك ھەم ھەرپى ئوبراز، ھەم لىرىك ھېسسىيات ئارقىلىق لىرىك قەھرىمان ئاغزىدىن مۇھەببەتنىڭ ئۇلۇغۋار قۇدرىتىنى تەسىرلىك ھالدا ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ.

شائىر ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان «مۇھەببەتنى»، «گۈزەل يار»نى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدۇ. ئۇ:

پەنجەكنى كۆرەر ئېسەم بەنا گاھ،
قىلغۇمدۇ خىيال زاتى ئەللاھ.

دېگەن ھەرپى ئوبراز ئارقىلىق گۈزەل يار پەنجىنى (بەش بارمىقى ئېچىلىپ تۇرۇشنى «الله» «ئاللا») ئىسمىنىڭ يىزىلىشىغا تەپتارتمايلا ئوبرازلىق ئوخشىتىدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى تەجىبس ۋە تۇيۇقلارنى يېزىش ئارقىلىقمۇ نامايان قىلىدۇ.

تەجنىس (ئومونىم) شەكلەن بىر خىل، مەزمۇنەن ھەر خىل بولغان سۆزلەرنى شېئىردا ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتىشتۇر. بىر جىنىس ياكى شەكىلداش دېمەكتۇر. تەجنىس مىسرا ئىچىدە ۋە كۆپىنچە ئاخىرىدا ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن سۆز تەكرارلىنىشى شەرت قىلىنىدۇ.

ئەمدى «تۇيۇق» ژانىر بولسا تەجنىسكە ئاساسلانغۇچى شېئىرىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان تۆت مىسرانىڭ 1-، 2-، 4- مىسرالىرىنىڭ ئاخىرى تەجنىس بىلەن تۇگەيدۇ.

تەجنىس مىسرا ئاخىرىدىكى تەكرار سۆز، ئەمما قاپىيىسىز سۆز تەكرارىدۇر. لېكىن ئۇ ئومونىم سۆزىدۇر، ئەكسىچە بولغاندا ئاخىرقى تەكرار (ئەپىفورا) غا ئايلىنىپ قالغان بولار ئىدى. رادىف ھەم تەجنىس، ھەم ئاخىرقى تەكرارىدۇر. ئەمما رادىف قاپىيىلىنىڭ بېيىتتىكى ئاددىي تەكرار بولسا، تەجنىس قاپىيىسىز مىسرالاردىكى شەكلەن بىر خىل، مەزمۇنەن ھەر خىل بولغان سۆزدۇر. بىراق تەجنىسنى ئومونىم قاپىيە دېگۈچىلەر ھەم بار، بۇ توغرا ئەمەس. چۈنكى قاپىيىداش سۆزلەر ئوتتۇرا ئەسىر نەزەرىيىچىلىرىنىڭ ئېيتىشچە ئاھاڭداش لېكىن ئۆز مەنىسىگە ئىگە بولغان تۇرلۇك سۆزلەردۇر. بىراق تەجنىس تەكرار سۆزدۇر. شۇ سەۋەبتىن، تەجنىسنى قاپىيە بىلەن بىر خىل ھالدىكى ھادىسە دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. مەلۇمكى،

تەجنىس سۆز تۈرلىرىگە ئىگە، تولۇق تەجنىسنىڭ يېزىلىشى، ئېيتىلىشىمۇ بىر خىل بولىدۇ.

شائىر خوجا جاھان ئەنە شۇنداق «تۈيۈق» تەجنىسلارنىڭمۇ ماھىرى ئىدى. مەسىلەن:

ئول كىمسەگە كىم يار ئاڭا چىنىدۇر،
يوق چىنىكى بىر نىگار ماچىنىدۇر.
گۈلشەن ئارا بەزم ئېتەرگە ئول ئەيلەسەئەزىم،
مەرغۇب ئاڭا جايى بىلە چىنىدۇر.

بۇنىڭدا بىرىنچى مىسرادا «چىن» راست مەنىدە ئىشلىتىلگەن بولسا، ئىككىنچى، تۆتىنچى مىسرادا «چىن» جۇڭگو مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

ياكى:

دەۋران قىزىنىڭ ھۆسنىدە بىر چىنى يوق،
گەر كۆپ دېسە ئەل بىرىدە ھەم چىنى يوق.
بوغوسسەنى دەفئى ئېتەرگە سەئىي ئەتسە كىشى،
مۇشكۈلدۇر ئاڭا چايى بىلە چىنى يوق.

يۇقىرىدىكى بىر كۆپلىت شېئىرنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا «چىنى» سۆزى قۇرۇق، بەلگە، نۇقسان، داغ مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولسا، ئىككىنچى مىسرادىكى «چىنى» سۆزى راست، ھەقىقەت، چىن مەنىسىدە، تۆتىنچى مىسرادىكى «چىنى» قاچا، چىنە، پىيالە مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

شائىر خوجا جاھان ئەرشى شېئىرىيىتىدىكى يۇقىرىقى پاكىتلار ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور بەدىئىي كامالەتنى كۆرسىتىدۇ.

شائىرنىڭ بەدىئىي ئوبراز يارىتىش قورالى بولغان ئەدەبىي

تىلى توغرىسىدا خۇلاسە قىلىپ شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، شېئىرىي ژانىرلار تەبىئىتى تەقەززا قىلىدىغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەردىن مۇزىكىلىق ئامىللار يەنى ئۇنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى — رېتىم، قاپىيە، بەند، سۆز تەكرارى، تەجنىس؛ يارەمچى ئامىللار — ئىنتوناتسىيە، تاۋۇش تەكرارى ۋە باشقىلار... ھەم شېئىرىيەت تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ستىلىستىك ۋاستىلەر، سۆز ئويۇنلىرى، ھەرپى ئوبرازلار، جۇملىدىن شېئىرىيەت تىلىنىڭ مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس بىلەن باغلىق بولغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر، رېتورىك سوئال، رېتورىك ئۇندەش، ئىنۋېرتسىيە قاتارلىق ئامىللارنىڭ ھەممىسىنى تاپقىلى بولىدۇ.

شېئىرىي تىلنىڭ ساپلىقى جەھەتتىن قارىغاندا، خوجا جاھان بەدىئىي تىل ساھەسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى سۆز سەنئەتكارلىقىدا نەۋائىدىن كېيىن ئەڭ يۇقىرى چوققىغا كۆتۈرۈلگەن شائىرلارنىڭ بىرى. ئۇ سۆز سەزگۈسى، سۆز جازىبىدارلىقى، سۆز سېھرى قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، سۆز سەنئەتكارلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىردۇر.

گىيوتى «كۆزنى ئەڭ تاكامۇللاشقان سەزگۈ ئەزاسى دېيىشكە بولار، ئۇ ئارقىلىق شەيئىلەرنى ئەڭ ئاسان ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەمما ئىچكى سەزگۈ ئەزالار ئۇنىڭدىنمۇ مۇكەممەل بولىدۇ، ئەڭ مۇكەممەل تىل ۋاستىسى بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئەڭ تېز سۈرئەتتىكى ھەرىكىتىنى ئىچكى سەزگۈ ئەزالارغا يەتكۈزگىلى بولىدۇ. چۈنكى تىل ھەقىقەتەنمۇ چېچەكلەپ مىۋە بېرەلەيدۇ» دېگەنىدى.

شائىر خوجا جاھان ئەرشىنىڭ بەدىئىي تىلىنى ئەنە شۇ يۇقىرىدا گىيوتى تەرىپلەپ ئۆتكەن بەدىئىي تىل تېپىگە كىرىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ.

ئەدەبىيات نەزەريىسى نۇقتىئىنەزەرى بىلەن ئېيتقاندا، ئاق كىچىك ئەدەبىي ئەسەرنىڭ تۈرى «مىسرا» دۇر.

بىر مىسرادا بىرەر مەنزىرە ئوبرازنى ئىپادىلىگەن شائىرنى ھەقىقىي كامالەتكە يەتكەن شائىر دېگىلى بولمىدۇ. بۇ ھالنى بىز شائىر خوجا جاھان ئەرشى ئىجادىيىتىدىن تاپالايمىز. مەسىلەن:

ئالىق ئېرمەن ئوقدۇر «جان» ئىچىندە جانغا ئاتقاندۇر.

ياكى:

جەننەتۇل مەئۋا ئالۋار ھەمرەڭگى دەشتى كەربالا.

ياكى:

مەجمە ئول بەھرەيىن يەڭلىخ كۆزلەرىم دەريا‌سى بار.

ياكى:

باش ئاياغى كاكۇل ئەجدىھاسىدەك سەۋداسى بار.

ياكى:

دەفتەرى لۇتفۇڭغە ئىسيان خاماسى سوقتى قەلەم.

شائىر خوجا جاھان ئەرشىنىڭ بەدىئىي تىلى قويۇق بەدىئىي بوياقتا ئىگە، خەلقتىن چوڭقۇر ئۆگىنىلگەن، شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي تىل ساھەسىدە ئېرىشىلگەن ئۇتۇقلارنى مۇكەممەل، ئىجادىي ئۆزلەشتۇرگەن، لاكانىزىم ۋە ئاپىرىزىمغا ئىنتايىن باي تىل بولۇپ، ئۇ شائىر بەدىئىي تەپەككۇرى بىلەن بىللە ئۆسۈپ يېتىلگەندۇر. چۈنكى تىل تەپەككۇرنىڭ تاشقى پوستى، كۆرۈنۈشى، لىباسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شائىرنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئۇنىڭ بەدىئىي تىلىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى بەلگىلىگەندۇر. شۇڭا شائىر بەدىئىي تىل جەھەتتە يۇقىرىدا مىسال

كەلتۇرگىنىمىزدەك، بىر مىسرا شېئىرنىمۇ مۇستەقىل ئەسەر دەرىجىسىگە كۆتۈرەلمىگەن. شائىرنىڭ غەزەللىرىدىن ئىككىسى مىسرالىق ئوبرازلىق مەنزىرىلەرنى نۇرغۇن تاپقىلى بولىدۇ.

نى ئاسىغ ئوتلۇق كۆڭۈلدىن مۇنچە ئۆرلەمەك تۇتۇن،
مۇنچە سورۇلماق نېدۇر غەن دەشتىدە گويا قويۇن.

ياكى:

نەغمەئى قەقنوس ئىلە تەڭ ئولسا ئاۋازى جەرىس،
سۇر ئىسرافىل ئىلە ئاھىم ئېرۇر ھەمنەپەس.

ياكى:

قارا بەخمەل ئەمەس غەم شامىدىن كەيدى كولاھ باشىم،
كى فورقەت تونلىرى جانە فىراقىڭ ئىچرە يولداشىم.

ياكى:

يەتتە قەلەكنى ئۆرتەسە ئاھىم ئەگەر چىقىپ نىتاڭ،
چۇنكى توشۇپتۇر كۆڭلۇمە ئىشىق ئوتىنىڭ ھەررانى.

ۋە باشقىلار. . . .

شائىر بىرىنچى مۇسەممىنىدە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئاللاغا، ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بولغان تۆت چاريارغا ھەمدۇسانا ئوقۇيدۇ. جۇملىدىن 62- غەزىلى ۋە «ساقىنامە» سىدە قويۇق سوفىزم تەسىرى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شائىر دۇنيا قاراش جەھەتتىن «ئاللانىڭ بىرلىكى، ئۇنىڭ ھەممىنى يارىتقانلىقىنى، بارلىق شەيئىلەر ئۇنىڭ شولىسى ئىكەنلىكىنى سوفىزمنىڭ نەقىشبەندچىلىك ئېقىمى نۇقتىئىنەزەرىدە تۇرۇپ ئىقرار قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ شائىرنىڭ

ئېستېتىك غايىسى، بەدىئىي مېتودىغا كاشىلا قىلمايدۇ.

شائىر خوجا جاھان ئەرشى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى، شۇنداقلا گۇمانىستىك ئەدەبىياتىدىن خەلىقچىللىق ئەدەبىيات باسقۇچىغا ئۆتۈشتىكى كۆۋرۈكلۈك رول ئويناغان شائىردۇر.

ئەرشى ئۆزىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي تىلىنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى يۇقىرىلىقى ۋە بەدىئىي ئوبراز يارىتىشتىكى ماھارىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئەڭ ئېگىز چوققىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇنى يۇقىرىقى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەڭ زور تۆھپە قوشقان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

خوجا سەددىق پوتۇھى[1]

خوجا سەددىق پوتۇھىنىڭ ئىسمى خوجا سەددىق بولۇپ، «پوتۇھى» شائىرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى، ئۇ جۇڭغارلار دەۋرىدىكى يەكەن خاندانلىقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر خانلىرىنىڭ بىرى بولغان خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) نىڭ ئوغلى، دانىيال خوجىنىڭ نەۋرىسى ئىدى.

ھازىر قولىمىزدا بار بولغان ئۇنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت مۇنىلىرىدىن قارىغاندا، خوجا سەددىقنىڭ ئاتىسى شائىر خوجا جاھان ئەرشىدىن تەلىم ئېلىپ، ئۇنىڭ ئىلغار ئىشلىرىنىڭ يارەمچىسى ۋە داۋاملاشتۇرغۇچىسى، تالانتلىق شائىر ۋە يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەر جەڭچى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

تالانت كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ھەر قانداق ساھەسىدە ئىجراچى قابىلىيىتىنىڭ ئەڭ يارقىن نامايان بولۇشى دېمەكتۇر.

ل. تولىستوي «مۇپاسسان تالانت ساھىبى ئىدى، يەنى نەرسىلەرنى ماھىيەت ئېتىبارى بىلەن كۆرەر ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىختىيارسىز ھەقىقەتنى ئاچاتتى. ياخشى دەپ ھېسابلىغان نەرسىلەرنىڭ يامانلىقىنى ئىختىيارسىز پاش قىلاتتى... سەنئەتكار يازغۇچى شۇنىڭ ئۈچۈن سەنئەتكاركى، ئۇ نەرسىلەرنى ئۆزى خالىغىنىدەك ئەمەس، ئۇلار قانداق بولسا، شۇنداقلىغىچە كۆرىدۇ. تالانت ئىگىسى بولغان ئادەم خاتا

---

① پوتۇھى - پەيزىلىك، كۆڭۈللۈك، شەپقەت قىلغۇچى، ئىلتىپات كۆرسەتكۈچى، قولغا كەلتۈرگۈچى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

قىلىشى مۇمكىن، لېكىن ئەگەر مۇپاسسان ئەسەرلىرىدە ئۆز تالانتىغا يول بەرگەنگە ئوخشاش تالانتقا يول بېرىلسە، تالانت شەيئىلەرنى ئېچىپ، قانداق بولسا شۇنداق قىلىپ كۆرسىتىدۇ. مېھرىگە لايىق بولسا مېھىر قويۇشقا، نەپرەتكە لايىق بولسا ئۇلاردىن نەپرەتلىنىشكە مەجبۇر قىلىدۇ»[1]

ل. تولستويىنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىنى شائىر پۇتۇھى ئىجادىغىمۇ تەئەللۇق دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«تارىخى نادىرىيە» دېگەن كىتابنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شائىر پۇتۇھى ھىجرىيە 1126- يىلى (مىلادى 1714- يىلى) يەكەندە شاھلار ئائىلىسىدە يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچىدۇ. ئۇنىڭ پۇتۇن ئۆمرىنى ھېسابلىغاندا ئۇ جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى رابدان چىۋاڭ (1697-1727)، غالدان چېرىن (1727- 1745)، چىۋاڭ دورجا (1745- 1750)، داۋاجى (1753- 1755) ۋە ئامۇرسىنا دەۋرىدىكى مەنچىڭ خاندانلىقى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، يەكەن خانلىقى بىلەن جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەت ۋە جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئۆز ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش جەڭگى - جېدەللىرى، جۇملىدىن يەكەن خانلىقى ئىچىدە دىنىي نىقاب بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان سىياسىي گۇرۇھلار «ئاق تاغلىق»، «قارا تاغلىق» نىڭ ھايات-ماماتلىق قانلىق كۈرەشلىرى گىرەلەشكەن بوران چاپقۇنلۇق، تىنچسىز ئالەم ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلىدۇ.

جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ يەكەن خانلىقىنى ئىدارە قىلىش سىياسىتى جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغۇچىسى باتۇر قونتايجىنىڭ دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل بولۇپ كەلدى، يەنى يەكەن خانلىقىنىڭ سىياسىي تەقدىرىنى ئىككىگە بۆلۈۋالغان «ئاق تاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغلىقلار» ئارىسىدىكى ھايات-ماماتلىق

---

① ل. تولستوي، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، رۇسچە نەشرى، 287- بەت.

كۈرىشىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئىدى. يەكەن خانلىقىنىڭ بۇ دەۋردىكى قانلىق جەڭگى. جېدەللىرى، ئېنگىلىسنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى جەڭگى - جېدەللەر ھەققىدىكى «ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدىئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ۋە سىياسىي ھەرىكەتلەر ئىلاھىي تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتى، ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى» دېگەن تەلىماتىغا تولىمۇ ماس كېلەتتى. جۇڭغار ئاجاۋۇزچىلىرى ئۇچۇن «ئاق تاغلىق» لارنىڭ غەلىبىسىمۇ، «قارا تاغلىق» لارنىڭ غەلىبىسىمۇ ئوخشاش ئىدى. ئۇلار قايسى غالىب كەلسە ئۇنى يۆلەپ، ھاكىمىيەتكە چىقىرىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرىگە غالچا تاپسا بولاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇ مەنپەئەت لوگىكىسىغا ئاساسەن، ئاپاق خوجىنى بىرىنچى قېتىم سىياسىي سەھنىدىن قوغلىۋەتكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى مۇھەممەت ئىمىنخان ۋە ئارسلانخان (ئاقباشخان) لاردىن ئۆچ ئېلىپ، ئۆز گۇماشتىلىرىنى تىكلەش ئۈچۈن ھىجرىيە 1128-يىلى (مىلادى 1716-يىلى) زور قوشۇن بىلەن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ، يەكەن خانلىقىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، ئۆز گۇماشتىسى ئاپاق خوجا قورچاق ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەپ، «قارا تاغلىقلار» ۋەكىلى بولغان دانىيال خوجىنى پۈتۈن ئەۋلادى بىلەن ئەسىرگە ئېلىپ، «ئىرىن قوبىرغا» دېگەن جايدا تورغاقتا تۇرغۇزىدۇ، مانا شۇ چاغدا شائىر پۈتۈمى ئىككى ياشتا ئىدى. ئارىدىن 11 يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەكەن خاندانلىقىدا «ئاق تاغلىق» بىلەن «قارا تاغلىق» لار ئارىسىدا يەنە جېدەل چىقىپ، ھاكىمىيەتنى قارا تاغلىقلار

تارتىۋالىدۇ، قارا تاغلىقلارنىڭ سىياسىي بېسىمى بىلەن رابدان چىۋاڭ دانىيال خوجىنى يەكەنگە خان قىلىپ ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (خوجا جاھان ئەرشى) نى تورغاقتا تۇتۇپ تۇرىدۇ. شائىر پۈتۈمى نەتىجىدە ئائىلىسى خوجا ياقۇپ بىلەن 18 يېشىغىچە ئىلىدا تورغاقتا تۇرىدۇ.

ياقۇپ خوجا (شائىر خوجا جاھان ئەرشى) ئۆز زامانىسىنىڭ يېتىلگەن مەدەنىيەت ئەربابى، تالانتلىق شائىرى بولغىنى ئۈچۈن ئۆز ئوغلى خوجا سىددىقنى ئۆز ئائىلىسىدە ساۋادىنى چىقىرىپ، ھەر تەرەپتىن تەربىيەلەپ، ئۆز زامانىسىغا لايىق مەدەنىيەتلىك زىيالىي، شائىر قىلىپ يېتىلدۇرىدۇ. بۇ ئەھۋالنى «تارىخى نادىرىيە» دە مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «ھەزرىتى خوجا جاھان خوجامنىڭ خوجا سىددىق ئاتلىق بىر پەرزەنتى بار ئىدى، ھۆسنى جامالدا ئاپتاپتىن غەلبە قىلۇر ئەردىلەر. خۇش خۇيلۇقتا ھەممە خۇلۇق ئاندا زاھىر بولۇر ئەردى. پەم - پاراسەتتە ئەپلاتون، ئارىستوتېل كەمتەرىن شاگىرتلىرىدىن ئەردى. تەبئىي زېھنلىرى پەيزەئى پولاتتەك مەزمۇت - نەسپىتەنى زوھەل چالاكلىرى ئالماس بىلەن شىكاپ ئەيلەر ئىدىلەر، ۋۇجۇد سېخىلىقتا ھاتەم بىر غۇلام چاكار ئەردىلەر. ئەدلۇ - ئادالەتتە نۇشىرىۋان بەستەرىن خادەم ئەردى. سىن سالللىرى ئون سەككىز ئەردىلەر، تەھسىللىرى ئاقارغان ئىدىلەر. تەپتىش ۋە تەنقىدلىرى تەھسىل تامام بولغان تالىپى ئىلىملەردىن يۈز دەرىجە ئارتۇق ئىدى. پەھىم ئەشئاردا ئانداغ ئىدىلەركى ئۆزگە يارەنلەر بېيىتىنى ئېغىزلىرىغە ئالغۇنچە مەزمۇننى تەسرۇپ قىلىپ تەقرىرىغە كەلتۈرەر ئىردىلەر. ئەشئار نەزمىدە ئىككى ئۇچ غەزەلنى بەدىيە تەن بىر دەفئەدە كىتابقا ئالۇر ئىدىلەر. ھەممە يارەنلەر مۇنداق تەبئىي چالاك،

تىز پەھىملىرىگە تەھسىن ۋە ئاپىرىن قىلۇر ئىردىلەر»[1] دەپ كۆرسىتىدۇ.

بۇ گۈزاھلىق بىزنىڭ پۈتۈھى توغرىسىدىكى تەرىپىمىزنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

غالدان چىرىنىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يەكەنگە (1727-يىللىرى) خان قىلىپ ئەۋەتىلگەن دانىيال خوجا يەكەننى مەركەز قىلىپ، ئالتە شەھەرگە ئۇچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، يەكەن خانلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە تىنچ، ئىجتىمائىي سىياسىي مۇھىتقا ئىگە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بەلگىلىك ھالدا تەرەققىيات ئىزىغا سالغان چاغدا ھۆكۈمدار دانىيال خوجا دۇنيادىن ئۆتتى. بۇ چاغدا جۇڭغار ھاكىمىيىتىدە رابدان چىۋاك ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى غالدان چىرىن چىققان ۋاقىت بولۇپ، ئۇنىڭ بوۋىسى باشلىغان مانجۇلاردىن «ھاكىمىيەت تارتىۋېلىش» كۈرىشىنىمۇ داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى . . . مۇنداق شارائىتتا ئالتە شەھەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن دانىيال خوجىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (خوجا جاھان) دىن باشقا ياخشىراق كىشى تېپىلمىدى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا ئالتە شەھەردە «قارا تاغلىقلار» سىياسىي گۇرۇھى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. نەتىجىدە غالدان چىرىن ھىجرىيە 1144- يىلى (مىلادى 1732- يىلى) خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) نى ئاتىسى دانىيال خوجىنىڭ ئورنىغا يەكەنگە ئالتە شەھەرنىڭ خانى قىلىپ ئەۋەتتى. مانا مۇشۇ چاغدا شائىر پۈتۈھى - خوجا سىددىق ئائىلىسى بىلەن بىرگە يەكەنگە كېلىپ، ئوردا ھاكىمىيىتىگە قاتنىشىشقا باشلىدى. خوجا سىددىق پۈتۈھى شەرق شاھزادىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تەربىيىسى بولغان مەدرىسە تەربىيىسىدىن تاشقىرى ھەربىي تەلىماتتىن ئۆز زامانىسىگە لايىق

---

① «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1986- يىل، 2- سان، 113- بەت.

تەربىيە ئېلىپ تاۋلانغانىدى.

خوجا سىددىق پۇتۇھى ئوردىغا كىرىش بىلەن ئاتىسىنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەش ئىشلىرىغا ياردەملەشتى...

خوجا جاھان ئەرشى ئاتىسى دانىيال خوجىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردا ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ ئالغاندىن كېيىن ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە تىنچ، مۇقىم شارائىت بەرپا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچتى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان 20 يىل جەريانىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كۆزگە كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىپ بازارلار ئاۋاتلاشتى.

خەلقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى بېيىتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى) شەرق ئىلغار شاھلىرىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردىغا يازغۇچى، شائىر، ئالىم، ئۆلىمالارنى توپلاپ، ئۇلارنى ئوردا ئىشلىرىغا مەسلىھەت بېرىش، كلاسسىك ئەدەبىيات - سەنئەتنى تەتقىق قىلىپ ئۆگىنىش، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىشلىرىغا ئۈيۇشتۇردى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا شائىر پۇتۇھىنىڭ ئاتىسىغا ياردەملىشىپ زور كۈچ چىقارغانلىقى مەلۇم.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر زەلىلىي، نوۋبىتى، ئۆمەر باقى يەركەندى، مەۋلانە موللا ناسىر، خوجا ناسىر، خوجا ھاجى ئابدۇللا، موللا مۆمىن يەركەندى قاتارلىقلار ئوردا تۇغۇرلۇكىگە توپلانغان ئالىم، يازغۇچى، ئۆلىما، شائىرلارنىڭ يادروسى بولغان بولسا كېرەك.

نەۋائىنى ئۆگىنىش بۇ چاغدىكى ئىلىم ئەھلىنىڭ دىققەت مەركىزىنى تەشكىل قىلغانلىقى خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئىجادىدىنمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

بۇ چاغدا ئوردىغا توپلانغان يۇقىرىقى شائىرلار بىر ئەدەبىي ئېقىمنى شەكىللەندۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. خوجا جاھان ئەرشىنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ كامالەتكە يېتىشىنى، خوجا سىددىق ئىجادىيىتىنىڭ بالاغەتكە يېتىشىنى ئەنە شۇ ئەدەبىي ئېقىم پائالىيىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىسا كېرەك. جۇملىدىن ھازىر ئىز - دېرىكى بولۇۋاتقان «دىۋان پۇتۇھى» مۇ ئەنە شۇ ئەدەبىي ئېقىمنىڭ ئىلھامى، ياردىمىنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراش ئەقىلگە مۇۋاپىق بولىدۇ.

قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئاسراش-باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان 13×20 فورماتتىكى ئەرشى بىلەن پۇتۇھىنىڭ شېئىرلىرىدىن جەملەنگەن 42 بەتلىك قول يازما يۇقىرىدىكى «دىۋان پۇتۇھى» ۋە يەنە باشقا «دىۋانلار» نىڭ بولغان بولۇشى مۇمكىنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇرۇپتۇ. چۈنكى خوجا جاھان ئەرشى، خوجا سىددىق پۇتۇھى شېئىرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى، بەدىئىي سەۋىيىسى، شېئىرىي ژانىر رەڭدارلىقى، بايلىقى، سەۋىيىسى ئەينى زامانداۋى يۇقىرىقىدەك «دىۋان» لاردىن نەچچىلەپ مەيدانغا كېلىشىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

غالدان چىرىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن جۇڭغار ئىمپېراتۇرلۇقىدا ئىچكى زىددىيەت ئىنتايىن كۈچەيدى. بىر ئەسىردىن بېرى چارروس «قونتايجى» لار بايرىقى ئاستىغا توپلانغان تۆت خوشۇت ۋە كويىت قەبىلىلىرى بۇ بايراق ئاستىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىدى. بۇ جۇڭغار دۆلەت بىرلىكىنىڭ بۇزۇلۇشقا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. . . خېلى ئۇزاق زىددىيەت، تالاش- تارتىشلاردىن كېيىن غالدان چىرىنىڭ ئوغلى لاما دورجى ھاكىمىيەتكە چىقىپ، ئۇ خان ئەترىتىنى ئۆزگەرتىپ قۇردى. لېكىن بۇ يېڭى خان لاما دورجى زالىم، ئىستېداتسىز، دۆت ۋە چوشكۇن بىر زات ئىدى. ئۇنىڭغا شۇ چاغدىكى جۇڭغار خاندانلىقىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن، سىياسىي ۋە ھەربىي ئەربابلار

نارازی ۋە قارشی ئىدی. ئۇنی پەقەت ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان فېئودال خانلىق ۋارىسلىق تۈزۈمىنىڭ قانۇن تۈسىنى ئالغان كۈچىلا يۆلەپ تەختكە چىقارغانىدى. ناھايەت ئاقىۋەتتە غالدان چېرىنىڭ كۈيئوغلى ئانارخىست ئامورسانا 1753- يىلى غۇلجىدا خان لاما دورجىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى «خان» دەپ ئېلان قىلدى. شۇ يىلى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سىياسىي ئەربابى، تەشكىلاتچى ۋە رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان غالدان چېرىنىڭ تاغىسى چېرىن دوندۇپنىڭ ئەمەلدارى داۋاجى ئامورسانانىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ كەلدى، غۇلجىدا قاتتىق جەڭ بولۇپ، نەتىجىدە ئۇرۇشتا ئامورسانا يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. ئەمدى داۋاجى ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى ھاكىمىيەت تالىشىشىدىن پايدىلىنىپ (بۇ چاغدا يەكەن خانلىقى — پۈتۈن ئالتە شەھەر دانىيال خوجىنىڭ تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىلگەنلىكى يۇقىرىدا ئېيتىلغانىدى)، جۇڭغار خانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

داۋاجىدىن يېڭىلگەن جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئاتاقلىق قوماندانلىرىنىڭ بىرى بولغان ئامورسانا مانجۇ خانلىقىدىن ياردەم تىلەپ، بېيجىڭغا بېرىپ چىندىدا[1] چېگىنىڭ داغدۇغىلىق قارشى ئېلىشىغا ۋە ئالقىشىغا ئىگە بولدى. چۈنكى جۇڭغار خانلىقى چېگىنىڭ ئارام بەرمەي كېلىۋاتقان يىراق غەربىي ئۆلكىدىكى تارىخىي دۈشمىنى ئىدى.

چېگىنىڭ ئامورسانانىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، مانجۇ مارشالى پەنتىنىڭ قوماندانلىقىدا (1755- يىلى باش باھاردا) كۈچلۈك قوشۇننى داۋاجىغا قارشى شىنجاڭغا يۇرگۈزىدۇ.

مارشال پەنتى ئامورسانانىڭ يول باشلىشى بىلەن غۇلجىنى

---

① چىندى بۇ چاغدا چېگىنىڭ يازلىق دەم ئېلىش داچىسى ئىدى. بۇ چاغ خاتىرىلىرى چىندىدا تاشقا ئويۇپ يېزىلغانىكەن، ھەغدا تۇرۇپتۇ.

ئۇرۇشسىزلا ئالىدۇ. جەنۇب - يەكەن خانلىقىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئامورسىنا «ئاقتاغلىقلار» كۈچىدىن پايدىلىنىشقا، ئۇزۇندىن بۇيان ئىلىدا تورغاقتا تۇرغان ئاپاق خوجا ئەۋلادى بۇرھانىدىن چوڭ خوجا ۋە ئىنىسى كىچىك خوجا (خان خوجا) لارنى ئىشقا سېلىشقا مەسلىھەت بېرىدۇ. بۇ مەسلىھەت مارشال پەنتىنىڭ كۆڭلىگە بەكمۇ ياقىدۇ. بۇ مەسلىھەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مەزكۇر ئىككى خوجىغا يەتكۈزۈلگەندە بۇ ئىش ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپقاندەك بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئۇلارنىڭ ئۆمۈر بويى كۈتۈپ كەلگەن ئارزۇسى ئىدى. ئەمدى جەنۇبقا يول باشلاشنى بۇرھانىدىن خوجا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. پەنتىنىڭ كۈچلۈك قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغان داۋاجىنى ئاقسۇدا تارمار قىلىپ، داۋاجىنى ئەسىرگە ئېلىپ بېيجىڭغا ئەۋەتىدۇ. چىيەنلۇڭ يىراق كەلگۈسىنى كۆزدە تۇتۇپ، داۋاجىنى ياخشى قارشى ئالىدۇ. بەختكە قارشى داۋاجى 1759- يىلى بېيجىڭدا ئۆلىدۇ.

غالدان چىرىن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان يىللاردا جەنۇبنى ئەپلىك باشقۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمدارلارنىڭ «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورۇش» جەندىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «جەنۇبنى قارا تاغلىقلار» ۋەكىلى دانىيال خوجىنىڭ تۆت ئوغلى خوجا ياقۇپ (خوجا جاھان ئەرشى)، خوجا يۈسۈپ، خوجا ئابدۇللا، خوجا ساغانلارغا بۆلۈپ بەرگەنىدى. لېكىن غالدان چىرىن بۇ ئادەملەرنى توغرا مۆلچەرلىيەلمىگەنىدى. خوجا ياقۇپ (ئەرشى) دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، باشقىلىرى ئۇنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. شۇڭا ئۇ يەكەننى مەركەز قىلغان ھالدا پۈتۈن ئالتە شەھەرنى بىر گەۋدە قىلغان؛ خېلىلا كۈچلۈك مەركەزلەشكەن يەكەن خانلىقىنى قۇرۇپ، سەئىدىيە

خاندانلىقىنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى. ئۇ مىلادى 1745-، 1746-يىللىرى جۇڭغار خانلىقىنىڭ ئىچكى ھاكىمىيەت تالىشىش قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ (بۇ چاغدا غالدان چىرىن ئۆلۈپ، چىۋالڭ دورجى يېڭى ھاكىمىيەتكە چىققان، جۇڭغار ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇلى تەۋرەپ قالغانىدى)، ئىسيان قىلغاندا جۇڭغار ئىمپېرىيىسىنىڭ قوماندانى مەرجىنىڭ 3000 ئاتلىق قوراللىق «ئەلچىلەر ئۆمىكى» كېلىپ يەكەن شەھىرى — ئىلىچىنىڭ بېگى غاز بەگنىڭ ئۆيىدە ياقۇپ خوجىنى ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرگەندە، خوجا سىددىق پۈتۈمىنى خوتەندىن 7000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ كېلىپ، پۈتۈن يەكەننى قوراللىق قورشاۋ ئىسكەنجىسىگە ئېلىپ، ئاتىسى ياقۇپ خوجا ۋە يەكەن خانلىقىنى بالا- قازادىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىدى.

بۇ قېتىم مۇناپىق خائىن ئاپاق خوجىنىڭ نەۋرىسى بۇرھانىدىن خوجا ۋە ئامورسىنانىڭ يول باشلىشى بىلەن مارشال پەنتىنىڭ 22 مىڭ كىشىلىك قوراللىق قوشۇنى ئالتە شەھەرنىڭ باشقا قىسىملىرىنى ۋەيران قىلىپ، بۇلاپ - تالاپ ئاخىر يەكەننى قورشاۋغا ئېلىۋالىدۇ. يەكەن خانلىقى خوجا ياقۇپ، خوجا سىددىقلار قوماندانلىقىدا مانجۇ ۋە قورچاق جۇڭغار قوشۇنلىرى بىلەن جان تىكىپ ئالتە ئاي قانلىق جەڭ قىلىدۇ. لېكىن ئۇزاق قورشاۋدا قالغان يەكەن خەلقى ئوزۇق - تۇلۇك تۇگىمەپ ئاچارچىلىقتىن قىرىلىشقا باشلايدۇ. ئەمما جەڭ قىلىشتىن قەتئى يانمايدۇ. چۈنكى بۇنداق ھايات - ماماتلىق جەڭدە دۈشمەنگە تىز پۈكسە، ئۆز تەقدىرلىرىنىڭ نېمە بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدىغان ئەجدادلىرىنىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرى ئۇلارنىڭ ئېسىگە چۈشۈپ، ئۇلارغا كۈچ- قۇۋۋەت جاسارەت بېغىشلايتتى.

ئەمما خەلقنىڭ بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى كۆرگەن خوجا جاھان ئەرشى ئامالسىز ھالدا يەكەن شەھرىنى تاشلاپ، زەرەپشان دەريا سىنىڭ بويىدىكى «قارا يانتاق» دېگەن جايغا چېكىنىدۇ. ئاخىر كۈچ سېلىشتۇرمىسى، قورال تاكامۇللۇقىنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ بولغان مارشال پەنتى ئارمىيىسى غەلىبە قىلىپ، خوجا جاھان ئەرشى ۋە ئۇنىڭ قەھرىمان ئوغلى خوجا سىددىق پۇتۇھى ئەسىرگە چۈشىدۇ. ئۇلارنى شەھەرگە يالاپ ئەكىلىپ، خوجا جاھاننىڭ پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلىرى ھەم يېقىن كىشىلىرى بولۇپ، 17 كىشىنى بىر ئۆيگە قاماپ ئۇ ئۆينىڭ ئىشىك تۆشۈكلىرىنى مۇستەھكەم تاقاپ، سىرتتىن كاكۇل لاي بىلەن قېلىن سۇۋاپ تاشلايدۇ. نەتىجىدە، ئۆمۈر بويى ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىكى ۋە بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەشكەن بۇ پەزىلەتلىك قەھرىمان خەلق ئوغۇللىرى جەڭ ئىچىدە تۈگۈلۈپ، جەڭ ئىچىدە ھېلىقى زىنداندا ئاچارچىلىق ۋە سوغۇقتا قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى بىلەن يۇغۇرۇلغان جىسمىنى ھېلىقى دەھشەتلىك زىندان ۋەھشىيلەرچە يۇتۇپ كەتسىمۇ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى، قەھرىمانلىقىنى، خەلقنىڭ ئازادلىقى ۋە بەخت- سائادىتى ئۈچۈن ئۆمۈر بويى جەڭ قىلغان جاسارەتلىك روھىنى يۇتۇپ كېتەلمىدى، يۇتۇپ كېتىشى ھەم مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھەممىگە ئايان بىر قانۇنىيەت.

ئۇلارنىڭ خەلق ئازادلىقى، بەخت- سائادىتى ئۈچۈن قىلغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرى ۋە غەيرەت جاسارەتكە تولغان روھى ئەسىرلەر بويى خەلق ئازادلىق ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان جەڭچىلەرگە ئىلھام بېرىپ، كۈرەش يوللىرىغا نۇر

چېچىپ كەلدى ھەم تىللاردا داستان بولۇپ، قاراڭغۇ ئەسىرلەر ئىسكەنجىسىنى بوسۇپ ئۆتۈپ، يېزىنىڭ نۇرلۇق دەۋرىمىزگە كېلىپ قوشۇلدى.

خوجاسىددىق پۇتۇھىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى

بەدىئىي تەپەككۇر شەكلىدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ شەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەدەبىيات- سەنئەت ئىجتىمائىي جەمئىيەت مەسىللىرىنى يېلىش، ئۆزگەرتىشكە ئۆز ژانىرلىرى بويىچە ياراتقان تېپىك بەدىئىي ئوبرازلىرى ئارقىلىق ئېستېتىك زوقنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرىنىڭ تەسىرى ئارقىلىق قاتنىشىدۇ. ئاپتور تەرىپىدىن يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ قىممىتى ئاپتور دۇنيا قارىشىغا تايانغان ئېستېتىك قارىشى ئارقىلىق يارىتىلغان تېپىك قەھرىمانلىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي ئۇنۇمى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. ئاپتور ياراتقان ھەرقانداق ئەدەبىي تۈر ۋە ژانىرنىڭ بەدىئىي تېپىك خاراكتېرگە ئىگە قەھرىمانلىنىڭ شەكلى، ئۇنىڭ يارىلىش ۋە ئۆسۈپ يېتىلىش مۇھىتى ھەم تۈپرىقى بولغان بېپىك بەدىئىي ۋەقەلىك ئاپتور ياشاۋاتقان جەمئىيەت ھەم ئاپتورنىڭ سىنىپىي ئورنى، جۇملىدىن ئاپتور ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ يول قويۇش دائىرىسىنىڭ چەكلىمىسى ئىچىدە بولىدۇ. مەسىلەن: مەشھۇر مەسەلچى ئىزوپ قۇل ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز پىكرىنى ئوچۇق ئېيتىشقا شۇ زامان ھۆكۈمران سىنىپى يول قويمايتتى. شۇڭا دەرد، زەردابقا تولغان يۈرەك سۆزىنى ھۆكۈمران سىنىپلارغا غەزەپ - نەپرىتىنى مەسەل ژانىرى ئارقىلىق سىمۋوللۇق بەدىئىي ئوبرازلار بىلەن ئىپادىلىشى يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ يارقىن مىسالىدۇر.

شائىر خوجا سىددىق پۇتۇھى ياشىغان خوجىلار دەۋرى

«ئىدىئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى — پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلغان. . . » تېپىك مۇھىت ئىدى. بۇ چاغ ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئىتى تۇرۇۋاتقان سوفىزم ئۇنىڭ نەزەرىيىسى ئاساسى «تەڭرى مەركەزلىك نەزەرىيىسى» بولۇپ، دىنىمىستىك، سوفىستىك ئەدەبىياتنىڭ تېما ۋە تېماتىكىسىمۇ ئىلاھىيەت دىنىي قانتازىيىنى ئاساس قىلاتتى. بۇ چاغدىكى «ئىنسان مەركەزلىك نەزەرىيىسى»نى ئاساس قىلغان ئەدەبىيات «دۇنياۋى ئەدەبىيات» (ئىنسان ۋە ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىيات) دەپ ئاتىلىپ، ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، رېئاللىققا يېقىنلىشىشتا ئالغا قاراپ تاشلانغان زور بىر قەدەم بولۇپ، بۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، غايەت زور ئىلغارلىق ھېسابلىنىدۇ. مانا شۇ ئىلغار ئەدەبىياتنىڭ تېپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى خوجا سىددىق پۇتۇھى ئىدى.

ھازىرقى بار بولغان خوجا سىددىق پۇتۇھى ئىجادىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ شېئىرلىرى چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە بېغىشلانغان. شائىرنىڭ ياشىغان شارائىتى جەمئىيەتتىكى تۇتقان ئورنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى فېئودال ئىستىبدادلىق مۇناسىۋەتلەرنى پاش قىلىش، ئۇنىڭغا نارازىلىقىنى بىلدۈرۈش، خەلقنىڭ ئەركىنلىكى، بەخت-سائادىتىنى كۆيلەشنىڭ ئەڭ ياخشى ئەپلىك ئۇسۇلى «چىن ئىنسان مۇھەببىتى»نى تېما قىلىشتىن باشقا يول ئۇنىڭغا مۇۋاپىق كەلمەيتتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى مۇھەببەت كونفىلىكتى مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈم تەرتىپىدىكى كونفىلىكتىنىڭ كونكرېت نەتىجىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر.

شائىر پۇتۇھىنىڭ قەلبىدىكى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن لىرىك قەھرىمانلارنىڭ ئۈسال ئارزۇسىدا قان - زەردا‌پقا تولغان

يۇرەكلەرنىڭ مۇنداق ھەسرەتلىك ئاھانگلىرىنى ئاڭلايمىز.
يىگىت :

ساريخ چېھرەم كۆرۈپ ئول گۈل كۈلۈمسۈپ ئىلتىپات ئەيلەر،
ئانىڭدەك كىم تەرەپ يۈزلەنگەي ئەلگە زەئىفرەن كۆرگەچ.
يۈز ئۆزرە ئەگمە قاشىڭغە مىسال ئەتمەك مەھەل ئولغاي،
فەلەك ئۆزرە يېڭى ئاينى قۇياش بىرلە قىران كۆرگەچ.
قۇياش كۆك ئەشھەبدىن① ئۆزىن تاشلاپ تاۋاپ ئەيلەر،
سەمەندەك② نەقشى پايىنى يەر ئۈزرە ناگىھان كۆرگەچ.
فىراقىڭدىن تەنىم ئۆزرە يۈزۈم سارغارماقى گويا،
ئىرور بەرگى كىم ئول شاخ ئۆزرە سارغايغان خازان كۆرگەچ.
قىز:
تىكەرمەن ياغلىقىڭنى كۆز سەۋاريدىن③ مۇراد ئەيلەپ ،
ياسارمەن خاما كىرپىك يىڭنەسىدىن ئىھتىيات ئەيلەپ.
رۇسۇل ئەتتىم كۆزۈمنىڭ مەردۇمىن④ مۇنداق خىيال بىرلە،
ئۆزۈمنى ئىشىق ئەھلى شاھىسەن شاھىي قوبان⑤ ئەيلەپ.
ئىپەك جان جەۋھىرى تارىدىن ئەيلەپ ئاندا جان چەكتىم،
ئىككى جان بەخىش لەئىلىڭ سۇرتىدىن ھەر لەھزە ياد ئەيلەپ.
يازمەن قاماتىڭ سەرۋە⑥ كەبى پايىڭغا سورنەي دەپ،
قەۋى⑦ ئول سەرۋىدىن مۇڭلۇغ كۆزۈم شەكلىن سەۋاد ئەيلەپ.
بۇ ياغلىق تىككۈچى ئەشكىمنى⑧ ساچتىم كۆڭلۈم ئۆرتەنگەچ،

---

① 1) ئاقۇچ، كۈل رەڭ تۈس ۋە شۇ رەڭلەردە يانغان ئوت يالقۇنى. 2) بوز ئات، كۆك ئاسمان.
② 1) باما، نەرقى، قىممىتى. 2) ئاپ، سىرىق رەڭدە ئېچىلغان بىر خىل خۇش‌پۇراق گۈل (ياسىمەن گۈلى).
③ كۆز قارىچۇقى.
④ كۆز قارىچۇقى،
⑤ مىلادى 483 - 531. يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئىران پادىشاھى كەي قوبان كۆزدە تۇتۇلىدۇ.
⑥ تىك ئۆسىدىغان بىر خىل دەرەخ، سۈزادان تېرەك.
⑦ كۆچلۈك.
⑧ كۆز يېشى.

چېكىپ ئاھىم يەلى گەردىمنى[1] كۆككە گەر دىبان ئەيلەپ.
چېكىپ زۇلفى پەرىشانىگنى ئاھىم ئەيلىدى كۆڭلۈم،
لەبىگدىن غۇنچىلار سەزدىم جانىمنى بەلكى شاد ئەيلەپ.

ئىنسان سەزگۈلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى، ئەڭ نازۇك، ئەڭ قىممەتلىك ئەڭ ئالىيجاناب، ئىنسانىنى ئىنسان قىلغان سەزگۈنىڭ بىرى چىن مۇھەببەت سەزگۈسىدۇر. «دادا قورقۇت» داستانىدا قىز - يىگىت مۇھەببىتىدىن جان ئالىدىغان ئەزرائىل تەپ تارتىپ يېگىلىدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتتە «مۇھەببەت» نىڭ مەڭگۈلۈك تېما بولۇپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ مەڭگۈلۈك «قىممىتى» دە بولسا كېرەك. يۇقىرىدا بىز نەقىل كەلتۈرگەن ئىككى لىرىك قەھرىمان بىر- بىرىنى جان دىلى بىلەن سۆيىدۇ، قىز كلاسسىك ئەدەبىياتتا مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى بولغان يىگىتكە ئاتاپ تىككەن قولياغلىقىغا مۇنداق نەزمە پۈتىدۇ:

ئىپەك جان جەۋھىرى تارىدىن ئەيلەپ ئاندا جان چەكتىم،
ئىككى جان بەخش لەئىلىڭ سۈرتىدىن ھەر لەھزە ياد ئەيلەپ.

بۇنى قىز يۈرىكىدىكى يىگىتكە بولغان پاك مۇھەببىتىنىڭ قەسەمنامىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمدى قىزنىڭ مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغان يىگىت مەمنۇنلۇق بىلەن:

«سارىخ چېھرەم كۆرۈپ ئول گۈل كۈلۈمسۈپ ئىلتىپات ئەيلەر» دېگىنىدە بۇ تىپىك لىرىك قەھرىمان شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان يىگىت - قىزنىڭ ئۆز مەيلىلىرىدە قىلچە گۇمان يوق، ئەمما چىن مۇھەببەتتە ئوتتەك يانغان يۈرەكلەرنىڭ مەيلىلىرى

---

① پەلەك. ئاسمان. كۆك.

كونكرېت ژسال يولىغا چىققاندا، ژسالغا ئېرىشەلمەي ئاھ چېكىدۇ.
يىگىت:

قىراقىكدىن تەنىم ئۆزرە يۈزۈم سارغارماقى گويا،
ئىرور بەرگى كىم ئول شاخ ئۆزرە سارغايغان غازالك كۆرگەچ.

دېسە، قىز:

قەۋى ئول سەرۋەدىن مۇڭلۇغ كۆزۈم شەكلىن سەۋاد ئېلەپ،
بۇ ياغلىق تىككۈچى ئەشكىمنى ساچتىم كۆڭلۈم ئۆرتەنگەچ.
چېكىپ ئاھىم يەلى گەردىمنى كۆكە گەردباد ئېلەپ.
چېكىپ زۇلفى پەرشانكىنى ئاھىم ئېلىدى كۆڭلۈم.①

دەيدۇ. بۇ جايدا «ئاشىق- مەشۇق» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان بۇ تېپىك لىرىك قەھرىمانلارنىك ژسال يوللىرىنى تۇراپ تۇرغان، بۇسۇپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ناھايىتى چوك بىر سەددىچىن سېپىلى بار. بۇ شائىر تىلىدىمۇ ئوچۇق قويۇلمايدۇ. بۇنى پەقەت شائىرنىك يوشۇرۇن خاھىشلىق قىزغىنلىقىدىنلا بايقاپ ئالالايمىز. سىنچىلاپ قارىغىنىمىزدا مەزكۇر چىن ئىنسانىي مۇھەببەت ئاشىق - مەشۇقلىرىنىك ژسال يولى بولغان «مۇھەببەت ئەركىنلىكى» نى توسۇپ تۇرغان سەددىچىن سېپىلى شۇ چاغ فېئودال ئىستىبدادلىق تۇزۇمى ۋە ئۇنىك روھىي تۇۋرۇكى بولغان «شەرىئەت» قانۇنىدىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكى بىزگە ئايان بولىدۇ. بۇنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويۇشقا شائىرنىك جەمئىيەتتە تۇتقان ئىجتىمائىي شارائىتى يول قويمىغان بولسا كېرەك.

ئەمما شائىر سىددىق پۇتۇھىنىك ئىجتىمائىي قىزغىنلىقى،

---

① «قەشقەر ئەدەبىياتى»، 87- يىل، 2- سان (نەقىللەرنىك ھەممىسى مۇشۇ ساندىن ئېلىندى).

ئەينى چاغدىكى فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈمگە نارازىلىقى ئاتىسى خوجا ياقۇپقا قارىغاندا ئۆتكۈر بولۇپ، شائىر ئەرشىدىن بۇ جەھەتتە ئۆزۈپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەقىقەت جەڭچىسى ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئېلان قىلىدۇ.

پۈتۈمى ھەر نېچە ھازار ئەتمىش نە پاك[1] بولغاي،
كى بەند ئولمىش ھەقىقەت تارخودىدىن رەسەن ئىچرە،[2]

شائىرنىڭ ئىنسانلارنىڭ كىشىلىك جەمئىيىتىدە تۇتقان ئورنى ۋە كىشىلىك سالاھىيىتىگە بەرگەن باھاسى ھازىرمۇ دىققەتكە ئەرزىيدۇ.

تەبئىي يوقلار[3] تۇرىدىن ئۆلگۈنچە قاچقان ياخشىراق،
ياستانىپ تەبئەھلىنىڭ ئىشىكىدە يانقان ياخشىراق.
دەردى يوق دانا ۋە ئاقىل نەچچە گۈلدەك ئاچىلۇر،
دەردىدىن پەژمۇدە بولغان كۆللى[4] نادان ياخشىراق.

شائىر پۈتۈمى ئوردىنىڭ چىرىك ئەيشى- ئىشرەت، كەيپ- ساپاسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن باتۇرلارچە پاش قىلىپ تاشلايدۇ:

قەدىردان ئەرمىش كىشىلەر بەزمىدە ئىچكۈنچە مەي،
ھىجردە خونابىنى ھەسرەتنى[5] يۇتقان ياخشىراق.

---

① قورقۇش، خەۋپ، زەرەر دېگەن مەنىلەرنى بەرسىمۇ، شائىر بۇ يەردە قورقماي، پايدا- زىيانغا قارىماي دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەن.
② ھەقىقەت ئەسرارىغا خۇددى تاسقا باغلانغاندەك باغلىنىپ قاپسەن.
③ جورئەتسىز، تەبىئىتى يوق، ھۆرۈن.
④ كاتتا، يىرىك، ھەممە، پۈتۈن، تولۇق، كۆپ.
⑤ قانلىق ھەسرەت، يىغانلىق ھەسرەت، قانتىق يىغا، ھەسرەتلىك ياش.

گەرچە سود① تەكەللۇپى بىرلەدۇر ئاراسىگە،
بى تەكەللۇپ پەقىرلەردىن سەۋرى چەندان ياخشىراق.
ئەھلى دۇنيا بەزمسىدە ئىچكەن شاراب نايابىدىن،②
ئىشت يالاغى ئىچرە ئىچكەن قىپقىزىل قان ياخشىراق.

شائىر كونكرىت ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلىرى بىلەن جەمئىيەتكە يانداشقاندا رېئال فېئودال جەمئىيىتىنىڭ ئىستىبدادلىق سىياستىنى قاتتىق سۆكىدۇ ۋە فېئودال ئىستىبدادلىق سىياستىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولغان «ئىسلام شەرىئەت»نى بۆسۈپ ئۆتۈپ ئاتېئىزم بوسۇغىسىغا بېرىپ قالىدۇ.

گەرچە يوق شەۋكەت ئىلىغا نالىدىن پەريادى جەڭ،
بەلكى تاۋۇس چەمەنىدىن③ مۇرغى خوشغان④ ياخشىراق.
ئەي پۇتۇھىي ئىلكىگە تەسبىي ئالىپ قىلما رىيا،
مەي ئىچىپ زۇننار⑤ ئاسىپ كەلتۇرگەن ئىمان ياخشىراق.

شائىر خوجىلار جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋىيىتىنى سوفىزمنىڭ ئىس - تۇتەكلىرى قاپلاپ كەتكەن شارائىتتا سوفىزمنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىي بولغان «تەڭرى مەركەزلىك» كە قارشى «ئىنسان مەركەزلىك» قارىشىنى قويۇپ، ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەرغىب قىلىدۇ ۋە سوفىزمنىڭ «ئاللا گۈزەللىكى» گە قارشى رېئال ئىنسان گۈزەللىكىنى قويىدۇ، بۇنى شائىرنىڭ

---

① پايدا، بەھر، نەپ، سۈركەش، سۈرتۈش.
② ئىسىل، تېپىلمايدىغان، تېپىلماس.
③ تاۋۇس چەمەنى - تۈز ماكانى، تۈز ياشايدىغان چىمەنزارلىق، بۇ جايدا رەڭمۇرەڭ گۈلزارلىق، چىمەنلىك مەنىسىدە.
④ مۇرغى خوشغان - قۇشلار ماكانى، قۇشلار ئاۋازى.
⑤ زۇننار - ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى خرىستىئانلار بەلگە تاقاپ يۈرىدىغان بىر خىل بەلباغ، ئادەم رەسمى چۈشۈرۈلگەن بوينىغا ئاسىدىغان بولاپكا.

گۈزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقىنى ئىقرار قىلغان ئېستېتىك قارىشى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شائىر ئىنسان گۈزەللىكىنىڭ سىرتقى قىياپىتىنى يارىتىشتا شەرق كلاسسىك شېئىرىيىتى ۋە ئۇنىڭ سالماقلىق بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، «ئىنسان كۆركى يۈز، يۈزنىڭ كۆركى كۆز» نى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، ئىنسان جىسمىنىڭ گۈزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان يۈز، كۆز، قاش، كىرپىك قاتارلىق ئېلېمېنتلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئېستېتىك تەسىر قوزغايدىغان بەدىئىي ئوبرازلار يارىتىپ، بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ تۈپكى خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولغان ئېستېتىك زوق، بەدىئىي تەسىر يارىتىپ، ئۆزىنىڭ ئويلىغان پىكرىنى باشقىلارغا تەبىئىي ھالدا ئۆتكۈزۈش، يۇقتۇرۇش مەقسىتىگە ئېرىشىدۇ. مەسىلەن:

يۈز ئۆزرە ئەگمە قاشىڭغا مىسال ئەتمەك مەھەل ئولغاي،
فەلەك ئۆزرە يېڭى ئايىنى قۇياش بىرلە قىران كۆرگەچ.
قۇياش كۆك ئەشھەبىدىن ئۆزىن تاشلاپ تاۋاپ ئەيلەر،
سەمەندىن نەقشى پايىنى يەر ئۆزرە ناگىھان كۆرگەچ.

ياكى:

ئەي جامالىڭ تابىدىن كۈن زەررەدەك بى تابىدۇر،
كاكۈلۈڭ سەۋداسىدىن سۈمبۈلدا پىچو تابىدۇر.①
ناله ئەيلەر جان قۇشى ئەفسۇى گۈمان ئەيلەپ مەگەر،
قامىتىڭ سەرۋىنى سۈمبۈلدەك ساچىڭ خىرماندۇر.
خىزىر يۈزۈڭ خەتتىڭ② ھاياتىڭ تازا قىلسە نى ئەجەپ،

---

① پىچو تاپ - تولغىنىش، ئىزتىراپ، قىينىلىش، سىقىلىش.
② بۇ مىسرادا ئاپتور خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭ پاشلىقىغا نەزەر سېلىپ ھاياتىڭنى پاك قىلسا ئەجەپ ئەمەس دېمەكچى.

چۈنكى مول لەئىلىگدىن[1] ئىچكەن سۈد[2] ئىلە سىرابىدۇر.
مايىل ئىرسە كىرپىگاڭ قاشاڭ ساڭى ئەرمەس ئەجەپ،
چۈنكى ئوقلار ساجىدە گاھىگغا كامان مېھراب ئىرور.

ياكى:

زىبا قەددىگىز نەخلى[3] ئىرور تورپە ندىمال،
يادەڭ قاشىگىز قوش قوزوھ بەلكى ھىلال.
گۈلىرىگىزنى، يۈزىگىزنى دەردا ھال،
كۆرگەن كىشىلەر بۇ ياڭلىغ ئولماس جامال.

يۇقىرىدا ئاپتور سوفىزمنىڭ «ئىلاھىيەتچىلىك» نۇقتىسىنەزىرىگە قارشى ھالدا «ئىنسان مەركەزلىك» نۇقتىسىنەزىرى بىلەن رېئال، چىن، گۈزەل يار قىياپىتىنى سىزىپ، گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنىگدىن ھۈزۈرلىنىدۇ. بۇ جايدىكى «گۈزەل يار» قىياپىتىمۇ، ئۇنىگدىن تەسىرلىنىپ ھۈزۈرلىنىۋاتقان «مەن» شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان ئاپتورمۇ تىپىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ رېئاللىقنى قارىشىمۇ، گۈزەللىككە بولغان ھېسسىياتىمۇ، جۈملىدىن گۈزەللىكتىن ھۈزۈرلىنىپ تەسىرلىنىشىمۇ، يامانلىق، قەبىھلىككە نەپرەتمۇ كىتابخانلار بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ. يۇقىرىدا ۋەكىللىك خاراكتېرىدە پۈتۈھى شېئىرلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن مىسالاردىن تۇغۇلغان تەسىرچانلىق ئېستېتىك زوقىنىڭ ئىجابىي، سەلبىي تەرەپلىرى ئەمەلىيەتتە چىنلىق تۇپرىقىدىن تۇغۇلغان بەدئىي ئوبرازلارنىڭ تەسىرچانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇ شائىر پۈتۈھى ئەسەرلىرىدىكى بەدئىيلىكنىڭ باش ئۆلچىمىدۇر. چۈنكى قانداق ئەسەر

---

① ياقۇت، بۇ جايدا لەۋ، كالپۇك مەنىسىدە.
② پايدا، بەھىر، نەپ.
③ نەخلى - خورما، مېۋىلىك دەرەخ، كۆچمە مەنىسى - پەرزەنت، كۆچەت، ياش دەرەخ.

بولۇشتىن قەتئىينەزەر، تەسىرچانلىقى يوق ئەسەرنى بەدئىي ئەسەر دېگىلى بولمايدۇ.

بەدئىيلىك توغرىسىدا ئۇلۇغ نېمىس پەيلاسوپى گېگىل «پوئېتىك تەسۋىرنى بىز ئوبرازلىق تەسۋىر دەيمىز، چۈنكى ئۇ بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئابستراكت ماھىيەت ئورنىغا ئۇنىڭ كونكرېت رېئاللىقىنى قويىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىدىئولوگىيە ساھەسىنىڭ ئالاھىدە ساھەسى بولغان، بەدئىي تەپەككۇر مەھسۇلى بولغان بەدئىي ئەسەرگە بېرىلگەن ئومۇمىي تەرىپدۇر. ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتكە بولغان بەدئىي ئەسەردىكى بەدئىيلىك، شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئۆزئارا ماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى ئەسەرنىڭ شەكىل بۆلەكلىرى ئەسەر مەزمۇنىنى تەشكىل قىلغان ئىدىيىۋى غايىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈشكە خىزمەت قىلىۇن دېگەن سۆز. بۇ ئەسەر تۈر، ژانىرلىرىغا ئورتاق پرىنسىپ، لېكىن بەدئىي ئەسەرنىڭ تۈر، ژانىرلىرىنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىللار ئۆزىگە خاس خىلمۇ خىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: شېئىردا بوغۇم، تۇراق، رېتىم، مىسرا، قاپىيە، بەند، قاپىيەنىڭ تۈرلىرى ۋە باشقىلار شېئىرنىڭ شەكلىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كومپلېكسى ئاپتورنىڭ بەلگىلىك بىر ئەسىرىدە كىشىلەرگە ئۆتكۈزمەكچى بولغان ئىدىيىۋى، بەدئىي غايىسىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە تولۇق خىزمەت قىلغاندا بۇنداق ئەسەردە شەكىل بىلەن مەزمۇن ماسلاشقان بولۇپ، بەدئىيلىك مەيدانغا چىقىدۇ. مەسىلەن: شائىر پۈتۈھى غەزەللىرىدىن بىرنى ئالايلى:

ئاھىكىم كۆڭلۈمنى ئالدى قامەتى زىبا يېگىت،
ئاغزى غۇنچەئى يۈزى گۈل ھەمرا يېگىت.
ئەشكىدەك بىر يەردە تىنماس جىلۋە ئېلەپ ھەر تەرەپ،

نېچۇن ئەتمەس بىر كۆزى كۆز مۇردەمىن① مەنىۋا يىگىت.
جىلۋە كۆرگەزگەچ خىجالەتتىن گۈلى رەڭنا ئەمەس،
بولدى رۇخسارى قىزىل سارىغ يۈزۈڭ رەڭنا يىگىت .
جان ئىلە دىن ئەقىدىنى② ئاسرارغا يوقتۇر تاقەتىم،
بىر كۆزى ئۆلتۈرسە ئەيلەر بىر كۆزى ئەھيا يىگىت.
نەچچە يال بەرسەم مەنى مەھزۇنىغا③ پەرۋ ئەيلەمەس،
يوقتۇر دەھر④ ئىچرە مۇنداغ شوخ بىپەرۋا يىگىت.
رەھمى ھەرگىز قىلمادى كۆڭلۈمنى ئالغاندىن بېرى،
كۆڭلى قاتتىق تاش باغىر ئافاق ئارا يەكتە⑤ يىگىت.
ئەي پۈتۈھى جان دىل بىرلە ئۇنىڭ مۇئتادى⑥ بول،
دېسە مۇئتادىم سېنى شۇكرى ئېيت زىبا يىگىت.

بۇ غەزەلدە قىز سۆيگەن ئاشىقنىڭ تەقى - تۇرقى، مىجەز خاراكتېرى، قىز سۆيگۈسىنىڭ ئۆز ئاشىقىغا بولغان ئەڭ نازۇك، چىن ئىنسانىي مۇھەببىتى، ئىنتىزارى ئۇستا رەسسام سىزغان ئەڭ گۈزەل رەسىمدەك سىزىپ بېرىلگەن. بۇ رەسىمدە گەۋدىلەنگەن ھېسسىيات جازىبىسى ھەر قانداق يۈرەكنى تىترىتىپ ئۆزىگە جەلب قىلالايدۇ. بۇ كۈچنى غەزەلنىڭ شەكلى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، شېئىر شەكلىدىكى قىسىم، بۆلەكلەر غەزەلنى تەشكىل قىلغان مىسرا، كۈپلېتنى شەكىللەندۈرگەن رىتىم، ۋەزىن، تۇراق، قاپىيە، رادىپ قاتارلىقلار، شېئىر مەزمۇنى شائىر ھېسسىياتىنى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈشكە خىزمەت

---

① كۆز مۇردەمىن - كۆز قارىچۇقى.
② دىن ئەقىدى - ئىمان ئىسلام.
③ مەھزۇن - غەمكىن، مىسكىنلىك.
④ دەھر - زامان، دۇنيا.
⑤ يەكتە - يەككە، بىردىنبىر.
⑥ مۇئتاد - ئادەتلەنگەن، ئۆگەنگەن، بۇ مىسرادا «يار»، دوست مەنىسىدە كەلگەن.

قىلغانلىقىدا. بىز يۇقىرىقى غەزەلدە شېئىر شەكىل بۆلەكلىرىنىڭ بىرەر جايدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلالمىغانلىقىنى ھېس قىلالمايمىز. شېئىر مەزمۇنىغا ئۇنىڭ شەكلىنىڭ مانا شۇنداق خىزمەت قىلىشىنى ئەسەردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئەسەر بەدئىيلىكىنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايمىز. ھەممىگە مەلۇمكى ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن — يەنى خاراكتېر بولسا، زور غايىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ئىنسان ئوبرازىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەدەبىي ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى ياكى خۇنۇكلۇكى ۋە بۇ ارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان ئېستېتىك ھېسسىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرىنىڭ ھەممىسى ئەدەبىياتنىڭ ھېچ نەرسە بىلەن چەكلەنمەيدىغان بىردىنبىر قورالى بولغان تىل ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدۇ. شۇڭا ئەسەردە ئىشلىتىلگەن بەدئىي تىل ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئەڭ روشەن بەلگىلەرنىڭ بىرىدۇر. مۇنداق بەدئىي تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى روشەن، راۋان، يارقىن، يېڭى، رەڭدار، ھەممە چۈشىنەلەيدىغان، ئاددىي بولۇشى كېرەك. بۇنداق ئەدەبىي تىل تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنى، بولۇپمۇ ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنىڭ ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىنى تەسۋىرلەشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. شائىر پۈتۈھىنىڭ ئەدەبىي تىلى يەنى ئۇنىڭ بەدئىي تىلىدىكى ئوبرازلىقنى مەيدانغا كەلتۈرىدىغان ستىلىستىك ۋاستىلەر — مىتافورا، مىتانومىيە، مۇبالىغە، ئاناپارا، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش، ئاپورنىزم ... قاتارلىق رەڭمۇرەڭلىك

يېتەرلىك ھالدا تېپىلمىدۇ. ئۇنىڭ غەزەللىرىدىكى كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان جازىبىلىك، سېھىرلىك كۈچنى ئۆز زامانىسى ئىلغار ئىدىيىلىرىنى ئوبرازلاردا گەۋدىلەندۈرگەن كۈچلۈك رەڭدار، ئەدەبىي بويياقتا ئىنتايىن باي بولغان بەدىئىي تىلدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

شائىر سىددىق پۇتۇمىنىڭ ھازىر بىز ئېرىشكەن ئىجادىيىتىنىڭ ناھايىتى ئاز قىسمىدىن قارىغىنىمىزدا، ئۆز زامانىسىگە سېلىشتۇرغاندا، بىلىملىك زىيالىي، پىشىپ يېتىلگەن تالانتلىق شائىر ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ تۇرۇپتۇ. شەرقنىڭ كلاسسىك شېئىر ژانىرلىرىنىڭ ھەممىسىدە شېئىر يېزىش شۇ چاغدىكى شائىرنىڭ ماھارەتتە پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىكەنلىكىنى يۇقىرىقى بابتا مەشھۇر تۇمۇرلەر دەۋرىنىڭ تارىخچىسى خاندەمىردىن نەقىل ئېلىپ ئىسپاتلىغانىدۇق. شائىر پۇتۇمىنىڭ كلاسسىك شېئىر ژانىرلىرىدىن غەزەل، رۇبائىي، تۈيۇق قاتارلىق ژانىرلارنى ماھارەت بىلەن ئىشلەتكەن. شائىرنىڭ ماھارىتى ھەم كلاسسىك شېئىر ژانىرلارنىڭ نەزەرىيىسىنى پىششىق بىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

رۇبائىي شەرق لىرىكىسىنىڭ مەشھۇر ئەنئەنىۋى ژانىرلىرىدىن بىرى. پەلسەپىۋى، دۇنياۋى، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىشقىي، ئەخلاقىي ماۋزۇلاردىكى تۇگەل بىر غايە تۆت مىسراغا قويۇپ تاشلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئۇمەر ھەييام، نەۋائى، بابىر، بىدىل قاتارلىقلار شەرقتە رۇبائىيىنىڭ ئىجادچىسى، ئۇستازلىرى سۈپىتىدە داڭ قازانغان.

شائىر پۇتۇمى شەرق ۋە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنە شۇ كلاسسىك شەكلى بولغان رۇبائىي ئەنئەنىسىگىمۇ ۋارىسلىق قىلىپ، رۇبائىي ژانىرىنى ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرغان.

كلاسسىك شېئىرىيەت، رۇبائىي شەكلىنىڭ قاپىيە تەرتىپى: «α α b α» ياكى«α α α α» بولىدۇ. پۇتۇمى رۇبائىيلىرىنىڭ قولىمىزدا بار بولغان نەمۇنىلىرى رۇبائىينىڭ يۇقىرىقى كلاسسىك قائىدىلىرىگە تولۇق جاۋاب بېرىدۇ. مەسىلەن:

خوش ئولكىشكىم تەبئىي سەلىمى بولسا،
جاي جوش ئىلە چاي داغى چىلى بولسا،
نى ئەيىب ئەگەر مۇقامى بولسا،
ئەگىنىدە ئۇنىڭ قارا كىيىمى بولسا.
(قاپىيە تەرتىپى α α α α).

ياكى:

زىبا قەددىگىز نەخلى ئىرور تورپە نىهال،
يادەك قاشىگىز قوش قوزوھ بەلكى ھىلال.
گۈلىرىگىزنى، يۈزىگىزنى دەردەر ھال،
كۆرگەن كىشىلەر بۇ ياڭلىغ ئولماس جامال.
(قاپىيە تەرتىپى α α α α).

ئەدەبىياتشۇناسلار شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مۇرەككەپ بەندلەرنى يەتتىلىكلەردىن باشلىنىپ، ئون تۆتلۈكلەر بىلەن تاماملىنىدۇ، دەپ ھېسابلاپ كەلگەنىدى. «بۇ پاكىتلار

ئا. كۆاتكوۋسكىنىڭ بەند ئون تۆتلۈككىچىدۈر، دېگەن نۇقتىئىنەزىرىگە تەھرىرلىك كىرگۈزىدۇ. قىرىق مىسرالىق بەندلەر ھەم بارلىقى مەتبۇئاتلاردا چىقىۋاتىدۇ»① بۇ پاكىتنى شائىر سىددىق پۇتۇھىمۇ ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: ئۇنىڭ «ئەي سوپاتىك ھەمدۇ بىرلەن ياد ئېتەرمەن بى كىنار» دەپ باشلىنىدىغان غەزىلى 40 بەنددىن ئىبارەت②.

يۇقىرىقى پاكىتلار شائىر پۇتۇھىنىڭ ئىجادى ناھايىتى باي، بەدىئي ئىجادىي ماھارىتى پىشىپ يېتىلگەن، شەرق كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىمۇ نۇرغۇن شېئىرلار يازغان بولۇشى مۇمكىن، دېگەن خۇلاسىگە كېلىشىمىزگە مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ.

شائىر ئۆز جەمئىيىتىنىڭ بەزى ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە دۇچ كەلگەن چېغىدا، ئۆزىنىڭ ئىلغار نوقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ، پۇتۇن جەمئىيەتنى قاپلاپ كەتكەن سوغۇقنىڭ ئىس- تۈتەكلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئاتېئىزم بوسۇغىسىغا بېرىپ قالسىمۇ، ئەمما ماركسىزىم ئىنكاس نەزەرىيىسى، ماركسىزىم ئېستېتىكا نوقتىئىنەزەرىيىسىدىن قارىغاندا ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئوغلى، مۇمىن مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ:

«ئەي سوپاتىك ھەمدۇ بىرلەن ياد ئېتەرمەن بى كىنار،③
ماساۋا④ ئىرمەس سېنىڭ زاتىڭ مۇسەللىك⑤ پايىدار.

---

① رۇسچە ئىككى تومлۇق «دەبىيات نەزەرىيىسى»، 387- بەت.
② «قەشقەر دەبىياتى»، 1987- يىل، 2- سان، 120-، 121- بەتلەر.
③ رىياسىز، ھىيلە-قىلماي.
④ دۇنيالىق، دۇنيا ئىش- كۆشلىرىدىن باشقا، نەتىجىلىك، غەلىبىلىك.
⑤ ئوخشاش، ئوخشىمىغان.

زاهىرو① باتنسمۇ② سەن يا ئەۋەلۇ ئاخىرمۇسەن،
بىزگە غەپلەتتىن ئىمەستۇر زاتى پاكىنك ئاشكارا.
يا رۇسۇلىللا تۈپەيلىك بارچە بولدى كائىنات،
ئايەتى لەۋلاك③ ئىرور شاھىد ساكا ئەي كامىكار،④
يۈزۈ، زۇلپۇك ۋەسپىنى ياد ئەيلىگەندە زۇلجامال،⑤
نازىل بولدى سۈرەئى «ۋەللەيلى»⑥ بىرلە «ۋەننەھار».⑦
«ئەيىۇھەل مۇزەممىل»⑧ ئولدى زاتى پالىكگە نىدا،
«رەخمۇتۇللىل ئالىمىن»⑨ دەپ ياد قىلدى بىرو بار.

دەپ سوفىزمنىك دىنىمىستىك قارىشىنمۇ، دىنىي پانتېىستىك ئېستېتىك قارىشىنمۇ ئوچۇق ئاشكارىلاپ قويىدۇ، بۇنىكغا دىئالېكتىك تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىدىن قارىغاندا دەۋر تارىخ چەكلىمىسى ۋە تارىخىي مۇقەررەرلىك دەپ قارايمىز.

ئەمما شائىر سىددىق پۇتۇھىنىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى ئورۇن ئىگىلەپ، ئۆزىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر كلاسسىك شېئىرىيىتىنىك تەرەققىياتىغا ئېستېتىك ئىدېئال ۋە بەدىئىي ماھارەت جەھەتتىن سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىمۇ ئوخشاشلا تارىخىي مۇقەررەرلىكتۇر.

---

① ئۇچۇق، ئاشكارا.
② ئىچكى، يوشۇرۇن.
③ ئەگەر مېنىك ئايىتىم بولمايدىغان بولسا.
④ مەقسەتكە ئېرىشكۈچى، قۇدرەتلىك ھاكىم.
⑤ قۇدرەتلىك، كۈچلۈك، بۈيۈك تەڭرى.
⑥ سۈرە ئىسمى بولۇپ، كېچە بىلەن قەسەم ئىچىمەن دېگەن مەنىدە.
⑦ سۈرە ئىسمى بولۇپ، كۈندۈز بىلەن قەسەم ئىچىمەن دېگەن مەنىدە.
⑧ سۈرە ئىسمى بولۇپ، ئى ئورۇنۇۋالغۇچى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.
⑨ سۈرە ئىسمى بولۇپ، ھەممىگە، ئالەمگە رەھمەتتۇر دېگەن مەنىدە.

شائىر ئابىد قۇمۇلى، ئۇنىڭ
زامانداشلىرى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىيات نەزەريىسى توغرد-
سىدىكى بەزى مۇلاھىزىلەر

شائىر ئابىد قۇمۇلى توغرىسىدا

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990- يىل 4- سانىغا شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ 34 غەزەل، 69 رۇبائىيسى بېسىلدى . ژۇرنال تەھرىر ئىلاۋىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئۆتكەن يىل 12- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىكىنىڭ قول يازمىلار بۆلۈمىدىن بايقالغان «بايباز» ناملىق قول يازمىغا شائىرنىڭ جەمئىي 34 غەزىلى، 69 رۇبائىيسى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن. ئابىدنىڭ بۇ «بايباز»غا كىرگۈزۈلگەن غەزەل ۋە رۇبائىيلىرىنىڭ ھەممىسى بىردەك دىۋان شەكلىدە تۈزۈلگەن ۋە رەتلەنگەن». ① بۇ مەلۇمات شائىرنىڭ ئۆز ئىجادىدىن «دىۋان» تۈزگەن يېرىك شائىر ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. شائىرنىڭ بۇ سۈپىتىنى «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇ سانىغا بېسىلغان شېئىرلىرىنىڭ تېما- تىكىسى، شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسىمۇ ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. شائىرنىڭ يۇرتى، زامان، ماكانى توغرىسىدا رەتلىك،

---

① «بۇلاق» ژورنىلى، 1990- يىل، 4- سان، 5- بەت.

تەرتىپلىك، تەرجىمھال تەرتىپ قالدۇرۇلغان مەلۇمات ھازىرچە يوق. لېكىن بىز ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىن يۇرتى، زامانى ۋاقتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز. شائىر بۇ مەسىلىدە شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغاندەك كۆرۈنىدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ يۇرتى، ياشىغان زامانى توغرۇلۇق مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

نېچۈككى بولغالى قامۇل دىيارىغە شامىل،
كەمالۇ فەزلۇ ھۈنەر ئاندا ئەيلەدىم ھاسىل.
مېنى سائادەتۇ دەۋلەتىغە ئەيلەگەن لايىق،
ئەمىرى غازىئى دەۋرانۇ ئادىلى كامىل.

يۇقىرىقى قۇرلاردىن بىز ئۇنىڭ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى قۇمۇل ئىكەنلىكى، بۇ دەۋردە قۇمۇلدا ھۆكۈم سۈرگەن ھاكىم «غازى» ئىكەنلىكى، ھاكىم «غازى»نىڭ ئۆز دەۋرىدە خېلىلا تەرەققىيپەرۋەر ئادىل ئادەم بولغىنى ئۈچۈن شائىر ئىجاد «كەمالۇ فەزلۇ ھۈنەر ئاندا ئەيلەدىم ھاسىل» نىڭ، ئۇنىڭ زامانىدا كامالەتكە يەتكەنلىكى، شائىر ھاكىم «غازى» دىن رازى — «مېنى سائادەتۇ دەۋلەتىغە ئەيلەگەن لايىق» ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىنىدۇ.

لېكىن «غازى» بۇ جايدا «ئەمىر» نىڭ ئىسمى ئەمەس، بەلكى «شەرەپلىك» سۈپىتى. زادى بۇ «غازى» قۇمۇل ۋاقىلىرىنىڭ ئىچىدىكى كىم؟ شائىر ئۆز ئىجادىدا بۇ مەسىلىنىمۇ يېشىپ مۇنداق كونكرېتلاشتۇرىدۇ:

بۇ سائادەتىغە سېنى يەتكۈردى ئابىد، شۈكۈر قىل،
غازىئى دەۋران ئۇبەيدۇللاھ ئەمرى قامۇلى.

دېمەك، شائىر تارىختىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىچىدە ئەبەيدۇللا ھاكىمىيەت تۇتقان دەۋردە ياشاپ ئىجاد قىلغانلىكەن. بىز تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسەن مۇنداق كونكرېتلاشتۇرىمىز:

غەربتە (ماۋرا ئۇننەھردە)، شەرقتە (شىنجاڭدا) چاغاتاي خانلىقى پارچىلانغان مەزگىلدە شىنجاڭنى يەكەن سەئىدىيە خانلىقى بىرلىككە كەلتۈردى. پۈتۈن شىنجاڭ تېررېتورىيىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان سەئىدىيە خانلىقى ئۆزىگە قاراشلىق جايلارنىڭ ھاكىمى، بەگلىكىنى ئۆزى بەلگىلەيتتى، 1605-يىلى، مۇھەممەت شاھ غازى بەگنى قۇمۇلنىڭ بەگلىكىگە بەلگىلىدى. مۇھەممەت شاھ غازى بەگ كۈچلۈك قوشۇن بىلەن كېلىپ، قۇمۇلنىڭ ھاكىمى بەگلىكىنى قولىغا ئالدى. بۇ ئويرات ئاقسۆڭەكلىرى باتۇر قونتايجى رەھبەرلىكىدە باش كۆتۈرۈپ «جۇڭغار» دۆلىتى قۇرۇپ، شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇشقا، ھاكىمىيەتنى سەئىدىلەر قولىدىن تارتىۋېلىشقا كىرىشكە مەزگىل ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى ئابدۇللاخان 1667-1670-يىللىرى ئوبۇل مۇھەممەت خان باشچىلىقىدا قۇمۇلدىن بايغىچە كەڭ لىنىيىدە جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى مۇستەھكەم ھەربىي ئىستېھكاملار قۇرغانىدى.

باتۇر قونتايجىنىڭ ئەۋلادى — غالدان ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن مەزگىلدە، غالداننىڭ ھەربىي قوماندانى چىۋاڭ رابدان قۇمۇلنىڭ «قۇمۇل كىچىكى» دېگەن جايدا مۇھەممەت شاھ غازى بىلەن قۇمۇلنى تالىشىپ ھايات - مامات جېڭى قىلىدۇ. مۇھەممەت شاھ بەگ يالقۇنلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ بىلەن سۇغۇرۇلغان غايەت زور قەھرىمان ئىدى. ئۇ بۇ جەڭدە ئوڭ قولى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قىلىچىدا مۇرىسىدىن كېسىلىپ كەتسىمۇ، جەڭنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ، رابدانىنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلدى. مۇھەممەت شاھ غازى بەگ 1668-يىلى دۇنيادىن ئۆتتى. فېئودال خانلىق سىستېمىسى بويىچە ئۇنىڭ ئوغلى 1668-يىلى ئەبەيدۇللا غازى ھېكىم بەگ

بولدى.

ئۇنىڭ دەۋرىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خاننى جۇڭغارلار ۋەكىلى دالاي لامادىن سادىقلىق كاپالەتنامە ئېلىپ كەلگەن ئاپاق خوجا يەرلىك ئەكسىيەتچى ئىشانلىرىنى تەشكىللەپ، ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىش نەتىجىسىدە، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھاكىمىيىتىنى يىقىتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا قورچاق ئاپاق خوجا چىقتى. ئەمدى خەلق ئۇستىدىكى زۇلۇم قوش خاندانلىققا ئۆتتى. . . 1694-يىلى ئاپاق خوجا ئۆلگەن بولسا، 1697-يىلى غالدان ئۆلدى. بۇ ھال جۇڭغار ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيەت سىستېمىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى. . . زۇلمەت دۇنياسى خەلقنى يانار تاغقا ئايلاندۇرۇۋەتتى. يېڭىدىن ھاكىمىيەتكە چىققان رابدان چىۋاڭ ئەمدى يانار تاغ ئۇستىدە دەككە-دۈككىدە ئولتۇراتتى. . .

مۇشۇنداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، 1696-يىلى، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاڭشى خان ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەسكەر تارتىپ كېلىپ، جۇڭغارلارنى ئۇلانباتۇرنىڭ شەرقىدىكى «جامدۇ» دېگەن جايدا تارمار قىلدى. قۇمۇلنى يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن كەلگەن جۇڭغار ئاقسۆڭەكلەر قوشۇنىنى قۇمۇلدا ئەبەيدۇللا شاھ غازى ئۇزۇل-كېسىل تارمارقىلدى. 1697-يىلى كرىنرىس ئىچىدە قالغان غالدان ئۆز ئوغلى-سىتىپتىن بالجۇرنى كۈچلۈك قوشۇن بىلەن قۇمۇلغا ئاشلىق بۇلاپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئەبەيدۇللا شاھ غازى ئۇنى تارمار كەلتۈرۈپ، ئۇنى بىر قىسىم قوشۇنى بىلەن قوشۇپ ئەسىرگە ئالدى ۋە بالجۇرنى ئوغلى ۋاپا بەگ (گوپا بەگ) ئارقىلىق بېيجىڭغا ئاپىرىپ خانغا سوۋغا قىلدى. بۇ ئەلەمگە چىدىمايى غالدان شۇ يىلى (1697-يىلى) زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. مانا شۇندىن باشلاپ قۇمۇل بەگلىكى چىڭ خاندانلىقىغا بەيئەت قىلىپ كۈچلۈك ئارقا تىرەككە ئىگە بولدى.

يۇقىرىقى ۋەقەدىن كېيىن ئەبەيدۇللا شاھ غازى بەگنى،

خان بىيجىڭغا چاقىرىپ ئۇنىڭغا «جاساق دارخان بەگ» دېگەن ئۇنۋان بېرىپ، تامغا ھەم قىزىل تۇغ ئىنئام قىلىدۇ.

ئەبەيدۇللاخان ھاكىمىيىتى كۈچلۈك ئارقا تىرەككە ئىگە بولغاندىن كېيىن خەلق تۇرمۇشىنى تىنچلىق دەۋرى بىلەن كاپالەتلەندۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇردى، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئادەم يۆتكەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تولۇقلىدى، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئەڭ زور ۋاستىلىرىدىن بىرى بولغان قاتناش - تىرانسپورتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى. يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، ھۈنەر سانائىتىدە زور تەرەققىياتلار بولدى. قۇمۇل خانلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان بازىسىغا تايىنىپ ئەبەيدۇللا غازى بەگ قۇمۇل شەھرىنى قايتا قۇرۇپ چىقىشقا كىرىشتى. زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن خەلق شەھەر قۇرۇلۇشىنى 1705- يىلى تاماملىدى. بۇنى ئەبەيدۇللاخاننىڭ ئۆزىنىڭ ھايات تارىخىغا تېكىلىگەن تارىخىي ھەيكىلى دېيىشكە بولىدۇ.

ئەبەيدۇللا غازى بەگ 1700- يىلى ئالەمدىن ئۆتتى، ئورنىغا ئوغلى ۋاپا بەگ (گوپا بەگ) خان بولۇپ ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى.

شائىر ئابىد قۇمۇلى ئەنە شۇ يۇقىرىقى تارىخىي شارائىتتا ياشاپ ئىجاد قىلدى.

شائىر ئابىدقۇمۇلىنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا

شائىرنىڭ ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆزلەشتىن ئالدىن، تارىختا ئۆتكەن يەنە بىر ئابىد تەخەللۇسلۇق شائىر ئۆتكەنلىكى توغرىسىدىكى پاكىتنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز لازىم. «شۇنى

ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ۱۱۱ ئەسرىنىڭ ئاخىرى ۲۲ ئەسرىنىڭ باشلىرىدا ئابىد تەخەللۇسى بىلەن شېئىر يازغان نەمەنگانلىق يەنە بىر شائىرمۇ ئۆتكەن. ئۇنىڭ تاشكەنتتە چاپ قىلىنغان «توھفە تول - ئابىدىن ۋە ئەنسول - ئاشىقىن» ناملىق ئەسىرى خەلقىمىزگە تونۇشلۇق. بۇ شائىر «توھفە تول ئابىدىن» نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئۆزىنىڭ تولۇق ئىسمى «موللا مۇھەممەت ئابىدجان ئىبنى مۇللامۇھەممەت قابىل ئاخۇند نەمەنگانى» دەپ يازغان. شائىر ئابىد نەمەنگانى بىلەن بىز تونۇشتۇرماقچى بولغان شائىر ئابىد قۇمۇلى ئۆزلىرى ياشىغان ماكان ۋە زامان جەھەتتىن تامامەن باشقا - باشقا شەخستۇر. ئۇلارنىڭ بىرى نەمەنگانلىق، يەنە بىرى قۇمۇللۇق. زامان جەھەتتە ئابىد قۇمۇلى ئابىد نەمانگاندىن تەخمىنەن ئۇچ ئەسىر ئىلگىرى ئۆتكەن». ①

ل. تولستويىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى ئۇلۇغ سەنئەتكارنىڭ ئىجادىيەتتە يازغۇچى ئېستېتىك قارىشىنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىنى ئەتراپلىق، ئىخچام ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ: «سەنئەتكار كىمنى تەسۋىرلىسۇن — ئىلاھىي شەخسلەرنىمۇ، شاھنىمۇ، ياكى خىزمەتكارنىمۇ، بىز بۇنىڭدىن پەقەت يازغۇچىنىڭ ئۆزىنى ئىزدەيمىز. ئۇنىڭ قەلبىنى، روھىنى كۆرەلەيمىز» دەيدۇ.

شائىر ئابىد لىرىك شائىر، ئۇنىڭ غەزەللىرى، رۇبائىيلىرىدا ئىپادىلەنگەن لىرىك تېمىنىڭ قەھرىمان ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدىن تۇغۇلغان ئېستېتىك قاراشلىرىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھەر قانداق يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرى ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قارىشىغا تايىنىدۇ.

شائىر ئىجادىدا شىرازى كۆپ جايدا تىلغا ئېلىنىپ، نەۋائىنى پىر تۇتىدۇ، لەيلى - مەجنۇن، پەرھات - شىرىن،

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1990- يىل، 4- سان، نەمرىتر ئىلاۋىسى، 6-، 7- بەتلەر.

ۋامۇق - ئۇزرانى مىسال كەلتۈرىدۇ، بۇ ئامىللار ئۇنىڭ شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇ ھەتتا پلاتوننىمۇ ئىجابىي تەرەپتىن تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ، بۇ ئۇنىڭ دۇنيا قاراش ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىدا پلاتون بىلەن يېلتىزداشلىقىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

شائىر ئۆز كۆز قارىشىنى ئېنىق مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

قىلماغىل ئۆمرىڭنى زايېئى ئىشقىدىن غاپىل بولۇپ،
بىخەبەر بولماق بۇ يولدا پىشەئى ئىنسان ئەمەس.
قىلمىساڭ قەتئىي بايابان كۆپ مەشەققەتلەر بىلە،
كەئبەئى مەقسۇدغە يەتمەكلىكىڭ ئاسان ئەمەس.
دەيدۇلار گۈمراھۇ فاسىق بارچە ئەل، ئابىد، سېنى،
ھەر نە كىم دەرلەر سېنى ئول راستدۇر بوھتان ئەمەس.

بۇنداق ھال ئۇنىڭ ئىجادىدا باشتىن - ئاخىر خېلى كۆپ جايدا تەكرارلىنىدۇ. بۇ پاكىتلار شائىرنى سوفىست شائىرلار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. ئۇنداقتا ئۇ سوفىست شائىرنىڭ قايسى تىپىگە كىرىدۇ؟

مەجازى ئىشقىنى تەرك ئەتمەگەيسەن، ئەي بىدەرد،
كى بىلسەم ئانى ھەقىقەت ئىكەن بۇ بارچە مەجاز.
فەنا يولىدا دېسەڭ ئاقىبەت بولاي ماھمۇد،
نەدىمى خاس بولۇپ پىشە قىل تەرىقى ئاياز.

شائىرنىڭ ئېستېتىك قاراشلىرىنى ئىپادىلەۋاتقان «مەجازى»، «ئىشىق»، «فەنا» ئاتالغۇلىرى ئۇنى تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى بىلەن باغلايدۇ. بۇنى ھەل قىلماي تۇرۇپ، شائىر ئىجادىيىتىگە توغرا باھا بەرگىلى بولمايدۇ.

ئىنسانىيەت تارىخىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولغان «ئويغىنىش» دەۋرى شەرقتە غەربكە قارىغاندا ئىككى، ئۇچ يۈز يىل بۇرۇن يۈز بەردى. بۇ ئەھۋالنىڭ (VII- ئەسىردە) سىياسىي سەھنىگە چىقىپ، تىبەتتىن ئىسپانىيىگىچە ئۇچ قىتئەنى بېسىۋالىپ، كۈچلۈك ئەرەب ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ، مۇشۇ كۈنگىچە خاتا شەرھلىنىپ كېلىۋاتقان، ئۇلار يارىتقان دۇنياغا داڭلىق «ئەرەب مەدەنىيىتى»① گە باغلىق مەسىلىدۇر. دۇنيا مەدەنىيىتى غەربتە مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرلەردە گۈللەپ-ياشنىغان، لېكىن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ۋاپاتىدىن كېيىن چۈشكۈنلىشىپ، ئەرەبلەر سىياسىي سەھنىگە چىققۇچىلىك دۇنيادىن غايىب بولۇپ، دۇنيانى جاھالەت قاراڭغۇسى قاپلىغانىدى.

ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئىلىم - پەنگە ئېھتىياجى تۇغدۇلدى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرى بېسىۋالغان كەڭ زېمىندىكى ئۇزۇن تارىخ، مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان خەلقلەرنىڭ ئوقۇمۇشلۇق ئالىملىرىغا تايىنىپ، ئىنسانىيەت يارىتقان ئىلىم - پەننى ئاساس قىلىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي تەلەپلىرىنى قاندۇرماقچى بولدى.

ئۇلارنىڭ ئىلىم - پەننى تەرەققىي قىلدۇرۇشىدا گرېك، رىم، مىساپاتومىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك مەدەنىيىتى ئاساس بولدى.

ئۇلارنىڭ كلاسسىك مەدەنىيەتنى قايتا ئۆزلەشتۈرۈپ، يېڭى

---

① ئاتالمىش «ئەرەب مەدەنىيىتى» ئەمەلا قەبىلىچىلىكتىن قۇتۇلۇپ، ئىسلام بايرىقى ئاستىغا ئويۇشقان ئەرەبلەر ئەمەس، بەلكى ئۇلار بېسىۋالغان ناھايىتى كەڭ زېمىندىكى ئۇزاق تارىخىي مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان مىساپاتومىيىلىكلەر ۋە ئاسىيالىقلارنى مەركەز قىلغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت ئىدى. بۇ مەدەنىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرى ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

مەدەنىيەت يارىتىشى ئۈچۈن ئىسپانىيەدىكى «تولدا» شەھىرىدە قۇرۇلغان تەرجىمانلىق مەركىزى ۋە باغداتتا قۇرۇلغان ئىلىم-پەن تەتقىقات ئاكادېمىيىسى ناھايىتى زور رول ئوينىدى. بۇ ئىككى مەركەزگە ئەرەب ئىمپېرىيىسى بېسىۋالغان زېمىندىكى ھەر مىللەت ئالىملىرى توپلاندى. فەرغانى، خارازمى، يۇھاننا ئىبن ھەيلۇن، فارابىي، مەرۋەزى، تۇركىي، پەتتونى، نەززام، كېنىدى قاتارلىقلارنى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ئالىملار يۇقىرىقى ئىككى مەركەز ئارقىلىق «ئودىسسا» ۋە «ئالېكساندرىيە» گە توپلانغان رىم، گرېك مەدەنىيىتىنى، مىساپاتوميە ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا كلاسسىك مەدەنىيىتىنى قايتا ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، يېڭى مەدەنىيەت يارىتىپ ئاتالمىش دۇنياغا داڭلىق «ئەرەب مەدەنىيىتى»نى ياراتتى. مانا مۇشۇ دەۋرنى ئويغىنىش دەۋرى دەيمىز.

ئەدەبىياتتا (شەرقتە) ئويغىنىش دەۋرىنى شەرتلىك ھالدا ئىككى باسقۇچقا بۆلگىلى بولىدۇ،

بىرىنچى باسقۇچ، IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولۇپ، تېپىك ۋەكىللىرى فارابىي، ئىبىنسىنا، روكى، فىردەۋىس، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇت قەشقىرىي، شۇبتاروستاۋىلى قاتارلىقلار:

ئىككىنچى دەۋر، XIII ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولۇپ، ئۇنىڭ تېپىك ۋەكىللىرى نىزامى گەنجەۋى، لوتپى، ئاتاي، ساككاكى، نەۋائىلار دېيىشكە بولىدۇ.

ئەمدى ياۋروپادا بولسا ئويغىنىش دەۋرى XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە بولۇپ، ئۇنىڭ تېپىك ۋەكىللىرى ئالگىر دانتى، بوككاچىۇ، پېتىر ئاركا، لېئوناردو داۋانچى قاتارلىقلاردۇر.

ئويغىنىش دەۋرى ئىنسانىي غەربتە خرىستىئان ئىسكەنجىسىدىن، شەرقتە ئىسلام ئىسكەنجىسىدىن — دوگما

تزمىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇنى تەبىئەتكە قارىتا ئەركىن پىكىر قىلالايدىغان، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى ھەل قىلالايدىغان قىلىپ، قايتا ئىختىرا قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ئويغىنىش دەۋرىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىدىيىسى غەربتە كاپىتالىستىك تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىدىن تۇغۇلغان ئىلىم-پەنگە يول ئېچىش شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، پانتېئىزمدىن تەرەققي قىلىپ، ماتېرىيالىزمغا يېتىپ بېرىپ، فرانسۇز بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئۈچۈن زور رول ئويناندى. شەرقتە بولسا فېئودالىزمنىڭ قالاق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، فېئودالىزمنىڭ ئەكسىيەتچى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ۋە شەرق فېئودالىزمنىڭ ئاساسىي ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىسى بولغان ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكى شەرق ئويغىنىشى دەۋرىدە مەيدانغا كېلىپ، تەرەققي قىلغان ئىلغار ئىدىيىۋى پەلسەپە قاراشلارنىڭ جەۋھىرى بولغان پانتېئىزمنى ماتېرىيالىزمغا يەتكۈزمەي، ئوتتۇرا يولدا بۆشۈكىدىلا بوغۇپ ھالاك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئىككىنچى دەۋرىدىن باشلاپ ئويغىنىش دەۋرىنى باشلىغان، ئۆزىنىڭ ئىلىم - پەن مەدەنىيىتى بىلەن ياۋروپانى ئويغاتقان، ئاللىقاچان ئۇلارنىڭ ئېسىدىن چىقىپ كەتكەن ئارىستوتېلنى ئۇلارنىڭ قايتا ئېسىگە سالغان شەرق جاھالەتكە چۆكۈپ، غەربتىن ئارقىدا قېلىش يىلنامىسى باشلاندى. . .

«ھەربىر دەۋردە ھاكىملىق قىلغۇچى سىنىپنىڭ پىكىرلىرى شۇ دەۋرنىڭ ھاكىملىق قىلغۇچى پىكرى بولۇپ قالىدۇ. يەنى جەمئىيەتنىڭ ھاكىملىق قىلغۇچى ماددىي كۈچكە ئىگە بولغان سىنىپى ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ھاكىملىق قىلغۇچى روھى — روھىي كۈچى ھەم بولۇپ قالىدۇ».①

---

① «ۋ. ئى. لېنىن ئەسەرلىرى». 3. توم. 45. بەت.

ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيىسى پۈتۈن شەرق مۇسۇلمانلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان» نى ئاساس قىلغان ئىلاھىيەتچىلىك ئىدى. قۇرئان مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ژاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئاساسىدا VIII ئەسىردە شەكىللىنىپ IX ئەسىردە كەڭ تارقىلىپ، مۇسۇلمان شەرقنىڭ ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيىسىگە ئايلاندى.

IX ئەسىردە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ مەركىزى بولغان باغدات مۇسۇلمان شەرقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ئىلمىي تەتقىقات مەركىزىگە ئايلانغاندى. بۇ جاي غەرب، گرېك، رىمنىڭ تەبىئىي ژە ئىجتىمائىي ئىلمىنى ئۆزىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيىتىگە تايىنىپ تەتقىق قىلىش ئالىملىرىنىڭمۇ مەركىزى ئىدى، گرېك، رىم پەلسەپىسىنى قېيتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ئالدى بىلەن ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ ئاساسى بولغان كالامغا تونۇشتا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. نەتىجىدە، IX ئەسىردە مۇتە كەلىمچىلەردىن① مۇتە زەلىچىلەر ئايرىلىپ چىقتى، مۇتە زەلىچىلەرنىڭ قۇرئانغا قارشى، مۇتەكەلىمچىلەرگە قارشى بولۇپ، ئۇلار: «دۇنيانى خۇدا يارالتقان بولسىمۇ، لېكىن خۇدانىڭ ناھايىتى نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى يوق. ئادەم ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىدە ئەركىندۇر ژە ھېچقانداق تەقدىرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. قۇرئان ئايرىم شەخسلەرنىڭ قولى بىلەن يېزىلغان كىتاب. ئىنسان دۇنيانى ژە خۇدانى ئۆز ئەقىل ئىدراكى بىلەن بىلىدۇ ژە ئۇ ئىلىمگە ئىنتىلىشى لازىم» دەپ قاراشتى. مانا بۇ شەرقتە پانتېئىزمنىڭ تۇغۇلۇشى ئىدى. بۇ گەرچە ئۇزۇل - كېسىل ماتېرىيالىزم دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانىيەتنىڭ

---

① مۇتە كەلىمچىلەر - قۇرئان تەرەپدارلىرى بولۇپ، قۇرئانىنى دوگما ھالدا ياد ئوقۇتىدىغانلار ئىدى.

دۇنيانى تونۇشىدىكى زور بۇرۇلۇش ئىدى. شەرقنىڭ بۇ پائتېزمى غەربكىمۇ ئەنە شۇ شەكىل بىلەن يېتىپ بارغانىدى. غەرب ياۋروپا پائتېئىستلىرى توغرىسىدا ف. ئېنگېلىسنىڭ مۇنۇ دانا پىكرى ئوخشاشلا شەرق پائتېئىستلىرى ئۈچۈنمۇ خاراكتېرلىكتۇر:

«بىراق ئىدېئالىستلارنىڭ سىستېمىلىرى ھەم روھ، ھەم ماتېرىيە قارشىلىقىنى پائتېئىستچىسىگە كېلىشتۇرۇشكە ئىنتىلىپ، ماتېرىيالىستىك مەزمۇن بىلەن بارغانسېرى كۆپرەك تولدۇرۇلدى». [1] بۇ يەنە ئوخشاشلا شەرق پائتېئىستلىرىنىڭ يولى بولۇپ، شەرقتە فارابىي قاراشلىرىدا يۇقىرى چوققىغا كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بەربىر شەرقنىڭ فېئودالىزم تۈزۈمى ئۈنىڭ ماتېرىيالىزم دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىگە يول قويمىدى. ئەمما فارابىي پائتېئىستىك قاراشلىرى ئىبنى بەججا، ئىبنى رۇشد ئارقىلىق ئىسپىنوزاغا ئۆتۈپ، ئۇ ئارقىلىق فرانسۇز ماتېرىيالىزمىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىدى. بۇ تەرەققىياتنى ئېنگېلس: «بۇ چاغدىكى پەيلاسوپلارنىڭ خىزمىتىگە شۇنىڭ بىلەن ئىقرار بولۇش كېرەككى، ئۇلار ئۆز زامانىسىدىكى تەبىئەت بىلىملىرىنىڭ كەم راۋاجلىنىشىغا قارىماي، پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئۆز يولى بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ باردى. ئىسپىنوزادىن تارتىپ، تا بۇيۇك فرانسۇز ماتېرىيالىستلىرىغىچە پەلسەپە دۇنيانى ئۆز- ئۆزىدىن چۈشەندۈرۈشكە ئەستايىدىل ھەرىكەت قىلىپ كەلدى. بۇنى تولۇق رەۋىشتە ئاقلاش كېلەچەك تەبىئەت پەنلىرىگە تاپشۇرۇلدى» [2] دەپ كۆرسەتكەنىدى.

ف. ئېنگېلس پائتېئىزمىنىڭ دۇنيانى تونۇش دەرىجىسى توغرىسىدا توختىلىپ «پائتېئىزمىنىڭ ئۆزى دۇنياغا ئەركىن

---

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1- توم، 366- بەت.
② ف. ئېنگېلس «تەبىئەت دېئالېكتىكىسى»، 7- بەت.

ئىنسانىي نەزەر بىلەن قاراشنىڭ ھارپىسىدۇر خالاس» دەپ كۆرسىتىدۇ.

شەرقتە ئەرەب پەلسەپىسىدە مۇتەزەلىچىلەردىن باشلانغان پانتېئىزم فارابىيدا ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. ئەمما شەرق فېئودالىزم تۈزۈمى ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان ئەكسىيەتچى دىنىي دوگماتىزم ئىلاھىيەتچىلىكى ئۇنىڭ ماتېرىيالىزم دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىگە يول قويماي، ئۇنى بۆشۈكىدىلا بوغۇپ ھالاك قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكى پەلسەپە ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئىلغار پىكىرلەر يېتەكچىسى بولۇپ كەلدى.

پانتېئىزم تەلىماتىنىڭ تەرەققىياتى شەرقتە ئەدەبىيات-سەنئەتتە راتسىئونالىزم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ تۈپ پەلسەپە ئاساسى بولۇپ، ئۇ ئانتالوگىيىلىك پرىنسىپلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ خۇدا ۋە ئەبىئەتنى تەرتىپتە بىرلەشتۈرۈش تۈپەيلى، ئۇنىڭدىن دىنىمىستىك غايىلەرنى ئىپادىلەش ئۈچۈن پايدىلىنىش ھەم ئىمكانىيەت بەردى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ ئوڭ قانىتى مىستىكىنى ئاساس قىلىپ تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە نەزەرىيە جەھەتتە ئاساس سېلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ناھايىتى مۇرەككەپ دۇنياغا قاراش روھىي - ھالەت شەكىللەندى. چۈنكى مىستىكا ئومۇمەن بۇ دەۋر غايىۋى ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن ئېقىملارنىڭ بىرى سۈپىتىدە نامايان بولدى. يۇقىرىقى ئىككى ئەھۋالنىڭ شەرق ئەدەبىياتىدىكى تىپىك كۆرۈنۈشىنى ھازىرقى زامان تۈرك ئەدەبىياتشۇناسى ئەنۋەر بەھنون شاپالئون مۇنداق يېغىنچاقلايدۇ:

«پارسلار ۋە ئەرەبلەرنىڭ تەسەۋۋۇپىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى ،ۋاھدا تۈل ھۇجۇت، (بارلىقنىڭ بارلىقى) تەلىماتى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ پانتېئىستىك قاراشقا ئاساسەن ئىلاھىيەت ۋە كائىنات بىر پۈتۈنلۈكى تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. تۈركىيىدە

تەسەۋۋپ تۇركىي خەلقلىرىنىڭ قەدىمىي دىنى شامانىزم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ شامانىزمنىڭ ئىسلام شەكلىدىكى بىر كۆرۈنۈشى سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ؛ شۇڭا تۇركىي تەسەۋۋپ كائىنات - ھۆسنى مۇتلەقنىڭ جىلۋىسىدە ،تەجەللو، سىدا، تەكرارنىڭ شولىسى (كۆرۈنۈشى) نى تەھلىل قىلغۇچى پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشىغا ئاساسلىنىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، مۇشۇ كۈنگىچە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان «تەسەۋۋپ» چۈشەنچىسىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا «سوپىلىق» چۈشەنچىسىدە قوللىنىش بىر تەرەپلىمە قاراش بولۇپ، خاتالىق يۈز بېرىدۇ. تەسەۋۋپ ئەدەبىياتى توغرىسىدا سۆز بولغاندا، ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئىككى تەرىپىنى كۆرگەندىن تاشقىرى ئۇنىڭ سەلبىي دەپ قارالغان تەرىپىنمۇ ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكىگە قارشى پاسسىپ قاراشلىق ئىكەنلىكىنمۇ ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، تەسەۋۋپ سوفىزمنىڭ نەزەرىيە ئاساسى بولۇپ، ئۇ شەرق مۇسۇلمان تەپەككۇرىنىڭ ئەركىن پىكىر قىلىشىنىڭ مۇئەييەن بىر غايىۋى پىكىر ئېقىمى سۈپىتىدە دۇنياغا كېلىپ، ئۇ يۇقىرىقى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەنە شۇ مەنىدە سوفىزمنى ئەركىن پىكىرلىككە ئاساس بەرگەن ئىدىئولوگىيە، مۇئەييەن دۇنياغا قاراش سىستېمىسى سۈپىتىدە تەسەۋۋپ نامى بىلەن قوللىنىلغان، ئۇنىڭ ئەخلاقىي پرىنسىپلىرى ۋە پەلسەپىۋى غايىلىرىدىن ئۆز ئىجادىدا كەڭ پايدىلانغان مۇتەپەككۇرلار ۋە مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ بولسا مۇتەسەۋۋپلار دەپ ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ، ياكى مۇتەسەۋۋپلار تائىپىسىگە بىلىم ئىگىلىرى، تەسەۋۋپ تەلىماتىنى (پانتېئىزم تەرىپىنى) قوبۇل قىلغان، ئۇنىڭ پەلسەپىۋى غايىلىرى ۋە ئەخلاقىي پرىنسىپلىرىنى ئۆز ئېتىقادىغا تەتبىق قىلغان

مۇتەپەككۇر ئالىملار، يازغۇچى، شائىرلار كىرىدۇ. ئەنە شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئىبىنسىنا، ئۆمەر ھەييام، پەرىددىن ئاتتار، جامى، نەۋائى قاتارلىقلار شەرق ئىدىئولوگىيە تارىخىدا پانتېئىزمچىلار ياكى پىرىپاتتىلار دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا «مەجاز» ئاتالغۇسى تەسەۋۋۇپ بىلەن باغلىنىپ ئۆزىگە خاس نەزەرىيىۋى كاتېگورىيىنى ئىپادىلەيدۇ.

تۇرك ئەدەبىياتشۇناس ئالىمى ئاگاھ سۇرۇرى لېۋىدىن نەۋائىنىڭ مەخسۇس تەسەۋۋۇپ نەزەرىيىسى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئېيتىدۇ، ئۇنىڭ پىكرىچە، نەۋائى 1476- يىلى ئابدۇللا ئەنسىرىنىڭ «تەبەقەتى موشەيخ سوفىيە»، ئابدۇراخمان سۇلايمانىنىڭ «تەزكىرە تول ئەۋلىيا» نامىلىق ئەسىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، ئابدۇراخمان جامىنىڭ تەسەۋۋۇپقا دائىر ئەسىرى «نەفۇخەت ئولۇسىن» نامىلىق ئەسىرىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. بۇ ئەسەرنى نەۋائى 1495- يىلى تۇركىي تىلغا تەرجىمە قىلغان.① جۇملىدىن يىرىك نەۋائىشۇناس رۇس ئالىملىرى ئى. س. باراكىنىسكى، م. سالىلار نەۋائىنىڭ تەسەۋۋۇپ نەزەرىيىسىگە قىزىقىشىنى سۆزلىگەندە «نەقىشبەندىيە» تەرىقىتىنىڭ رەھبىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ تەسىرىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار نەۋائى ئۇچۇن تەسەۋۋۇپ ئاساسەن بىر روھىي پەلسەپە، رەسمىي شېئىرىيەتكە قارىغاندا كەڭرەك بىر ئىدېئولوگىيە، شېئىرىي ئىجادىيەت ئۇچۇن ئالەم سۇرىتىنى ئىسلامغا قارىغاندا كەڭ، باشقىچىرەك ئاچىدىغان قاراش سىستېمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپ قارايدۇ. نەۋائىنىڭ ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى كۆز قارىشى بويىچە «مەھبوبولقۇلۇپ»

---

① ئەقەرە نەشرى، 1965- يىل، 269- بەت.

ناملىق ئەسىرىدە ١٨١١ ئەسىردىن ١٧ ئەسىرگىچە ياشىغان ئوتتۇرا ئەسىر تەسەۋۋۇپ شائىرلىرىنى مۇنداق ئۈچ تىپقا بۆلىدۇ: بىرىنچى تىپتىكى شائىرلار «ئىشلىرى مۇئانى خازانىدىن مەرىپەت جەۋھىرىنى تەرمەك ۋە پەيزى ئۇچۇن ۋەزىن سىلسىلەسىگە نەزىم بەرمەك» بولغان شائىرلار كىرىدۇ. پارس ئەدەبىياتىدا پەردىدىن ئاتتار، جالالىدىن رومىلار بولۇپ، ئۇلار «شېئىرىيەتتە مەقسەتلىرى نەزمدىن ئەسرارى، ئىلاھى ئادوبىسى ۋە مەرىپەتى، نەموتە نوھىي ئىملاسىدىن ئۆزگە يوقتۇر» يەنى ئۇلار ئىلاھىيەت سىرلىرىنى بايان قىلىش ۋە چەكسىز مەرىپەتنى (تەرىقەت يولىنى) ئىپادىلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئىككىنچى تىپتىكى شائىرلارغا نەۋائى، سەئىدى، خىسراۋ دېھلىۋى، ھاپىز شىرازى، ئابدۇراخمان جامىلارنى كىرگۈزىدۇ. بۇلار توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ:

«ھەقىقەت ئەسرارىغا ماجاز تەرىقىنى مەخلۇق قىلۇپتولەر ۋە كامالەتلەردىن بۇ ئۇسلۇبنا مەربۇت ئەتىپتىلەر» يەنى بۇ تائىپتىكى شائىرلار ھەقىقەت سىرلىرىنى (ئىلاھىيەت سىرلىرىنى) مەجاز ئۇسلۇبىدا ئىپادىلەيدۇ، ئۇلار ئىلاھىي نەرسىلەرنى دۇنياۋى ۋاستىلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ئۇچىنچى تىپتىكى شائىرلار بۇاستە دۇنياۋى نەرسىلەرنى ئىپادىلەيدىغانلار بولۇپ، «يە ھەقىقەت ۋە ماڭارن نوشىدىن ھالاۋەت ۋە نەزمىلىرىدە نەشەۋق ۋە ئىشق ئوتىدىن ھاراۋەت يوق». بۇ تىپتىكى شائىرلارنى نەۋائى شەكىلۋاز، قۇرۇق قاپىيەۋاز، مەزمۇنسىز شېئىر يازغان ئادەملەر دەپ مەسخىرە قىلىپ، شائىر دەپمۇ ھېسابلىمايدۇ.

نەۋائى ئىككىنچى تىپتىكى شائىرلارنى مۇتەسەۋۋۇپلار دەپ ھېسابلاپ ھەقىقەت تەرىقىنى مەجاز تەرىقى بىلەن مەخلۇت قىلغانلار (ئارىلاشتۇرغانلار) دەيدۇ. نەۋائىمۇ مۇشۇ تائىپىنىڭ ئادىمى بولۇپ، مەجاز دۇنياۋى ئىشلىرىدا پاكلىق ۋە مەنىۋى

كامالەت ئارقىلىق ھەقىقەتكە ئېرىشىشنىڭ يولىنى تۇتىدۇ.

دېمەك، ئىككىنچى تىپتىكى شائىرلار ھەقىقەت سىرلىرىنى (ئىلاھىي سىرلىرىنى) مەجازى ئۇسلۇبىدا ئىپادىلەيدۇ، ئۇلار ئىلاھىي نەرسىلەرنى دۇنياۋى ۋاستىلەر بىلەن ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار مۇتەئەسسىپ شائىرلار بولۇپ، مەجاز ئۇسلۇبىنى قوللىنىپ، ئىنسانىنى ئەخلاقىي ۋە ۋىجدانىي تەرەپتىن شۇنداق ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەسۋىرلەيدۇكى، ئۇ يۇكسەك دەرىجىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئالىي ھەقىقەتنى ئىپادىلەيدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى دېھقانلارنىڭ زور ھەرىكەتلىرى مەيلى شەرقتە بولسۇن، مەيلى غەربتە بولسۇن دىنىي تونغا ئوراپ ئېلىپ بېرىلدى.

شەرقتە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەرەب باسقۇنچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى دىنىي تونغا ئورۇنۇپ ئېلىپ بېرىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا مەشھۇر «مازداقچىلار» ۋە «موقانىنە» قوزغىلىڭى مىسال بولالايدۇ.

بۇ چاغدىكى ئەدەبىياتچۇ؟ ئىدېئولوگىيە شەكىللىرى دىنغا قوشۇۋېتىلىپ، ئۇنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قوبۇلغان شارائىتتا مۇتەسەۋۋۇپ شائىرلار ئۇچۇن مەجاز ئۇسۇلى ئارقىلىق «ھەقىقەت»نى، «ئالىي مۇتلەق» نى ئىزدەش يولى بىلەن ئىپادىلەشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى.

بۇ مەسىلە XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ بېشىدا نىشاپوردا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىر پەرىددىن ئاتتارنىڭ داڭلىق ئەسىرى «مەنتقۇتتەيىر» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىدە تىپىك ھالدا ئەكس ئېتىدۇ.① پەرىددىن ئاتتارنى

---

① نەۋائى XIII–XV ئەسىر شائىرلىرىنى تىپقا ئايرىغاندا، ئۇنى بىرىنچى تىپتىكى شائىرلار قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. (ھازىرقى بىزنىڭ تىلىمىز بىلەن ئېيتقاندا (ھاياجانچى سوپىلار) ئۇلار دۇنيا قارىشى جەھەتتە «مەھىتودىل مەۋجۇد» (خۇدا ھەممىنىڭ مەنبەسى) دېگەن قاراشنى ياقلايدۇ.

مەخسۇس تەتقىق قىلغان ئا. مۇھەممەتجانوۋ شائىرنى دۇنيا قاراش جەھەتتىن مەھتودىل ھۇجۇت (بارلىقنىڭ بارلىقى) غا كىرگۈزۈپ، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاتاقلىق پانتېئىستلىرىنىڭ قاتارىغا قويىدۇ. ئاپتور پەرددىنىڭ تۆۋەندىكى:

بارچە ئالەمنى سەنسىز ئايان كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن،
ۋە ئالەمدە سەندىن ھېچبىر نىشان كۆرگىنىم يوق.

دېگەن كۆز قارىشىغا ئاساسەن «ئاتىنارنىڭ خۇدا توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرى ئىبىنسىنا، ئۇمەر ھەييام ۋە باشقا يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ خۇدا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرىدىن پەرق قىلمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك شەرق ئويغىنىش دەۋرىدە شەرق مۇتەپەككۇرلىرى گىستولوگىيە جەھەتتە شەرق خەلقلىرى بېشىدىن كەچۈرگەن توتېمىزم، ئانىزمنى ياقلاپ، راتسىئونالىزم ئارقىلىق پانتېئىزمغا يېتىپ كېلىپ، ماتېرىيالىزم بوسۇغىسىغا كېلىپ يېقىلدى. يۇقىرىقى پانتېئىزم بەدىئىي تەپەككۇردا ئىنسانپەرۋەرلىك شەكلىي بىلەن ئىپادىلەندى. بۇنى ئېستېتىك ئىدېئال جەھەتتىن ئېيتقاندا «بىلىملىك ئادىل شاھ دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرسا خەلق بەختلىك بولىدۇ» دېگەن چوققىغا بېرىپ توختىدى. شۇڭا ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ئەخلاقىي پرىنسىپلار ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىدا ئىنسانىنى ئەخلاقىي جەھەتتىن تەربىيىلەپ كامالەتكە يەتكۈزسەك، ئۇلار بىر- بىرىنى ئەزمەيدۇ. شۇ چاغدا «بۆرە بىلەن قوي بىر ئېرىقتىن سۇ ئىچىپ، بىر قوتاندا بىللە ياشايدۇ» غان كىشىلىك جەمئىيەت مەيدانغا كېلىدۇ، دەپ خىيال قىلىشتى. ئالىي پەزىلەتلىك ئەخلاقىي كامالەتكە يەتكەن كىشىنى تەربىيىلەشنىڭ

يولى ئىلىم - مەرىپەت دەپ قاراشتى. شۇڭا ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىكلىرىدىن دىداكتىكاغا بېرىلمىگەن ئىلىم - پەننى، مەرىپەتنى ماختىمايدىغان بىرمۇ كىشىنى تاپقىلى بولمايدۇ.

پەرىدىن ئاتتارمۇ شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە «مەنتىقوتتەيىر» دېگەن ئەسىرىدە يۇقىرىقى نۇقتىنىئەزەر بويىچە ئىش كۆرىدۇ.

شائىر «ھەقىقەت»نى ئىزدەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ئەسىرىدە «مۇتلەق پاك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما بۇ «مۇتلەق پاك» ئوڭ قانات سوفىست شائىرلار تەسەۋۋۇرىدىكى دىنىمىستىك پاكلىق بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا قارشى ئەخلاقىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن ئىنساندۇر. بۇ ئۇنىڭ ئەسىرىدە مۇنداق ئىپادىلىنىدۇ: «مۇتلەق پاك» (ھەقىقەت) نى ئىزدەپ بىر توپ قۇش يولغا چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ يولباشچىسى ھۆپۈپ بولۇپ، سانسىزلىغان مۇشەققەتلەرنى چېكىپ ناھايىتى نۇرغۇن چۆل- جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ قىينىچىلىقلار تۈپەيلى قۇشلار بىلەن ئۇلارنىڭ رەھبىرى ھۆپۈپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق مۇنازىرە بولىدۇ. شائىر بۇ دىئالوگلار ئارقىلىق ئۆزكۆز قارىشىنى قەدەممۇ قەدەم ئېچىپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىزدىگەن «مۇتلەق پاك» نىڭ سىمۋوللىق ئوبرازى سۈمۈرۇغ ئىدى.[1] ئۇلار (قۇشلار) سۈمۈرۇغ تۇرىدىغان كوھىقاپقا بارلىق قىينىچىلىق، جاپا- مۇشەققەتنى يېڭىپ يېتىپ بارىدۇ. ئەمما ئۇ جايدىن سۈمۈرۇغنى تاپالمايدۇ. قۇشلار ھەيران بولۇپ، بىر- بىرىگە قارىشىدۇ. تېخىمۇ ھەيران قالىدۇ... چۈنكى ھەممىسى سۈمۈرۇغقا ئايلىنىپ قالغانىدى. دېمەك، شائىر بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ خاھىشچانلىق يولى بىلەن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىدۇكى، سىلەر ئىزدىگەن «مۇتلەق پاك»

---

① سۈمۈرۇغ ئەسلى دۇنيادا مەۋجۇت بولمىغان، ئۇ پەقەت خەلق رىۋايەتلىرىدە ئىدىئاللاشتۇرۇلغان خەلق ئوممد - ئارزۇسىدىن ياشقا نەرسە ئەمەس.

سۈمۈرۈغ بۇ دۇنيادا مەۋجۇت ئەمەس. «مۇتلەق پاك» ئەخلاقي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن ئىنسان، يەنى ئۆزۈڭلار (ئىنسان سىمۋولىدىكى ئاشۇ ئوتتۇز قۇش)، ئىنسان ئەقلى ئۇنى كامالەتكە يەتكۈزەلەيدۇ. تاشقىرىدىن ئۇنى كامالەتكە يەتكۈزىدىغان، ئۇنى بەخت- سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان غەيرىي كۈچ يوق، ئۇ كامالەتكە يەتكەن ئىنسانلىك ئۆزى دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىدۇ. شائىرنىڭ قارىشىچە قۇشلار ئەسەردە تەسۋىرلىنىشچە «كوھىقاپقا» يەتكۈچە ناھايىتى ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ، نۇرغۇن قۇربانلارنى بېرىپ، ئاران 30 چە قۇش كوھىقاپقا يېتىپ بارىدۇ. بۇ سىمۋول ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىر تارىخىي دەۋر ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئەخلاقي پاكلىققا كامالەتكە يېتىپ، «مۇتلەق پاك» بولۇپ، ئۆزلىرى ئىزدىگەن سۈمۈرۇغقا ئايلانغانىدى. بۇ ئىنسانىيەت شۇ دەۋرگىچە بېشىدىن كەچۈرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ زور بۇرۇلۇش ياسىغان ئويغىنىش دەۋرىنىڭ تۇپكى ئىدىيىسى بولغان ئىنسانىي قايتا ئىختىرا قىلىشنىڭ ۋە ئىنسانىيەت تارىخى ئۆزىنى ئۆزى ئىزدىگەن تارىخنىڭ بەدىئىي تەپەككۇر شەكلىي بىلەن ئىپادىلىنىشى ئىدى.

نەۋائى «لىسا نوتقەيسر» نى ئۇستازى پەرىدىن ئاتتارغا «نەزىرە» قىلىپ يازدى. «تەقلىد» بىلەن «نەزىرە» نىڭ ئارىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بار.

نەزىرە ئەرەبچە «ئوخشاش نەرسە» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. نەزىرە شەرق ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان ئەدەبىي ئەنئەنىلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۆتكەن ياكى ئۆزىگە زامانداش شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاتما جاۋاب تەرىقىسىدە ئىجاد قىلىنغان ئەسەردۇر. ھەر قانداق شائىر نەزىرە يازغاندا ئۇ بىرەر ئەسەرگە قارىغۇلارچە تەقلىد قىلمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىجادىي ياندىشىدۇ، ئەسەرنىڭ ماۋزۇسىنى راۋاجلاندۇرىدۇ، غايىۋى

ئوبرازلىرىنى بېيىتىدۇ، بەدىئىي قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئەسەرگە ئۆز دەۋرى، تارىخىي شارائىتى ۋە ئەدەبىي مۇھىتى روھىنى سىڭدۈرىدۇ، نەزىرە باغلاش ئەنئەنىسى ھازىرقى دەۋر ئەدەبىياتىدا ھەم داۋام قىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ لىۋ يازى ئەپەندىگە نەزىرەسى بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولىدۇ.

نەۋائىنىڭ پەرىدىن ئاتتارغا «مەنتىقۇتتەيىر» ناملىق ئەسىرىگە نەزىرە قىلىپ يازغان «لىسانۇتتەيىر»① ناملىق ئەسىرىدە ئىنسان كامالىتى ئەسىرنىڭ ئىككىنچى بابى «ئىستىغنو» ۋادىسى دېگەن بابىدا بېرىلىدۇ. «ئىستىغنو» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۆزى بۇ جايدا سوفىيانە مەنىگە ئىگە بولۇپ، كىشىنىڭ بىرەر نەرسىگە ئېھتىياجى تۇغۇلسا ئىززەت، نەپسىنى ساقلاش، دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا غۇرۇر بىلەن قاراش ۋە باھا بېرىش، يەنى مەنىۋى كامالەتنىڭ چوققىسىدا تۇرۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

بۇ ۋادىدىكى ئادەملەر ئېتىقاد ئايرىمايدۇ. ھەممىسى ماددىي، مەنىۋى تەرەپتىن تەپمۇ تەڭ باراۋەر. بۇ ۋادىدا مۇنتەزىم ئىستىغنو شامىلى چىقىپ، ھەممە نەرسىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئىستىغنو بۇلۇتلىرىدىن ياغقان يامغۇرلار «يۇز تۆمەن ئالەمنى» بۇزۇۋېتىشكە، ھاياتتىكى ھەممە يامانلىقلارنى يۇيۇۋېتىشكە، يېڭىشكە قۇدرىتى يېتىدۇ. بۇ ۋادىدىكى كۆچلەر دەريادىن تامچىغا، ئاسماندىن يەرگىچە بىر دانە ئۇرۇقتا زىيان يېتىشكە يول قويمايدۇ. يەتتە دەريانى بىر تامچە يامغۇرغا، يەتتە دوزاخنى بىر ئۇچقۇنغا، سەككىز جەننەتنى بىر كىچىككىنە باغچىغا ئايلاندۇرالايدۇ. بۇ جاينىڭ چۆمۈلىلىرى

---

① بۇ ئەسەردەھۇپۇپ رەھبەرلىكىدە بىر توپ قۇش سۇلەيمەننى ئىزدەپ ماڭىدۇ.

شىرنى ئوۋلىيالايدىغان ۋە چۈشن، پاشىلىرى پىلنى چېقىپ ئۆلتۈرەلەيدىغان كۈچ ئۆز بەدەنلىرىگە توپلانغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇ يۇقىرىقى شېئىرىي تەسۋىر بىلەن «ئىستىغىنو» ۋادىسىدا ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن (سىمۇوللىق ھالدا). ھېچكىم - ھېچكىمنى بوزەك قىلالمايدىغان، كۈچلەر تەڭپۇڭلاشقان بىر ۋادىنى كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ.

بۇ بابتا يەنە ئىسلام ئېتىقادى بويىچە «ئاللا» بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلالايدىغان، ئەرشتە تۇرۇپ يەردىكى پۈتۈن ھادىسىلەرنى تەكشۈرۈپ ئۇلارنىڭ تەقدىرىدىكى قىسمەتلەرنى بېشىدىغان مالائىكىلەر بىر تەرەپتە قېلىپ، يەردىكى ئۇنىڭ قۇلى بولغان ئاددىي ئىنسان تاسادىپىي شەرەپ تاجىنى كىيىدۇ... بۇ ۋادىدا ئادەمزات يۈكسەك دەرىجىدە قەدىرلىنىدۇ. ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە خۇدالىقنى داۋا قىلغان زالىم پادىشاھ نەمرۇتنى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن غايەت زور كۈچكە ئىگە بولغان پاشا، چۈشىنىلەر چېقىپ ئۆلتۈرىدۇ.

زالىم شاھ نەمرۇت تەرىپىدىن ئوتقا تاشلانغان خېلىل (ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام) ئۆزىنىڭ ھالال، پاكلىقى تۈپەيلى ئۆزىنى گۈلخان ئىچىدە ئۆزىنى گۈلزارلىق ئىچىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلىدۇ.

«ئىستىغىنو» ۋادىسىدا خىلمۇخىل دىندىكى ئادەملەر — مۇسۇلمان ۋە غەيرىي دىندىكى ئادەملەر بىللە ياشاپ، بىر- بىرى بىلەن ئىناق، قېرىنداش تەرىقىسىدە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، سىياسىي جەھەتتىن تەڭ - بارەۋەر تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

شائىر ئۆز جايىدىكى دىنىي مۇناسىۋەتلەرنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ:

مۇندا يەكسان قىلدى يوقى بارى ھەم،
ئەھلى دىنى سوماري كوففورى ھەم.

شائىر «ئىستىغىنو» ژادىسىدا ھەر قانداق دىنىنىڭ زەھەرلىك تەرەپلىرى پاچاقلاپ تاشلىنىپ، ئىنسانىنىڭ يەر يۈزىدىكى ھەر قانداق خۇراپاتلىقنىڭ ئىسكەنجىسىدىن ئازاد قىلىنىدىغانلىقىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ شەرق ۋە غەرب ئويغىنىش دەۋرىنىڭ تۇپ ئىدىيىسى — ئىنسانىي غەربتە خىرىستىئان دىنىنىڭ، شەرقتە ئىسلام دىنىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن ئازاد قىلىپ، «ئىنسانىي قايتا ئىختىرا قىلىش» ئىدى. بۇ نەۋائىنىڭ ئۇستازى پەرىدىن ئاتتارنىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» ناملىق ئەسىرىدە ئىپادىلەنگەن ئىنسانىي قايتا ئىختىرا قىلىشنىڭ ئۇنىڭدىن ئىككى ئەسىر كېيىن، ئۆتكەن XV ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىرىك ۋەكىلى نەۋائى بەدئىي ئىجادىيىتىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب، ئۆزىگە خاس مەرتىۋە (ئاھاڭ) بىلەن ئىپادىلىنىشى ئىدى.

ئەنە شۇ يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتكەنلىرىمىز ئوتتۇرا ئەسىر تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ «نەقىشبەندىيە» گۇرۇھىدىكى مۇتەسەۋۋۇپ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى فېئودالىزمنىڭ روھىي تۇزۇلۇكى بولۇپ، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مەزگىلدە، ئۇنىڭغا قارشى بەدئىي تەپەككۇرنىڭ خۇسۇسىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئاللېگورىيىلىك ئوبرازلار ئارقىلىق، مەجاز ئارقىلىق «ھەقىقەت» نىڭ، «مۇتلەق پاك» نىڭ سىرلىرىنى ئېچىش دەپ ئاتىلىدۇ.

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىداۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا، شۇنداقلا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەرنىڭ بىرى «فەنا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ چۈشەنچىنىڭ ماھىيىتىنى بىلمەستىن

تۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىكلىرىنىڭ ئىجادىيىتىگە توغرا باها بەرگىلى بولمايدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنىڭ قات- قاتلىرىغا سىڭىپ كەتكەن سوفىزىم - تەسەۋۋۇپ ئېقىمىنىڭ[1] هازىرقى زامان ئەدەبىياتشۇناس ئالىملىرى مۇنداق ئۇچ تۈرگە بۆلىدۇ:

(1) ئىكستانچى (هاياجانچى) سوفىست شائىرلار؛
(2) نەقىشبەندىلىك سوفىست شائىرلار؛
(3) يەسەۋىيچى سوفىست شائىرلار.

«فەنا» كاتېگورىيىلىك چوڭقۇرلۇقى ئاساسىدىن ئىكستاتىچى سوفىستىك شائىرلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك يىرىك ۋەكىلى جالالىدىن رومى. ئۇلارنىڭ دۇنياغا قارىشى ۋاهتودىل مەۋجۇد (ئاللا هەممىنىڭ مەنبەسى) دېگەندىن ئىبارەت. ئۇلار بۇ قاراشقا تايىنىپ، پۈتۈن كائىنات، ئىنسانىيەت بىر ئاللانىڭ خىلمۇخىل نۇرىنىڭ شولىسىدىن ئىبارەت، ئاخىر زامان بولغاندا[2] ئۇلار قايتا «ئاللا» غا قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇپ كېتىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا دۇنيانى پانىي ئالەم، باقىي ئالەم دەپ ئىككىگە ئايرىش خاتا بولغان دەپ نارازىلىق بىلدۇرىدۇ.

ئونىهو، كى تەلەپكارى خۇدا يېد، خۇدايېد!
بېرونزى شۇمو نېست، شۇمويېد، شۇمويېد!
جىيزەكى ناكاردېدگوم، ئاز بەهرى چى ژويېد!
ۋە ئاندار تەلەبى گومشۇدا ئاز بەهرى چارويېد؟

---

① ئوتتۇرا ئەسىر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى هەر قانداق ئەسەر سوفىزم - تەسەۋۋۇپ تەسىرىدىن خالىي ئەمەس.
② يىرىك ئىسلام تېئولوگى ئونو ھەسەل ئەل غازالى ئۇلارغا ئەزەلىيدىن ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ.

ئىسمىدۇخورۇ فىدۇ كالامىدۇ كىتابىد،
ژىبىرىلى ئەسىندۇراسولون شۇموىيد.
دارخونانىيشىنىد، ماگاردىد باھەرسۇ،
زىروكى شوموخاناۋۇ ھەم خوناخودودىد،
زاتىدۇ سىفوتىدۇ گاخې ئەرشو گاھى فارش،
دارئەينى باقايىدۇ مۇنازازاھزى فانايىد.
خوخىد بوبىنىدروھ ئاندار روھى مەئشۇق،
زانگەز زى ئاينابا سەيقال بېزودايىد.
ھەرزامزكى مەۋلوبىسارويادبا ھەقىقەت،
مىدون، كى بەد ـ ئود زامز سادايىد سادايىد.

مەزمۇنى:

ئەي، سىزكى، خۇدانىڭ تەلەپكارىسىز (ئىزلىگۈچىسى)،
ئۆزىڭىز خۇداسىز! (ئۇ) سىزدىن تاشقىرى ئەمەس.
ئۆزىڭىز، ئۆزىڭىزسىز! يوقاتمىغان نەرسىڭىزنى نېمىشقا ئىزدەيسىز ۋە يوقالغان نەرسىنى ئىزدەپ نېمە قىلىسىز؟
سىز ئىسمۇ ھەرپلەرۇ سۆزو، كىتابسىز. قوغدىغۇچى جەبرائىل (فىرىشتە) ھەم پەيغەمبەر ھەم ئۆزىڭىز. ئۆيدە ئولتۇرۇڭ، ئۆزىڭىزنى ھەر تەرەپكە ئۇرماڭ. نېمىشقىدۇ سىز ھەم ئۆيسىز ۋە ھەم ئۆينىڭ ئىگىسىسىز. زات (ئەسىل، ئاساس) ھەم، سىفەت (سىفەتلەر بەلگىلەر، زوھرى ئالامەتلەر) ھەم ئۆزىڭىز. گاھ ئەرشسىز (ئالىي تەخت)، گاھى فەرش (ئۆينىڭ پالىزى)، باقي (ئەبەدىيلىك) بۇلبۇلسىز، فەنا (مۇۋاقەتلىك ـ ۋاقىتلىق) دىن خالىيسىز، سوپىسىز. روھىڭىز مەشۇق روھى بىلەن بىرلىشىشنى خالىسىڭىز، كۆڭۈل ئەينىكىدىكى زەڭگەرلەرنى سىيرىپ تاشلاپ، سەيقال بېرىڭ. قايسى رەسىزنىكى مەۋلا ساھىب ھەقىقەت دەپ قويۇلسا، بىلىڭكى

سىز شۇ رەسىزنگە سازاۋەرسىز! سازاۋەرسىز!

يۇقىرىقى مىسالاردىن ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، هاياجانچى سوفىست شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ تەرىقەت يولى بىلەن مېڭىپ، ئەخلاقىي پاكلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى چوققىسىغىچە كۆتۈرۈلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ خىياللىرىدا مەشۇقى (ئاللا) غا قوشۇلۇپ كېتىپ، ئوبىيېكتىپ جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىر پانتېئىستىك شائىرلار (نەقشبەندىيە) كۆز قارىشىغا (ئۇنىڭ يىرىك ۋەكىللىرى يۇسۇپ خاس هاجىپ، پەرددىن ئاتتار، ئەلىشىر نەۋائى) قوشۇلۇپ كېتىدۇ. دە، ئوتتۇرا ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پانتېئىستلىرىنىڭ ئىنسانىي قايتا ئىختىرا قىلىش كۆز قارىشىنى «فانە» يۇكسەكلىكتە مەجازىلار ئارقىلىق ئىپادىلەپ، شەرق ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىيات تارىخىدا ئېستېتىك ئىدېئال ۋە بەدىئىي ماهارەت جەھەتتىن غايەت زور رول ئويناندى.

شائىر ئابىد ئۆزىگە ئېستېتىك ئىدېئال قىلغان «مەجازى ئىشق»، «فەنا»، سوفىستىك كاتېگورىيىلىك چۈشەنچىلەر شائىرنىڭ ئىكىستانچى (هاياجانچى) سوفىستىك شائىرلارنىڭ، پانتېئىست (نەقشبەندىيە) شائىرلارنىڭ ئېستېتىك ئىدېئالىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىر ئابىدنىڭ لىرىك قەھرىمانىنىڭ بەدىئىيلىكى توغرىسىدا

پىلغانوۋ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «سەنئەتكار بىلەن مۇتەپەككۇرنىڭ تالانتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇهىم پەرق- ئوبرازلاردۇر». سەنئەتكار ئۆز غايىسىنى بەدىئىي تەپەككۇرغا خاس ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. سىياسىي ئوبزورچى ئۆز پىكرىنى ئىلمىي مەنتىقىي تەپەككۇر ئارقىلىق مەنتىقىي دەلىللەر

بىلەن ئىسپاتلايدۇ. ئالىم ياكى پەيلاسوپ بىلەن يازغۇچى ياكى شائىر — بۇلار ھەممىسى بىر مەسىلىدە ئوخشاشلا ھەقىقەتكە تايانغان بولسا بىرلا خۇلاسىنى ئىنسانلارغا ئۇقتۇرىدۇ. لېكىن يازغۇچى، شائىر ئالىمدىن پەرقلىق ھالدا بىر ۋاقىتتىنكى ئۆزىدە ئۆز خۇلاسىلىرىنى روھلاندۇرۇش، يارقىن، گەۋدىلىك، تەسىرلىك، ئېستېتىك جەھەتتىن ئۆتكۈر قىلىش ئۈچۈن ئۇنى ئوبرازلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، بەدىئىي ئەسەردە ئوبراز پارتىش ئىككى خىل بولىدۇ. بۇ جايدا ئوبراز دېگىنىمىز، ئىنسانىنى ئوبېيېكت قىلغان ھەر قانداق سەنئەتنىكى ئىنسان خاراكتېرىنى پارتىشى بولۇپ، بۇ ئىپىك خاراكتېر ۋە لىرىك خاراكتېر دېيىلىدۇ. ئىپىك خاراكتېر ئاساسىي جەھەتتىن تىپىك ۋەقەلىككە تايانسا، لىرىك خاراكتېر پارتىشتا، شائىر ئىنسان قەلبى ئۈستىدە تەتقىق ئېلىپ بارغۇچى بولغىنى ئۈچۈن ئۇ ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتىدىن پەيدا بولغان ئىنسانىنىڭ تىپىك ئوي - ھېسسىياتلىرىغا تايىنىپ ئوبراز يارىتىدۇ. ھەر ئىككى ھالدا ئوبراز خاراكتېر، زۆرۈر غايىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى، ئۇنى توشۇغۇچى ئىنسان ئوبرازىنىڭ ئىپادىۋى بەدىئىي شەكىللىنىش تارىخىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

لىرىك قەھرىمان يارىتىش شەكىل جەھەتتىن «مەن»، «سەن»، «ئۇ» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئۇچ ئالماش شەكلىنى ئالغان شەخسنىڭ ئىچىدە «مەن» بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىدە ھوجۇدىيون (ۋاھىدا تول ھوجود) تەلىماتى ئۆز ئانتولوگىيە پرىنسىپلىرىغا ئاساسەن ئالەمنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى، ھوجوددىن ئىبارەتلىكى ھەققىدىكى تەلىمات — پانتېئىزمنى تەشكىل قىلدى. پانتېئىزم تەلىماتى راتسىئونالىزم ۋە ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ تۈپ ئاساسىي پەلسەپىسى بولۇپ مەيدانغا چىقتى. بۇ تەلىماتقا تايانغان ئوتتۇرا ئەسىر شەرقىنىڭ يىرىك زەبەردەس مۇتەپەككۇرلىرى ئىنسانىنى

ئۇلۇغلاشنى ئۇنىڭ مەنىۋى ئەركىنلىكى ھەققىدىكى مەسىلىنى ئادالەتلىك، ئەركىن بەخت. سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى شارائىت يارىتىش توغرىسىدىكى پىكىر دەرىجىسىگىچە كۆتۈردى.

فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجەۋى، جامى، نەۋائى ئەسەرلىرىدە ئالىي ئەخلاق مەرىپەتكە، مەنىۋى ئەركىنلىككە ئېرىشىشنىڭ كاپالىتى دەپ قارىلىپ، بۇنى ئۇلار بەخت. سائادەت دەپ شەرھلىدى. بۇ بەخت. سائادەت، ئادالەتلىك، زۇلۇمدىن خالىي، ئىدىئال يېتۈك جامەئە ۋە ئىدىئال رەھبەر ھاكىم (شاھ) بىلەن باغلىق ھالدا تەسەۋۋۇر ئېتىلدى. يېتۈك جامەئەدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى، بەخت. سائادەتكە ئېرىشكۈچى ئىدىئال تۈزۈم ھەققىدىكى ئوتوپىيە، شەرق ئويغىنىش دەۋرى ئىجتىمائىي، ئېستېتىك پىكىرلەر تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يېڭى چوققىسى بولۇپ، ئۇز زامانىسىنىڭ ئەڭ زور ئۇتۇقلىرىنىڭ بىرى بولدى. بۇ ئىجتىمائىي ئىدىئالنى يۇقىرىقى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلار ئېستېتىك ئىدىئال شەكىلدە تېپىك سۈرەتلار ئارقىلىق ئاللىگورىك، سىمۋوللاشقان ئېپىك قەھرىمانلار بىلەن ئىپادىلىدى.

ئۇز جەمئىيىتىنىڭ رېئاللىقىنى لىرىك قەھرىمانلار ئارقىلىق ئىپادىلىمەكچى بولغان شائىرلار ئىنسانىنى ئۇنىڭ ئالىي پەزىلىتى بولغان ئەخلاقىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكۈزۈش ئارقىلىق يۇقىرى چوققىغا قاراپ ئىنتىلدى.

ئىنسان ئەركىنلىكىنى، ئىلىم - پەننى، ئۆزلىرىنىڭ دۈشمىنى سانىغان ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ئىستىبدادلىق تۈزۈمى دەۋرىدە بۇ جەمئىيەتتىكى شائىرلارغا «مۇھەببەت» تېمىسى ئارقىلىق ئۆز ئېستېتىك ئىدىئاللىرىنى ئىقابلاپ ئىپادىلەشتىن باشقا چارە يوق ئىدى.

ئابىد قۇمۇلىمۇ ئەنە شۇ يول بىلەن ماڭدى. ئابىد قۇمۇلىنىڭ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990- يىل 4- سانىغا

پەسىلغان بىر تۈركۈم شېئىرلىرى ئىجادىنىڭ «دىۋان» خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، شائىر مۇسۇلمان شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئالدى بىلەن خۇداغا ۋە ئۇنىڭ يەردىكى ۋەكىللىرى بولغان تۆت چاريا‌غا ھەمدۇ سانا ئوقۇيدۇ. ئاندىن كېيىن شائىر ئۆزىنىڭ پۈتۈن دىۋانىدىكى ئېستېتىك غايىسىنى توشۇغۇچى لىرىك قەھرىمانىنى يارىتىشقا يۈزلىنىدۇ.

شائىر ئۆز دەۋرىنىڭ ئاكتىپ گىراژدانى، ۋىجدانى ۋە سودىيىسى بولۇپ، ئۇ يارانقان لىرىك قەھرىمان شائىر شەخسىي بىلەن ئېستېتىك غايىنىڭ بىرىكمىسىدۇر.

ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ئىستىبدادى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيىسى بولغان ئىلاھىيەتچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە مۇسۇلمان شەرق شائىرلىرى ئۆز ئېستېتىك ئىدېئالىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «مۇھەببەت» تېمىسىنى ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ مەنبەسى قىلدى. ب مەسىلىدە ئاشىق بىلەن مەشۇقنىڭ ھىجران ئازابى ئىجتىمائىي سىنىپىي تۈس ئالىدۇ. بۇ جەريانداىكى «ئىشق» ئاشىقنى مەشۇق ۋىسالىغا يېتىش يولىدىكى خىلمۇخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىشكە، ئۆز مەشۇقىنىڭ مۇھەببىتىگە مەڭگۈ سادىق بولۇشقا، سەۋر- تاقەتكە چىداملىق بولۇشقا ئۆگىتىدۇ. بۇ جايدىكى ساپ مۇھەببەت ئاشىق كۆڭلىنىڭ ساپ بولۇشىغا مەۋەبچى بولىدۇ. نەتىجىدە، ئوتتۇرا ئەسىر پانتېئىزمنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسانىيەتنى بەختكە ئېرىشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنى ئەخلاقىي كامالەتكە ئېرىشتۇرۇش دەرىجىسى - ئۆلچىمى مەيدانغا كېلىدۇ. شائىر ئابىد قۇمۇلى يارانقان لىرىك قەھرىمان بۇ يولنى بېسىپ ئۆتۈشكە كىرىشكەندە ئەڭ ئالدى بىلەن گۈزەل يار سۈرىتىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئەي مۇقەللىد، [1] قويما ئاشىقلار بىلە يولغا قەدەم،
بۇ چەمەندە بولمامىش مانەندى بۇلبۇل بىرلە زاغ.
خۇش مۇناسىبدۇر جەمالىك ئۆزرە مۇشكىن قاشلارىڭ،
گويىيا مەسكەن قىلىپدۇر گۈلشەن ئىچرە ئىككى زاغ.
كۆردىيۇ خالىنى بولدى مۇپتىلا كۆڭلۈم قۇشى،
تۇشتى زۇلفىدىن ئانىڭ بويىنىغا گويياكىم توزاغ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز «مەشۇقى» نىڭ ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن قەدەممۇ قەدەم ئىچكىرىلەپ بارىدۇ. ئۇنىڭ «مەشۇقى» دۇنيادا تەڭدىشى يوق گۈزەل، ئۇنىڭ گۈزەللىكى شۇنچىلىك دەرىجىدىكى، گۈزەللىك كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان ھەر قانداق شەيئى ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە رەشىك قىلىدۇ:

ھۆسىن ئەۋجىدە سەن كەبى مەھى تابان يوق،
ئىنسان ئارا بىر شوخلۇقدا بىر جانان يوق.
ئىشقىڭدا كۆڭۈل نەقدىنى قىلدىڭ تاراج،
مەندەك بۇ جاھاندا بىسەرۇ سەمان يوق.

ئەي كانى مەلاھەتدە كېلىپ رەشكى مەلەك،
باشىڭ ئۆزە بىقارار خۇرشىدى پەلەك.
كۆڭلۈمنى غەمىن كۆرۈپ تەبەسسۇم قىلدىڭ،
لەززەت بېرۇر ئول كەباب ئۆزە قۇيسا نەمەك.

ياكى:

خۇرشىدى ئەزەل كىمسەگە بولسا لامېئى، [2]
زەرراتى جەھان نۇرىغە بولماس تابېئى،

---

① مۇقەللىد - ئەرەبچە تەقلىد قىلغۇچى، تەقلىد قىلىنغان، ئوخشىتىلغان دورىغۇچى.
② لامېئى - ئەرەبچە، يالتىراق، پارلاق، يالتىراپ تۇرىدىغان.

تاپقان بۇ ھەقىقەتى بەقانى بولماس،
ئەنقا كەبىي كىشىلەرى ئەدەمگە قانىمىي.①

ياكى:

ئەي ھۆسنىڭە مۇنەئىل تاباندۇر،
خۇرشىدى جەھان تاپ ئالغا ھەيرانىدۇر.
تابەندە بۇ ئىككىسى يۈزۈڭ ئەكسىدىن،
سەرگەشتەڭۇ بىقەرارۇ سەرگارداندۇر.

لىرىك قەھرىمان گۇزەل «يار» نىڭ گۈزەللىكىنى ئۇنىڭ سىرتقى قىياپىتىنى تەسۋىرلەش بىلەنلا قانائەتلەنمەيدۇ. لىرىك قەھرىمان ئۇنىڭ ھەقىقىي گۈزەللىك خىسلەتلىرى ماسلىقىنى ئىچكى دۇنياسى بىلەن باغلاپ كۆز ئالدىمىزدا گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇ ئەمدى ئىنسان قەلبىگە ھۇزۇر بېغىشلايدىغان مۇزىكانت، ھەم قانداق كىشى ئەقلىنى قايىل قىلالايدىغان دانا ناتىقلىقى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ:

ئەي مۇتىربى② خوش نەۋائى شېرىن گوپتار،
ئەبىيات ئەداسىدا لەبلىڭ شەككەر بار.
ئائىنەئى ھۆسنىڭدە كۆرۈپ ئەكسىنى،
جان قۇشلارى فەرياد چېكەر توتىۋار.

ياكى:

ئەي چاشقىنىڭ نۇتقىدا شېرىن ئەلفار،
ھەر نوكتە ئەداسىدا نىگارىن ئەلفاز.
ئىسا كەبى تىرگۈزۈر ئۆلۈكنى لەئلىڭ،
ھەر لەھزە فەساھەت بىلە رەنگىن③ ئەلفاز.

---

① قانىمىي - ئەرەبچە، قانائەت قىلغۇچى، قايىل قىلغۇچى.
② مۇتىربى - ئەرەبچە سازەندە، چالغۇچى، ناخشىچى.
③ رەنگىن - پارسچە، رەڭدار، تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، گۈزەل.

دېمەك، لىرىك قەھرىمانىنىڭ «مەشۇقى»، «گۈزەل يار» شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا غايەت زور مەنىگە ئىگە. ئۇ ئەقىللىق، نافاسەتلىك، ھايالىق، نازاكەتلىك، دىلبەر، گۈزەل ۋە مېھرىبان. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ جىسمانىي، ئەقلىي جەھەتتىن ئەخلاقىي كامالەتكە يەتكەن كىشىسى.

شائىرنىڭ ئەنە شۇ ئېستېتىك ئىدىئالىنى توشۇغۇچى لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ «مەشۇقى»، «گۈزەل يارى» سوپىلارنىڭ (يەسەۋىچىلارنىڭ) دىنىمىستىك «ئاللا» غا مۇھەببىتىگە قارشى ھالدا دۇنياۋى ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن چىقىپ، رېئال ئادەم گۈزەللىكىنى، مەۋھۇم، يالغان، خىيالىي جەننەت پەرىلىرىدىن ئۈستۈن قويۇپ، رېئال ئىنسانىي مۇھەببەتنى تەستەقلاپ، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياۋى ئەدەبىيات قارىشىنى ئالغا سۈرىدۇ.

ئەي ھۆسىن لەتاپەتتە ئەمەستۇر سەندەك،
نى ئادەمۇ، نى پەرى، نى ھۇرۇ، نى مەلەك.
زەھرا بەئى ھەجرىم ئەيلەدىڭ شەھىد ئامىز.①
ناگاھ تەپەسسۇم ئەيلەپ ئەي كانى نەمەك.②

ھايانقا مۇھەببەت ھايات پەلسەپىسىتىكىنىڭ ئەڭ كەڭ كاتېگورىيىسىدۇر، ئىنسانغا مۇھەببەت ئۇنىڭ يادروسى بولۇپ، بۇ ئەدەبىياتشۇناسلىقتا ئىنسانپەرۋەرلىك دېيىلىدۇ. شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتشۇناسلىقىنىڭ تۈپكى ئېستېتىك قارىشى بولغان ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئۇنىڭ مەركىزىدە تۇرىدىغان «گۈزەل يار» دىئالېكتىكىسى ئوبرازىغا ناھايىتى ئۇستىلىق ئىشلىتىپ، ماھىيەتلىك ھالدا باغلايدۇ.

---

① ئامىز - پارسچە، سۆيەت پاسىغۇچى قوشۇمچە؛ ئامىزگار چىقىشقاق، مۇلايىم، مۇھەببەت ئامىز دوستانە، يېقىملىق.
② نەمەك - تۇز.

ئادەم ئولدۇر كىم مۇھەببەت بولسا كۆڭلىدە ئانىڭ،
بۇ سۆزۈمنى ئال قۇلاغىڭغە ئەگەر سەن ئادەمى.
قىلماغۇمدۇر ئالەم ئىچرە بىر دەمى ئەيشۇ نەشات،
كۆڭلىمە ئانىڭ تۇشۇپتۇر ئىشقىدىن بىر ماتەمى.
دەر بەدەر ئەۋارە بولدۇم ۋەسلىدىن تاپماي نىشان،
مۇپتىلادۇرمەن سورارنا ئانى تاپماي ھەمدەمى.
تاپماغۇڭ ھەرگىز بۇ ئالەمدە تىرىكلىكتىن خەبەر،
بولماسا كۆڭلىڭدە ئانىڭ ئىشقىدىن ھەردەم غەمى.
غۇنچەدەك قان باغلاغان كۆڭلىڭ ئاچىلغاي، ئابىدا،
گۈلشەنى كويىدا تۇشسە باشىڭ ئۆزرە شەبنەمى.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئوتتۇرا ئەسىر ئىستىبداتلىق تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئومۇمىي ئىنسان تەقدىرى ۋە ئۇنىڭ بىر تەرىپى قىسمى بولغان «گۈزەل يار» تەقدىرى ئۈستىدە چوڭقۇر پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئىزدىنىپ ئاھ چېكىدۇ.

«نەۋائى ئىشق تېمىسىنى شېئىرىيەتتە بايراق قىلىپ كۆتۈرۈپ، شۇ تېما بىلەن لىرىكىدا تۇرمۇشنىڭ كۆپ ساھەلىرىگە كىرىپ چىقىدۇ. ئىشق تېمىسى نەۋائى لىرىكىسىدا باشقا تېمىلار ئۈچۈن ئاساسىي فون، باھانە ياكى پەردە ۋەزىپىسىنى بېجىرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەر قانداق پىكرىنى شۇ مەسىلىگە باغلاپ ئىپادىلەيدۇ ۋە ئىلگىرى سۈرىدۇ». ① ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ئىستىبداتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ئىلغار مۇتەپەككۇر شائىرلار ئۆزىنىڭ ئېستېتىك ئىدىئالىنى (غايىسىنى) ئىپادىلەش ئۈچۈن ئويلاپ تاپقان يۇقىرىقى شەكىلنى ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ھەر قانداق ئىلغار شائىرى ئۈچۈن ئورتاق ئۇسۇل دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل ئۇيغۇر كلاسسىك

① پروفېسسور ئا. ھ. ھەيتمىتوۋ «نەۋائى لىرىكىسى». 112-بەت.

ئەدەبىياتىدا تا ئازادلىققىچە داۋام قىلىپ كەلدى. بۇ ئۇسۇلدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان شائىر ئابدىنىك لىرىك قەھرىمانى «مەشۇقى» ۋىسالىغا يېتىش شەكلى ئارقىلىق خەلق تەقدىرى بولغان ئەركىنلىككە ئىنتىلىش، ئۇنىڭغا ئېرىشىش يوللىرىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قويىدۇ:

دېدىم: ۋىسالىڭە ئەي گۈل، قاچان يېتەر ئابىد،
دېدىكى: قىلماغۇنچە مېھنەتى تەھەممۇل[1] خار.

ياكى:

ئاشىقىغە ھەمىشە مېھنەتۇ دەرد كېرەك،
كۆڭلىدە غەمۇ چېھرە ئاڭا زەرد[2] كېرەك.
جەمئىيەتى دىل ئېرۇر پەرىشانلىقتىن،
ھەم ئەنجۇمەن[3] ئىچرە خەلقتىن فەرد[4] كېرەك.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى «مەشۇقى»نىڭ ۋىسالىغا يېتىش ئۇچۇن خەلق ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئېرىشىش كېرەكلىكىنى ئاڭلىق چۈشىنىدۇ. لىرىك قەھرىمان بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۇچۇن «مېھنەتۇ دەرد كېرەك»، «كۆڭلىدە غەمۇ چېھرە ئاڭا زەرد كېرەك» لىكىنى، ئەڭ مۇھىمى خەلقنىڭ بىر نىيەت، بىر مەقسەتكە كېلىپ، كۈرەشكە ئاتلىنىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇنى ئوتتۇرا ئەسىر ئويغىنىش دەۋرى ئىدېئولوگىيە تەرەققىياتىنىڭ چوققىسى بولغان «ئادىل شاھ، غايىۋى جەمئىيەت» كە قارىغاندا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئالغا قاراپ تاشلانغان بىر قەدەم دېيىشكە بولىدۇ.

---

① تەھەممۇل - ئەرەبچە، چىداملىق كۆرسەتمەك، ئېغىرلىقنى كۆتۈرمەك.
② زەرد - سېرىق، زەرد چېھرە - سېرىق چىراي.
③ ئەنجۇمەن - پارسچە، ئولتۇرۇش، يىغىلىش، مەجلىس، ئۇيۇشما، جەمئىيەت، كېڭەش ئورنى.
④ فەرد - ئەرەبچە، يەككە، يالغۇز.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى بۇ مەسىلىدە ناھايىتى قەتئىي بىر ئىرادىگە كېلىدۇ:

تەكەللۇم ئەتسە لەبى لەئلىڭ ئەي مەسھا[1] دەم،
ئۆلۈكنى تىرگۈزۈر ئانداغكى ئىيسائى، مەريەم.
سۇنۇق سافال ئىلە ئىچسەم ھەمىشە زەھر فىراق.
نە ئارزۇيى مەيى جام ئېرور نە مىننەتى جەم.
مەلۇل[2] مەن بۇ جاھان ئىچرە خەلق سۆھبەتىدىن،
قاچانكى لەشكەرى غەم بىرلە بولغايۇ ھەمدەم.
ھالاك بولسام ئانىڭ تىغي زەخمىدىن تەگمەم،
كى بولسە سۇزەنى ئىيسايۇ رىشتەئى مەريەم.

لىرىك قەھرىمان تېخىمۇبىر قەدەم ئىلگىرىلەپ، پەرددىن ئاتتار ئىزىدىن مېڭىپ، مۇھەببەتنى ئىماندىن يۇقىرى قويۇپ، ۋىسال ئۇمىدىنى خەلق ئەركىنلىكى بىلەن باغلاپ، ئۇنى قەتئىي كۆرەش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

چۇن قەدەم قويساڭ بۇ يولغا قىلماغىل جاندىن تەمەئى،
كەچمىسەڭ جانىڭدىن ئەۋۋەل قىلما جاناندىن تەمەئى.
پىرى دەير[3] ئىلكىدىن ئىچسەڭ ناگىھان جامى شاراب،
سۇئرە ھەرگىز قىلماغىل ئىسلامۇ ئىماندىن تەمەئى.
كىمگە كىم قىلدى ۋەفا قىلغاي ساڭا بۇ دەھر دون،
قىلماغىل مېھرۇ ۋافا رەسمىنى دەۋراندىن تەمەئى.
مەئرىپەت پىرىنى سورغىل ئاشقى ئاگاھدىن،

---

① مەسىھا - ئەرەبچە يەر ئۇلچىگۈچ، تاناچى.
② مەلۇل - ئەرەبچە، مالاللانغان، بەزگەن، زېرىككەن، رەنجىگەن، غەمكىن، قايغۇلۇق.
③ پىر - ئاقساقال، بىرەر كەسپىنىڭ ئاساسچىسى. دەير - بۇتخانا، ئىبادەتخانا، مەيخانە.

خاسدۇر بۇ نوكته ھەرگىز قىلما نادانلىدىن تەمەئى.
دېمەسلىل ئىشقىنى ئانىڭ تەرىك قىل. ئەي پارسا،[1]
كىم بېرىپ مەن جاننى جانغە ئۆزمەگۈم ئاندىن تەمەئى.
ئەيلەپ كۆڭلۈك پەرىشان كۆزدە ئەشكىڭ[2] قىل راۋان.
كىم سەدەپ بەھر ئىچرە قىل بارانى ئەيساندىن تەمەئى.
ئەيلەدى تاراج كۆڭلۈڭ كىشۋەرىن[3] غازانگەرى،[4]
ئەمدى ئايد. قىلماغىل ئىسلامۇ ئىماندىن تەمەئى.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى «مۇھەببەت»، «ۋىسال» بايرىقى ئاستىدا رېئال فېئودال ئىستىبدادلىق تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنىمۇ، ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان ئىسلامىيەتنىڭ ماھىيىتىنىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. ئۇلاردىن قول ئۈزۈپ ئادا - جۇدا بولۇش، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ ئەركىن بولۇش ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشىشتىن باشقا چارە يوقلۇقىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەيدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز دەۋرىنىڭ فېئودال ئىستىبدادلىق تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈۋرۈكى بولغان ئىسلامىيەت تونىغا ئورۇنۇۋالغان مۇتەئەسسىپلىكنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىكنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەنگىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى توغرىدىن توغرا ئىش بېجىرگۈچى گۇماشتىلىرىنىڭ بىر شەكلى بولغان شەيخ، زاھىدلارغىمۇ شىددەتلىك ئوت ئاچىدۇ.

شىكايەت ئەتمە فەنا ئەھلى دەيرىدىن ئەي شەيخ،

---

① پارسا - پارسچە، تۈركى يالان ئىشلاردىن ساقلىغۇچى، سالماق، پارسالىق - ساپ، تازا كۆڭۈل ئىگىسى بولمان.
② ئەشك - پارسچە، يالاڭ، كۆز يېشى.
③ كىشۋەر - پارسچە، مەملىكەت، ۋىلايەت، ئىقلىم.
④ غازات - ئەرەبچە، بۇلاڭچىلىق، تالان- تاراج، ئولجا، غەنىيمەت.

هەرىمىي خاس ئېرور جەبىرىئىل ئەمەس مەھرەم.

ياكى:

ئول ئاي ئىشقىدا ئابىد ۋەقتى خۇشتۇر،
مۇغەننى نەغمە قىل جەڭگۇ. جەغانە.

ياكى:

زاھىد، ساڭا مەسجىدۇر ماڭا مەيخانە،
جەننەت ساڭا بولغوسى ماڭا جانانە.
ھەر يەردە تاپارغە يوق تەفاۋۇت ئانى.
گەر كەئبە ئىچىدە بول ۋە گەر بۇتخانە.

ياكى:

رىيايى تائەتنگە تەكىيە قىلما، ئەي زاھىد،
بۇ يولدا دەردۇ مۇھەببەت نىيازدۇر نە نەماز.

ياكى:

يار سىرىن ساڭا كەشف ئەتكۈسىدۇر پرى مۇغان،
خانىقەھ ئىچرە ئانىڭ سىررى ھۆۋەيدا بولماس.

شائىر ئابىد قۇمۇلى پەلسەپىۋى كۆز قاراش جەھەتتىن ناھايىتى مۇرەككەپ يولنى بېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇ پەلسەپىۋى كۆز قاراش جەھەتتىن ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ ئىلغارلىرىدىن بولغان فارابى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، پەرىددىن ئاتتار، ئۆمەر ھەييام، جامى، نەۋائىلار... ئىزىدىن ماڭىدۇ. ئابىد قۇمۇلى ئۆز ئىجادىدا نەۋائىنىڭ «مەجازى ئىشق» يولىنى قوللايدۇ.

مەجازى ئىشقنى تەرك ئەتمەگەيسەن، ئەي بىدارد،
كى بىلسەم ئانى ھەقىقەت ئىكەن بۇ بارچە مەجاز.

دېسە، ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ھاياجانچى سوفىست شائىر جالالدىن رومى ئىزىدىن مېڭىپ «فەنا» يولىنىمۇ قوللاپ

قۇۋۇەتلەيدۇ.

فەنا يولىدا دېسەڭ ئاقىبەت بولاي مەھمۇد.①
نەدىمى خاس بولۇپ پىشە قىل تەرىقى ئايياز.

مەيلى «فەنا»، مەيلى «مەجاز» ئۆز يوللىرى بىلەن مېڭىپ ئاخىرقى ھېسابتا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئوتتۇرا ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ ئىلغار ئىدىيىسى پانتېئىزمنى شەكىللەندۈرىدۇ. شائىرنىڭ تۆۋەندىكى ئۆلچەملىك ئالتە بەنددىن ئىبارەت غەزەلى شائىرنىڭ پەلسەپە قارىشىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىنى كۆرسىتىدۇ.

قىلماغىل، يارەب، مېنى غەم بىرلە مېھنەتتىن خالاس،
تا تىرىكمەن قىلماغىل ئىشقى مۇھەببەتتىن خالاس.
كۆڭلۈم ئىچرە بەرشەرەر ئىشقى مۇھەببەت ئوتىدىن،
سالىبان قىلما مېنى ئەندۇھۇ فۇرقەتدىن خالاس.
كەلتۇرۈڭ يارىم ماڭا، يا مېنى ئىلتىڭ يارغا،
بولمادىم ئىستەپ ئانى ۋادەئى غۇربەتتىن خالاس.
شوخلار ئىشقىدا يۈزمىڭ مېھنەتۇ غەم باشمە،
كەلسە ھىجران تۈنلىرى قىلما بۇ شىددەتتىن خالاس.
خانىقەھتىن دەيرى پىرى ساري قىلدىم ئىقتىدا،
قىل مېنى، يارەب، رىيائى زوھد تائەتدىن خالاس.
بىر پەرى ئىستەپ جاھاندا، ئابىدا، دىۋانە بول،
ئەيلەگىل ئۆزەڭنى ئەقلۇ ھۇشۇ ھېكمەتدىن خالاس.

دېمەك، شائىر «خانىقەدىن دەيىر پىرى ساري قىلدىم

---

① مەھمۇد - ئەرەبچە، يامشى كۆرۈلگۈچى. ماھمالغان.

ئىقتىدا» دەپ سوفىزمدىن پانتېئىزمغا ئۆتۈپ كېلىدۇ. شائىرنىڭ سوپىچىلىق روھىدا يېزىلغان شېئىرلىرى ئاز ئەمەس. لېكىن «خانىقەدىن دەيىر پىرى ساری قىلدىم ئىقتىدا»، ئۆز پەلسەپە قارىشى تەرەققىياتىدا «خانىقە» ئېتىقادىدىن «دەيىر پىرى» كە يەنى پانتېئىزم ئېتىقادىغا يېتىپ كەلگەن شائىر ئۆزىنىڭ جەمئىيەت ۋە «مۇھەببەت» كە بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتىدە يۇقىرىقى ئىلغار پىكىرلىرىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ئۆز جەمئىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ مۇنداق خۇلاسە قىلىدۇ:

دۇنيا ئىرور مىسال مەكتەپخانە،
تەلىمى ئانىڭ فۇسۇن ئىلە ئەفسانە.
ئول مەكتەپ ئىچىدە كىم ئۆزىدىن دانادۇر.
ئەرباب خىرەد[1] ۋاقتىدا دىل دىۋانە.

دەپ فېئودال ئىستېبداتلىق تۈزۈمىنىڭ ئىلاھىيەتكە تايانغان سىخولاستىكىسىنىڭ ئىلىم - پەنگە دۇشمەنلىكىنى يىلتىزىدىن ئېچىپ تاشلايدۇ. دەل مۇشۇنداق شارائىتتا، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى XIII ئەسىر پارس كلاسسىك شائىرى پەرىدىن ئاتتارنىڭ پانتېئىزم ئىزىدىن مېڭىپ، بۇ چاغدا ئەدەبىياتتا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان سوپىچىلىقىنىڭ ئىسكەنجىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئادەم مەركەزچىلىك نۇقتىئىنەزىرى بويىچە «مۇھەببەت ئىماندىن ئەلا» ياكى مۇھەببەت ئىماندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دېگەن مۇھەببەتنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان چوڭقۇر پەلسەپىۋى يولنى ئاچىدۇ.

شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى بۇ ئېستېتىك يول ئۇيغۇر

---

① نۇرخىرەد - خىرەد - پارسچە، ئەقىل، ھوش، پاراسەت، خىرەدىلىغ - ئەقىللىق، ئەقىل نۇرى.

كلاسسك ئەدەبىياتىنىڭ دۇنياۋى ئەدەبىيات يارىتىش تارىخىدا ناھايىتى زور رول ئويناغاندىن تاشقىرى، شائىرنىڭ ئۆز زامانىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ناھايىتى زور جاسارەت دېيىشكىمۇ بولىدۇ، ئۇنىڭ ئېستېتىك ئىپادىسى كونكرېت مۇنداق شەكىل ئالىدۇ:

چۈن قەدەم قويساڭ بۇ يولغا قىلماغىل جاندىن تەمەئى،
كەچمىسەڭ جانىڭدىن ئەۋۋەل قىلما جاناندىن تەمەئى.
پىرى دەير ئىلكىدىن ئىچسەڭ ناگىھان جامى شاراب،
سوڭرە ھەرگىز قىلماغىل ئىسلامۇ ئىماندىن تەمەئى.

ياكى:

سۇبھى تارىن رىشتەئى زۇننارغا قىلدىم بەدەل،
ئەي بەرەھمەن خىرمەتىڭگە ئەمدى ئىرشاد ئەيلەگىل.
لەيلىدەك، ئەي جانى، شېرىن ئىشۋۇڭ ئەفسۇن ئىلە،
دەشىت ئارا مەجنۇنۇڭ غەم تاغىدا پەرھاد ئەيلەگىل.

ياكى:

كىم دۇرۇر، ئەي شوخ، مەندەك ھۇسنىگە ھەيران ئەمەس،
بولسا ھەم ھەيران، مېنىڭدەك زارۇ سەرگەردان ئەمەس.
مەي بىلەن مەشۇقنى ھەر كىمكى قىلماس ئارزۇ،
ئۆمىر زائىددۇر[1] كىم ئانىڭ قابىلى ئىمان ئەمەس.

ئاخىرى:

جانا، يەنە سەندەك ئافەتى دەۋران يوق،
كۆڭلۇمدە غەمىڭدىن ئۆزگە ھېچ مېھنەت يوق.
كىم قىلماسا ئىقرار، كۆرۈپ ھۇسنىڭنى،
كۆڭلىدە ئانىڭ نىشانەئى ئىمان يوق.

---

(1) زائىد - ئەرەبچە ئارتۇق، ئارتۇقچە.

لېكىن شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز زامانىسىنىڭ فېئودال مۇستەبىتلىك تۈزۈمى ئىسكەنجىسىدە تۇرىدۇ:

نە نامۇ نىشان نە خانىماندۇر مەندە،
نە ئۆلفەت خەلقۇ نە ماكاندۇر مەندە.
قۇشمەنكى قەپەس ئىچرە گىرىپتار ئولغان،
نەھەمنەفەسۇ بى ئاشنادۇر مەندە.

مانا بۇ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈم مۇھىتىنىڭ تىپىك مەنزىرىسىدۇر. مۇشۇنداق شارائىتتا لىرىك قەھرىمان «يار» ۋىسالىغا (ئاللېگورىيىلىك ھالدا خەلق ئازادلىق، ئەركىنلىككە) ئېرىشەلمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنى فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈمى دەپ ھېسابلاپ، ھەتتا دەۋرىنىڭمۇ (چەرخ) ئازادلىق (ۋىسال) ئىزدەپ يۈرگەن كارتىنىسى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ:

سېپىنىڭ ئىشقىدا سەرگەردان بولۇپ چەرخ،
سېپنى تاپماي يۈرۈر ھەيران بولۇپ چەرخ.
دېدىلەر ئەۋرۇلۇر مىڭ قەتلە ھەر تۈن،
سېپنى ئىستەركى ھەيران ئەۋرۇلۇپ چەرخ.
دېمە تۇشسە ھەۋادىن يامغۇرۇ قار،
ئاقىزغان ياشىدۇر گىريان[1] بولۇپ چەرخ.
ئەمەس بەرق ئاندا ئىشقىڭ ئوتىدىندۇر.
گويا پەريادىدىن نالان بولۇپ چەرخ.
كۆرە ئالماي سېپنى تاپماي قەرارى،
باشىدىن ئاۋرۇلۇر ھەريان بولۇپ چەرخ.

---

① گىريان - پارسچە، يىغلىغان.

شەفەق ئېرمەس كۆرۈنگەن ئاندا ھەر شام،
چاقسىن تىغى بوغۇزلاپ قان بولۇپ چەرخ،
كۆرۈنگەن كۆكتە ھەريان ئەنجۇم[1] ئېرمەس،
سېنى كۆرمەككە مەشئەل ياندۇرۇپ چەرخ،
جامالىڭ شەمئىگە پەرۋانە ئابىد،
ئانىڭدەك كىم يۈرۈر گەردان بولۇپ چەرخ.

بۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ھەققانىي رېئال كارتىنىسى، ئوتتۇرا ئەسىر شەرقنىڭ دۇنياۋى ئازادلىققا ئىنتىلىش تولغىقى ئىدى.
شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىككە ئىنتىلىش تولغىقى بىۋاستە شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسى بىلەن سۇغىرىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ.

ئىشقىڭدا نەسىپ دەردۇ غەم بولدى ماڭا،
فورقەت بىلە مېھنەتۇ ئەلەم بولدى ماڭا.
مەئدۇم[2] ئىرۇر ۋۇجۇدۇم ئاخىر ۋە تەنىم.
ئەنقا كەبى كىشۋەرى[3] ئەدەم بولدى ماڭا.

بىر باشىمۇئانداۋۇر تۇمەنمىڭ سەۋدا،
بىر كۆڭلۈمۇ تۇشمىش ئاندا يۈزمىڭ غەۋغا.
گىردابى[4] غەم ئىچرە غەرقدۇر زار تېنىم،
دەريا كۆرۈنەر كەنارەسى[5] ناپەيدا.

ۋەتەن تەقدىرىدە كۆيۈپ پىشىپ چوڭقۇر ئويغا پاتقان ئوتلۇق

---

① ئەنجۇم - ئەرەبچە، يۇلتۇزلار، ئەنجۇم سان - يۇلتۇزلارغا ئوخشاش.
② مەئدۇم - ئەرەبچە، يوق، مەۋجۇت ئەمەس، يوقىتىلغان.
③ كىشۋەر - پارسچە، مەملىكەت، ۋىلايەت، ئىقلىم.
④ گىرداب - پارسچە، سۇنىڭ ئايلىنىپ ئاقىدىغان يېرى، قايناش، قۇيۇن.
⑤ كەنارە - پارسچە، قىرغاق چەت، گىرۋەك.

ۋەتەنپەرۋەر شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز ۋەتىننى دۇنيانىڭ ھېچ يېرىگە تەڭ قىلمايدۇ،

ئەي فەخىر قىلىپ سەنگە ئەجدەم بىرلە ئەرەب،
تۇركۇ، ئەرەبۇ، ئەجەمۇ ئاراپاك نەسەب.
يوق ئىردى نىشان بۇ ئالەمۇ ئادەمدىن،
بولدۇڭ ھەمنە كائىنات ئالەمغە سەبەب.

دەپ ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە، باي مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ شەرقە بولغان كۆچلۈك تەسىرىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ۋەتىنىنىڭ فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈمىدىن ۋەيران بولغانلىقىغا چوڭقۇر ئاھ چېكىپ ھەسرەتلىنىدۇ، ئەمما ئاشۇ ۋەيرانلىقتا يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئۇلۇغۋارلىقنىمۇ چوڭقۇر پەلسەپىۋى نەزەر بىلەن كۆرۈپ يېتىدۇ.

ئابىدغە ۋەتەن كۆنجى[1] خەرابات ئېرمىش،
مەي ئىچمەك ئىلە ھەمىشە ئەۋقات ئېرمىش.
ھەر چەند گۇناھىمە نىھايەت يوقتۇر،
لېكىن ئاڭا لوتۇف[2] بىنىھايەت ئېرمىش.

شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانى ئۆز ۋەتىنىنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن چوڭقۇر ئېچىنىدۇ، پۇچىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن قاتتىق، يۈمشاق ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشلىتىپ بېقىشقا ئۇرۇنىدۇ.

---

① كۆنجى - پارسچە، سېخىي، چولاق، سىغىمچان، كۆپ نەرسىنى سىغدۇرىدىغان.
② لۇتۇف - ئەرەبچە، يۈمشاق، مۇلايىملىق، ياخشى نىيەت، رەھىمدىللىق، ياخشىلىق، ئارتۇقلۇق، كەڭلىك، ياردەم، ياخشى مۇئامىلە.

ئابىد، ۋەتەنىڭ كۈنجى خەرابات ئەيلە،
گەھ بادە ئىچۈ گاھى مۇناجەت ئەيلە.
نې تەقۋىيو[1] زوھد[2] غە موباھان[3] ئەيلە،
نې شەيخى رىيايىدەك كارامەت ئەيلە.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ھەر قانداق خەلق ھەربىكىتى قانۇنىي ھالدا ئازادلىققا يول ئاچالمىغاندەك، شائىرنىڭ لىرىك قەھرىمانىمۇ ئازادلىققا يول ئىزدەپ تاپالمايى تېگىرقايدۇ:

رافىقا خەلق ئارا رەسۋايى دەۋران بولماغىل مەندەك،
كىرىپ بۇ ۋادەئى غەم ئىچرە ھەيران بولماغىل مەندەك.
نەچۈككىم نالەۋۇ پەرياد ئېتەر بۇلبۇل گۈلىستاندا،
باھارى ئارزۇ شەۋقىدە نالان بولماغىل مەندەك.
بولۇپتۇر يىغلاماق ئادەت ماڭا، ئەي شوخ بىپەرۋا،
ئىشتىسەڭ ئاھۇ ئەفغانىم پەرىشان بولماغىل مەندەك.
بەناگاھ سورغالى باشىمغە كەلسەڭ ئەي جافا پىشە،
بىلىپ كۆڭلۈم غەمىن ھەر لەھزە گىريان بولماغىل مەندەك.
قەدەم قويما مالامەت كويىغا زىنھار، ئەي مەغرۇر،
تاپالمايى دەردىگە دەرمان پۇشايمان بولماغىل مەندەك.
دېسەڭ ئابىد كەبى شورىدە خاتىر بولمايىن ھەرگىز،
ئەسىرى غەم بولۇپ، تاراجى ھىجران بولماغىل مەندەك.

يۇقىرىقى غەزەلدىن پۈتۈن ئۆمرىنى خەلق ئارزۇ - ئارمىنى بولغان ئازادلىق - ئەركىنلىككە ئىنتىلگەن، شۇ يولدا كۈرەش قىلغان، ئەمما ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش يوللىرىنى ئىزدەپ

---

① تەقۋىيو - كۆچلەندۈرمەك، باردەم بەرمەك.
② زوھد - دۇنيادىن ۋاز كەچمەك، تائەت بىلەن شۇغۇللانماق.
③ موباھات - رۇخسەت قىلىنغان ئىش، شەخسكە قارىتىلىق بولمىغان ئىش.

تاپالمىغان، بۇ يولدا تاقىتتى تاق بولۇپ، پىغانى ئۆرلەپ، دەرد - ئەلەمدە قەلبى يالقۇن بولۇپ ئۆرتەنگەن لىرىك قەھرىمان ئوبرازى كۆز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. بۇ تۈگەللەنگەن غەزەلنى شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدىئالىنىڭ بىر قىزىل يىپ بويىچە تەرەققىيات يولىنى بىسىپ ئۆتكەن لىرىك قەھرىمان ئىدىيىۋى تەرەققىياتىنىڭ خۇلاسىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئەنە شۇ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنلىرىمىز شائىر ئابىد قۇمۇلىنىڭ ئېستېتىك ئىدىئالىدىن تۇغۇلغان لىرىك قەھرىمان ئوبرازىنىڭ شەكىللىنىش، ئۆسۈپ يېتىلىش ئىدىيىۋى تەرەققىيات تارىخىدىن ئىبارەت.

شائىر ئابىد قۇمۇلى شېئىرىيىتىدىكى بەدىئىيلىك

ئارىستوتېلدىن گېگىلغىچە، بېلىنىسكىدىن ھازىرغىچە ئەدەبىياتتىن كۆتۈلگەن باش ۋەزىپە — بەدىئىيلىك بولدى. چۈنكى غايىۋىلىك بەدىئىيلىك ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا ئەدەبىيات ئۆز ئالدىدىكى ۋەزىپىسىنى ھۆددىگە ئالالمايدۇ. بۇ مەسىلە ئۈستىدە چېرنىشۇسكىي مۇنداق دېگەنىدى: «يازغۇچى كىچىكرەك غايىنى ئېلىپ، ئەسەر يېزىش مۇمكىن. ئەگەر بەدىئىيلىك جەھەتتىن كۈچلۈك بولسا، بۇنداق ئەسەر كىتابخانلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىدۇ، نەتىجىدە كىچىك بىر غايە چوڭ غايىگە ئايلىنىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا چوڭ بىر غايىنى ئېلىپ ناچار ئەسەر يازىدىغان بولسا، ئۇ ھالەتتە چوڭ غايە كىچىك غايىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، يەنى ئەسەرنى كىتابخانلار ئوقۇمايدۇ. بۇنىڭدىن ئېنىقكى غايىنىڭ ئىپادىسى بەدىئىيلىككە باغلىق».

بەدىئىيلىك ئەدەبىياتنا ناھايىتى كەڭ كاتېگورىيىلىك

چۈشەنچە، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغان سالماقدار مۇھىم مەسىلىلەرنى قويۇش، ئۇنى ھايات ھەقىقىتى بىلەن ئىسپاتلاش، جۇملىدىن ئۆز زامانىسىدىكى خەلق قەلبىدىكى دەردنى، خۇشاللىقنى، پىشىلمەيۋاتقان تېپىشماقلارنى كۆتۈرۈپ چىقىش، ئۇنى ئەدەبىياتقا خاس ئوبرازلار ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىش؛ ئوبرازلار ئىپادىلەيدىغان كومپلېكس بولغان ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بىلەن شەكىلنىڭ ماسلىقى، بەدىئىي ئەسەرنىڭ جېنى - قېنى بولغان بەدىئىي تىلغا ئىشلەش؛ كومپوزىتسىيەنىڭ روشەنلىكى ۋە خىلمۇخىل سۈژېت ئۇسۇللىرىنى تېپىشنى بىلىش ھەم ھاياتتىكى زىددىيەتلەرنى تەبىئىيلىكى بويىچە ئەينەن ئىپادىلەش قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئارىستوتېل تەرىپلىگەن پوئېتىكا ئەنە شۇ بەزى تەنقىدچى ئەدەبىيشۇناسلار ئوبرازلىق ئېيتىلغان جۇملە، مىسرالارنىلا بەدىئىيلىك دەپ قانائەتلىنىدۇ. بۇ بەدىئىيلىكنىڭ تىلىدىكى بىر ئامىلى خالاس. قىسقىچە ئېيتقاندا، ئەسەردىكى بەدىئىي كامالەت ئەسەرنىڭ غايىۋى يېتۈكلۈكى، سۆيۈپ ئوقۇلۇشى، ئوقۇغۇچىنىڭ دىلىنى لەرزىگە سېلىش، دەۋر دەردى ياكى خۇشاللىقىنى ئوبرازلىرىدا ئىپادىلەشنى بىلىش بىلەن نامايان بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنى ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىنىڭ بىرى نۇقتىسىدىن ياھالىساق، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ مەزمۇنى بىرىنچى ئورۇنغا چىقىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى سەنئەت نۇقتىسىدىن قارىساق، ئوبرازلىق تەپەككۇر ئۇنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى بىرىنچى ئورۇنغا چىقىدۇ. لېكىن بەدىئىي ئەسەر ئۇ ھەم ئىدېئولوگىيىلىك، ھەم ئېستېتىك ھادىسىدۇر. شۇڭا يۇقىرىقى ھەر ئىككى نۇقتىنى قىممەت جەھەتتىن تەڭ ئورۇنغا قويۇش

كېرەك.

يۇقىرىدا بەدىئىيلىكنىڭ بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئاممىللىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئەسەر ھەقىقىي بەدىئي ئەسەر بولۇپ، ئىنسانىنى تەربىيىلەش كۈچىگە ئىگە بولغان سېھىرلىك كۈچ — ئېستېتىك قۇدرەت «تەسىرچانلىق» نى پەيدا قىلىدۇ. بۇ بەدىئي ئەسەردىكى بەدىئىيلىكنىڭ ئومۇمىي تۈپ ئاتالغۇسى بولۇپ، يازغۇچى تالانتىنىڭ دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئوقۇغۇچى ياكى تاماشىبىننى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەر يۇكسەك تالانت مەھسۇلىدۇر. چۈنكى تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى كىشىلەردە سەنئەتكار خالىغان ھاياجاننى قوزغاشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجاننى باشقىلارغا يۇقتۇرۇشنى بىلىشتۇر. ئەگەر بىز بەدىئىي ئەسەرنىڭ «تەسىرچانلىق» «سىرى» نى نېمىلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولساق، بەدىئىي ئەسەرنىڭ ئىجاد قىلىنىشى بىلەن باغلىق بولغان ناھايىتى نۇرغۇن مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىمىز. ئەمما بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرىنى ئاجرىتىپ ئالساق، بەدىئىي ئەسەرنىڭ «تەسىرچانلىق»نى بەلگىلەيدىغان ياكى تەمىنلەيدىغان بەدىئىيلىك ئۆلچەملىرىنى چۈشىنىپ ئالغىلى بولىدۇ. بۇلار ئىلغار كۆز قاراش، سالماقدارلىق، چىنلىق، شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ بىرلىكى، بەدىئىي تىل قاتارلىقلارنى بەدىئىيلىكنىڭ ئۆلچىمى، «تەسىرچانلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاساسىي ئامىللار» دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئەنە شۇ يۇقىرىقى ئۆلچەملەر بىلەن شائىر ئابىد قۇمۇلى ئەسەرلىرىنى ئۆلچەشكە بولىدۇ.

شائىرنىڭ دۇنيا قارىشى سوفىزمنىڭ مۇرەككەپ مەزھەپلىرىنىڭ ئارىلاشما قاراشلىرىنىڭ ئىچىدە تەرەققىي قىلىپ، ئاخىرى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامچىلىرىنىڭ ۋە

راتسئونالىزمنىڭ تۆپ پەلسەپە ئاساسىي بولغان پانتېئىزم كۆز قارىشىغا يېتىپ كەلدى. «پانتېئىزمنىڭ ئۆزى دۇنيانىڭ ئەركىن، ئىنسانىي نەزەر بىلەن قاراشنىڭ ھارپىسىدۇر خالاس».[1]

شائىر ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ ئىلغار قارىشى پانتېئىزمغا تايانغان ئېستېتىك قارىشى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ «چىنلىق» فېئودالىزمنىڭ ۋەھشىي ئىستىبدادلىق تۈزۈمىنى ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈزۈرۇكى بولغان خۇراپىي دىنىي مۇتەئەسسىپلىكنى پاش قىلىپ، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ مېغىزى بولغان ئازادلىق ۋە ئەركىنلىكنى مۇھەببەت تېمىسى نىقابىدا ئوبراز ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئېنگېلس بالزاك ئەسەرلىرىنىڭ بەدئىيلىكىگە باھا بەرگەندە: «رېئال مۇناسىۋەتلەرنى ھەققانىي تەسۋىرلەپ بېرەلىگەنلىكىدۇر» دېگەنىدى. گوركى ئەڭ ياخشى بەدئىي ئەسەرلەر توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ «ھەققانىيدۇر يەنى بەدئىيدۇر» دېگەنىدى.

دېمەك، شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدىكى بەدئىي ئالاھىدىلىكى ئۆز دەۋرىنىڭ ھايات «چىنلىق»نى ئوبرازلار ئارقىلىق بويىماستىن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىدۇر.

شائىر ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلە جەھەتتىن خەلقنىڭ دەردى، فېئودالىزم ئىستىبدادلىق تۈزۈمىنىڭ ماددىي، مەنىۋى زۇلمىنى پاش قىلسا، ئۆز دەۋرىنىڭ خەلق يۈرىكىدە تېپىشماق بولۇپ كېلىۋاتقان ئارزۇ - ئارمانلىرىنىڭ مېغىزى بولغان ئازادلىق - ئەركىنلىككە ئېرىشىش يوللىرىنى ئىزدىدى، ئەمما ئۇ تاپالمايى تېكىرقاپ قالدى. . . ، شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىدېئولوگىيە تەرەققىياتى پانتېئىزمغا كېلىپ توختىغان دەۋردە شائىر دەۋر چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتەلمەيتتى ھەم

---

① - ماركس، ئېنگېلس، «سەنىڭ توغرىسىدا»، 1- توم، 440- بەت.

ئۆتەلمىدى. شۇنىڭدىمۇ ئۇنىڭ كۆتۈرۈپ چىققان مەسىللىرى ئۆز زامانىسى ئۈچۈن زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياۋى ئەدەبىيات يارىتىش تارىخىدا زور رول ئوينىغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بەدئىيلىكنىڭ بىر ئۆلچىمى سالماقدارلىققا ئىگە بولغانلىقىدا دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

بەدئىيلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ بىرلىكى، ماسلىقى مەسىلىسىدۇر.

مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى توغرىسىدا ئۇلۇغ لېنىن پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئۇنى ماھىيەتلىك شەرھلەپ بىزگە كلاسسىك نەمۇنە يارىتىپ بەردى. ئۇلۇغ لېنىن: «ھەممە نەرسە شەكىل، مەزمۇندىن تەشكىل تاپىدۇ. تەبىئەتتە ۋە جەمئىيەتتە شەكىل پىرىدىمىتنىڭ (شەيئىنىڭ) ياشاش ئۇسۇلى، مەزمۇننىڭ ئىچكى ئۇيۇشمىسىدۇر، ئۇ شۇنداق نەرسىكى، مەزمۇننىڭ ئامىللىرىنى بىر- بىرىگە باغلايدۇ ۋە ئۇنىڭسىز مەزمۇننىڭ ياشىشى مۇمكىن ئەمەس، شەكىل ماھىيەتتۇر، ماھىيەت شەكىللەنگەندىدۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ.

بەدئىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، ماھىيىتى ئۇنىڭ شەكلى ئارقىلىق بىزنىڭ قەلبىمىزگە كىرىپ كېلىدۇ. بەدئىي شەكىل بەدئىي مەزمۇننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ياشاش شەكلىدۇر. بەدئىي ئەسەردە ھايات ئوبرازلىق تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغان ئوبراز خاراكتېرلەر ئارقىلىق ئەكس ئېتىدۇ. بەدئىي ئەدەبىياتتىكى ئوبرازچانلىق — بەدئىيلىك شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ھاياتنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۇرۇشىنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاستىسىدۇر.

خاراكتېرلەر بولسا، مەلۇم ژانىردا يېزىلغان كونكرېت ئەسەردە تىل، سۆزىت، كونفىلىكت (زىددىيەت توقۇنۇشى)، كومپوزىتسىيە، تەبىئەت تەسۋىرى قاتارلىقلار ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. مەزمۇن يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. مەزمۇننىڭ

ئۆزگىرىشى بىلەن بىر دەۋر يېڭى ئەدەبىيات مەيدانغا كېلىدۇ. بەدئىي ئەسەردە مەزمۇن شەكلىنى بەلگىلىسىمۇ، لېكىن ئۇ نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە. ئۇ مەزمۇن ئۆزگىرىشىگە قارىغاندا ئاستا ئۆزگىرىدۇ. ھەتتا كونا شەكىل ئارقىلىق يېڭى مەزمۇننى ئەكس ئەتتۈرۈش مۇمكىن. لېكىن شەكىل مەزمۇنغا جەزمەن ماس كېلىشى كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا ئەسەرنىڭ ئېستېتىك تەسىرچانلىقىغا تەسىر يېتىدۇ.

ئۇنداقتا بەدئىي ئەسەردە مەزمۇن بىلەن شەكلنىڭ ماسلىقى دېگەن نېمە؟ بۇ توغرۇلۇق ن. گ. چېرنىشۇسكىنىڭ مۇنۇ تەرىپى ھازىرغىچە كلاسسىك تەرىپ بولۇپ كەلدى: «پەقەت ھەققانىي ئىدىيىنىڭ مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئەسەرلا، ئەگەر شەكلى ئېدىيىسىگە ماس كەلسە، بەدئىي بولىدۇ»، ئەسەرنىڭ شەكلى ئىدىيىسىگە ماس كەلگەن. كەلمىگەنلىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن «ھەقىقەتەن ھەم ئەسەرنىڭ ھەممە قىسىملىرى ۋە تەپسىلاتلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسىدىن كېلىپ چىققان-چىقمىغانلىقىنى كۆزدىن كەچۈرۈش لازىم. مەلۇم تەپسىلات، سەھنە، خاراكتېر، ئېپىزوت ئۆز- ئۆزىچە قانچىلىك قىزىقارلىق ياكى گۈزەل بولسۇن، ئەگەر ئۇ ئەسەرنىڭ ئىدىيىسىنى تەلتۆكۈس ئىپادىلەشكە خىزمەت قىلمىسا، ئۇنىڭدىن ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىگە زىيان يېتىدۇ». [1] بۇنىڭغا ئەسەردىكى زۆرۈر ھەر بىر سەھنە، خاراكتېر، ئېپىزوت ۋە دېتاللارنىڭ ئېنىق ۋە يارقىن تەسۋىرلىنىشى لازىملىقىنى ھەم ئىلاۋە قىلىش كېرەك. بۇ كلاسسىك تەرەپ بۇ جايدا نەسرىي ئەسەرلەر ۋە دراماتورگىيىگە قارىتىلغان. شېئىرىيەتتە قانداق بولىدۇ؟

شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسەن لىرىكىدىن تەشكىل تاپىدۇ.

---

① «چېرنىشۇسكى تولۇق ئەسەرلىرى توپلىمى»، رۇسچە نەشرى، 663- بەت.

لىرىكىدا شائىر ئېستېتىك ئىدېئالىنى توشۇغۇچى لىرىك قەھرىمانىنىڭ مەزمۇنى ماھىيىتى «بۇيۇك شائىر ئۆزى ھەققىدە ئۆزى «مەن» نى سۆزلەيدىكەن ئومۇم ھەققىدە، ئىنسان ھەققىدە سۆزلەيدۇ. زاتەن ئىنسانغا خاس ھەممە نەرسە ئۇنىڭ تەبئىيىتىدە مەۋجۇتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم ھەر بىر كىشى ئۇنىڭ ھەسرىتىدە ئۆز ھەسرىتىنى، ئۇنىڭ قەلبىدە ئۆز قەلبىنى تاپالايدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتىدە بولسا پەقەت شائىرنى ئەمەس بەلكى ئىنسانىنى، ئۆز قىياپىتىنى، بۇرادىرىنى كۆرىدۇ». [1] مانا بۇنى لىرىكىدىكى تېپىكلىك دەيمىز. لىرىكىدىكى ئەنە شۇ تېپىك مەزمۇننى شېئىرىي شەكىل - رېتىم، تۇراق، قاپىيە، مىسرا، ۋەزىن، بەند ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. شېئىردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىل ماسلىقى دېگىنىمىز، ئەنە شۇ شېئىرىي شەكىل كونفىلىكتلىرى مەزمۇنغا تولۇق بويسۇنۇپ، مەزمۇننى تولۇق ئىپادىلەشكە خىزمەت قىلىش دېگەن سۆزدۇر.

شائىر ئابىد قۇمۇلى ئۆز ئىجادىيىتىدە كلاسسىك شېئىر شەكىللىرىدىن غەزەل، ساقىنامە، رۇبائىي شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ، كلاسسىك شېئىرىيەت نەزەرىيىسى بىلەن تولۇق قوراللانغان شائىر يۇقىرىقى كلاسسىك شەكىللەرنىڭ نەزەرىيىۋى قائىدىلىرىگە تولۇق رىئايە قىلىدۇ. كلاسسىك شېئىرىي نەزەرىيىسى بويىچە لىرىكىدا ئىشلىتىلىدىغان غەزەل 7، 9 بېيىتتىن بولسا، رۇبائىي ئىككى بېيىت تۆت مىسرادىن ئاشماسلىقى كېرەك. شائىر ئىجادىدا بۇ ھال تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. مەسىلەن:

تاپمادىم ھەرگىز جاھاندا بىر مۇڭداپىق ھەمدەمى،
يار سەۋداسىدىن ئانىڭ كۆڭلىدە بولغاي غەمى.

---

① «بېلىنسكى تاللانغان ئەسەرلەر توپلىمى»، رۇسچە نەشرى، 1- توم، 671- بەت.

مەنزىلى دىلكەش ئىكىن ئالەمدە غەم كاشەنەسى،
تاپقاسەن ئۆمرى ئەبەد ئولتۇرساڭ ئاندا بىر دەمى.
ئادەم ئولدۇر كىم مۇھەببەت بولسا كۆڭلىدە ئانىڭ،
بۇ سۆزۈمنى ئال قۇلاغىڭغە ئەگەر سەن ئادەمى.
قىلماغۇمدۇر ئالەم ئىچرە بىر دەمى ئەيشۇ نە شات،
كۆڭلىمە ئانىڭ توشۇپتۇر ئىشقىدىن بىر ماتەمى.
دەر بەدەر ئەۋۋارە بولدۇم ۋەسلىدىن تاپماي نىشان،
مۇپتىلادۇرمەن سورارغە ئانى تاپماي ھەمدەمى.
تاپماغۇڭ ھەرگىز بۇ ئالەمدە تىرىكلىكتىن خەبەر،
بولماسا كۆڭلىڭدە ئانىڭ ئىشقىدىن ھەردەم غەمى،
غۇنچىدەك قان ياغلاغان كۆڭلىڭ ئاچىلغاي، ئابىدا.
گۈلشەنى كويىدا تۇشسە باشىڭ ئۆزرە شەبنەمى.

بۇ غەزەل كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەريىسى بويىچە ئەڭ ئۆلچەملىك يەتتە بەيىتتىن تەشكىل تاپىدۇ.

ئىككىنچىدىن، شېئىرىي شەكىلنى تەشكىل قىلغان رېتىم، تۇراق، قافىيە، مىسرا، ۋەزىن، بەندلەر شائىرنىڭ پانتېئىزمغا تايانغان يۇكسەك ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئىپادىلەشتە تولۇق خىزمەت قىلغان؛ يۇقىرىقى غەزەلدە، نە شەكىلۋازلىق، نە قافىيىۋازلىق، نە تۇراقتىكى نۇقسان، نە تۇراقتىكى تەكشىسىزلىك، نە ۋەزىندىكى ئېگىز-پەسلىك ياكى پۈتۈن بەندە مەزمۇنىغا نۇقسان يېتىدىغان ئەيىبنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ ھال شائىر ئىجادىدا باشتىن - ئاخىر ئىزچىل داۋاملىشىدۇ.

ئارىستوتېل «رېتىم ۋە ئاھاڭلار ئەڭ ئالدى بىلەن رېئال ۋەقەلىككە يېقىن كەلگۈچى غەزەپ ۋە مۇلايىملىقنى، جاسارەت ۋە مۆتىدىللىكنى ھەمدە شۇلارغا زىت خۇسۇسىيەتلەرنى، خۇددى شۇنىڭدەك باشقا ئالاقىدار سۈپەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ» دەيدۇ. بۇ جايدا ئۇ شېئىرىيەتنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مۇزىكىلىق تۈسكە تەرىپ بېرىدۇ.

رىتىم- بوغۇم، تۇراق، ئاروز ۋەزىندە روكىن، رىتىملىق، پائۇزا، ۋەزىن، ئاروز، ۋەزىندە بەھىر، قاپىيە، بەند، شۇنىڭدەك سۆز تەكرارى (باشلانغۇچ ۋە ئاخىرقى سۆز تەكرارى- ھاجىپ ۋە رادىف) ۋە ئومونىم قاتارلىق ئاساسىي ئامىللار ھەم ئىنتوناتسىيە، تاۋۇش تەكرارى قاتارلىق يارەمچى ئامىللار مۇزىكىلىق شېئىرىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر.

رىتىم مۇناسىۋەت جەھەتتىن تەلەپپۇزغا قاراپ بولىدۇ، تەلەپپۇزنى ئىنتوناتسىيىدىن ئايرىش قىيىن، ئىنتوناتسىيىنىڭ تەركىبى — ئاۋاز، پائۇزا، ئۇرغۇ ۋە نۇتۇق تېمىسىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئىنتوناتسىيە ئەڭ ئاۋۋال ھاياجان يۈكسەك ھېسىنىڭ مۇرىسىنى باسىدۇ. لىرىك قەھرىمانىنىڭ كەچۈرمىشى ۋە ئەھۋالى ئۇنىڭ پەسىيىشى ياكى كۆتۈرۈلۈشى نۇتۇق مېلودىيىسىگە تەسىر قىلىدۇ. شۇڭا ۋەزىن، رىتىم، بەند تۈزۈلۈشى ئۆز ئىشىنى ئىنتوناتسىيىسىز بېجىرەلمەيدۇ. ئەگەر مەنتىقىي ئىنتوناتسىيە گەپتىكى ئاساسىي مەنىنى بەلگىلىسە، ئىموتسىئونال ئىنتوناتسىيە سۈبېيكتىپ باھانى ھەم ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شېئىردىكى مۇزىكىلىق، ۋەزىن بىلەن ۋەزىن، رىتىم بىلەن رىتىم، ئىنتوناتسىيە بىلەن ئىنتوناتسىيە، لىنكىسكا بىلەن لىنكىسكا ۋە مەنا بىلەن مەنا لىرىك قەھرىمان ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈلگەن غايە بىلەن، بۇ غايە دەۋر قويۇۋاتقان تەلەپلەر بىلەن ئۇيغۇنلىشىدۇ.

مۇشۇ قانۇنىيەت بويىچە ئېيتقاندا، شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ لىرىكىسىدىكى مۇزىكىلىق شائىرنىڭ ھەم غەزەللىك، ھەم قايغۇلۇق - مۇڭلۇق كەيپىياتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنى شائىر شېئىرىيەتتىكى ئالاھىدە بەدىئىيلىكنىڭ بىر قىسمى دېيىشكە

بولىدۇ.

شائىرنىڭ لىرىكىسىدىكى تەسىرچانلىقنىڭ تۈغدۇرىدىغان ھارارەت شائىرنىڭ غەزەللىرىدىكى ھەجىم ۋە ئۇزۇن - قىسقىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ھەر قانداق شائىرنىڭ ئوتلۇق ھېسسىياتى ئۇزاقتىن ئۇزاق سوزۇلغان شېئىر مىسرالىرىغا چىدىمايدۇ. لىرىك شېئىر قانچە كىچىك - ئىخچام بولسا ئۇنىڭ لىرىك ھارارىتى شۇنچە ئوتلۇق، شۇنچە تەسىرلىك بولىدۇ. مانا شۇ قانۇنىيەتكە تايانغان كلاسسىك ئەدەبىيات لىرىك شېئىر شەكلى 7، 9 بېيىتتىن ئاشماسلىق كېرەك. شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ لىرىك غەزەللىرى ئەنە شۇ كلاسسىك قانۇنىيەتكە قەتئىي رىئايە قىلغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ ھەممە غەزەللىرى لىرىك ھارارەتكە، ئوتلۇق ھېسسىياتقا باي بولۇپ، كۈچلۈك تەسىرچانلىققا ئىگە.

شائىر ئابىد قۇمۇلى شېئىرىيىتىدىكى بەدىئىي ئالاھىدىلىكنىڭ يەنە بىرى شۇكى، غەزەللىرىدىكى كونفىلىكت (زىددىيەت توقۇنۇشى) غەزەللىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان نېپىشماق، مەسەللەرنىڭ يېشىمى جەريانىدا نامايان بولىدۇ.

بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس خاھىشچانلىقنى بىلىنىسكى شېئىرىيەتكە تەتبىق قىلىپ: «لىرىك ئەسەردە... پىكىر سەزگۈ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇمۇ شېئىرىيەتتىكى بەدىئىيلىكنىڭ بىر كۆرۈنۈشى بولۇپ، شائىر ئابىد قۇمۇلى غەزەللىرىدە بۇ قانۇنىيەت ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. ئۇنىڭ ھەر قانداق شېئىرى يالىڭاچلىقتىن خالىي بولۇپ، ھەر بىر مىسرادىكى پىكىر شائىرنىڭ قاينىق، قويۇق ھېسسىياتىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنىدۇ، پىكىر بىلەن ھېسسىيات بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ يۇغۇرۇلۇپ، شائىر كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىدۇ.

داڭلىق رۇس لىرىك شائىرى بېرىيوسوۋ: «لىرىك شائىر ئۆز ئەسەرلىرىدە گويا تۇرلۇك - تۇمەن شەخسلەر نامىدىن سۆزلىگەندەك ھەر خىل ئاۋازدا سۆزلەيدۇ... ئۇنىڭ ھەر بىر

شېئىرىدا يېڭى «مەن» بولىدۇ» دېگەنىدى.

شائىر ئابىد قۇمۇلى ئۆزىنىڭ غەزەللىرى، ساقىنامىلىرى، رۇبائىيلىرىدا خىلمۇخىل ئاۋازدا «مەن» ئارقىلىق مەيدانغا چىققان لىرىك قەھرىمان بىلەن سۆزلەيدۇ. بۇ «مەن» لەر شەخس ئىنتىم «مەن» بولماستىن، بەلكى خىلمۇ خىل سەرگۈزەشتىلەرنى تېپىكلەشتۈرۈپ ئۆز بېشىغا يىغقان، ئۇنى ئۆز تەرجىمھالىغا ئايلاندۇرۇپ، ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرغان، ئىجتىمائىي تىپىك ماھىيەتكە ئىگە «مەن» بولغىنى ئۈچۈن زور ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە، «مەن» گە ئايلانغانلىقى بىلەن بەدىئىيلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ رۇبائىيلىرى كلاسسىك ئەدەبىيات نەزەريىسىگە ماس ھالدا ئىككى بېيىت، تۆت مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرنى قويۇق، يالقۇنلۇق لىرىك ھېسسىياتقا سىڭدۈرۈپ، شەكىل ۋە مەزمۇنىنىڭ ماسلىقى ئاساسىدا ئۆز بەدىئىيلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ:

زاھىد ساڭا مەسچىتدۇر ماڭا مەيخانە،
جەننەت ساڭا بولغۇسى ماڭا جانانە.
ھەر يەردە تاپارغا يوق تەپاۋەت ئانى،
گەر كەئبە ئىچىدە بول ۋە گەر بۇتخانە.

ياكى:

دۇنياكى ئېرور مىسال مەكتەپخانە،
تەلىمى ئانىڭ فوسۇن ئىلە ئەفسانە.
ئول مەكتەپ ئىچىدە كىم ئۆزىن دانا دەر،
ئەرباب خىرەد[1] ۋاقتىدە دىل دىۋانە.

---

① خىرەد - پارسچە، ئەقىل، ھوش، پاراسەت.

بەدئىي ئەدەبىياتنىڭ بەدئىيلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى بەدئىي تىلدۇر. بەدئىي ئەدەبىيات سۆزلەر ياردىمى بىلەن ئوبرازلارنى، تىپلارنى، خاراكتېرلارنى يارىتىش، سۆزلەر ياردىمى بىلەن ۋەقەلىك ھادىسىلەرنى، تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى، ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ پىكىر قىلىش جەريانلىرىنى، ئىنسانىنىڭ ئەڭ نازۇك، ئەڭ چوڭقۇر ھېس-تۇيغۇلىرىنى كۆز ئالدىمىزدا يارقىن گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ. «سۆز پۈتۈن پاكىتلارنىڭ، پۈتۈن پىكىرلەرنىڭ كىيىمى. لېكىن پاكىتلار ئارقىسىدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مەنىلىرى يوشۇرۇنغان، ھەر بىر پىكىر ئارقىسىدا نېمە ئۈچۈن ئۇ ياكى بۇ پىكىر خۇددى شۇنداق، باشقىچە ئەمەس، دېگەن مەنە يوشۇرۇنغاندۇر. پاكىتلادا يوشۇرۇنغان ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ مەنىسىنى، ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئەھمىيىتىنى تولۇقى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت مەقسەتنى ئۆز ئالدىغا قويغان بەدئىي ئەسەردىن روشەن، ئېنىق تىل، پۇختا تاللاپ ئىشلىنغان سۆزلەر تەلەپ قىلىنىدۇ. «كلاسسىك يازغۇچىلار، خۇددى ئەنە شۇنداق تىلدا يازدى. ئۇنى ئاستا- ئاستا يۈز يىللار داۋامىدا ئىشلىدى».①

ھەر قانداق تىلغا مەنسۇپ بولغان تاكامۇللۇق تىلنىڭ دەسلەپتە ئالاقە ۋاستىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىشى، ئاندىن ئالەمنى بىلىش ئامىلىغا ئايلىنىشى ۋە ناھايەت ئىنسان ئۈچۈن ئېستېتىك زوق بېرىشكە قادىر بولۇشىدىن ئىبارەت باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتتى.

تىل تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە نورماتىۋ ھادىسە بولۇپ، ئېستېتىك تەربىيىۋى ۋە مەنىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. پۈتۈن تىل ئۈچۈن كۆرەش ھەر دائىم ئىجتىمائىي، سىياسىي كۆرەشنىڭ، ئىلغار مەدەنىيەت ۋە سەنئەت ئۈچۈن كۆرەشنىڭ تەركىبىي

---

① م. گوركى «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2- توم، 412- بەت.

قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تىل ئەسەرنىڭ پۈتۈن ئىچكى ئالىمىنى كۆرسەتكۈچى ئەينەك بولۇپ، شېئىرىيەتنىڭ پۈتۈن كومپلىكسلىرى بىلەن مۇئامىلە قىلغۇچى كۆپ قىرلىق ۋاستىدۇر. ئۇ قەھرىمان خاراكتېرىنى ئىجادىي مېتود ئاساسىدا شەكىللەندۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇشتا، ئۇنى ئىپادىلەش، تېپىكلەشتۈرۈش، ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇشتا چوڭ رول ئويناپدۇ.

پىكىر تىل ئارقىلىقلا ۋەقەلىكە ئايلىنىدۇ. تىلنىڭ جازىبىدار بولۇشى شائىر تالانتىغا باغلىق. كىشىلەر سۆز خاراكتېرىنى ئىدېئال دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ. ئوبرازلىق ئىپادىلەر، بەدىئىي ۋاستىلەر ھەربىر خەلقنىڭ خاراكتېرى، ھايات ئۇسۇلى، جۇغراپىيەۋى شارائىتى، ئىجتىمائىي مۇھىتى، مىللىي ئەنئەنىلىرى، ئېستېتىك دىتى، ئىقتىسادىي ھەربىر ئەت پائالىيىتىگە باغلىق ھالدا كېلىپ چىقىدۇ.

شېئىرىيەت تىلى نەسرىي ئەسەر تىلىدىن پەرقلىق ھالدا مۇنداق ئۈچ ئالاھىدىلىككە — (1) ھېس ۋە يېڭى ئىلغار پىكىرگە، (2) قويۇق بوياققا، (3) لاكانىزملىققا ئىگە بولىدۇ.

ئارىستوتېل شائىرنىڭ ستىلىستىك ۋاستىلىرىنىڭ ئىچىدە شېئىرىيەتتە ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان شەكىلنىڭ بىرى بولغان ئىستېئارە (مىتاپورا) غا ئۇستا بولۇشنى «ئىستېداتنىڭ بەلگىسى» دەپ قارىغانىدى. شېئىرىيەت تىلدا ئىستېئارە، نەپىسلىك ۋە ئېنىقلىق بىلەن ئۇيغۇنلاشقاندىلا، ئۆزىنى ئاقلىيالايدۇ، ئەكسى ھالدا ئۇ شېئىرىيەت تىلى بولۇش ھوقۇقىدىن چىقالمايدۇ. ئىستېئارىۋازلىق قانچىلىك خاتا بولسا، ئۇنى قوللانماسلىقمۇ شۇنچىلىك خاتا. شېئىرىي تىل شۇنداق بىر پۈتۈن ئوبرازلىق سىستېمىكى، ئۇنىڭدىكى خاراكتېر ۋە تەسۋىرلەرنى ھاسىل قىلىشتا ئوبرازلىق ئىبارىمۇ، ئاددىي

سۆزمۇ قاتنىشىدۇ. چۈنكى پىكىرنى ھەر دائىم پەقەت ئېستېئارە بىلەنلا ئىپادىلەش قىيىن. مۇنداق قىلىشمۇ شەرت ئەمەس.

ئۆز مەقسەتلىرىگە قايناق ھېس، زور پىكىرلەر يارىدىمىدە ناھايىتى ساددا تىل ئارقىلىق، بەزىلەر مىسرالارنى فونېتىك جەھەتتىن خۇش ئاھاڭ قىلىپ قۇرۇش ئارقىلىق ۋە بەزىلەر مۇئەييەن ستىلىستىك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئېرىشىدۇ. ئەمما شېئىرىيەت تىلىنىڭ نەسرىي ئەسەر تىلىغا نىسبەتەن ئومۇمەن بويىقلىق بولۇشى ئاكسىئومادۇر.

شېئىرىيەت تىلى نەسرىي ئەسەر تىلىغا قارىغاندا رومانتىكراق، سېھرىي كۈچكە تولۇق. شۇ سەۋەبتىن تەپەككۇر قىلىش، مەنە ۋە ئىپادىلەرنىڭ شۇنداق نازۇك تەرەپلىرى ۋە دەرىجىلىرى ھەم ئۇچرايدىكى، ئۇلار نەسرىي ئەسەرلەرگە خاس ئەمەس. ئەدەبىي تۈرلەر، تۈرلۈك شېئىرىي ژانىرلار (تۇيۇق، مۇۋەششەھ، مۇئاممە... ۋە باشقىلار) بىلەن باغلىق بولغان پەزىلەتلەر، شېئىرىيەتتىكى ستىلىستىك ۋاستىلەر ۋە پېرىوملار، سۆز ئويۇنلىرى ۋە مورفولوگىيىلىك، سىنتاكسىسلىق پەرقلەر (ئىنۋېرتسىيە، رېتورىك سوئال، رېتورىك ئۇندەش ۋە باشقىلار)، شېئىرنىڭ مۇزىكىلىقى، قاپىيە، تۈراق، بەند، فونېتىك بېزەش ۋە ئىنتوناتسىيە قاتارلىقلار شۇ قاتارغا كىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەم شېئىرىي تىلنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى ئاددىي نۇتۇقتا قارىغاندا بىر دەرىجە يۇقىرى تۇرىدۇ.

ياخشى شېئىرىي ئەسەرنى ئۇ ياكى بۇ شېئىر ئامىللا ئەمەس. بەلكى ھەممە شېئىر ئامىللىرىنىڭ مەزمۇن تەقەززاسى بىلەن گارمونىيىسى پەيدا قىلىدۇ.

شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ بەدئىي تىلى بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ئۆتكەن شېئىرىي بەدئىي تىلنىڭ سۆز ئويۇنى، ھەرپى ئوبراز يارىتىش شەكىللىرىدىن باشقا ھەممە

خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: ئۇ قايغۇ
ھەسرەتنى ئىككىلا مىسرادا مۇنداق ئوبرازلاشتۇرىدۇ:

لەھزەئى[1] بولماي جاھاندا خاتىرەم غەمدىن فەراغ،
كىم غەمدىن تۇشمىش ئانىڭ ماشمە بىر پارچە تاغ.

ياكى:

غۇنچەدەك قان باغلاغان كۆڭلۈڭ ئاچىلغاي، ئابىدا،
گۈلشەنى كويىدا تۇشسە باشىڭ ئۆزرە شەبنەمى.

بىرلا مىسرادا ئوبراز، قىياپەت يارىتىش:

سۇبھىي تارىن رەشتەئىي زۇننارغا قىلدىم بەدەل.

مۇنداق ئەھۋالنى شائىر شېئىرىيەتتىدىن خالىغانچە تېپىشىمىز
مۇمكىن. شۇڭا شائىر ئابىد قۇمۇلى ئۆز ئىجادىدا زۆرۈرى
غايىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ئىنسان ئوبرازىنىڭ ئىپادىۋى
بەدىئىي شەكىللىنىش تارىخىدىن ئىبارەت بولغان لىرىك
قەھرىمان خاراكتېرىنى ئۇتۇقلۇق يارىتىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا يۇقىرى پەللىلەرنىڭ
بىرىنى ئىگىلەشكە سازاۋەر بولغان. لېكىن ئۇنىڭ تىلىدىكى
ئەرەب، پارس تىلىنىڭ خېلىلا سالماقلىق ئورۇنىنى ئىگىلىشى
ئۆز دەۋرىنىڭ ئۇنىڭ ئىجادىغا تاشلىغان قارا سايىسى دېيىشكە
بولىدۇ.

شائىر ئابىد قۇمۇلىنىڭ خۇددى ئاتاقلىق رۇس دېموكرات
تەنقىدچىسى بېلىنىسكى ئېيتقان: «مېنىڭ ۋە يۇرەكنىڭ شۇنداق
جايلىرى بارکى، ئۇلارغا پەقەت شېئىرىيەت ئارقىلىقلا كىرىش

---

① لەھزە - ئەرەبچە، كۆز يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقىت.

مۇمكىن» دېگىنىدەك، ئۆز شېئىرىيىتى بىلەن خەلق قەلبىگە كىرىپ كېلىپ، خەلق قەلبىدە ئۆزىگە مەڭگۈلۈك ھەيكەل تىكلىگەن شائىر دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شائىر ئابىد قۇمۇلنىڭ زامانداشلىرى توغرىسىدا

«بۇلاق» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى «1989- يىل 12- ئاينىڭ 16- كۈنى بىز، «بۇلاق» ژۇرنىلىغا ئەسەر ئۈيۈشتۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ قول‌يازمىلار بۆلۈمىدىكى ماتېرىياللارنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقىنىمىزدا «بايان» ناملىق بىر قول‌يازما تېپىلدى. بۇ قول‌يازمىغا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «مۇھەممەد بەشىرى ئىبنى شاھ ئەردە شىر. 1229 ھىجرىيە (مىلادى 1813- 1814) يىل، دېگەن خېتى بار تامغىسى بېسىلغان. بۇنىڭدىن بۇ «بايان» نىڭ XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرۇلگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

«بايان» ئىچىدىكى شېئىرلارنىڭ ئاپتورلىرىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، دەسلەپكى قەدەمدە 33 نەپەر شائىرنىڭ تەخەللۇسى ياكى ئىسمىنى بايقىدۇق. بۇلار: سەللاھىي، شەمسى، شەۋقى، ئابدۇۋاپ بەگ، نەۋائى، لوتفى، ھۇۋەيدا، سوپى ئاللا يار، مەشرەپ، ھاپىز شىرازى، نەۋبەتى، ۋەجدى، ئەرشى، پۈتۈھى، مەھمۇدى، ئايازى، رەشىدى، گودازى، قۇل سۇلايمان، ۋافائى، رىزائى، مەشھۇرى، فىراقى، قەرارى، ھۇزۇرى، غەيرىتى، ئابدۇزوھورى، مەزھەرى، ئەمىنى، باقى، ئەبدۇراھمانى، نىيازى قاتارلىقلار. قول‌يازمىدا يەنە بىر قىسىم شېئىرلارغا شائىرنىڭ تەخەللۇسى سېلىنمىغان. بۇ قول‌يازمىغا يۇقىرىقى شائىرلاردىن بەزىلىرىنىڭ بىرەر يۈز پارچىدىن، يەنە بەزىلىرىنىڭ بىر نەچچە پارچىدىن شېئىرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇلار ھەققىدە ئىنچىكە ۋە تەپسىلىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر»[1] دېگەن زور خۇش‌خەۋەرنى ئېلان قىلىپ، ئىلىم ئەھلىلىرى ۋە خەلقىمىزنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالدى. يۇقىرىقى مەلۇمات ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات مەنبەسىنىڭ نەقەدەر بايلىقىنى يەنە بىر قېتىم خەلقىمىزنىڭ ئېسىگە سالدى.

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990- يىل 3- سانىغا يۇقىرىدا تېپىلغان «بايياز» (توپلام) غا كىرگۈزۈلگەن شائىرلاردىن ۋافائى، رىزائى، فىراقى، ھۇزۇرى، قەرارلارنىڭ غەزەللىرىدىن پارچىلار ئېلان قىلىندى، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدا تامچە سۇدا چەكسىز ئاسمان ئەكس ئەتكەندەك، شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ تۇپ ئىدىيىسى بولغان ئىنسانىنى قايتا «ئىختىرا» قىلىش ئىلغار ئىدىيىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئىنسانپەرۋەرلىك ھەم راتسىئونالىزمنىڭ پەلسەپە ئاساسىي بولغان پانتېئىزمنىڭ ئۇچقۇنلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىل 1- سانىغا «بايياز» توپلامغا كىرگۈزۈلگەن شائىر ئىمىننىڭ ئون بىر غەزىلى بېسىلدى. شائىر ئىمىنى:

دېمە قامۇل خەيلى ئىمىن شوخ بېپەھرىز ئىكەن،
ئەۋلىيالارنىڭ ئېتى يوبارىستىن بىباك ئىكەن.

«ھەي ئىمىن، سەن قۇمۇل خەلقىنى بېپەرۋا، شوخ ئىكەن دەپ ئەيىبلىمە، چۈنكى ئەۋلىيالارنىڭ ئېتى يولۋاستىنمۇ كەپسىزرەك بولارمىش» دېگىنىگە قارىغاندا شائىر ئىمىن قۇمۇللۇق شائىر بولسا كېرەك.

شائىرنىڭ شېئىرلىرىغا قارىغاندا ئېستېتىك ئىدېئال

---

① «بۇلاق» 1990- يىل، 2- سان، 110- بەت.

جەھەتتىن شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىلغار ئېستېتىك ئىدىئالى پائتېئىزم ۋە راتسىئونالىزمدىن ئۆسۈپ چىققان ئىنسانپەرۋەرلىك غايىلىرى، بەدئىيلىك جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ بەدئىي كامالىتىگە ئېرىشكەن، فېئودالىزم ئىستىبداتلىقى تۈزۈمىگە قارشى ئىسيانكار روھ ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

خانىقانى تەرىك ئېيتىپ مەيخانە كىردىم قاچىپ،
بولغالى مۇنداغ رىيايى پەرسالىغىدىن خالاس.

شائىر ئوتتۇرا ئەسىر زىيالىيسىنى ئىلاھىيەتچىلىكتىن قۇتۇلۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

تۇتما ساتا، پىر، ھەر تالىپقا مەي، ئۇ ئىچمىسە،
ئىختىيارىچە قاچان بولغاي فەنالىقدىن خالاس.

شائىر ئىنسانغا مۇھەببەتنى مەككىگە بېرىپ «ھەج» قىلىشتىن يۇقىرى قويىدۇ.

يار ئۈچۈن كەلتۇر رەقىپلەر باشىمە يۈزمىڭ ھەرەج،[1]
قىلغانىڭدىن خاسىيەت مۇندا تولا يۈز قەتلا ھەج.

ئۇ شەرق ئويغىنىش دەۋرى كلاسسىكلىرىنىڭ ئىلاھىيەتچىلىك ئېتىقادى بولغان «ئىمان» دىن ئىنسان گۈزەللىكىنى، ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببەتنى يۇقىرى قويۇش ئىلغار ئېستېتىك ئىدىئالىنى جاسارەت بىلەن داۋاملاشتۇرىدۇ:

---

① ھەرەج - ئەرەبچە، قىينىچىلىق، مۇشەققەت، قاتتىقچىلىق.

دىلبەرا، ئاي يۈزىدە خالىڭ راھەتى جانىم مېنىڭ،
ئاي يۈزلۈك، ئون تۆت كۈنلۈك ماھى تابانىم مېنىڭ.
سەرۋ قەددىڭ جانىم ئىچرە چۈن ئەلف زىننەتدۈرۈر،
قاشلارىڭدۈر كۆڭلۈم ئىچرە مەددي ئىمانىم مېنىڭ.

شائىرنىڭ بىر پۈتۈن ئېستېتىك ئىدېئالى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى غەزىلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ سۆيگۈسىگە ھەددى ھېسابسىز سادىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئەركىنلىكى، ئازادلىقى ئۈچۈن قان يۇتىدۇ.

دېمەس بىر قايدا دۇئانە مېنى ئول گۈلئۈزەرم يوق،
بۇ بايىسدىن فىراقىدا ئىشىم جۇز ئاھۇ زارىم يوق.
بولۇپ مەن ھەجرىندە بىچارە رەڭگىمدۈر خازان يەڭلىغ،
سارىغ قايدان بولۇرمەن سەبزە يەڭلىغ نەۋ باھارىم يوق.
چېكىپ پەرياد يۈرۈرمەن كوھى پۈرقەت ئىچرە فەرھاتتەك،
يۈرەكىم داغىدىن ئۆزگە جاھاندا لالەزارىم يوق.
نەچچە ئاھۇ فىغان چەكتىم مۇرادىم بولمادى ھاسىل،
نىگارىمسىز نەچۈك يۈزمىڭ يارىكشى تاپقان بىلە بولماس.
بىھەمدۇللا مېنىڭ يارىمدىن ئۆزگە ھېچ يارىم يوق.

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990- يىل 3- سانىغا بېسىلغان شائىر ھۇزۇرىنىڭ يالغۇز بىر غەزىلى سوفىزمنىڭ ئەكسىيەتچى قىسمى «يەسەۋىچىلىك» كە مىسال بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يۇكسەك بەدىئىي تىلى ئۆز دەۋرىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات تىلىنىڭ

تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقانلىقىدىن گۇمانلانغىلى بولمايدۇ.
يۇقىرىقى شائىرلار بەدىئىي ئوبراز يارىتىشقا شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ھەرپىي ئوبراز يارىتىش ئەنئەنىلىرىنى ماھارەت بىلەن داۋاملاشتۇرىدۇ. مەسىلەن:

جانىمدە ئەلف يەڭلىغ ئول سەرۋى ماكان ئەتمىش،
جىسم نۇقتىسىدە داغىن جانىمدە نىھان ئەتمىش.
(ۋافائى)

ياكى:
سەرۋى قەددىڭ جانىم ئىچرە چۇن ئەلف زىننەتىدۇر،
قاشلارىڭدۇر كۆڭلۈم ئىچرە مەددي ئىمانىم مېنىڭ.
(ئىمىنى)

يۇقىرىقى شائىرلارنى بەدىئىي تىلدا زور يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بىر بېيىتىدىلا بىر قىياپەتنى ناھايىتى روشەن گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ.

ئاينى كۆر ھەسرەت بىلەن يىغلاپ يۈزىنى تىرماغان،
ئول سەبەبىدىن ئۈزدى بار تىرناغلاردا چاك ئىمىش.
(ئىمىنى)

ياكى:
چېكىپ فەرياد يۈرەرمەن كوھى فۇرقەت ئىچرە فەرھاتتەك،
يۈرەكىم داغىدىن ئۆزگە جاھاندا لالەزارىم يوق.
(ئىمىنى)

ياكى:
ئەبىررەئىد ئەمەس فەريادۇ ئەفغان ئەيلەگەن،

شۇ ئىلەئى ئاھىم شەرراى دودى ئافغانىم مېنىڭ.

(ئىمىنى)

مۇنداق مىساللارنى يۇقىرىقى شائىرلارنىڭ ھەرقاندىقىدىن تاپقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقى شائىرلار ئېستېتىك غايە، شېئىرىي ئىستىل جەھەتتىن قارىغاندا ئابىد قۇمۇلنىڭ زامانداشلىرىدەك قىلىدۇ. يۇقىرىقى پاكىتلارنىڭ لوگىكىسىدىن قارىغاندا، بۇ شائىرلار ئابىد قۇمۇلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىدە ناھايىتى زور ھەسسە قوشقان شائىرلار توپىنى تەشكىل قىلغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى

«چوغتال كەنتى (ھازىرقى ئاقسۇ ناھىيە ئىگەچى يېزىسى) دىكى «ھاجى خاراباتى» خانىقاسى ۋە مەقبەرىسىنى ساقلاپ يېتىقان 96 ياشلىق مەتتىمىن شەيخنىڭ ئېيتىشى ھەمدە ئۇ ساقلىغان باش - ئايىغى يوقالغان «ھاجى خاراباتى» تەزكىرىسىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خاراباتنىڭ ئۆز دەۋرىدە يېتىشكەن ئالىم ۋە شائىر سۈپىتىدە خېلى كۆپ كىتابلارنىڭ ئاپتورى بولغانلىقى مەلۇم. بولۇپمۇ تەزكىرىدە شائىرنىڭ ئاقسۇ چوغتاللىق بولۇپ، بۇخارادا بىلىم ئالغانلىقى، 92 يېشىدا ۋاپات بولغانلىقى ئېنىق يېزىلغان»[1] ئەنە شۇنداق ئىشەنچلىك يازما تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، شائىر مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خاراباتى ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ چوغتال كەنتىدە 1638- يىلى تۇغۇلۇپ، 1730- يىلى دۇنيادىن ئۆتكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇ دەسلەپكى مەلۇماتنى ئۆز يۇرتىدا ئېلىپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بۇخاراغا بېرىپ بىلىم ئاشۇرۇپ قايتىپ كەلگەنلىكىگە قارىغاندا، شائىرنىڭ ئائىلىسى ئۆز زامانىسىدا خېلىلا باي، ئوقۇمۇشلۇق، مەدەنىيەتلىك ئائىلە ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. شائىرنىڭ ئىسمى مۇھەممەت بولۇپ، ئاتىسىنىڭ ئىسمى ئابدۇللا، «خاراباتى»[2] شەرق شائىرلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ھەربىرى.پائالىيىتىگە خاس شائىرنىڭ

---

① «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1981- يىل، 2-سان، 280-، 281- بەتلەر.
② خاراباتى - ئۆز كۆز قارىشى، ئېتىقادى بولىدا كۆرەش قىلىپ خاراب بولغان دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تەخەللۇسىدۇر.

شائىرنىڭ تۇغۇلۇپ - ئۆسكەن شەرت - شارائىتى، سىياسىي-ئىجتىمائىي مۇھىتىنى ھېسابقا ئالغاندا، شىنجاڭدا جۇڭغار ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلغۇچى باتۇر قونتايجى زامانىسىدىن تارتىپ، ئۇنىڭ شىنجاڭدا ئىستىبدات ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئەۋلادلىرى غالدان قونتايجى، رابدان چىۋاڭ، غالدان چېرىن قاتارلىقلار ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغ دەل ئالتە شەھەردە سىياسىي ھاكىمىيەت نۆۋەتلىشىدىن ئېيتقاندا، ئاق تاغلىقلار ۋەكىلى ئاپاق خوجا قورچاق ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان دەۋردىن تارتىپ، ئۇنىڭ بىر نەچچە ئەۋلادى ھۆكۈم سۈرگەن، ئاخىرى قارا تاغلىقلار ۋەكىلى دانىيال خوجىنىڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (خوجا جاھان ئەرشى) ھاكىمىيەتكە چىققان دەۋر ئىدى. شائىر خاراباتى مانا مۇشۇ خوجا جاھان ئەرشى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان بىرىنچى يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھوكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن دەۋر سىياسىي جەھەتتىن شىنجاڭ تارىخىدا ئەڭ مۇستەبىت، ئەڭ ئىستىبدات، ئاق تېررورلۇققا تولغان دەۋر بولغان بولسا، مەدەنىيەت جەھەتتىن، مەدەنىيەت جاللاتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ۋەھشىي قاتىل جاللاتلىرى ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرى — سوپى، ئىشانلار قۇرئان، ھەپتىيەكتىن باشقا نەچچە ئەسرلەپ، خەلق ئەقىل - پاراسىتىدىن يارالغان مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى جاھىللىق بىلەن تەلۇلەرچە كۆيدۇرۇپ تاشلىغانىدى، خەلقنى بۇنداق نادانلىق ئاسارىتىدە تۇتۇش جۇڭغار ئاقسۆڭەك ھاكىمدارلىرى ئۈچۈن تولىمۇ پايدىلىق ئىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ خەلق دۈشمەنلىرىنى، ئۇلارنىڭ بۇ جىنايى قىلمىشلىرىنى ماددىي ۋە مەنىۋى كۈچ بىلەن قوللاپ - قۇۋۋەتلەيتى.

شائىر مانا شۇ سىياسىي جەھەتتىن شـــنجاڭ ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ ژاندارمىسىغا ئايلانغان. روھـــيەت جەھەتتـــن سوۋىزمنىڭ راسا ئەۋج ئالغان ئىس - تۇتەكلـــرى پۈتۈن مەدەنىيەت ئاسمىنىنى قاپلىغان زاماندا ياشىدى.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شائىر خاراباتى بۇخارادىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز يۇرتىدا ئىمام ۋە مۇدەررىس بولغان، كېيىن ئۆزى ئىگىلىگەن ئەدەبىيات، سەنئەت، تارىخ، پەلسەپە، ئىلاھىيەت ئىلمى بويىچە شەكىللەنگەن بىر پۈتۈن دۇنيا قارىشى بويىچە، سوۋىزم مۇرتىلىرىنىڭ مىستىك، چۈشكۈن، نادان دۇنيا قارىشى ۋە سىياسىي جەھەتتىن فېئوداللار سىنىپى ۋە جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قۇل بولۇشتەك ئەكسىيەتچـــى قاراشلار تەرەپدارلىرى بىلەن قاتتىـــق توقۇنۇشۇپ، مۇنازىرە يالقۇنى گۈلخانىدا غەرق بولۇپ، مال - مۈلكىنى مۇساپىرلارغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىپ، تەرىكىدۇنياچىـــلىـــقتا ئىـــجادىيەت، ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللانىدى دېسە، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇ ھەجگە بېرىپ كەلگەندىن كېيىـــن ئۆز ئىـــشلىـــرىنـــى داۋاملاشتۇرغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

«ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1987-يىللىق بىـــر سانىدا «ئاتاقلىق شائىر مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خاراباتىنىڭ مازىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىـــدە «ھاجـــى خاراباتـــى مەسچىتىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى»، «ھاجى خاراباتى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ جەستـــى ئورۇنلاشتۇرۇلغان مەقبەرە» نىڭ ھەيۋەتلىك رەسمى بېرىلگەن. بۇ ماقالىدە: «نامى ئۆچمەي كېلىۋاتقان بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مەقبەرىسى ھەمدە ئالىمنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن سېلىنغان ھاجى خاراباتى مەسچىتى ئالىـــم دۇنيادىن ئۆتۈپ ئارىدىن تەخمىنەن 20 يىل ئۆتكەندىن كېيىن بىنا قىلىنغان، ياسالغىنىغا 230 يىل بولغان بۇ مەسچىتنىڭ بىر قىسىم تام نەقىشلـــرى بـــرەر قېتىـــممۇ رېمونت

قىلىنمىغاچقا. يوقىلىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ.....» دېيىلگەن. بۇ پاكىت بىرىنچىدىن، شائىرنىڭ مەككىگىمۇ بارغانلىقىنى، ئىككىنچىدىن، شائىر ئۆزىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىنى ۋە شېئىرىيەت ئىلاھىيەت ئىلمى ئارقىلىق خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ، ئۇلۇغۋار زاتقا ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇ جايدا شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش كېرەككى، ئوتتۇرا ئەسىر خەلق سەنئىتى ھۆكۈمران ئىلاھىيەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ شۇنچە ئېغىر بېسىمى ئاستىدىمۇ يەنىلا «گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە ئىجاد قىلىش» يولىنى بويلاپ داۋاملىق راۋاجلانغانلىقىدى. مەسىلەن: بىناكارلىق سەنئىتىدە دىنىي مەزمۇنلار خاراكتېرىنى ئالغان ھېكايەتلىك سۈژېتقا ئىگە بولغان مەزمۇنلارمۇ دىن دائىر بولىدىن ھالقىپ رېئالىزم تۈسىنى ئالدى، كەڭ خەلق ئاممىسى فېئودالىزمغا قارشى ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان ھېسسىياتىنى ۋە ھەرىكەتلەردە بولدى. بۇ چاغدا دىن بىر تەرەپتىن فېئودال ھۆكۈمران سىنىپ ئۈچۈن قۇللاشتۇرۇش قورالى دەپ تونۇلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىزىلگۈچى سىنىپ ئۈچۈن «تەڭرى ئالدىدا ھەممە باراۋەر» دېگەن مەنىدە نىجات يولى، قۇتقازغۇچى مەنىسىدە تونۇلغانىدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي تۈس ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ خەلقچە، خەلقنىڭ ئېتىقادىغا يېقىنلىقىنى، خەلقنىڭ نىجات ئارزۇسىغا يېقىنلىقىنى ئىپادىلىدى. چۈنكى بۇ چاغدىكى دىنىي رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەدەبىي شەكىل بىلەن ئىپادىلىنەتتى. خەلق دىنىي پەيغەمبەرلەرنىڭ ئۆزلىرىدەك جاپا چەككەنلىكى ۋە ئۆزلىرىنىڭ باراۋەرلىكى ھەققىدە سۆزلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇلار دېموكراتىك، خەلقپەرۋەر، «دىنىي» قاراشلار ئارقىلىق ھاكىممۇتلەق، زالىم فېئودالالارغا ۋە ئۇلارنىڭ مۇتەئەسسىپ دىنىي ھامىيلىرىغا قارشى تۇرۇشنى خالايتتى.

چېركاۋ، ئىبادەتخانا، جامائەت مەسچىتلىرى، مەكتەپ مەدرىسلەر، قەبرە - مەقبەرلەر، ئوردا ھەرەملەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسرلەردە مەيلى غەربتە، مەيلى شەرقتە بولسۇن ئاساسلىق بىناكارلىق ۋە باشقا سەنئەت شەكىللىرى ئېستېتىك پىكىرلەرنىڭ ماھارەت مەيدانىغا ئايلانغانىدى. بۇ بىناكارلىق نەققاشلىقى تام سۈرەتچىلىكىنى، ھەيكەلتاراشلىقىنى، نۇسخىچىلىقنى راۋاجلاندۇردى. بۇ سەنئەتلەر گەرچە دىن ئۇچۇن خىزمەت قىلسىمۇ، يەنىلا خەلق ئەمگىكى، خەلق سەنئىتىنىڭ مېۋىسى ئىدى. ئۇ مەزمۇن، ئۇسلۇب جەھەتتىن دىنىي چەكلىمىلەردىن ئاللىقاچان ھالقىپ كەتكەنىدى. مەسىلەن: دىنىي رەسىمىيەتلەر، پەرىشتىلەر، بۇۋى مەريەم سۈرىتى ئەمەلدە يەردىكى ئاياللار گۈزەللىكىدىن ئېلىنغان تىپىكلىكنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىق تېندېنسىيىدە ئىپادىلەنگەن بەدىئىي ئەسەر ئىدى. بۇلاردىن باشقا سىزىلغان تۆمۈرچى، مەرگەن، دېھقان، جەڭچى، تىجارەتچى، ھەر خىل ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ سۈرەتلىرى تولۇق رېئالىزم تۈسىگە كىرگەن ئىنسان غايىسىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە، ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى خەلقچىللىق، ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى زور كۈچ بىلەن يۈكسەلدى. بۇنىڭغا غەربتە دانتېنىڭ «ئىلاھىيەت كومېدىيىسى»، شەرقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇلگىلىك مىسال بولالايدۇ.

شۇڭا ماركس ئوتتۇرا ئەسىر دىنى توغرىسىدا: «باقىي ئالەم ھەققىدىكى ھەقىقەتلەر غايىب بولۇشى بىلەن تارىخنىڭ ۋەزىپىسى پانىي ئالەم ھەقىقەتلىرىنى بەرپا قىلىش ئىدى» دېسە، ئېنگېلس تېخىمۇ ئوچۇقراق قىلىپ: «ئۇلار (خەلق) دىن، ئىبادەتخانىلار باقىي ئالەمگە يۆتكىۋەتكەن نەرسىنى پانىي ئالەمگە قايتۇرۇپ كېلىشنى خالايتتى» دېگەنىدى.

شائىر خاراباتى گەرچە بۇ دەۋردىكى فېئودالىزمنىڭ چىرىك روھىي تىرىكى بولغان سوفىزم مۇرىتلىرىنىڭ، جۈڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇنىڭ قولچوماقلىرى بولغان ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دىكتاتۇرىسىنىڭ ۋەھشىيلەرچە قورشاۋىدا جىسمانى شەكلەن يېڭىلگەن، «خاراب» بولغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ خەلق قەلبىگە سىڭىپ مەڭگۈ يېڭىلمەس كۈچكە ئايلانغانلىقى بۈگۈنكى كۈندە ئىسپاتلىنىپ تۇرۇپتۇ.

شائىر ئەسەرلىرىنىڭ ھەممە يېرىدە خۇلاسە تەرىقىسىدە، نەپرەت شەكلىدە تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان:

مەن نېچۈك ئەيلەي كۆڭۈلنى شادلەر
قايسى بىر غەمدىن قىلاي پەريادلەر.

دېگەن قەسىدەك جاراڭلىغان قاتتىق نارازىلىق ئىجتىمائىي ئاھاڭ شائىرنىڭ بۇ زۇلمەتلىك فېئودال جەمئىيىتىنىڭ بارلىق جىنايى ئىللەتلىرى بىلەن باشتىن - ئاخىر جان تىكىپ ئاخىرغىچە جەڭ قىلىشتەك تەۋرەنمەس قەيسەر ئىرادىسىنى، جاسارىتىنى ئىپادىلەيدۇ. شائىر ۋاپاتىدىن 20 يىل كېيىن ئۇنىڭ نامىغا سېلىنغان «ھاجى خاراباتى» جامە مەسچىتى ۋە مەقبەرىسى ھەمدە ئۇلارنىڭ خەلقنىڭ زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلىش قارارگاھىغا ئايلىنىشى، شائىرنىڭ ئۆز ئىجادىي پائالىيىتى ئارقىلىق ئۆز زامانىسىدىكى ھەقىقەتنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلغانلىقىنىڭ، خەلق مەنپەئىتىنى قوغدىغان دېموكراتىك روھىنىڭ چەكسىز بايلىقى، بۇ روھ خەلق قەلبىدە ئۇنى مەڭگۈ ئەسلەش كۈچىگە ئىگە قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شائىر ھاياتىدا 13 مىڭ مىسرىغا يېقىن شېئىر يېزىپ

بىزگە مىراس قالدۇرغان. بۇ شېئىرلار ئاز ۋە زىننەتلىك مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى «كوللىيات مەسنەۋى خاراباتى»[1] دېگەن نام بىلەن توپلام قىلغان. توپلامنىڭ ئىسمىمۇ ئىخچام، مەنىلىك قويۇلغان بولۇپ، ئۇ كىشىگە بىر قاراشتىلا شائىر ئىجادىنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى، ئۇنىڭ يېزىلغان شەكلىنى، شائىر تەخەللۇسىنى ئەسلىتىدۇ.

«كوللىيات مەسنەۋى» نىڭ بۇگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن ئۇچ نۇسخىسى بار. بىرىنچىسى، موللاغوجاش دېگەن كىشى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1248- يىلى (مىلادى 1839-يىلى) كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ گۇرۇپپىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئىككىنچىسى، ئاقسۇ «ھاجى خاراباتى» مەقبەرىسىنىڭ شەيخى مەتتىمىن شەيخ بىلەن بەش تۇغمەنلىك ھاشىم مەزىنئاخۇنۇم قولىدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىلىرى، ئۇچىنچى، ئاقسۇ بازار ئىچى كۆكتاتچىلىق ئەتىتىدىكى سەمەت قارىدىن سېتىۋېلىنغان نۇسغا بولۇپ، ھازىر شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ كىتابخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان باسما نۇسخىسىدىن ئىبارەت. بۇ كىتاب ھىجرىيە 1327- يىلى (مىلادى 1909 - يىل) مەرىپەتپەرۋەر مەرھۇم بىن شاھىي يۇنۇسنىڭ شەخسىي خىراجىتى بىلەن تاشكەنت ئارىپجانۇۋ مەتبەئەسىدە بىسىلغان باسما نۇسخىلىرى ھەم موللا مۇزەپپەر شۇكۇر مۇھەممەت ئوغلىنىڭ شەخسى خىراجىتى بىلەن تاشكەنت غۇلامىيە مەتبەئەسىدە كۆپەيتىپ بېسىلغان نۇسخىلىرى ھازىر خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇلاردىن باشقا چەت ئەللەردە «مەسنەۋى خاراباتى»، «كوللىيات مەسنەۋى خاراباتى» (بۇ ئىككى كىتابنىڭ قۇرۇلۇشى، ئىچىگە ئالغان

---

① كوللىيات - پۈتۈن، تولۇق، بىر يۈرۈش مەسنەۋى، ئاز ۋە زىننەتلىك شەكلى، خاراباتى-شائىر تەخەللۇسى.

مەزمۇنى ئوخشاش) دېگەن ناملار بىلەن ئارقا - ئارقىدىن بېسىلىپ خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان.

1987- يىل يولداش ئېزىز سابىتنىڭ جىددىي ئىزدىنىشى، كۆپ تەكشۈرۈپ ئۆگىنىشى نەتىجىسىدە «كوللېيات مەسنەۋى خارابىتى» نىڭ سەل - پەل قىسقارتىلغان ۋە تىلىدىكى بەزى ئەرەب-پارس ئاتالغۇلىرىغا بېرىلگەن ئىزاھات بىلەن ئىشلەنگەن نۇسخىسى «قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، كەڭ كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈلگەنلىكى چوڭ ئىش بولدى.

بىز تەھلىلنى ئەنە شۇ نۇسخا بويىچە ئېلىپ بارىمىز.

- «مەسنەۋى خارابىتى» توغرىسىدا

«مەسنەۋى خارابىتى» ئەدەبىيات نەزەرىيىسى نۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئەخلاق تېمىسىغا بېغىشلىنىپ شائىرنىڭ ئەخلاق قاراشلىرىنى، پەلسەپە، ئېتىكا، ئېستېتىك، دىداكتىك قاراشلىرىنى ۋە ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلىرىنى بەدىئىي ئوبرازلار شەكلى بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

ئەخلاق بەلگىلىك جەمئىيەتتىكى بەلگىلىك ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئاڭنىڭ ئەڭ قەدىمىي شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ شۇ جەمئىيەتنىڭ كىشىلىرى، ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى، سىياسىي - ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە قوللىنىلىدىغان قائىدە - قانۇنلىرى ئۆلچىمىدۇر.

ئەخلاق تارىخىي كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇ مەلۇم ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۇنىڭغا ماس ھالدا ئۆزگىرىپ كەلدى. جەمئىيەت تارىخىدا ھەر بىر

ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەخلاقىي ئۆلچەملىرى مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئەخلاق پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىي سىستېمىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىگە خاس كەڭ سالماقلىق ئورۇنىنى ئىگىلەيدۇ.

ھازىر دۇنيادا مەدەنىيەت توغرىسىدا خىلمۇخىل تەرىپلەر بار. بۇلارنى يىغىپ ئېيتقاندا، ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلىغىلى بولىدۇ، بىرىنچىسى، مەدەنىيەت - جەمئىيەت تەرەققىيات دەرىجىسىنىڭ سىنونومى دېگەن خۇلاسىگە كەلسە، ئىككىنچىسى، قىممەتنىڭ رېئاللاشقان دائىرىسىنى كۆرسىتىدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ. بىرىنچى مەندىن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت تارماقلىرىنىڭ سەۋىيىسى نۇقتىسىدىن «ئەمگەك مەدەنىيىتى»، «تەپەككۇر مەدەنىيىتى»، «ئەخلاق مەدەنىيىتى» ۋە باشقىلار ... دېيىلىدۇ.

ئىككىنچى مەندىن ئېيتقاندا، ئىنسان ئەمگىكى ياكى ئەقلىي ۋاستىسى بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەت ئۈچۈن يارىتىلغان ئىجادىي مەھسۇلاتتۇر. مەدەنىيەت يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئىنساننىڭ قابىلىيىتى ۋە پائالىيىتى ئارقىلىق يارىتىلغان مەھسۇلات بولۇپ، ئادەم ئەمگىكىنىڭ تەجرىبىسى ۋە ئادەمنىڭ دۇنياغا، ئىنسانىيەتكە تەقدىم قىلغان ھەممە نەرسىسى بولۇپ، ئۇ ماددىي ھەم روھىي قىممەتكە ئىگە. ماددىي ۋە مەنىۋى قىممەتنىڭ سۇ بۆلگۈچىسى ئىنسان تەلىپىدۇر. ئىنسان ئەمگىكىدىن يارالغان، ئىنسانلارنىڭ ماددىي تەلىپىنى قاندۇرىدىغان نەرسە ماددىي قىممىتى بار نەرسە دېيىلىدۇ. جۇملىدىن ئادەمنىڭ سۇبېيېكتىپ روھى - ئەقلىي ئەمگىكى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن، ئىنسانلارنىڭ روھىي تەلىپىنى قاندۇرىدىغان نەرسىنى روھىي قىممەتكە ئىگە نەرسە دەپ ھېسابلايدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، ئاساسىي روھىي قىممەت — پەن، ئەدەبىيات، سەنئەت (دەسلەپكى دەۋرلەردە ئېتىقاد ھەم

دىن) ئەخلاق ئارقىلىق رېئاللاشتۇرۇلىدۇ. ئەنە شۇ يۇقىرىقى قىممەتلەرنىڭ يادروسىنى ئىنسان ۋە ئىنسانىيەت تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جايدىكى مۇھىم مەسىلىلەرنىڭ بىرى روھىي قىممەتنى تەشكىل تاپتۇرىدىغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى ۋە سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ سىستېمىدا ئەخلاقنىڭ تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىغا ھېچكىم شەك كەلتۈرمەيدۇ.

ئەخلاقنىڭ ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ ئادەمگە، ئۇنىڭ پۈتۈن ھايانقا ۋە تەبىئەتكە بولغان مۇناسىۋىتى مېھرى - مۇھەببىتىدىن ئىبارەت. ئادەم ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەرسىدۇر. بۇ پەلسەپىۋى ۋە تارىخىي ئەھۋاللار مەدەنىيەت سىستېمىسىدىكى ئەخلاقنىڭ قىممىتىنىڭ تۇتقان ئورنىنى كۆرسىتىدۇ. تارىخىي جەھەتتىن ئەگەر پلاتون قارىشىدىكى «مېھرىبانلىق» نى مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ بىر ئامىلى دەپ ھېسابلىساق، سوكرات «مېھرىبانلىق»، «ئەقىل» دېگەن كاتېگورىيىلەرنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنغان. پلاتون «ئەقىل»، «گۈزەللىك» مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئارىستوتېلنىڭ تېرىئادىسى بۇلار مەركەزلەشتۇرۇلۇپ، مېھرىبانلىق، ھەقىقەت، گۈزەللىك كاتېگورىيىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. مانا بۇلار ئەخلاقنىڭ ئىنسانىيەت مەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى يادرولارنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

قەدىمكى ئىنسانغا مۇھەببەت، مېھرىبانلىقنىڭ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى تارىخىدىكى ئاتالغۇسى ئىنسانپەرۋەرلىكتۇر. تارىختا ئىنسانپەرۋەرلىك ئىنسان مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر يادروسى بولۇپ، بىر پۈتۈن تەرەققىياتنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ كەلدى.

ئىنسانپەرۋەرلىك ئىنسانغا مۇھەببەت، ئۇنىڭ تەرەققىياتنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا غەمخورلۇق، ئۇنىڭ غەلىبىسىگە ھۇرمەت بىلەن قارايدىغان ئىپادىسى بىلەن

گەۋدىلىنىدۇ. ھەر قانداق جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيىتى ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن بېيىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ.

بۇرۇنقى ئەخلاقنىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنىنى كونكرېت كۆرسىتىدىغان شەكلى بولسا مېھرىبانلىق. ئۇنىڭ ھازىرقى شەكلى بولسا يولداشلىق، كوللېكتىۋىزم، ئىنسانپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتېرناتسىئونالىزملىقتۇر. بۇ شەخسنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ كونكرېتنى ئىپادىسى كەمتەرلىك، مۇلايىملىق، ئالىيجانابلىق، پرىنسىپاللىق، چىداملىق، باتۇرلۇق، قەھرىمانلىقتۇر.

بىرەر كىشىنىڭ قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگىنىدە، ئىككىنچى بىرىگە شەپقەت قولىنى سوزغان سۇبېيېكتنىڭ ئەخلاقىي ھەرىكىتى مېھرىبانلىقنى پەيدا قىلىدۇ. مۇنداق مېھرىبانلىق ماددىي، جىسمانىي ياكى روھىي جەھەتتىكى شەكىلنى ئېلىشى مۇمكىن، مۇنداق ھەرىكەتنىڭ بۇ تەرىپى ئالىيجانابلىق، شەپقەتلىك ھەرىكەت تۈسىنى ئالىدۇ. بۇ تەرەپ سۇبېيېكتنىڭ جەھەتتىن ئانچە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى سەزمەسلىكى مۇمكىن، لېكىن ئۇنىڭ ئۇبېيېكتى ئۈنىڭ تەسىرىدە قارشى تەرەپكە مېھرى ئىسسىقلىق، سۆيۈملۈكلۈك، ھاياجانلىق، خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. ئەخلاقىي قانائەتلەندۈرۈش، ئاڭلىق ھالدا ئىنسانىي بۇرچىنى تولۇق بېجىرىش ساپ ۋىجدانلىقنىڭ ئالامىتىدۇر. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى شەپقەتلىكنىڭ روھىي پىسخولوگىيىلىك تەرىپى ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەدەنىيەتنىڭ يادروسى قىممەت، قىممەتنىڭ يادروسى ئادەمدۇر. بۇنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى ئىجاد قىلىشتۇر. پەن ھەقىقەتنى ئىجاد قىلىدۇ. بۇ ھال ئۇنىڭدا دۇنيانى بېلىش، چۈشەنچىلەر كاتېگورىيىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. سەنئەت گۈزەللىكنى ئىجاد قىلىدۇ. ئۇ گۈزەل

دۇنيانى گەۋدىلەندۇرگەن خىلمۇ خىل ئۇبرازلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئەخلاقىي ئىجاد شەپقەت بولۇپ، شەپقەتلىك بولۇش ئادەمگە مۇھەببەت، ئەركىنلىك ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن جەمئىيەت ھەم تەبىئەت ئۈستىدىن قازانغان ئۈتۈقلىرىغا ھۇرمەت بىلەن قاراشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادەمنىڭ ماھىيىتى ئىجاد قىلىشتۇر. ئەخلاق ئىجاد قىلىشنىڭ شۇنداق كۆرۈنۈشىكى، ھەقىقىي ئىنسانلىقنىڭ روھى ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىشقا ياردەم بېرىدىغان ۋە ئۇنىڭ تارىخىي كونكرېت شەكلىدۇر.

شەپقەتلىك ئەخلاقىي مەدەنىيەت بولسا مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئاممىۋى شەكلى بولۇپ، مەدەنىيەتنىڭ يەنە باشقا شەكىللىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، بېيىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئامىلى ۋە ھەقىقىي ئىنسان مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆلچىمى دېيىش مۇمكىن.

ئوتتۇرا ئەسىر، بولۇپمۇ فېئودالىزم جەمئىيىتى ناھايىتى ئۇزاق ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردىكى شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ «ئەخلاق» تېمىسىغا بېغىشلىنىشىنىڭ، «دىداكتىكا» نىڭ كۆپرەك بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ شارائىت ئېھتىياجى، ماددىي ئاساسىنىڭ نەتىجىلىك ئىنكاسى بولسا كېرەك.

شائىر خارابائى پىرىك ئىلاھىيەت نەزەريىچى — ئۆلىما ھەم ھەقىقىي سوفىست ئىدى، چۈنكى ئوتتۇرا ئەسىردە ئىدېئولوگىيىنىڭ بارلىق شەكىللىرى، پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېتىلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى ...، شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئىلاھىي تۈسنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. پۈتۈنلەي دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاممىنىڭ

هېسسياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، زور ھەرىكەت قوزغاش ئۇچۇن ئاممىنىڭ چانىجان مەنپەئىتىنى دىنىي تون كىيگۈزۈپ، ئوتتۇرىغا چىقىرىش كېرەك ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇ بۇنداق شارائىتتىن قەتئىي خالىي بولالمايتتى. ئىككىنچىدىن، ئىنسانىنى بەخت - ساائادەتكە ئېرىشتۇرۇش تېگى تېخى ناھايىتى يىراق بولغان شارائىتتا دىنىي تەلىماتلار يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بىر جەھەتتىن، ئايرىم مۇتەئەسسىپ فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇچۇن خەلقنى قۇللاشتۇرۇش رولىنى ئويناغان بولسا، خەلق ئۇچۇن بەخت - ساائادەتكە ئېرىشىشنىڭ نىجات يولى بولۇپ كۆرۈنەتتى، چۇنكى ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي تەلىماتلىرىنىڭ ئىجادچىلىرى مەيلى ساكيامۇنى، مەيلى ئەيسا، جۇملىدىن ئىسلام تەلىماتىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام بولسۇن ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىكى «باقىي ئالەم» ئىزنىش-ئىزىلىشىنى بىلمەيدىغان «ھەممە خۇدا ئالدىدا باراۋەر» غايىۋى «ئالتۇن جەمئىيەت» ئىدى. شۇ جەمئىيەت ئۇچۇن كۈرەش قىلىۋاتقان يۇقىرىقى پەيغەمبەرلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئويلىغان ئويلىرى، ئېغىر مۇشەققەتلىك سەرگۈزەشتىلىرى ئوخشىشىپ كېتەتتى، شۇڭا خەلق ئۇلارنىڭ «ئاللا ئالدىدا ھەممە باراۋەر» دېگەن دىنىي دېموكراتىك شوئارلىرىغا چىن قەلبى بىلەن، «ئىمانى» بىلەن ئىشىنىپ فېئودال زۇلۇمىغا، بۇ زۇلۇمنى قوللاۋاتقان ئاز ساندىكى دىنىي مۇتەئەسسىپلەرگە قارشى كۈرەش قىلاتتى. ئۇچىنچىدىن، سوفىزم Ⅷ ئەسىرده ئىسلام خەلپىسىنىڭ زۇلمىغا قارشى مەيدانغا كەلگەنىدى. سىياسىي كۈرەشتە ئۇلار قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە بولغان ئىسلام خەلىپىسىگە تەڭ

كېيىلەمگەنلىكىدىن ئۇلارنىڭ ئوڭ قانىتى چۈشكۈنلىشىپ فېئودالىزمنىڭ خەلقنى ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان روھىي تۈزۈلۈشىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولسا؛ سول قانىتى ئۆزلىرىنى ئەخلاقىي جەھەتتىن تەربىيىلەپ، كامالەتكە يەتكۈزۈپ، ئۆزلىرىنى «تەجەللىي» قىلغان (يارانقان) ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش ئۈچۈن ماددىي دۇنياغا بولغان ئۆزلىرىنىڭ نەپسىنى «قەتئىي يىغىپ، چەكلەپ» تەركىدۇنيالىق يولىنى تۇتۇپ، زاھىتلارغا ئايلىنىپ، ئۆز مۇھەببەتلىرىنى ئاللاغا بېغىشلاشتى...، بۇلاردىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارغا بولغان ئۆچمەنلىك؛ ئۇلارنىڭ زۇلمى ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقان يالغان سوپى، ئىشان، شەرىئەت ۋە ئۇلارنىڭ ھامىيلىرىغا قارشى نەپرەت، ئۆچمەنلىك كۈچلۈك بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنى خەلق ھىمايە قىلاتتى. شائىر خاراباتى ئەنە شۇ «دىنىي پاكلىنىش» نۇقتىسىدا، «ھەقىقى سوفىزم» نۇقتىسىدا ۋە «خۇدا ئالدىدا ھەممە باراۋەر» دېگەن «دىنىي دېموكراتىيە» نۇقتىسىدا تۇرۇپ فېئودالىزم ئىستىبدادىنى ۋە ئۇنىڭ روھىي تۈزۈلۈكىگە ئايلىنىپ كەتكەن سوفىزم شەرىئىتىنى پەلسەپە، ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي نۇقتىدىن تەنقىد قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي قاراشلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەمما ئۇ ئىجادىي پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغاندا بەدىئىي تەپەككۇر شەكلىگە تايىنىدۇ.

بەدىئىي تەپەككۇر شەكلىگە تايانغان چاغدا، ئۇنىڭ شەخسىي سەرگۈزەشتىلىرى، خەلق تۇرمۇشىنى چوڭقۇر ئۆگىنىشى ئۇنى بەدىئىي مېتودلارنىڭ بىرى بولغان رېئالىزم مېتودىغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. ئۇ ئىجادىيىتىدە قوللانغان رېئالىزم مېتودى ئۆزى خالىغان ياكى خالىمىغان ھالدا ئوبيېكتىپ جەھەتتىن

ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىقنى شەكىللەندۈرىدۇ.

شائىر خاراباتى يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەر، يۇقىرىقى مەيدان، يۇقىرىقى بەدئىي مېتود ئارقىلىق جۇڭغار خوجىلار جەمئىيىتىدىكى رېئاللىققا ئېستېتىك ياندىشىپ خوجىلارنىڭ فېئوداللىق زۇلمەت دۇنياسىنىڭ سۇرىتىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئەي ئوغۇل كۆڭلىڭدە تۇت بۇ ياخشى پەند،
ئاسىلار گورکى① ئولدى، مۇئمىن گوسفەند②.
ھەممىسى بىر-بىرىنىڭ قەسدىدەدۇر،
تىخ زەھەر ئالۇد ھەم دەستىدەدۇر.
تۇن-كۈن ئوغلى ئاتاغا موددىئا،
ھەم قىياس دوختەر③ ئاناغە موددىئا.
.....
ھېچكىمى قورقماس كىشىنىڭ ھەققىدىن،
يادىغا كەلمەس ھەقىقەت قەھرىدىن.
خاھى غەنىيو، خاھى گادا يۇ شاھ ھەممە،
خاھى شەيخو، خاھى سوپى ۋە مۇللا ھەممە.
خاھى قازى، مۇفتى، خاھى موھتەسەپ④،
ئىستەمەس ھەرگىز ھالالدىن نەسىپ.
نەفىس شەيتاندۇر داۋام ھەم سۆھبىتىڭ،
كەتتى سەندىن دىل بىلە ھەم مىللىتىڭ.
ھېچكىمدە يوقدۇرۇر بىر پاكى ھەلىق،
بارچەنى ئالودەدۇر ناپاكى ھەلىق.
ھېچكىمدە يوق دۇرۇر شەرمۇ ھايا،

---

① گورکى - بۆرە.
② گوسفەند - قوي.
③ دوختەر - قىز.
④ مۇھتەسەپ - ھېساب قىلغۇچى، توسقۇچى، مەنسۈپ قىلغۇچى، ساقچى.

هېچكىم بولماس بىر - بىرىدىن رىزا.
هېچكىمدە يوقتۇرۇر مېھرى ۋاپا،
بىر - بىرلەرنىڭ قىلۇر جەۋرۇ جاپا.
بى خەۋەردۇر پارچە ھەقنى ئەمرىدىن،
هېچكىم قورقمايدۇ ھەقنى قەھرىدىن.
ھەممە مەنىلىك بىلەن قىلغاي تەكەببۇر،
ئۆزىنى ئەسلى قىلماس تەكەببۇر.
خالى ئەرمەس هېچكىم ۋەسۋەسىدىن ،
پاك ئەرمەس كۆڭلى ھەم خانناسىدىن .
كىمدۇر بۇ ئالەم ئارا دىۋىسىز كىشى،
ھەرنە مەشغۇلاتى دىۋىنى ئىشى.
هېچكىم شايستەئىي دەرگاھ ئەمەس،
ئاخىرەت ئەھۋالىدىن ئاگاھ ئەمەس.
بۇ زامان قاچماس ھارامدىن هېچكىم،
ئادىمىغە بۇ دۇرۇر ئەيىپ ئەمەس.
.....

شائىر ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردىكى فېئودال ئىستىبدادتلىق تۈزۈمنىڭ ۋە ئۇنىڭ چىرىك روھىي تۈۋرۈكى ئەكسىيەتچى ئىلاھىيەتچىلىك سوفىزمىنىڭ جەمئىيەت ئەخلاقىدا مەيدانغا كەلگەن ئەڭ ۋەھشىي خۇنۇك ئوبرازىنى يۇقىرىقىدەك گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنى تۆۋەندىكى ئىككى مىسرادا ماھارەت بىلەن مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ:

قول قىلىبدۇر بارچەنى ئەفسۇن بىلەن،
پەرۋىش ئەيلەبدۇر ھەم ئەفسۇن بىلەن.①

---

① «مەسنەۋى خاراباتى». 245 .. 246 .. 247 . بەتلەر.

شائىر نۆۋەتتە يەنە يۇقىرىدا سۆزلىتى سىزىلغان ۋەھشى جەمئىيەتكە جەڭ ئېلان قىلغان ئىسيانكار لىرىك قەھرىمان سۆپىتىدە ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

سېنىڭ ئەمرىڭ قويۇپ بولدۇم تىبەكار،①
تىلسم ئىسيان قىلىپ بولدۇم گۇناھكار.②

ياكى:

گەرچە بولسا كوھى ئىسيان،
ساڭا بولماس ئانىڭدىن زەررە نۇقسان.
پادىشاھ تۇنۇ - كۈن دەرماندە مەن،
فىسق ئىلەھەم جورمىلە ئىسيانىدە مەن.

فەنىھ قىل بۇ يولنى ئەي فەتتاھى باب،③
ئۆتتى ئۆمرۈم فىسق - ئىسيان بىرلە خاپ.④

ئىسيانچى لىرىك قەھرىمان شەكىلدە. ئوتتۇرىغا چىققان شائىر بۇ ئىسياندىن چەككەن مۇشەققەتتىنى يوشۇرمايدۇ:

يۇرەك يۇز يەردە ئىسياندىن جاراھەت،
خاراباتىغا قىل لوتفۇ ئىناپەت.

شائىرنىڭ زۇلۇم - سىتەم بىلەن تولغان بۇ پاسىق جەمئىيەتكە، ئۇنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىغا قارشى ئىسيانكارلىق روھى ئىزچىل ۋە شۇنچە كەسكىنكى، ئۇ بۇ يولدا «خۇدا» دىن كېلىدىغان «جازا» غىمۇ تەييار ئىكەنلىكىنى ئوچۇق - ئاشكارا

---

① تىبەكار - يامان ئادەم، يۇزغۇنچى.
②③ يۇقىرىقى كىتاب، 8- بەت
③ فەتتاھى باب - ئىشىكنى ئاچقۇچى.
④ خاب - ئۇيقۇ.

ئېلان قىلىدۇ:

كىشى قىلسا شىكايەت گەر بالادىن،
ئاڭا رەھمەت نېچوك بولغاي خۇدادىن.
خۇدايا بارچىغا بەرسەڭ دەۋانى،
خاراباتىغا بەر چەندان بالانى.

دەپ، ئۇ ئۆز ئىسيانىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ھەتتا شائىر بۇ يولدا تەقدىردىن نارازى بولۇشقۇچە يېتىپ بارىدۇ.

سېنى مەن قىلمىدىم كۆڭلۈم ئارا ياد،
مېنى ھەم قىلمىدىڭ سەن غەمدىن ئازاد.

ئەدەبىيات ھەممىگە مەلۇمكى، مەدەنىيەت سىستېمىسىغا كىرىدىغان، بازىسىنىڭ ئىنكاسى بولغان ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، باشقا ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىگە ئوخشىمايدىغان مۇرەككەپ، كەڭ مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ئىنكاسى. ئۇ ئۆزىگە خاس خاراكتېرگە، ئۆزىگە خاس نىسپىي مۇستەقىللىككە، ئۆزىگە خاس تەرەققىياتقا ئىگە ئىدېئولوگىيە شەكىللىرىدۇر. ئۇنىڭ بۇ خاراكتېرى شائىر خاراباتى ئىجادىيىتىدىمۇ ئۆز ئىنكاسىنى تاپقان.

شائىر ئىجادىيىتىدە فېئودالىزم تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئەڭ قەبىھ خوجالار جەمئىيىتىدىكى خىلمۇخىل ئىنسان خاراكتېرلىرى بېرىلىدۇ. چۈنكى بۇ جەمئىيەتتە پومېشچىك - ئاقسۆڭەكلەرمۇ، دىنىي مۇتەئەسسىپلەرمۇ، خىلمۇ خىل ئېقىمدىكى دىنىي زاتلارمۇ، جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ماددىي بايلىقىنى يارىتىۋاتقۇچى مېھنەتكەش ئاممىمۇ ياشاپ، ئۇلارنىڭ

ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى يارىتقان. بۇ ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر شۇ جەمئىيەتتىكى خىلمۇ خىل كىشىلەر خاراكتېرىنى يارىتقان. شائىر ئۆز ئىجادىيىتىدە رېئالىزملىق مېتودقا ئەمەل قىلغىنى ئۈچۈن ئۇلار ئەدەبىياتنىڭ تۈپكى قانۇنىيىتى «تىپىك شارائىتتا تىپىك خاراكتېرلار يارىتىش» قانۇنىغا ئاساسەن تىپىكلەشتۈرۈپ، خىلمۇ خىل خاراكتېر قامۇسىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

كى شجائەتتىن بولۇر گويا شىر،
كى لەتافەتتىن بولۇر گويا ئەر.
گاھ ھېمىشە بىرلە ئول ئەنقە بولۇر،
گاھ مگرو بىرلە ئول رەۋباھ① بولۇر.
كى. دەلىرىك② تىن بولۇر گويا شۇتۇر③،
كى زەلىلىكتىن بولۇرگويا مۇر④.
كى مۇزەررەتىدىن⑤ بولۇر زەنبۇر⑥ كەبى.
كى .مورەۋەتتىن بولۇر تەنبۇر كەبى.
كى قانائەت بىرلە ئول ئىنسان بولۇر،
گاھى پورخورلىق⑦ ئىلە ھايۋان بولۇر.
گاھى بۇلبۇللار كەبى قىلغاي نەۋا
گاھى سوفىلار بىلە قىلغاي سەدا.
گاھى توتىدەك بولۇر شىرىن سۇخەن،
گاھى تۇن ـ كۇندەك بومدىك بولغاي ئەرەن⑧.
گاھى بىنا⑨ گاھى نابىنا بولۇر،

---

① رەۋباھ — تۈلكە.
②③ دەلىرىك — يۇرەكلىك، قورقماس.
شۇتۇر — تۆگە.
④ مۇر — چۈمۈلە
⑤ مۇزەررەت — زىيانلىق، زىيان.
⑥ زەنبۇر — ھەرە.
⑦ پورخورلىق — پارىخورلۇق، نەپسى يامان كۆپ يەپ ئىچىش.
⑧ ئەرەن — جىسم تۇرۇش، مۇقىم.
⑨ بىنا — پەيدا بولۇش.

گاهی پەجمورده[1] گاهی زبا[2] بولۇر،
گاهی تىغلى، گاهی پىرانه[3] سۇپەت.
گاهی دانا، گاهی هەيرانه سۇپەت.
گاهی لەنگو، گاهی خۇش رەپتار[4] ئىرور،
گاهی خامۇش، گاهی ئول گويا بولۇر.
گاهی سۇسىت ۋە گاهی هەم چابۇك[5] بولۇر.
گاهی ۋەزمىن، گاهی هەم سابوك[6] بولۇر،
شەررۇ شوربدىن مارۇ چايان.
گاهی خۇشخۇي تىلى شۇكرۇ[7] قەشان[8].
گاهی كافىر، گاهی هەم مۇمىن بولۇر،
گاهی خەۋفلىك، گاهی هىممەتلى بولۇر.
گاهی بولغاي تىزۇ تۇنده[9] رەهمانىغا قۇل،
گاهی بولغاي تىزو تۇنده شەيتانغا قۇل.
گاهی تۇن - كۇن بولغاي ئول سۇلتان قۇلى،
گاهی نەفسىدىن بولۇر بىر نان قۇلى.
گاهی شادلىكىدىن بولۇر كۇندۇزكى كۇن،
گاهی غەملىغ گويا تۇن ئىچره تۇن.
گاهی جاهىل، گاهی هەم ئالىم بولۇر،
گاهی فاسىق، گاهی هەم زالىم بولۇر.
بۇ سۇپەتلەر هەر كىشىده باردۇر،
بىلمىسه هەر كىمكى ئول موردارد ۇر.
بۇ سۇپەتلەر ياخشى بىلغىل ئەي ئەزىز،
تاكى ئاندىن يولغا كىرگىل تېز-تېز.

ياكى:

---

① پەجمۇر باجىلغان.
② زبا گورەل.
③ پىرانه پەشقەدەملەردەك.
④ رەپتار مېڭىش
⑤ چابۇك تېز.
⑥ سابوك - يەڭگىل.
⑦ شۇكرۇ هەمده، رەهمەت ئېيتىش.
⑧ قەشان ئاشكارا، ئوچۇق.
⑨ تىزۇ تونده ئامايىتى تېز.

خەلقنىڭ ھالىنى بىل ئەي ئادەمشۇناس،
بۇ قەدەردۇر بىگۇمان قىلغىل قىياس.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گەنجى گىران①
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر رەنجى گىران
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر پەررەندىدەك،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر چەررەندىدەك②.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى ئەسپى راۋان③،
بەزىلەرنىڭ كۆڭللىدۇر گاۋى دوۋان④.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر قەسرى جەمىل⑤،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا ئىبغىل.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گۈلشەن كەبى،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گۈلخان كەبى.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر ۋەيرادەك .
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر پەرۋانىدەك.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى خۇشخۇيلۇق بولۇر،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى بەدبۇيلۇق بولۇر.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى جالا، ئۇستۇن جالا،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى قارا، ئۇستۇن قارا.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى ئاققان سۇدەك،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر تۇرغان سۇدەك.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى شاد كۈندۈزكى كۈن،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر تۇن ئىچرە تۇن.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلى ساھىپجامال،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر مالۇ ئايان.

---

① گىران — ئىغىر خەزىنە، تۇگىمەس خەزىنە.
② چەررەند — ئۇمۇچۇكلەردەك.
③ راۋان — تېز ماڭىدىغان ئات.
④ دوۋان — تېز ماڭىدىغان كالا.
⑤ جەمىل — گۈزەل سارايى، گۈزەل ماكان.

بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر مەيخانىدەك،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر بۇتخانىدەك.
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا مازار،
بەزىلەرنىڭ كۆڭلىدۇر گويا بازار.
.....
بۇ مەسەل پايانى يوقتۇر ئەي ئوغۇل،
بۇ نەسىھەت ياد ئال قىلغىل قوبۇل.

ھەر قانداق شائىر ياكى يازغۇچى ئۆزىنىڭ كىشىلەرگە ئۆتكۈزمەكچى بولغان ئېستېتىك غايىسىنى ئۆز ئەسىرىدە يارىتىلار ئوبرازلار سىستېمىسىغا چېچىۋېتىدۇ، ھەتتا بەدىئىي ئەسەردە ئوبرازنىڭ ھۈجەيرىسىنى تەشكىل قىلغان «سۆز» جۈملە، مىسرالارغىچە شائىر ياكى يازغۇچىنىڭ ئەسىرىدىكى بىر پۈتۈن ئېستېتىك غايە ئۈ يارىتىلار بىر پۈتۈن ئوبرازلار سىستېمىسى ۋە سۈرەتلىرىدىن خاھىشچانلىق بىلەن سىرغىپ ئېقىپ چىقىپ، بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ، يازغۇچى ياكى شائىرنىڭ بىر پۈتۈن ئېستېتىك غايىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. شائىر يۈقىرىدا ئۆز جەمئىيىتىنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ، ئۆز رېئال جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي سىنىپى مۇناسىۋەتلىرى شەكىللەندۈرگەن خىلمۇ خىل ئىنسانىي خاراكتېرلەرنى لوگىك تەپەككۇر بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ، بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ كىتابخان ئالدىغا تاشلاپ، ياخشىلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، يامانلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ئىجابىي خاراكتېرلىك ئەخلاقنىڭ كۈچى بىلەن خەلقنى ئۈيۈشتۈرۈپ، جەمئىيەتنى ئالغا سىلجىتىشقا ئىنتىلىدۇ. لېكىن بۇ خاراكتېر يىغىندىسى تېخى ھەرىكەت قىلمايدۇ. ئۇلار پەقەت ئىنسان خاراكتېرىنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي خاراكتېرىستىكىسىدىن ئىبارەت خالاس.

ئەمدى شائىر ئىككىنچى قەدەمدە، رېئاللىققا تېخىمۇ

ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇ خاراكتېرلەرگە جان بېرىپ، ئەمەلىي ھەرىكەتتىكى جەمئىيەتكە بولغان پايدا - زىيىنى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

شائىر «مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن بۇ يېرىك ئەسەرنىڭ «بۇ پەسىلدە دىنىۋۇرۇش ۋە دۇنيا تەلەپ ۋە شەيخى زەر تەلەپلەرنى ئەيتۇر» دېگەن بابىدا «دىنىۋۇرۇشلۇق» نى مۇنداق ساتىرىك قامچىسى ئاستىغا ئالىدۇ:

ئەي ئوغۇل بول دىن پۇرۇشلۇقتىن يىراق،
دىن پۇرۇشۇ دىل خۇرۇشلۇقتىن يامان.
دىن پۇرۇشلار ئەھلى بى تەمىز بولۇر،
ئاقىبەت ئول «دىن پۇرۇش» تونگۇز بولۇر.

دەپ، ئۇ ئاتىزم بوسۇغىسىغا قاراپ قەدەم تاشلايدۇ.

شائىر بۇ بابتا خائىن «دىنىۋۇرۇش» بەلگىسى بائۇرنىڭ خاراكتېر ۋە قىياپىتىنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ.

خەلق ئارا بار ئىدى بىر قوتبى زامان،
كۆرمەس ئەردى تەكرىدىن سودو زىيان.
ئىسمى ئانىڭ بەلگىسى بائۇر ئىدى،
زەسمى ئانىڭ ھەر زامان مەھجور[1] ئىدى.
شەيخلىك سۈرەتتە ئەردى خۇش لىباس،
بولماپ ئەردى نەپسىدىن ھەرگىز خالاس.

شائىر بۇ بابتا مال - دۇنياغا ئىمان، ۋىجدانىنى سېتىپ ئۆزىنىڭ ۋەتىنىگە چەت ئەل باسقۇنچىلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشىگە

---

① مەھجۇر — غەلىتە، كېرەكسىز، ئاجايىپ .غارايىپ

يول ئاچقان «شەيخ» دىنىۋرۇش بەلئەمى بائۇرنىڭ تىپىسىك ئوبرازىنى يارىتىپ، شەيخلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلىسا، «دەر بايان ئەھۋالى سوفى[1] ئامى[2]» بابىدا سوپىلارنىڭ بىلىمسىز، نادان، ئالدامچى، نانقېپى، پۇل، مال-دۇنيانىڭ قۇلى ئىكەنلىكىنى مۇنداق گەۋدىلەندۈرىدۇ:

ئەمدى ئەيتاي سوفىلارنىڭ رەسمىنى،
ئاممىلارنىڭ، خاسلارنىڭ ۋەسفىنى.
سوپى گەر ئامى ئىرور ئەيياردۇر[3]،
مال جەمئى ئەيلەرگە ئول تەيياردۇر.
سوفى گەر ئامى دەر ئول غەۋغا قىلۇر،
ھەر ئىشكىتە ئۆزىنى رەسۋا قىلۇر.
ئامى سوفى تۇن، كۈن پەرياد ئىتەر،
بىر دەرەم كىم بەرسە كۆڭلىنى شاد ئېتەر.
ھەر كىشى سوفى دېسە ئەئىيان قالۇر،
چەرىخ ئۇرۇپ ئالدىدا ئول ئەفغان قىلۇر.
بىر دەرەمغە بولغاي ئول پەرۋانەۋار،
سوفىلار بەزمىدە يوق ئول نابىكار.
سوفى ئامى سۇرىتىنى ئوخشاتور،
دامۇ تەزۋىر بىرلە ئەلنى يۇمشاتۇر.

ئەمدى شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ ئىزچىللىقى ھەرىكەتتىكى سەلبىي قەھرىمانلار خاراكتېرىنى بويلاپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا يېتىپ كېلىدۇ. شائىر تىلىدىكى

---

(1) سوفى — گۇناھىدىن يېنىپ ياخشى بولغا ماڭغۇچى. قەلب تازىلىغۇچى.
(2) ئامى — بىلىمسىز، نادان.
(3) ۋەسفى — سوپىتى، ئالاھىدىلىكى.
(4) ئەييار — ئالدامچى.
(5) تەزۋىر — مىسلە، مېكىر.

«هارامخورلۇق» بىزنىڭ هازىرقى زامان تىلىمىزدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتۇر. ئۇ «هارامخورلار» سۆزىتىنىڭ مۇنداق سىزىدۇ:

كىمكى يىغسە جەھىدىلە مالى هارام،
قىلغۇسىدۇر، تامى بەر بالايى تام[1].
كىم هارامدىن كەيسە جىسمىغا لىباس،
روزى مەھشەر كەيگەي ئۇ، ئوتتىن لىباس.
كىم هارامدىن يىغسە مال بولماس ئەمىن،
بولغاي ئول مەھشەر كۈنى شەھرى لەئىن.
هەر كىشىدە بىر دەرەم بولسا هارام،
قالغۇسى مەقسۇدى ئانىڭ تامام.
كىمكى پاسىقدۇر هارامخوردۇر بىلىڭ،
كىمكى سالىھدۇر هالالخوردۇر بىلىڭ.

گەرچە شائىر يىرىڭ ئىلاهىيەتچى نۇقتىئىنەزىرىدە تۇرۇپ «هارامخور» ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولسىمۇ، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئوخشاشلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ئوبراز شەكىللىنىدۇ. بۇنى شائىر مېتودىدىكى رېئالىزمنىڭ ئوبېيېكتىپ هەقىقەتنى گەۋدىلەندۈرۈشى دەپ ئىقرار قىلماي ئىلاج يوق. ئوخشاشلا شائىرنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى ئىپادىلەيدىغان «تۆھمەتچى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى» ئىپادىلەشكە بېغىشلانغان كىتابىدىكى تۆت هېكايىتىدىن بىرى ئوخشاشلا يەنە دىنىي تۇس بىلەن بېرىلىدۇ، ئەمما قىزىقى شۇكى، ۋەقە كافىرە ئايال، كافىر قارون، يەھۇدىيلارنىڭ تەۋراتىنىڭ پەيغەمبىرى مۇسا ئارىسىدا يۈز بېرىدۇ، هېكايەتتىكى مىسرالار مۇنداق

---

① تام — ئوستىگە تام ئەتمەك.

باشلىنىدۇ:

بىر خاتون بار ئەردى ئەمما كافىر،
ئول خاتون تول ئەردى ئەمما ھامىلە.
بەردى ئول خاتونغە قارون سىمۇزەر[1]،
«بىر سۆزۈم بار قىلكى مۇساغا خەۋەر.»
ئەيغايسەن مۇساغا ئەي جان مەزلۇمە،
مەن دېگەندىن ئۆزگەنى ھەرگىز دېمە.

ھېكايەتتە بايان قىلىشچە، تېخى خرىستىئان دىنىغا كىرمىگەن، قانداقتۇر سەۋەب بىلەن ھامىلدار بولغان تۇل ئايالنى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى (قىساسۇل ئەنبىيادا تەسۋىرلىنىشچە) قارون پۇلغا سېتىۋېلىپ تەۋراتنىڭ پەيغەمبىرى (ئىنجىل تەۋراتتىن ئۆزگەرتىپ تۈزۈلگەن) مۇسانىڭ خەلقىنى خرىستىئان دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تەشۋىقات مۇنبىرىگە چىققاندا، تۆھمەت چاپلاپ خەلقى ئالەم ئالدىدا «رەسۋا» قىلماقچى بولىدۇ. ئايال ۋەدىسى بويىچە قارونىڭ بەرگەن پۇلىنىڭ ھېسابىغا خەلقى ئالەم ئالدىدا قورسىقىدىكى «بالا» مۇسانىڭ قانۇنسىز مۇناسىۋىتىدىن بولغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ:

قىلدى ئول قارون دېگەن سۆزنى تامام،
ئاڭلادى بۇ سۆزنى بارچە خاسۇ ئام.

لېكىن قارونىڭ تەلىيىگە، نىيىتىگە قارشى ھالدا ئايال پاش قىلىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزىدۇ:

---

[1] سىمۇزەر — كومۇش ۋە ئالتۇن.

ئەيدى ئول خاتونكى «ئەي مۇسائى ھەق،
بەردى بۇ سۆزنى ماڭا قارون سەبەق ...» .

بولۇڭاتقان بۇ ناھەقچىلىكنى خۇددى قەدىمىي گرېك ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىك ئۆلگىسى بولغان گومىرنىڭ «ئىلئادا» ، «ئودىسسا» قەھرىمانلىرىنىڭ تەقدىرىنى گرېكلارنىڭ خۇداسى زېۋس ئاپوللۇ تېغى ئۈستىدە كۆزىتىپ تۇرۇپ بەلگىلىگىنىگە ئوخشاش، يەھۇدىيلارنىڭ خۇداسىمۇ ئەرشىدە تۇرۇپ كۆرۇپ تۇراتتى، مانا شۇ چاغدا:

ئول زامان مۇسا بەردەر گاھى خۇدا،
قىلدى قارون ھەققىدە ئول دەم دۇئا.
بەردى مۇساگە خۇدا پەرماننى،
«ئەي زېمىن قارونىنى يۇت ھەم مالىنى!...»
يۇتتى يەر قارونىنى ئول دەم تابە ھەلق،
بەد گۇمان قىلغانىنى بىلدى بارچە خەلق.
قىلدى چەندان نالە قارون روسسىياھ،
كەتتى ئول ھەسرەت بىلەن تەھتەسسەرا.

بۇ ھېكايەتتە شائىر مەسەل ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، كىتابخانغا يەتكۈزمەكچى بولغان ئېستېتىك غايىسىنى مۇنداق خۇلاسىلەيدۇ:

بەد گۇمان مۇئمىننى قىلسا گەر كىشى،
ئاقىبەت مۇنداق بولۇر قىلغان ئىشى.

دەپ ھېكايەت قىلىش ئارقىلىق خوجىلار جەمئىيىتىگە قارىتا كۆچلۈك ساتىرا ۋە زامانىۋىلىق قاراتمىلىقىنى يۇقىرى پەللىگە

كۆتۈرىدۇ.
بۇ جايدا ئادەمنى قىزىقتۇرىدىغان قىزىق مەسىلە تۇغۇلىدۇ، ئەجەبا ئىسلامىيەتنىڭ يېرىك ئىلاھىيەتچى ئالىمى، تەقۋادار مۆمىن مۇسۇلمان، شائىر خارابانى بۇ ھېكايەتكە تەۋرات ياكى ئىنجىل ژەلەلىكىدىن سۆزىت ئېلىپ «كۇننى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولمىغاندەك، ھەقىقەتنى تۆھمەت بىلەن يەڭگىلى بولمايدۇ»، «ھەقىقەت يەڭگىلى بولمايدىغان مەڭگۈلۈك كۈچ» دېگەن پەلسەپىۋى پىكىرنى ئىپادىلىسىمۇ ئۇ يەھۇدىيلارنىڭ پەيغەمبىرى مۇساغا، جۇملىدىن يەھۇدىيلارنىڭ خۇداسىغا ئوخشاشلا سېغىنىدۇ؟
بىزگە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن مەلۇمكى، ئىنسانلار تېخى قەبىلە دەۋرىدە ياشاپ ئۆزىنى قورشاپ تۇرغان تەبىئەتنىڭ ھەر خىل دەھشەتلىك، سېھىرلىك كۈچلىرىگە دۇچ كېلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنەلمەي تېڭىرقاپ يۈرگەن چاغلىرىدا، ئانىزملىق ئالاھ تەسىرىدە توتېئىزم كۆپ دىن، كۆپ خۇدالىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئېھتىياجى دۆلەتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ جەمئىيەتتىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردە سىنىپلارنىڭ تۇتقان ئورنى، ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيەنىڭ دەھشىتى، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش قانۇنىيىتىنىڭ سىرلىرى تېخىمۇ نازۇك، تېخىمۇ سېھىرلىك تۇس ئالدى. بۇ باسقۇچقا ئۇتكەندە ئىنسان كۆپ دىنلىقتىن بىر دىنلىققا، كۆپ خۇدالىقتىن بىر خۇدالىققا ئۆتتى. بۇ مۇرەككەپ ئىجتىمائىي سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەھشەتلىك سېھىرلىك كۈچلىرىنىڭ سىرىنى يېشىش ئۈچۈن «ئاللا»، «خۇدا» غا مۇراجىئەت قىلىشتىن باشقا ھېچقانداق ئىلاج يوق ئىدى، چۈنكى بۇ مۇرەككەپ ئىجتىمائىي جەمئىيەتنىڭ

«سېھىرلىك» سىرىنىڭ ئاچقۇچى ناھايىتى يىراقتا ئىدى ... .
شۇڭا بۇددا دىنىنىڭ ئىجادچىسى ساكىيامۇنى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئىجادچىسى ئەيسا، ئىسلام دىنىنىڭ ئىجادچىسى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي ئاساسلىرى ئوخشاشلا بىر نۇقتا ئىلاھىيەتچىلىكتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىلاھ ئىنسان ئېڭىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تېپىكلەشتۇرۇلگەن ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.
شائىر ھېكايەتنىڭ ئاخىرىدىكى مۇلاھىزىسىدە:

ئەنبىيايۇ ئەۋلىيالارلا يامۇت،
ئۇشبۇ سۆزنى دائىما يادىڭدا تۆت.
كىمكى سالىھ بولسا بىلگىل ئەۋلىيا،
ئەيدىلەر بۇ سۆزنى تاجىل ئەنبىيا.

دېگىنىدە ئۇ ئۇدۇل كەلگەن ئەۋلىيالارغا ئىشىنىۋەرمەيدۇ. بۇ جايدا ئۇ ئەۋلىيا سۆپىتىنى «سادىقلىق»، «ئادىللىق» بىلەن ئۆلچەيدۇ. ئۇ «ئەۋلىيالار» غىمۇ زور گۇمان بىلەن قارايدۇ. بۇنى شائىرنىڭ ھايات رېئاللىقىغا سادىقلىقىدىن كېلىپ چىققان خاھىشى دېيىشكە بولىدۇ.
شائىر رېئال ھاياتقا سەلبىي تەرەپتىن چوڭقۇر يانداشقانلىقىدىن ئۇ ئىستېتىك غايىسى يۇقىرىقى ھېكايەتتە يارىتىلغان ئىپتىك خاراكتېرگە قوشكېزەك بولۇپ تۇغۇلغان «پىتىنچى» نىڭ لىرىك خاراكتېرىنى يارىتىدۇ:

پىتنە قىلماق خۇنى ناھەقدىن يامان،
پىتنەچى بولماس جەھەننەمدىن ئامان.
خۇنى ناھەق پىتنەدىن پەيدا بولۇر،
پىتنەدىن ئالەمدە كۆپ غەۋغا بولۇر.

قىلسە پىتنە ئاشكارا ياناھان.
قالغاي ئۇ دەۋزاق ئىچرە جاۋىدان.
ئۇشبۇ ئالەم پىتنەدىن بولغاي خاراب،
پىتنەدىن كۆپرەك كىشى كۆرگەي ئازاب.
كىمكى قىلسە پىتنە ئول مەرۋانى خەر،
بولغاي ئول مەھشەر كۈنى ئىتتىن بەتەر.
پىتنەدىن يوز ئۆرسە رەھمەت ياغار،
پىتنەنى دوست تۇتسا، كۆپ لەنەت ياغار.
كىمكى يۇرسە پىتنەدىن ھەردەم قاچىپ،
جەننەتول فىرداۋىس ئاڭا بولغاي نىسىپ.
پىتنەنى تەرك ئەتسە ئىززەتلىك بولۇر،
ئورنى شول سائەتتە جەننەتلىك بولۇر.
پىتنەچى ئىككى جاھاندا خاردۇر،
پىتنەچىلەردىن خۇدا بىزاردۇر.

بۇلاردىن باشقا شائىر ئىنسان ئەخلاقىغا يات بولغان ۋالاقتەگكۈرلۈك، ئالدامچىلىق، تەمەخورلۇق، ھەسەتخورلۇق، شۆھرەتپەرەسلىك، ماختانچاقلىق، تەكەببۇرلۇق قاتارلىق يامان ئىللەتلەرنى ئاچچىق ساتىرا قامچىسى ئاستىغا ئېلىپ يېتەرلىك ساۋايدۇ. شائىر خاراباتى ئىنسان ئەخلاقىدا پەيدا بولغان يۇقىرىقى يامان ئىللەتلەر جەمئىيەتكە ۋابادەك تارقىلىپ، جەمئىيەتنىڭ كونكرېت ھاياتى بولغان خەلق ھاياتىغا ئۇنىڭ ئازادلىق - ئەركىنلىكى ۋە ئىستىقبالىغا بۇۋاستە چاڭگال سېلىپ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي ھاياتىدىن مەنىۋى ھاياتىغىچە بولغان ئارىلىقتا كېزىپ يۈرگەن ۋەھىمىسى، شائىر ئىنسانپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ يوقىتىش ئۈچۈن بۇ يامان ئىللەتلەرنىڭ مەنبەسىنى ئىزدەپ تېپىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ.
ماركسزمنىڭ ئىجتىمائىي ئاڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنى

ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ئىجتىمائىي ئاڭنى بەلگىلەيدۇ، دېگەن ماتېرىيالىستىك نۇقتىنەزىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئۆزگە يېتەكچى قىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى مېھنەت تەقسىماتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇ مېھنەت تەقسىماتىنىڭ تەرەققىياتى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە تاشلانغان بىرىنچى تارىخىي قەدەم ئىدى. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ تەرەققىياتى تەبىئەتنىڭ ئەڭ ئىبتىل پەرزەنتى بولغان ئىنسانىيەت بەخت-سائادىتىنىڭ بېشىغا بالا-قازانى كۆمتۈرۈۋەتكەن ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىنىپىي ۋە سىنىپىي جەمئىيەتلەر — قۇلدارلىق جەمئىيىتى، فېئودالىزم جەمئىيىتى، كاپىتالىزم جەمئىيىتى فورماتسىيىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. دېمەك، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك سىنىپ ۋە سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ۋە تەرەققىياتىنىڭ ھۇجەيرىسى ئىدى. ئۇ جۇملىدىن يۇقىرىقى سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن كىشىنى چۆچۈتىدىغان مۇرەككەپ ۋە كىشىنى كۈشكە دۇشمەن قىلىۋەتكەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭمۇ مەيدانغا كېلىشىنىڭ، تەرەققىي قىلىشىنىڭ تۈپكى سەۋەبچى ھۇجەيرىسى ئىدى، مانا مۇشۇ خۇسۇسىي مۇلۇك ئىنسانىيەتكە ھېلىمۇ بالا-قازانى ئېلىپ كېلىشىنىڭ، ھازىرقى يەر شارىمىزغا دەھشەتلىك بالا-قازا دەھشىتىنى سېلىشقا كۈندە بىر قېتىم ئۇرۇنۇۋاتقان كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ تۈپ مەنبەسى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتماقتا.

ئەنە شۇ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئاڭدىكى ئىنكاسى «شەخسىيەتچىلىك» دېيىلىدۇ.

بۇنى شائىر خارابائى ئۆز زامانىسىنىڭ تىلى بىلەن

«نەپسى» دەپ ئاتايدۇ. شائىر مۇقەررەر ھالدىكى دۇنياغا قارىشىنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى بويىچە جەمئىيەتنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان بالا- قازانىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ «نەپسى» دىن كېلىۋاتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭغا قارشى ھايات- ماياتلىق جەڭ ئېلان قىلىدۇ. شائىر ماھىيەتنى كۆرمەي، ھادىسىنى كۆرىدۇ. ئۇ بۇ «نەپسى» نى تۇغدۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي سىياسىي تۈزۈم، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا ئۇ كۈرەشنىڭ ئاساسىي تېغىنى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىنكاسى بولغان «نەپسى» گە قارىتىدۇ. بۇنى ئەلۋەتتە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىدىن قارىغاندا تۈرۈپ، شائىرنىڭ كەمچىلىكى دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

شائىر كىتابى «مەسنەۋى خاراباتى» دا بۇ مەسىلىگە «دەر بايان نەپسى بەت» ۋە «دەر بايان نەپسى كەبىر ۋە نەپسى سەغىر» دېگەن بابلاردىن تاشقىرى ئىككى ھېكايەت بېغىشلايدۇ. بۇ مەسىلە كىتابتا ئەڭ سالماقلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، شائىر بۇ مەسىلىگە ئەڭ جىددىي قاراپ ئۇنىڭ نەپسىگە «ئەجدىھا» دەپ سۈپەت بېرىپ، ئۇ ئىنسانىيەتكە بىر بالا- قازا ئىكەنلىكىنى تەپسىلىي تەسۋىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئىستېتىك غايىسىنى ساتىرىك ھالدا گەۋدىلەندۈرۈپ، خەلقنى بۇنىڭغا قارشى كۈرەشكە چاقىرىدۇ:

ئەي بۇرادەر نەفسى بىر ئەژدەر تۇرۇر،
ئەژدەرى ئەسكەر ئەمەس، ئەكبەر تۇرۇر.
ئۇشبۇ ئەژدارىدىن داۋام ئول ۋەھىمە ناك،
قىلغاي ئول ۋاقىت تاپىپ بىر كۈن ھالاك.
ئەژدەرى ئەيىارى ھەم مەككارىدۇر،

نىشى زەھەر ئالۇرى ھەم تەييارلىدۇر.
گاھى بىدار گاھى خاب ئالود① بولۇر،
گاھى مەرھەم گاھى زەھەر ئالود بولۇر.
بولماغىل ھەر سائەت ئىچرە بىخەۋەر،
بىخەۋەر بولسالا ساڭا سالغاي زەھەر.
كۆرسەتۈر گاھى ئۆزىنى خوپتەۋار②،
كۆرسەتۈر گاھى ئۆزىنى مورداۋار.
مەددەئىي③ دىن ھەر زامان ئاگاھى بول،
مەددەئىي قەتلى قىلغان شاھى بول.
تۈنۈ - كۈن بۇ يولدا بولغىل ۋەھىناك،
ئىشق پەلسۋانى بول قىلغىل ھالاك.
بىخەبەر بول بارما ئەژدارھا ساري،
سەرنە گۈن④ سالغاي سىنى نەھتە ساري.
تۈنۈ - كۈن قەستىگىدەدۇر ئول ئەژدىھا،
بولما غاپىل سۇبھى - شام، چاشتۇ زۇھا⑤.
ئەي ئوغۇل ئەژدارنى قىل ئەلبەتتە بەند،
بەرمە گۆشت ۋە ياغۇ شورپا بىرلە قەند.
سەن فەرىقتە⑥ بولماغىل ئەي خام رىش⑦،
ئاقىبەت ئۇرغاي ساڭا ۋاقتىدا نىش .⑧
ئۇشبۇ ئەژدەردىن ھەزەر قىل يازۇ - قىش،
چەربى شىرىن بىرلە قىلما پەرۋەرىش.
ئەژدەر ئۆلتۈرمەي كىشى بولماس كىشى،
تاپماغاي رەۋناق ئانىڭ قىلغان ئىشى،

---

① خاب ئالود — قاتتىق ئۇخلاش.
② خوپتەۋار — ئۇيقۇلۇق، ئۇخلاۋاتقان.
③ مەددەئىي — داۋا قىلغۇچى.
④ سەرنە گۈن — بېشى ئۆۋەن بولۇش، يىقىلىش، يوقاش.
⑤ زۇھا — ئاش ۋاقتى.
⑥ فەرىقتە — ئالداش، ئالدىنىش.
⑦ خام رىش — خام، نادان، پىشمىغان.
⑧ نىش — نەشتەر.

ئول سېنى مايىل قىلۇر موردارىغە.
ئاقىبەت ھەلقىڭدىن ئاسقاي دارىغا،
شاھى مەردان بول قىل ئەزدەرنى قەتىل.
شىرى يەزدان بول قىل ئەزدەرنى قەتىل،
بايىزىد ئولىغىل ۋە مەردانە پاك.
ياكى قىل مەنسۇرىدەك[1] سىنەڭنى چاك.
ماۋۇ مەن تەرك ئەيلە بار ئەزدەر سىرى،
قەتلە قىل ئەزدەرنى ئوت ئاندىن ناري.
ئەزدەر ئۆلمەس ھەر كىشى بولغان بىلەن،
بولمىغاي ئادەم باشى بولغان بىلەن.
ئەزدەر ئۆلتۈرمەكنى بىل ئاسان ئەمەس،
ئەزدەر ئۆلتۈرمەي كىشى ئىنسان ئەمەس.
ئەنبىيا ۋە ئەۋلىيا قىلغان ھالاك،
بولدىلار ئاندىن كېيىن مەردانە پاك.
ئەزدەرىڭ قەتلى ئىلە بول مەردانى مەرد،
چوستى - چابوك[2] بولغىل ئەي پالۋانى مەرد.
قەتلى قىل ئەزدەرنى ۋە بولغىل ئامان،
بولغايسەن ئەيسا ساري ئاندىن راۋان.
قەتىل قىلسا ھەر كىشى ئەزدەرنى بەس،
بولغىسىدۇر گويا ئەيسا نەپەس.
ئەزدەر ئۆلسە كىشى ئەيسا بولۇر،
ئىككى ئالەم خەلقىارا يەكتە بولۇر.
بولماغىل ئەزدەر سۇپەت قارون دوغا،
مۇسادەك قارونىنى سال تەھتەسىۋرا.
بولما غاپىل ئۇشبۇ دەردىدىن داۋام،
ئەزدەرىڭنى قەتىل قىل ئەي خاسۇ ئام.

---

(1) مەنسۇر ئەۋلىيانىڭ ئىسمى.
(2) چوستى . چابوك چاققان.

يۇقىرىدا كەلتۇرگەن نەقىللىرىمىزدە لىرىك قەھرىمان «مەن» ئوتتۇرىغا چىقىپ «نەپسى» نى «ئەجدىھا» دەپ تەرىپ بېرىپ ئۇنى يوقىتىشنىڭ يوللىرىنى دانىشمەنلەرچە بايان قىلىپ، ئۇنى قەتئىي يوقىتىش ئۈچۈن كۈرەشكە چاقىرىپ، ئەگەر سەن ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش قىلماي بىخوتلۇق قىلساڭ:

ئول سېنى مايىل قىلۇر موردارىغە،
ئاقىبەت ھەلىكىدىن ئاسقاي دارىغا.

دەپ ئاگاھلاندۇرسا، كىتابنىڭ 123-بېتىدە بەرگەن بىر ھېكايىدە:

بىر كۈن ئۈچ دۇنيا تەلەپ بولدى راۋان،
بىر خىشت ئالتۇن تاپتى ئاخىر شادىمان.

ئۇلار:

بىر-بىرى بىرلە قىرىنداش ئەردىلەر،
غەم بىلە، مېھنەت مۇشداش ئەردىلەر.
بىر-بىرىغا ئەردى موشفىق مېھرىبان،
ئەھلى ھەم بارئەردى دوستى چاۋىدان.

ھېكايەتتە ئەنە شۇ بىر خىشت ئالتۇنغا ئىگە بولغان «مېھرىبان دوست، قىرىنداشلار» ئالتۇننى كۆرۈپ، كۆزلىرى قىزىرىپ، «نەپسى» نىڭ كەينىگە كىرىپ ۋەسۋەسىگە چۈشىدۇ. ئۇلارنىڭ يولدا قورسىقى ئېچىپ، كىچىكىنى بازارغا «نان» غا ئەۋەتىدۇ. قالغان ئىككىسى ئۇ كەلگۈچە ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ مەسلىھەتىنى پىشۇرۇپ، تەييارلىق قىلىپ قويىدۇ. ئۇكىسىمۇ يوشۇرۇن ھالدا ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، «ئالتۇن» نى يالغۇز ئۆزى شەخسى مۈلكىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن بازاردىن ئېلىپ كەلگەن

تاماقفا زەھەر سېلىپ قويىدۇ. ھېلىقى كىچىكى بازاردىن تاماقنى ئېلىپ يېتىپ كېلىشىگە چوڭ ئىككىسى مەسلىھەت بويىچە ئۇنى دەرھال ئۈزۈپ ئۆلتۈرۈپ بىسىقتۇرۇپ، ئالمان - تالمان تاماقلىرىنى يېيىشىدۇ - دە، زەھەرلىنىپ ئۆلىدۇ.

شائىر بۇ ھېكايەتتە يارانقان ئۇچ ئىپلاس قەھرىمانى ئارقىلىق يۇقىرىقى پىكىرلىرىنى ۋە ئاگاھلاندۇرۇشنى ئىسپاتلاپ «نەپسى» توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

جۈملىدىن كىتابنىڭ 160- بېتىدە بېرىلگەن يەنە بىر ھېكايىتىدە يۇقىرىقى ساتىرىك ئېستېتىك غايىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، «نەپسى» نىڭ دىنىي «ئۆلىما»لار قىسمىدىكى «سېھىرلىك ئىپلاس كۈچىنى يەنە بىر ئىپلاس قەھرىمانداڭ كۆرسىتىدۇ»..

بار ئىدى ئەللامەئى[1] سۈرەتتە راست،
لېكىن ئول سىيرەتتە ئەرمەس ئەردى كاست[2].
ۋە ئىزدىن ئۆزگە ئاڭا يوق ئەردى ئىش،
خەلقە ۋەئىز ئەيتۇر ئەردى يازۇ-قىش.
قىلدى ئول ۋەئىزغە تەستىق خاسۇ ئام،
جان فىدا قىلدىلەر تۇنۇ -كۈن، سۇبھى -شام.
ھەر زامان ئول ۋەئىزى بەند ئەيلەدى،
گويا ئۇل قەۋمىنى بەند ئەيلەدى.

ئەمەلىيەتتە:

بەردى خەلقىغە پەندىنى ئەفسۇن قىلىپ،
ئالدى خەلقىنىڭ مالىنى ئەفسۇن قىلىپ.
قەۋمىنىڭ مەقسۇدى ۋە ئىز پەندىدە،

---

① ئەللا مەئى كاتتا ئالىم.
② كاست يالغان، جا.

قەسدى ۋائىز قەۋمىنىڭ پۇل-مالىدا.
ئاقىۋەت:
ۋەز ئېيتىپ قەۋمىغە ھەر سۇبھى-شام،
بارچە خەلقنىڭ مالىنى ئالدى تامام.

نەتىجىدە، يانچۇقىنى خەلقنىڭ مال-مۈلكىسى بىلەن تولدۇرغان «بۇ ئەۋلىيا» كۆزگە تۇرتسە كۆرۈنمەيدىغان بىر قاراڭغۇ كېچىدە قاۋغان ئىتلارنىڭ ئۈنى قوغلاپ قىلغان قاغىشىلىقى ئىچىدە يۇرتنىڭ ئۇيقۇسىنى بۇزۇپ، بۇ يۇرتتىن قېچىپ يوقىلىدۇ. ئۆزلىرىنى «ئېتىقاد» قا باشلاپ، بۇلبۇلدەك سايراپ تۇرىدىغان «ۋەزخان» نى بۇ يۇرت قەۋمى ئىزدەپ يەر - جاھاننى قېزىۋېتىدۇ ... ئاخىر ھېچقەيەردىن تاپالمىغىنى ئۈچۈن ئامالسىز مۇسا پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا بارىدۇ ... مۇسا پەيغەمبەر ۋەقەنى ئۇققاندىن كېيىن خەلقنىڭ ئىستەكلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن «ئاللا» غا مۇراجىئەت قىلىدۇ:

مۇسا ئول سائەت بەدەر گاھى خۇدا،
قىلدى بۇ مۇشكۈلغە چەندان كۆپ دۇئا.
شۇ زامان كەلتۇردى ۋەھى جىبرەئىل،
ئىدى ۋا ئىز ھالىنى رەببىل جەلىل①.

مۇسا پەيغەمبەر «خۇدا» ئەۋەتكەن جەبرائىلنىڭ «ھېكمىتى» گە تايىنىپ بۇ قەۋمنىڭ ھېلىقى «ئۇلۇغۋار ۋەزخانى» نىڭ ئەھۋالىنى ئۇلارغا ئەينەن كۆرسىتىپ ئەھۋالنى بايان قىلىدۇ:

---

① رەببىل جەلىل - ھەممىدىن ئۈستۈن، ئالى تەرەبىيچى، خۇدا

قەۋمىغە مۇسا ئانى بىلدۇرىدىلەر،
سۇرىتى توڭگۇز بولۇپتۇر كۆرىدىلەر.

شائىر ئىنجىل قىسسىدىن ئېلىنغان سۆزىنتقا قۇرۇلغان بۇ ھېكايەت ئارقىلىق «نەپسى» (شەخسىيەتچىلىك) نىڭ «ئۆلسما» نى توڭگۇزغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن ئىپتىك قەھرىمان ئوبرازى ئارقىلىق «نەپسى» نىڭ ماھىيىتىنى ناھايىتى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، «نەپسى» نىڭ جەمئىيەتتىكى ھەرىكەتكە ئايلانغان سەلبىي رولىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى توغرىسىدىكى ئېستېتىك قاراشلىرىنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ. ئۇنىڭ كىتابىنىڭ 99- بېتىدىكى «دەر بايان نەپس» بابىدىكى:

جەڭگى ئەسغەر جەڭى كافىرلار بىلەن،
جەڭگى ئەكبەر جەڭى ئۆز نەفسى بىلە.
ئەر ئەمەس كافىر بىلەن جەڭ ئەيلەگەن،
ئەر بۇ دۇر نەپسى بىلەن جەڭ ئەيلەگەن.

دېگەن جەڭگىۋار مىسرالاردا بايان قىلىنغان ئۇنىڭ «نەپسى» توغرىسىدىكى ئېستېتىك قاراشلىرى پەلسەپە نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا شائىرنى ئاتىزم بوسۇغىسىغا ئاپىرىپ قويىدۇ. بۇ مۆمىن، مۇسۇلمان، سوفىستىك شائىرنىڭ رېئال ھاياتقا سادىق بولغان رېئالىستىك ئېستېتىك مۇناسىۋىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

شائىر خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئۇستىگە قۇرۇلغان، سىياسىي جەھەتتىن جۇڭغار خاندانلىقىغا بېقىنىدىغان ۋە فېئودالىزمنىڭ چىرىك زۇلۇم زىندانىغا ئايلانغان، ئىجتىمائىي ئەخلاق جەھەتتىن چىرىكلىشىپ پېتىلگەن بۇ ئىستېبدات جەمئىيەتنى پەقەت ئىككىلا مىسرا شېئىرى بىلەن ئېچىپ تاشلايدۇ:

ئەي بىرادەر بۇ جاھان غەددار[1] دۇر،
گويا بىر ئەۋرەتى[2] مەككاردۇر.

شائىر يۇقىرىدا ساتىرىك قەلەم قامچىسى ئاستىغا ئالغان بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلغان چىرىكلىشىپ پىشىپ پېتىلگەن ئىجتىمائىي ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرگە قارشى ھالدا چىن ئىنسانىي پەزىلەت «ھىممەت»، مېھرىبانلىق، ئالىيجانابلىقلارنى قارشى قويۇپ ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ئىجابىي تەرەپتىن ئېستېتىك ھالدا ئىپادىلەيدۇ:

ئەۋزىلى ئولدۇركى بولغان راستگۇي،
ھەم سەخىيۇ ئابىدۇ ھەم نىك خۇي.

ياكى:

ياخشى ئىشلارغا ئېغىرلىق قىلماغىل،
ھەم يامان ئىشقا يەڭگىللىك قىلماغىل.
ياخشى ئىش بىسيار قىل بولماي مەلۇل،
تاكى ئاندىن ئۆزگىلەر قىلغاي قوبۇل.

ياكى:

بولسا كىمنىڭ ئادەتى جودى كەرەم[3]،
ئول خالايىق ئىچرە بولغاي مۇھتەرەم.
خەيىر قىلغاندىن كېيىن ياد ئەيلەمە،
قىلغان ئۇ خەيرىڭنى بەربات ئەيلىمە.

ياكى:

ئەر ئاتانماقلىققە كۆپ ھىممەت كېرەك،

---

① غەددار — ئالدامچى.
② ئەۋرەت — جىنسىي ئەزا، نومۇسلۇق، كۆرۈمسىز ئەزا.
③ جودى كەرەم — سەخىيلىق، كەڭ قورساقلىق.

هەم شىجائەت بىرلە هەم غەيرەت كېرەك.
گەر ھېمىشە بولمىسا ھىممەتتە شاھ،
ياخشىراقتۇر ئاندىن ھىممەتلىك گاداھ.
كىمكى بىھىممەتدۇرۇر مۇردارۇر،
جىسمىدا ھەر موي ئانىڭ زۇننارىدۇر.
بولغىسىدۇر ئادەم ھىممەتتىن كىشى،
بولماغاي ھېچكىمكى خىلئەتتىن كىشى.
گەر كىشىنىڭ ھىممىتى ئالىدۇرۇر،
كۆڭلى ئۇل خەتناسىدىن خالىدۇرۇر.
.....
گەر كىشىنىڭ ھىممىتى تۇغيان قىلۇر،
ئول كىشى بىسيار خەيىر ئېھسان قىلۇر.
ئەر ئەمەس بۇ پولدا ھىممەتسىز كىشى،
گەرچە بولسۇن نوھ لوقمەندەك كىشى.

يۇقىرىقى مىسرالاردا ئىنسانىي ئەخلاق - پەزىلەتلىنىڭ ئۆلچىمى، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغان ئىنسانىيىي يۇرچىنىڭ دەرىجىسى، ئالىيجانابلىق ئەخلاقي، ئىجتىمائىي قاراشلىرى شائىرنىڭ ئېستېتىك ئىدېئالى سۆپىتىدە لىرىك قەھرىمان ئاغزى ئارقىلىق بايان قىلىنغان بولسا، تۆۋەندىكى مىسرالاردا يۇقىرىقى ئىدېئال ھەرىكەتكە ئۆتۈپ كونكرېتلىشىدۇ:

گەر پېتىمى ئاھۇ پا ئەفغان قىلۇر،
ئەرشى بىرلە كورسىنى لەرزان قىلۇر.

دەپ دىنىي يوپۇق يېپىنغان تۆۋەن تەبىقە ئىسيان كۆچىنىڭ قۇدرىتىنى ناماياں قىلىدۇ. شۇڭا:

يېتىم كۆڭلىنى شاد ئەتكەن ئەمىندۇر،
يېتىم كۆڭلىنى ئاغرىتقان لەئىنىتىدۇر.

دەپ تۆۋەن تەبىقە مەنپەئىتىگە قانداق مۇناسىۋەت قىلىش مەسىلىسىنى كونكرېتلاشتۇرىدۇ.

يېسىلەر ھەر كىم يېتىمنىڭ مالىدىن،
ئول يىگەي مەھشەردە دەۋزەخ نانىدىن.

گەرچە بۇ بېيىتتا بەلگىلىك دىنىي يوپۇق بولسىمۇ، ئەما يۇقىرىقى ھەقىقەتكە لوگىك ھالدا قارشى تېزىس قىلىپ تاشلانغان بۇ پىكىردە تۆۋەن قاتلام مەنپەئىتىگە قارشى يۆنەلگەن ئاچكۆز قارا كۈچنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ دىئالېكتىكىسى ئېچىپ تاشلىنىدۇ.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، شائىر ياشىغان جۇڭغارلار كونترولللۇقىدىكى خوجىلار جەمئىيىتى شائىر خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندەك ئىدى:

ئەي بۇرادەر بۇ جاھان غەددارىدۇر،
گويا بىر ئەۋرەتى مەككارىدۇر.

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئۇستىگە قۇرۇلغان زۇلۇم زىنداننىغا ئايلانغان بۇ فېئوداللىق زۇلمەت قاراڭغۇلۇقىدا، بۇ جەمئىيەتنى ئۇ ئىلىم - پەن، مەرىپەت بىلەن ئۆزگەرتىشنى خىيال قىلغان. بۇ خىيالدىمۇ بەلگىلىك ھەقىقەتنىڭ مېغىزى بار.

شائىر ئىلىم - پەن، ئۇنىڭ ئەربابلىرى بولغان دانا (ئالىم) لارغا ئۆز كىتابىدىن خېلىلا كۆپ سەھىپىلەر

ئاجرىتىپ، بەدىئىي تەپەككۇر يولى بىلەن مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. شائىر بۇ مەسىلىنى ئىلىم - پەننى كەشىپ قىلغۇچى ئىنسانلارنى تەبىئەتتىكى ئەڭ يوكسەك ماددىغا ئايلاندۇرغان، ئىنساننى «ئىنسان» دېگەن ئەڭ مۇقەددەس نامغا ئىگە قىلغان «ئەقىل» دىن باشلايدۇ.

ئەقىل بولسا ئادەمنى ئىنساندۇر،
ئەقىل گەر يوق بولسا ئول ھايۋانىدۇر.

دەپ ئەقىلگە توغرا تەرىپ بېرىدۇ. ئۇ تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئەقىلنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندە ئۇ رېئاللىققا سادىقلىق يۈزىسىدىن تەبىئىي ھالدا ماتېرىيالىزمغا يېقىنلىشىپ قالىدۇ:

ئەي بۇرادەر ئەقىل جايى مېغىزى سەر،[1]
ئەۋرىتى قەستىدە - سەر - بەسەر.

دەپ ئەقىلنىڭ مەنبەسىنى ۋە رولىنى توغرىسىدا توغرا نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ باھا بېرىدۇ. پەن ئۇتۇقلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئاڭ «مەنئىلىك» پەقەت يۇقىرى دەرىجىدە تەشكىل تاپقان ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتىدۇر.

شائىر پەيلاسوپلارچە ئەقىلنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى مەسىلىنى ھەل قىلىپ ئالغاندىن كېيىن ئىنسان تەپەككۇرى ئەنە شۇ ئەقىلگە تايىنىپ، تەپەككۇر ئارقىلىق رېئال مەۋجۇدىيەتنى

① مېغىزى سەر - مېڭە.

بىلىش، گۇسسئولوگىيىلىك بىلىش ئۇنكاس باسقۇچلىرىنىڭ كاتېگورىيىلىرى توغرۇلۇق پىكىر يۈرگۈزىدۇ.

ئىنسانىنىڭ رېئال دۇنيانى بىلىشى يەككىلىك، جۈزئىيلىك ۋە ئومۇمىيلىق كاتېگورىيىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ. يەككىلىك، جۈزئىيلىك ۋە ئومۇمىيلىق كاتېگورىيىلىرى ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ باشقا كاتېگورىيىلىرىگە ئوخشاش، ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار ۋەقەلىكنى بىلىش باسقۇچلىرى سۈپىتىدە، بىلىشنىڭ بەزى مۇھىم تەرەپلىرىنى خاراكتېرلەيدۇ.

رېئال دۇنيادا جۈزئىيلىك — ئالاھىدىلىك بىلەن ئومۇمىيلىق ئوتتۇرىسىدىكى قانداقتۇر بوغۇندىن ئىبارەت، بىلىش جەريانى جۈزئىيلىك ۋە شۇ جۈزئىيلىكنىڭ چۈشەنچىلىرى ھەم پىكىرلىرى سۈپىتىدە ئەكس ئېتىدۇ. بۇ پىكىر ۋە چۈشەنچىلەر بولسا بىلىش جەريانىنىڭ يەككىلىكتىن ئومۇمىيلىققا قاراپ راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت. بۆلەكلەرگە ئاجرىتىلغان چۈشەنچىلەر ئومۇمىيلىق، جۈزئىيلىك بەلگىلىرىنىڭ ئاددىي بىرىكمىسى بولماي، بەلكى ھادىسىنىڭ شۇنداق بىر تەقسىماتىنىڭ نەتىجىسىدۇركى، بۇنىڭدا پىكىر ئومۇمىيلىقتىن ئالاھىدىلىككە قاراپ ھەمدە جۈزئىيلىكنىڭ مۇھىم ۋە ھەل قىلغۇچى خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلىش يولىدىن بارىدۇ. ئابستراكت ئومۇمىي چۈشەنچىدە پەقەت ئومۇمىيلىق توغرىسىدىكى بىلىملا بولىدۇ. دىققەتنى بۇنداق بىر تەرەپلىمە بىلىملا بولسا ئومۇمىيلىق بىلىمى ئەينى ۋاقىتدا ئىنسانىيەت ئەقلى ئىزىشكەن جۈزئىيلىك، ئىندۇىدۇئاللىق، ئالاھىدىلىك بىلىمنىڭ مۇجەسسەملى سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ.

شائىر بىلىشىنىڭ مانا شۇ باسقۇچلىرىنى بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى بولغان بېيىتلىرىدا مۇنداق بايان قىلىدۇ:

ئەي بۇرادەر ئەقلىي ئىككى قىسىمدۇر،
ئەقلى كۇللى، ئەقلىي جۇزۇى ئىسمدۇر.
ئەقلى كۇل گویاكى قۇرسى ئاپتاپ[1]،
ئەقلى جۇز كەمتەردۇر ئەز زەھرى شاھاپ[2].
ئەقلى كۇل گویاكى بىل دەريادا سۇ،
ئەقلى جۇزۇى گویا بىر قەترە سۇ.
مورغى ئاقىل دام دەدەنە يېمەس،
دام دەدەنە يىسە ئاقىل ئەمەس.
مورغى غافىل دەنە يەر بويىندا دام،
گویا بۇ دام دۇنيادادە ئەۋام.
ئەقلى كۇل بىر تۇتىدۇر گویا،
بىر تاۋۇغدۇر ئەقلى جۇزۇى ئەي گىيا[3].
پەرقى تۇتىيۇ تاۋۇغ بىل ئەي ئەمەك،
دىۋ ئىرور تاۋۇغ، تۇتىدۇر مەلەك.
ئاڭلا پەندىمنى ئەي سەۋدايى خام،
ئەقلى كۇلنى قىل قوبۇل ھەر سۇبھىي - شام.

يۇقىرقى كەلتۇرگەن نەقلىمىزدە شائىر ئىنسان ئەقلىنىڭ بىلىش باسقۇچلىرىنىڭ پەرقىنىلا كۆرسىتىپ قالماي، بەلكى بۇ بىلىش باسقۇچلىرىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، رولىنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئىنسان ئەقلىنىڭ قايسى باسقۇچىنىڭ ئىشقا

[1] قۇرسى ئاپتاپ كونىنىڭ يۇمىلاق كۆرۈنۈشى.
[2] شاھاپ پالىلداپ كۆرۈنگەن چېچەك.
[3] گىيا ئادەم مەنىسىدە.

ياراملىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئۇنى تاللاپ ئېلىشقا چاقىرىدۇ.

ئىنسانىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ قىلغان ئىجتىمائىي پائالىيىتىنىڭ جەۋھىرى ئىلىم - پەننى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ئىلىم - پەن ئىنسانىيەتنى تەبىئەت، جەمئىيەت تەپەككۇر قانۇنلىرىنى ئىگىلەپ ئۇنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش، جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇنى پەيلاسوپىيىلىك گىنىئولوگىيىدە ئەركىنلىك بىلەن زۆرۈرىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەرىقىسىدە شەرھلەيدۇ.

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «گېگىل ئەركىنلىك بىلەن زۆرۈرىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىرىنچى بولۇپ، توغرا بايان قىلدى، ئۇنىڭچە، ئەركىنلىك زۆرۈرىيەتنى بىلىشتىن ئىبارەت. زۆرۈرىيەت ئۇ چۈشىنىۋېلىنمىغان چاغدىلا قارىغۇلۇق بولىدۇ. ئەركىنلىك تەبىئەت قانۇنلىرىدىن خىيالىدا قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل بولۇشتا ئەمەس، بەلكى بۇ قانۇنىيەتلەرنى بىلىش ھەمدە مۇشۇنداق بىلىشكە ئاساسەن پىلانلىق تۈردە تەبىئەت قانۇنلىرىنى مۇئەييەن مەقسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا قادىر بولۇشتا. بۇ مەيلى تاشقى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە نىسبەتەن بولسۇن، ياكى ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ جىسمانىي مەۋجۇدىيىتى ۋە روھىي مەۋجۇدىيىتىنى باشقۇرىدىغان قانۇنىيەتلەرگە نىسبەتەن بولسۇن ئوخشاش: بۇ ئىككى خىل قانۇنىيەتنى بىز ئەڭ كۆپ بولغاندا ئىدىيىمىزدىلا بىر - بىرىدىن ئاجرىتالايمىز، رېئاللىقتا بولسا، بىر - بىرىدىن ھەرگىز ئاجرىتالمايمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىرادە ئەركىنلىكى شەيئىلەرنى بىلىشنىڭ ياردىمى بىلەن قارار چىقىرىدىغان قابىلىيەتتىنلا ئىبارەت. دېمەك، ئادەمنىڭ مۇئەييەن مەسىلە ئۈستىدىكى ھۆكمى قانچە ئەركىن بولسا، بۇ ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى ئالغان

زۆرۆرىيىتىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ... ئەركىنلىك تەبىئەت دۇنياسىنىڭ زۆرۆرىيىتىنى بىلىشكە ئاساسەن ئۆزىمىزنى ۋە تاشقى تەبىئەت دۇنياسىنى باشقۇرۇشتا ...»[1]

ئىنسانغا خۇددى يۇقىرىدا ئېڭگېلس ئېيتقاندەك تەبىئەت جەمئىيەت ۋە تەپەككۇر قانۇنلىرىنى ئۆگىتىپ، ئۇلارنى ئىنسانىنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىنى بېرىدىغان ئىلىم-پەن ئوستىدە شائىر خاراباتى بەدئىي تەپەككۇر شەكلى بىلەن مۇنداق مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ:

غەۋث ئۇردۇم ئىلىمنىڭ دەرياسىغا،
قىلدى ھەق مائىمۇردۇر يەكتاسىغا.
خاتەمى مۇلكى سۇلايمان ئىلمىدۇر،
بارچە ئالىم-سۇرەتو جان ئىلمىدۇر.
روھى ئادەم ئىلمىدىن قۇۋۋەت ئالۇر،
ئىلمىسىزنىڭ روھى بىقۇۋەت بولۇر.
گەركىشىدە ئىلىم يوق مۇردارۇر،
بولمىسا تەن ئىچرە جان، تەن خاربۇر.
جاندىن ھەم ئارتۇقتۇر ئىلمۇ - مەرتىبەت،
مەرتىبەت يوق بولسا بولغاي خەر سۇپەت.
ئەي بۇرادەر ئىلىملىق بۇ دۇنيادۇر،
مەرتىبەت يوق بولسا نا بىنادۇر.

ئىلىمنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى ۋە ئىلىم-مەرتىبەتنى شۇنچىلىك چۈشىنىشنى، شائىر ياشىغان شارائىت بىلەن

---

① ماركس، ئېڭگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما پەلسەپە قىسمى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 426-بەت.

سېلىشتۇرغاندا شائىرنى زور ئىلىم ئەھلى، ۋەتەنپەرۋەر، خېلىلا ئىلغار زات دېيىشكە بولىدۇ.

ھەر كىشىگە مەرىپەت بىر يارىدۇر،
كىمكى بىلمەس قەدرىنى مۇردارىدۇر.
بولمىسا ھەركىمدە ئىلىمۇ مەرىپەت ،
قويسا ھەر ساڑى قەدەم بولغاي غەلەت.
ئامىدىن بۇ ئىلىم مىراس ئەيلىمە،
ئام گەر قۇتبى ئولسا ئىخلاس ئەيلىمە.
ھەر تۆمۇر بولغان بىلەن ئالماس ئەمەس،
ھەر كىشى بولغان بىلەن ئول خاس ئەمەس.
ئېيتاي ئەي تالىپ ساڭا چەندەن سۆزەن،
مەرىپەتسىز جىسمىدۇر جانسىز بەدەن.

شائىر پۈتۈن ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيەلىدىن ئېيتقاندا
XI ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بەدىئىي غايىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇمۇ خوددى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش ئىنسانىنى مەڭگۈلۈك قىلىش ئۈچۈن بىلىملىك قىلىشقا چاقىرىدۇ:

ئەي ئوغۇل ئۆلمەسنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
ئەي ئوغۇل تائەتنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
ئەي ئوغۇل راھەتنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
ئەي ئوغۇل ئىززەتنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.

ئەي ئوغۇل قۇربەتنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
ئەي ئوغۇل شاھلىقنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
ئەي ئوغۇل پىرلىكنى قىلسىلىڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
ئادەمى بولماقنى قىلساڭ ئىختىيار،
مەرىپەت ئىلمىنى قىلغىل ئىختىيار.
مەرىپەتلىك ئادەمى خەيرۇل بەشەر،
مەرىپەتسىز ئادەمى ئىتتىن بەتەر.
كىمدە بولسا مەرىپەت ئىنسان ئىرور،
بارچە مۇشكۈللەر ئاڭا ئاسان ئىرور.
كىمدە بولسا مەرىپەت ئالىمدۇرۇر،
مەرىپەتسىزلەر ھەمە زالىمدۇرۇر.

شائىر ئىلىمنىڭ قۇدرىتىنى ۋە ئۇنى ئىگىلەشنىڭ ئاسان ئەمەسلىكىنىمۇ خىيالا چوڭقۇر چۈشىنىدۇ.

مەرىپەت ئىلمىنى تەپسىر ئەيلەيىن،
ئىستەمەككە ئانى تەدبىر ئەيلەيىن.
مەرىپەت گويا كى ئول ئابى ھايات،
ئىچسە ئانى تاپقاي ئۆلمەكتىن نەجات.
ئەي بۇرادەر ئول سۆزۈلمىدىن نەرى،
ئىستەگەيسەن ئانى ئىسكەندەر كەبى.
تاپماقى ھەر كىم ئانى ئاسان ئەمەس،
ئىچمەسە ھەر كىم ئانى ئىنسان ئەمەس.

شائىر ئىنسانىيەتكە بەخت - سائادەت يولىنى ئاچقۇچى

ئىلىمغا قانداق ھۇرمەت بىلدۇرۇش ماھىيىتىنى چۈشەنسە، بىلىمنى يارىتقۇچى دانالارغا شۇنداق ھۇرمەت بىلەن قاراپ ئۇنىڭ رولىغا يېتەرلىك باھا بېرىدۇ.

جەمئىيەت بىرلە بولسا ھەر كىشى ھەم قەرىزدار،
بولمىغاي دانالىق ئول ھەرگىز يېقىن.
بولسىلەر ھەر كىشى دانادىن يىراق،
ھېچ شەك يوق بولغاي ئاللادىن يىراق.
ئەھلى دانا مەشئەلى روھىي زېمىن،
كىمدە مەشئەل بولسا تۇن خەۋپىدىن ئىمىن.
كىمكى دانا بىرلە مەشئەللىق دۇرۇر،
كىمكى داناسىزدۇر مەشئەلسىزدۇرۇر.
بۇ جاھان گويا كى بىر يەلدار تۇنى[1]،
ھېچكىم بىلمەسكى داناسىز ئۇنى.
ئەي بۇرادەر بولما داناسىز بۇگۈن،
بولماغىل زىنھار مەشئەلسىز بۇگۈن.
ئەي ئوغۇل ئۆمرىڭدە دانە بىرلە بول،
ئازمىغاي تۇن ئىچرە مەشئەل بولسا يول.
.....
ھەر كىشى داناغا گەر تابىئىدۇرۇر،
ئول كىشىنىڭ بەختى شەمس تالئىدۇرۇر.
گەر كىشىگە بولسا دانالىغ نېسىپ،
ئول كىشى تەڭرىگە بولمىشىدۇر مۇھىپ.
ئول شەھەر كىم ئاندا بىر داناسى بار،
ئول قارا ئىڭغۇدە دۇررى يەكتاسى بار.
ھەر كىشى داناغە گەر ۋاسىل بولۇر،

---

① يەلدار تۇنى — بورانلىق كېچە.

گۈنبىزى دەۋۋارە ئول داخىل بولۇر.
.....
ئەي ئوغۇل بول دائىما دانە تەلەپ.
قىلغاي ئول جەھلىڭنى دانا بىر تەرەپ،
كىمكى ئۆز ئالدىچە گەر پارىسا بولۇر.
ئاقىبەت ئول شەيخي بەرىسا بولۇر،
گەر كىشىنىڭ ئۆمرى بىدانا ئۆتەر.
ئول كىشىنىڭ چەشمى نابىنا ئۆتەر،
تېپىلىدۇر ئالەمدە داناسىز كىشى.
تاپمىغاي رەۋناق ئانىڭ ھەممە ئىشى،
ئەھلى دانا ئۆزىنى مىن تىنا قىلۇر.
كور دىل بولغانىنى ئول بىنا قىلۇر.

شائىرنىڭ خەلقنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىلغار قاراشلىرىنى بەدىئىي تەپەككۇر ئارقىلىق دىنىي تۈس بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى. ئىككىنچى تەرەپتىن، يازغۇچى دۇنيا قارىشى جەھەتتىن ئالغاندا، يىرىك ئىلاھىيەت ئالىمى. شۇڭا ئۇ فېئودالىزم سىياسىسىنىڭ دۇمباقچىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇستەبىت چىرىك مەنئۇيىتىنىڭ تۇڭرۇكى بولغان سوفىزمنىڭ سول قانىتى ئەمەس، بەلكى ئۇ سوفىزمنىڭ دەسلەپكى ئەرەب خەلپىلىرىنىڭ ئېزىشىگە قارشى پەيدا بولغان سادىق ۋەكىلى ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزى ياشىغان فېئودالىزم ئىستىبداتلىق تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئەكسىيەتچى سىياسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلغان نادان ئىشان، موللا، «دىنپۇرۇش» لارنى قاتتىق ساتىرا قامچىسى ئاستىغا ئالغانىدى.

ئەڭ مۇھىمى، شائىر بەدىئىي مېتود جەھەتتىن ئەينى زامان رېئالىزمى ۋەكىللىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ھاياتقا

رېئالىستىك، ئېستېتىك نۇقتىئىنەزىرى بىلەن ياندىشىش، ئەينى زامان رېئاللىقىغا سادىق بولۇشى، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئوبيېكتىپ ھالدا بۆسۈپ چىقىپ ئۇنىڭ ئىجادىغا رېئالىستىك نۇر بېرىپ، قەھرىمانلىرىنى رېئال ھايات سۈيى بىلەن سۇغىرىدۇ.

بولسا گەر يۈز يىل كىشىكىم بۇت پەرەست،
قىلغاي ئانى بىر نەپەستە ھەق پەرەست.
كىم بىلۇر مەردۇدى كىم، مەقبۇلى كىم،
كىم بىلۇر مەئلۇمى كىم، مەجھۇلى كىم.
ياخشى ئىش قىلسا جەننەتلىك دېمە،
قىلسا كۆپ ئىسيان جەھەننەملىك دېمە.

ياكى:

ئاڭلاغىل ھەر كىمكى بولسا خود پەرەست[1]،
ياخشىراقتۇر ئول كىشىدىن بۇت پەرەست.

دېيىش ئارقىلىق ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلاھىيەت دۇنيا قارىشىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، رېئاللىقنىڭ سۇرىتىنى سىزىپ، ئاتېئىزم بوسۇغىسىغا بېرىپ قالىدۇ.

ھەر قانداق يازغۇچىنىڭ ياكى سەنئەتكارنىڭ ئىجادىيىتىدىكى زىددىيەت ئۇنىڭ پىكىر قىلىش ئۇسۇلىدىكى ئەمەس، ھاياتىدىكى ۋە شۇ سەنئەتكار ياشىغان جەمئىيەتتىكى زىددىيەتنىڭ ئىنكاسىدۇر.

لېنىن بۇيۇك رۇس يازغۇچىسى لېۋ تولستوي ئىجادىغا «رۇس ئىنقىلابىنىڭ ئەينىكى» دېگەن باھانى بەرگىنىدە ئۇ روسىيىنىڭ ئەينى چاغدىكى كۇچلۇك تەرىپى ۋە ئاجىز

① خود پەرەست — ئۆزىنىلا گۈدىلەندۈرۈش، ئۆزىنىلا يۇقىرى قويۇش.

تەرىپىنىمۇ بىر پۈتۈن ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنى كۆزدە تۇتقانىدى.

شائىر خارابات «مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن كىتابىدا خوجىلار دەۋرىنىڭ زۇلمەتلىك ھايات كۆرۈنۈشىنى بەلگىلىك ھالدا سىزىپ بەرگىنى ئۈچۈن ئۇنى «خوجىلار دەۋرى» نىڭ ئەينىكى دېيىشكە ھەقلىقبىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك «خوجىلار دەۋرى» ئىلىم-مەرىپەتنىڭ زىندانى ئىدى. بۇ دەۋردە ئىلىم - مەرىپەت قاتتىق چەكلەنگەن. ئۇنىڭ ۋەكىللىرى بولغان ئالىملار، دانالار خارۇزار ئىدى. شائىر بۇ مەنزىرىنى مۇنداق سىزىدۇ:

ئەھلى فاسىق ئىچرە ئالىم خاردۇر،
بىگۇمان ئاندىن خۇدا بىزاردۇر.
ھەر كىشى ئالىمغا يەتكۈزسە زەرەر،
سالغۇسى تەڭرىم ئانى نارى سەقەر.
كىمكى كۆرسە ئالىمنى ھەقىر،
ئول كىشىنىڭ بىگۇمان ئۆمرى كەمىر.
ھەر كىشى ئالىمغا كۆلپەت قىلماغاي،
كىمكى قىلسا تەڭرى رەھمەت قىلماغاي.
گەر كىشى ئالىم كىشىنى شاد ئېتەر،
تەڭرىم ئانى بىگۇمان ئازاد ئېتەر.

چۈنكى

پەندى ئالىم كورغا گويا كى ئاسا،
روھىغا ھەم بولغىسىدۇر كۆپ غىزا.

× × × ×

سۆھبەتى ئالىم كۆڭۈلگە زىر① ئېتەر.

---

① زىر . سىگىش، ئولتۇرۇش، پەس، ئاسىنى.

ئول كىشى ھەق بۇيرىغاننى تېز ئېتەر،
پەندى ئالىم كەسىنى ئىززەتلىك قىلۇر.
كىمكى ئەئمال قىلسا جەننەتلىك بولۇر،
پەندى ئالىم ھەر قارا ئۆيىغە چىراغ.
بىلمەيىن قىلغان ئەمەل بولماس ياراغ،
ئاڭلاغىل باردۇر ھەر ئۆينى ئاچقۇسى.
پەندى ئالىمدۇر كۆڭلىنى ئاچقۇسى،
گەر كىشىنىڭ كىم بىيىشكە مەيلى بار.
سۇھبىتى ئالىمنى قىلغىل ئىختىيار،

× × × ×

ھەر دىيارنىڭ چىراغى ئالىمى.
ھەر قار تۇنىنىڭ ماھى ئالىمى،
ئىلىم بىرلە سەيىر ئېتەر ئەرشى ئەلا.
ھەم پەلەك ھەم يەرنى تا تەھتەسسارا[1]،
ئىلىم بىر ئاتتۇركى خوش رەختارلىغ.
كىمكى مەركەپ[2] بولسا كۆرمەس خارالىغ،
ھەر دىيارنىڭ كى باغى ئالىمى.
ھەر دىيارنىڭ كى شاھى ئالىمى،
ئىلىمسىز ھەسرەتتە دۇر پىرو جەۋان.
ئىلىم ئىستەپ تۇن- كۇن يورغىل راۋان،

س. سىپىرو «بىلىمسىزلىك ئەقىل - پاراسەتنىڭ زۇلمەتلىك كېچىسى، بەلكى ئايدىڭسىز ۋە يۇلتۇزسىز زۇلمەتلىك كېچىسى» دېسە، ل. تولستوي «ئەقىل - پاراسەتسىز مېڭە شامسىز پانۇستۇر» دەيدۇ.

شائىر خاراباتى بۇ ھەقىقەتنى ئۆز دەۋرىدە ئاللىقاچان

---

① تەھتەسارا - يەر ئاستى.
② مەركەپ — مىنىلىدىغان نەرسە، مىنىش.

چوڭقۇر چۈشەنگەن:

ئىلىمسىزلەر خەلقارا ئادەم ئەمەس،
ئىلىمسىز ئىككى جاھان مەھرەم ئەمەس.
ئىلىمدىن ئەئمالىدىن بولغاي يېقىن،
ئىلىمسىز. ئەئمالسىز بولغاي لەئىن.

× × × ×

ھەر كىشىنىڭ ئىلمى يوق ھايۋانىدۇر،
قىلغان ھەر فېئىلى ئانىڭ ئىسيان دۇرۇر.
ئىلىمغا قىل ئەي قاياش ئۆمرۈڭنى سەرپ،
بەھرى ئالغىل ئىلىمدىن بىر نەچچە ھەرپ.
ئىلىمسىز ئۆتكەزمە ئۆمۈر ئەي خاسۇ ئام،
تىز-تۇندە قىلغىلۇ تۇن-كۈن بەر دەۋام.
غافىلا ئۆمۈر ئۆتتى دائىم بىخەۋەر،
ئىلىمسىز، ئەئمالسىز تاپقاي زەرەر.

شائىر رېئال ھاياتقا سادىق بولغانلىقى، ئىجادىيىتىدە رېئالىزم ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن «ئىسلام شەرئىتى» نى ئۆز جەمئىيىتىگە يېتەكچى ئىدىيە قىلغان خوجىلار جەمئىيىتىنى:

ئەي بۇرادەر بۇ جاھان غەددادۇر،
گويا بىر ئەۋرەتى مەككاردۇر.

دەپ سۆكىدۇ. شائىر ۋە يازغۇچى - سەنئەتكار ئىجادىدا ئېستېتىك ئىدېئال (غايە) يېتەكچى، ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. شائىر خاراباتى ئۆزىدىن ئالدىن ئۆتكەن پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئۆز ئىجادىغا

سىڭدۇرۇپ تەرەققي قىلدۇرغىنىدەك، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جۇملىدىن باشقا تۈركي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ئۆچمەس تەسىر كۆرسەتكەن XI ئەسىر ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېستېتىك غايىسىنىمۇ ئۆز ئىجادىيىتىدە يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ، ئىجادىيىتىنىڭ ھەممە تېمىلىرىغا سىڭدۇرۇپ كەلگەنلىكى ئۈنىڭ ئىجادىيىتىدە ئوچۇق سېزىلىپ تۇرۇپتۇ.

شائىرنىڭ ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، ئىلىم-مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك ئېستېتىك غايىسىنىڭ ئىجادىيىتىدىكى تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىنسانپەرۋەرلىك غايىسىنىڭ مېغىزى بولغان «دۆلەت ھاكىمىيىتى بېشىدا بىلىملىك ئادىل شاھ ئولتۇرۇپ دۆلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرسا، خەلق بەخت-سائادەتكە ئېرىشىدۇ» دېگەن يۇكسەكلىككە يېتىپ كېلىدۇ:

ئەي مەلىك① سورىغىل رەئىيەت② ھالىنى،
ئىنسو ئۇلغەت بىرلە بەرھەم دادىنى.
ئول رەئىيەت ھالىدىن ئاگاھى بول،
ئەدلى قىل ئىككى جاھاندا شاھى بول.
زۇلۇمنى كۆپ قىلسا دۆلەتتىن تۇشەر،
سۇزلەسە كۆپ كۆلسە ئىززەتتىن تۇشەر.
ئەي مەلىك ئەندىشە قىل بالا ۋە پەست،
يەتمىگەي مۇلكىڭغە ھەر ياندىن شىكست.
شاھى ئادىل شەھرىغە نىئمەت دۇرۇر،
شاھى زالىم شەھرىغە لەنەت دۇرۇر،
شاھى ئادىل شەھرىغە نىئمەت ياغار.

---

① مەلىك — پادىشاھ.
② رەئىيەت — خەلق، پۇقرا.

شاهى زالىم شەرىغە لەنەت ياغار،
شاهى ئادىل شەرئىنى پەيدا قىلۇر،
شاهى جاهىل فىسقىنى پەيدا قىلۇر.

× × × ×

ئەي مەلىك شاھ بولغىل ئەمما مۇتتەقى،
بولغايسەن ئول ئالەم ئىچرە ھەم تەقى.
توقتۇر شاھقا ئەدىلىدىن ياخشى ئەمەل،
شاھغە ھەم لازىم بولۇر چەندان ئەمەل.
بىخەبەر ئۆتكەرمە ئۆمرۈڭ ئەي مەلىك،
قالمىغاي ئۇشبۇ جاھان ئىككى تىرىك.
سەلتەنەت ھەشمەت سۇلايماندەك[1] ئەمەس،
ئۆمۈر ھەم ئول نوھۇ[2] لوقماندەك[3] ئەمەس.
ئەي مەلىك قۇللۇغدە ئىبراھىمچە[4] بول،
قىل ئۆزۈڭگە ماسۇىللانى ھارام،
بۇ نەسھەد ياد ئال ئەي شاھۇ ئام.

قەھرىمان «مەن» ئاغزىدىن شاھقا بېرىلگەن پىكىر، نەسىھەتلەر يالغۇز شائىرنىڭ ئەينى زامان پادىشاھىغا بېرىلگەن پىكىر نەسىھەتلەر بولماستىن، بەلكى ئېزىلگەن ئاممە، خەلقنىڭ پىكىر، نەسىھەتلىرى ھەم ئۆمىد - ئارزۇلىرىدۇر.

ئەنە شۇ يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمىز شائىر خاراباتى ئېستېتىك غايىسىنىڭ جۇغلارلار كونترولللۇقىدىكى خوجىلار جەمئىيىتىنى بەدئىي ئوبرازلاردا رېئالىستىك ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنىڭ قىسقىچە بايانىدۇر.

ئەمدى شائىرنى رېئالىققا بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋىتى ۋە

---

[1] سۇلايمان بەيغەمبەرنىڭ ئىسمى.
[2] نوھۇ بەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمى.
[3] لوقمان مۇڭۇما. ئۇلۇما (ئىلگىرى ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپنىڭ ئىسمى).
[4] قىسسىۇل ئەنبىيانىڭ نەسرلىشىچە، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام شاھ ھەم پەيغەمبەر.

سادىقلىقى، ئۇنى بەدىئىي ئوبرازلاردا ئەكس ئەتتۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرىدىغان تەنقىدىي رېئالىزم مېتودىدىن ئايرىپ قارىغىنىمىزدا، ئۇ ھەقىقىي ئىلاھىيەتچى سوفىزمنىڭ سادىق مۇرىتى بولۇپ كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ. بۇ پەلسەپە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پەلسەپىۋى ئىدېئالىزمدۇر. «قوپال، ئاددىي، مېتافىزىكىلىق ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم جۆيلۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئەكسىچە دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم بولسا، بىلىشنىڭ مەلۇم بەلگىسىنى، تەرىپىنى، قىسمىنى بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن مۇبالىغە قىلغان ھالدا uberschwengliches (دېتسىگىن). تەرەققىي قىلدۇرۇپ (كېڭەيتىپ، كۆپتۈرۈپ)، ماددىدىن ئايرىلغان، تەبىئەتتىن ئايرىلغان، ئىلاھلاشتۇرۇلغان مۇتلەقلىككە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتىن ئىبارەت. ئىدېئالىزم راھىبلىق دېمەكتۇر. بۇ توغرا، بىراق (تېخىمۇ توغرىراقى)» ۋە («بۇنىڭدىن باشقا») پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم ئادەمنىڭ چەكسىز مۇرەككەپ (دىئالېكتىك) بىلىشتىكى كىچىككىنە پەرق ئارقىلىق راھىبلىققا بارىدىغان يول ... راھىبلىق (پەلسەپىۋى ئىدېئالىزم) نىڭ بولسا ئەلۋەتتە بىلىش نەزەرىيىسى جەھەتتىكى مەنبەسى بار، ئۇنىڭ ئۇلى يوق ئەمەس، ئۇنىڭ مېۋە بەرمەيدىغان چېچەك ئىكەنلىكى شۇبھىسىز. لېكىن ئۇ جانلىق، مېۋە بېرىدىغان ھەقىقىي، قۇدرەتلىك، تولۇق قابىلىيەتلىك، ئوبىېكتىپ مۇتلەق بولغان ئىنسانلار بىلىشىدىن ئىبارەت بۇ جانلىق دەرەختىكى مېۋە بەرمەيدىغان چېچەك»[1]. لېنىننىڭ يۇقىرىقى تەرىپى بىلەن ئېيتقاندا، شائىر خاراباتى دۇنيا قاراش جەھەتتىن ئېيتقاندا ئىدېئالىست. ئۇ دۇنيا

---

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 456-457-بەتلەر.

ئەزەلدىن بار بولغان ماددا ئەمەس، ئۇنى خۇدا يارالتقان دەپ قارايدۇ:

ئەنا سىر[1] دىن قىلىپسەن ئادەمنى زات،
بىراۋنى دۈشمەن، بىرنى پەرىزات.
فەلەك تۇگرۇكسىز ئۇستۇن تاباسىز،
بەنا قىلدىڭ ئىككى ئالەم شىتابسىز.

شائىر ئۆز جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي تەڭسىزلىكنىمۇ خۇدادىن كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى چىقماي شۇكۇر قىلىشقا چاقىرىدۇ.

ئول بىر ۋۇجۇدە بەردى ھەمىياندا پۇل،
بەرمىدى بىردىن تولا بەئىزنغە پۇل.
بەردى ئىززەتنى بىراۋغا قىلدى شاھ،
بەردى مېھنەتنى بىراۋ بولدى گاداھ.
بىرىنغە ئەتلەس، بىرىنغە كىمخاپ كەيدۈرۈپ،
بىر يالاڭنى ئول تۇنۇرغا كىرگۈزدۈر.
كۆز ئاچىپ يۇمغۇنچە ئول پەيدا قىلۇر،
كۆز ئاچىپ يۇمغىنچە ناپەيدا قىلۇر.
ھازىرو نازىردۇر ئول لەياۋناھار،
كىمكى تەئىرىز قىلسا بولغان خارۇ زار.

ئېنگېلسنىڭ «...پەلەكتە تېخىمۇ ئېگىز پەرۋاز قىلىپ يۇرگەن ئىدېئولوگىيە ساھەسىگە، يەنى دىن، پەلسەپە ۋە باشقىلارغا كەلسەك بۇلاردا تارىخىي دەۋر تەرىپىدىن تېپىلغان ۋە

---

① ئەناسىر ــ سۆز، ئوت شامال، تۇپراق.

ئۆزلەشتۇرۇلگەن تارىختىن بۇرۇنقى بىر نەرسە بار. ئۇنى ھازىر بىز دانالىق دېمەي تۇرالمايمىز. تەبىئەت دۇنياسى توغرىسىدىكى، ئىنسانىنىڭ ئۆزىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدىكى جان، سېھرىي كۈچ ۋە باشقىلار توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل ساختا ئىدىيىلەرنىڭ تولىسى پاسسىپ مەنبىكى ئىقتىسادقا ئاساسلىنىدۇ» دېگىنى شائىر خاراباتى ئىجادىيىتىگە تازا ماس چۈشىدۇ. شائىر ئىجادىيىتىدە تەنقىدي رېئالىزمغا تايىنىپ خەلق بىلەن ئالغا قاراپ ماڭغاندا، خەلق تۇرمۇشىغا سادىق بولغان چېغىدا خېلىلا ئىلغار، جەمئىيەتنىڭ زۇلۇمغا تولغان گەۋدىسىگە خەنجەر ئۇرىدىغان قەھرىمان جەڭچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقسا، ئۇ كەينىگە قايتقىنىدا ئىلاھىيەتچى، سوفىزم پاتقىقىغا پېتىپ نادان، جاھىللىق تۇسكە كىرىدۇ. شائىرنىڭ دۇنيا قارىشىدىكى مۇنداق زىددىيەت ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتنىڭ ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، رېئالىزم = راھىبلىقتۇر، راھىبلىق = سوفىزم. سوفىزم نەزەرىيىسى بويىچە بۇ دۇنيادىن ۋاز كېچىپ تەركىدۇنيالىق يولىنى تۇتۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق قاراش شائىر ئىجادىغا باشتىن - ئاخىر سىڭگەن. بۇ ھال كىتابنىڭ 238- بېتىدىكى «بۇ پەسلىدە مۇھەببەتنىڭ مەسلىكىنى ئەيتۇر» دېگەن بابىدا ۋە كىتابنىڭ 126- بېتىدىكى ئىككىنچى ھېكايىدە ناھايىتى گەۋدىلىنىدۇ:

.....

گەر كىشىنىڭ جامى ۋەھدەتدىن بولۇر،
ئول كىشىنىڭ زاتىيو بى دەرد بولۇر.
گەر كىشى ئول بادەغە مەمنۇن بولۇر،
ئول كىشى دىۋانە ۋە مەجنۇن بولۇر.
ئەي ئوغۇل ئول شەرئى گويا كاسەدۇر،

ئول تەرىقەت كاسەدىكى بادەدۇر.
ئەي بۇرادەر بارچەدىن كەچمەك كېرەك،
كاسەدىن ئول بادەنى ئىچمەك كېرەك.
مەي تەلەپ قىلساڭ ئانىڭ ئەمرىن قىلغىل،
ئەي ئوغۇل ساقى مۇھەممەتتۇر بىلگىل.
ھەر كىشىكىم بولمىسا تابە ئاڭا،
مەي مۇيەسسەر بولمىغاي ھەرگىز ئاڭا.
با مىسالى شەرئى مەيخانەدۇر،
كىرمىگەن مەيخانەگە بىگانەدۇر.
ئەي ئوغۇل ساقىغە قىلغىل جان نەسار،
گويىيا شەمئىغە بول پەرۋانەۋار.

بۇ جايدا لىرىك قەھرىمان يىرىك سوقىزم نەزەرىيىسى ۋە ئۇنى قانداق ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ روللىرىنى كۆرسەتكۈچى سوپىلارنىڭ «پىرى سۇپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ».

ئەمدى ئۇ:

زاھىرىم تۇن، باتىنىم يەلدا كەبى،
فېئىلگە بىرو ھالىم ئول تەرسا كەبى.
بەندەلىكدە ئىۋاغە تائەت مەندە يوق،
پەقىرلىكتە سەبرى تاقەت مەندە يوق.
تۇنۇ - كۇن چەندانكى ئىنسيان ئەيلەدىم،
قىلقىدىن بىر نەچچە خەرمان ئەيلەدىم.

دېيىش ئارقىلىق قىلغان ئىسيانلىرىنى «پىتنە - پاسات» دەپ ھېسابلاپ «گۇناھ» لىرىغا ئىقرار بولۇپ، «ئاللا» دىن كەچۈرۈم سوراشقا ئۆتىدۇ.

شائىر ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى كۆز قارىشىنى كىتابىنىڭ 126-

بېتىدىكى ئىككىنچى ھېكايىتىدە سوفىستىك زاھىتنىڭ ئېپىك ئوبرازىنى يارىتىپ ۋايىگە يەتكۈزىدۇ. شائىر ھېكايىتىدە پىشىپ يېتىلگەن زاھىتقا مۇناداق خاراكتېرىستىكا بېرىدۇ:

بار ئىدى بىر زاھىدى زوھدە ئىچرە تاق،
شامغە بارماقنى قىلدى ئىشتىياق.
ئەۋلىيالىقتىن نەسىپ ئالغان ئىدى،
نەفسىنىڭ ئەمرىدىن ئول قالغان ئىدى.
تالىپ ھەق ئەردى دائىم بىقارار،
ھەر تۈنى بىدار، ھەر كۈن رۇزىدار.
ئۆمرىدە ھەق ئەمرىنى قىلغان ئىدى،
نەھىدىن كۆڭلى تىنىپ قالغان ئىدى.
شامدىن تا سۈبھىغە گىريان ئىدى،
دەۋزەخۇ جەننەت ئاڭا ئەئىيان ئىدى.

ئۇ شام - قۇددۇس شەھرىپ يولىدا بىر چوڭ شەھەرگە چۈشىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ ئادەملىرى «كافىر» بولۇپ، ھەممىسى بوينىغا كرىست ئاسىدىكەن، ئېھتىمال خرىستىئانلار بولسا كېرەك. ئۇلار ھەمىشە شەھەرنىڭ چېتىگە چىقىپ بىر چوڭ دەرەخكە «باش ئۇرۇپ» ئىبادەت قىلىدىكەن، بۇنى كۆرگەن ھېلىقى «پاكلىقتا» يېتىلگەن زاھىت، ئۇلار بىلەن ئاللا يولىدا جەڭ قىلماق بولىدۇ. دە، ئالدى بىلەن ئۇلار «باش ئۇرۇپ» ئىبادەت قىلىدىغان دەرەخنى يوقاتماقچى بولىدۇ. ئۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن كىشىدىن دەرەخنى كېسىۋېتىش ئۈچۈن بىر پالتا (تىغ) سېتىپ ئالىدۇ - دە يولغا چىقىدۇ. تېخى دەرەخ بار جايغا يېتىپ بارماستىنلا ئۇنىڭغا بىر شەيتان يولۇقىدۇ. شەيتان ئۇنى ئىماندىن ئازدۇرۇش ئۈچۈن زاھىتقا نەسىھەت قىلىپ، دەرەخنى كېسىشنىڭ ئۆزىگە پايدىسى يوقلۇقىنى، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەر

كۈنى سىر ئېشەك كۆتەرگۈدەك ئالتۇن بىرىشنى ئېيتىدۇ:

هەر كۈنى مەندىن ئۇ شول ئالتۇننى ئال،
بىنەۋاغە خەير قىل جەننەتنى ئال دەيدۇ.

ئەمما سوپىلىق ئېتىقادىدا چوققىغا كۆتۈرۈلگەن بۇ زاهىتنىڭ ئىرادىسىنى شەيتاننىڭ هەر قانداق ئېتىقادنى ۋەسۋەسىگە سالىدىغان «ئالتۇن»ى تەۋرىتەلمەيدۇ. زاهىت دېگىنىنى قىلىدۇ- دە، لېكىن خارۇ زارلىقتا قالىدۇ.

بولدى زاهىد خەلق ئىچرە خارۇ - زار،
يىغلادى هەر تۇنۇ - كۈندە زارۇزار.

لېكىن ئۇ قانچىلىك خارۇ - زار بولسۇن:

قىلمادى ئىمانى هەرگىز مەنپەئەت،
روسىيا شەرمەندە بولدى ئاقىبەت.

زاهىت هېكايىتىدە زاهىتلىق ئېتىقادى بويىچە مۇرات - مەقسىتىگە يېتىدۇ. شائىر يارانقان زاهىتلىق ئىپىك قەهرىمانى توشقان خاهىشچانلىقىغا ئىگە ئېستېتىك غايىسىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلەپ:

بۇ نەسىهەت ياد ئال ئەي خاسۇ ئام،
ئاقىبەت بولغاي ساڭا دارەسسالام[1].

---

① دارەسسالام - جەننەت

دەيدۇ. يۇقىرىقى ئىپتك قەھرىمانىنى شائىر سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مەلۇم مەنىدە ئۆز ئوبرازىنىڭ مىسالى دەپ پەرەز قىلىشقىمۇ بولىدۇ. ئەمما بەربىر بۇ زاھىت ئۆزىنىڭ تىپىك قەھرىمانلىق ماھىيىتىنى بوقاتمايدۇ. يۇقىرىقىلار شائىر ئېستېتىك غايىسىنىڭ ھاياتتىن ئايرىلغان ئىدېئالىستىك، ساپ سوفىزملىق، مۇرەككەپ ئىجادىيىتىدىكى سەلبىي تەرىپىنىڭ تىپىكرەك قىسقىچە بايانىدۇر.

شائىر خاراباتىنىڭ «مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ بەدئىيلىكىگە كەلسەك، ئەڭ ئالدى بىلەن كىتابخان ياكى تاماشىبىننى ھاياجانغا سالالايدىغان «تەسىرچان» لىقىدا بىلىنىدۇ. ئوقۇغۇچى ياكى تاماشىبىننى ھاياجانغا سېلىشنى بىلگەن ئەسەرلا يۈكسەك تالانت مەھسۇلى بولالايدۇ. چۈنكى تالانتنىڭ بىرىنچى ئالامىتى كىشىلەردە سەنئەتكار خالىغان ھاياجاننى قوزغىتىشنى بىلىش، يەنى ئۆزىدىكى ھاياجانىنى باشقىلارغا يۇقتۇرۇشنى بىلىشتۇر. ئۇنداقتا بەدئىي ئەسەردىكى ئوبرازلارغا يۇقتۇرۇشنى بىلىشتۇر. ئۇنداقتا بەدئىي ئەسەردىكى بۇ سىر نېمىدىن تۇغۇلىدۇ؟ بۇ سىر ئەڭ ئالدى بىلەن بەدئىي ئوبرازلاردا ئەكس ئەتكەن «چىنلىق» تا ئىپادىلىنىدۇ. بەدئىي ئەسەردىكى ئوبرازلار ھاياتنى قانچىلىك «چىنلىق»، «راستچىللىق» بىلەن چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرسە، ئۇ ئوبرازلار كىتابخاننى شۇنچىلىك ھاياجانغا سالالايدۇ.

شۇڭا بېلىنىسكى «شېئىرىي ئەسەرنىڭ قەدرىنى بەلگىلىگۈچى ئۆلچەم ئۇنىڭ ۋەقەلىككە توغرىلىقىدۇر» دېسە، پىلخانوۋ «ھەققانىيەت ئىجادىيەتنىڭ بىرىنچى شەرتىدۇر ... شائىر ھاياتنى ئۇ قانداق بولسا، شۇنداق پەردازلىماستىن ۋە بۇزمىستىن تەسۋىرلەش لازىم» دەيدۇ.

بىز شائىر خاراباتىغا ۋە ئۇنىڭ ئىجادىي «مەسنەۋى خاراباتى» غا سەنئەتكار نۇقتىئىنەزىرى بىلەن قارىغىنىمىزدا، ئۇ ئۆز دەۋر ھاياتىنى ساتىرىك قامچا ئاستىغا ئالغان چېغىدا،

بەدئىيلىكنىڭ خېلىلا يۇقىرى پەللىسىگە ئۆرلەپ، كىشىدە ھاياجان تۇغدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتقا بولغان سادىق - سەمىمىيلىكى ئەسەرنىڭ ئوبيېكتىپ ئىدىيىسىدىن تۇغۇلىدۇ. بۇ ھالنى ئۆزبېك يازغۇچىسى ئا. قاھارى «يازغۇچىنىڭ مەخپىي سەمىمىيەت دولقۇنى» دەپ ئاتىغانىدى.

«مەسنەۋى خارابات» نىڭ تېمىسىنىڭ كەڭلىكى ئۆز زامانىسى ئۇچۇن زامانىۋىلىققا ئىگە زور ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى قويۇپ ئۇنىڭ سەلبىي تەرەپلىرىنى ساتىرىك يول بىلەن، ئىجابىي تەرەپلىرىنى دىداكتىك يول بىلەن ھەل قىلىشقا ئىنتىلىشى ئەسەرنىڭ «سالماقدارلىقى» دەپ ئاتىلىپ ئەسەردىكى بۇ كۆچنىمۇ ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكى دەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئەسەردىكى بەدئىيلىكنى كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى، ئەسەردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت.

بىز بەدئىي ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى، ماھىيىتىنى ئۇنىڭ شەكلى ئارقىلىقلا بىلىپ ئالىمىز. يەنى مەزمۇندىكى تەسىرچانلىق پەقەت شەكىل ئارقىلىقلا بىزنىڭ يۇرىكىمىزگە كىرىپ كېلەلەيدۇ.

شەكىل مەزمۇننىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتىدۇر. بەدئىي ئەسەردىكى ھايات ئوبرازلاردا ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئۆز ئەكسىنى تاپىدۇ. ئوبرازچانلىق — بەدئىيلىك، بەدئىي ئەدەبىياتتا ھاياتنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ۋاستىسى يەنى شەكلىدۇر. ئوبرازچانلىق — بەدئىيلىك بەدئىي ئەسەردە خاراكتېرلەر تەسۋىرى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. بەدئىي ئەدەبىيات خاراكتېرلەر يارىتىش سەنئىتىدۇر. خاراكتېرلار بولسا، مەلۇم بىر ژانىردا يېزىلغان كونكرېت ئەسەردە تىل، سۆزىت، كونفلىكت، كومپوزىتسىيە، تەبىئەت تەسۋىرى ئارقىلىق يارىتىلىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەردە مەزمۇن يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ ئۆزگىرىش بىلەن بىر دەۋر يېڭى ئەدەبىيات مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ پۈتۈن بىر دەۋر ئەدەبىياتى ئۇچۇنمۇ ئوخشاشلا رول ئويناپدۇ. ئەمما بۇنىڭدىن شەكىلنىڭ ھېچقانداق رولى يوق دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ. ئەگەر مەزمۇن ئۆزىگە ماس شەكىل تاپالمىسا، ئەسەرنىڭ تەسىرچانلىقىغا تەسىر يېتىدۇ. ھەر قانداق مۇھىم مەزمۇنمۇ ئۆزىگە خاس شەكىل تاپالمىسا، ئۇنىڭ مەزمۇنى كىتابخان يۇرتىگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ. مەزمۇن تېز ئۆزگىرىشچانلىقى خۇسۇسىيەتكە ئىگە. شەكىلنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى مەزمۇنغا نىسبەتەن ئاستا بولۇپ، نىسپىي مۇستەقىلىككە ئىگە. يېڭى مەزمۇننى كونا شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرۈش تامامەن مۇمكىن. ئەمما ئەڭ ياخشىسى يېڭى مەزمۇن يېڭى شەكىلدە ئەكس ئەتسە، تەسىرچانلىقى، بەدئىيلىكى تېخىمۇ يۇقىرى بولىدۇ. «مەسنەۋى خاراباتى» ئۆز مەزمۇننى كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ كەڭ تارقالغان شېئىرىي شەكلى مەسنەۋى (ئىككىلىك) بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى لىرىك قەھرىمان ۋە ئىپىك قەھرىمان يارىتىشقا چوڭ ئىمكانىيەت يارانقان، چۈنكى كلاسسىك ئارۇز ۋەزىن شەكلىدە «مەسنەۋى» كۆپرەك ئىپىك قەھرىمان يارىتىشتا داستانلاردا قوللىنىلىدۇ. شۇڭا ئۇ لىرىك قەھرىمان يارىتىش ئۇچۇنمۇ كەڭ ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

شەكىل بىلەن مەزمۇن مۇناسىۋىتىدە ھەر بىر ژانىر ئۆزىگە خاس تۈس ئالىدۇ. چۈنكى مەزمۇنغا خىزمەت قىلىدىغان شەكىل ئامىللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. شەكىلنىڭ مەزمۇنغا ماس كېلىشى دېگەن چۈشەنچە مەزمۇنغا شەكىلنىڭ ھەممە قىسىملىرى تولۇق خىزمەت قىلىش دېمەكتۇر. ئۇنىڭ ئەكسىچە مەزمۇندىكى ھەر بىر دېتال ئەڭ يارقىن، ئەڭ ئۇچۇق تەسۋىرلىنىشى كېرەك. قىسقىسى، بۇ شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ ئېنىقلىقى ۋە

ئاپتور غايىسىنىڭ بەدىئىي ۋاستىلەر بىلەن ئېنىق روشەن ئىپادىلىنىشىدۇر. شۇڭا شەكىل بىلەن مەزمۇننىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە مەزمۇندا چۈشەنمەيدىغان جايلارنىڭ بولۇشى، بۇنىڭغا ماس هالدا شەكىلدە چۈۋالچاقلىق، خىرەلىكلەرنىڭ بولۇشى، بەدىئىيلىككە تەسىر يەتكۈزىدۇ. هازىر بەزى ئەسەرلەردە بولۇۋاتقان مەزمۇندا قاراڭغۇ، گۇڭگا، ئىما-ئىشارەلەرگە يول قويۇش، شەكىلنى ئەتەيلەپ مۇرەككەپلەشتۈرۈش ئەسەرنى شەكىلۋازلىققا ئېلىپ بارىدۇ. مۇنداق ئەسەر ئىجتىمائىي تەسىر نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئاممىنىڭ نەزىرىدىن قالىدۇ.

بىز تەشەببۇس قىلىۋاتقان ئەسەردىكى ئاددىي - ساددىيلىق مەزمۇنى بايى، ئىلغار زامانىۋىلىققا ئىگە چوڭقۇر بولۇپ، ئۆزىگە ماس گۈزەل شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىشى كېرەك، دېمەكتۇر. ئىجتىمائىي هايات مۇرەككەپ هادىسىدۇر. يازغۇچى ئەنە شۇ مۇرەككەپ هادىسىنى تەسۋىرلەشنى بىلگەندىلا هاياتنىڭ هەققانىي مەنزىرىسىنى يارىتالايدۇ.

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئومۇمەن هەر قانداق ئەسەرنىڭ شەكلىنى تىل، سۈژىت، زىددىيەت توقۇنۇشى، كومپوزىتسىيە، تەبىئەت مەنزىرىسى قاتارلىقلار تەشكىل قىلىدۇ. ئەمدى شېئىرىيەتتە بولسا، تىل، شېئىرىي شەكىل، بۇنى تەشكىل قىلىدىغان ۋەزىن، رىتىم، تۇراق، قاپىيە، تەبىئەت مەنزىرىلىرى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ هال (مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ بىرلىكى) «مەسنەۋى خاراباتى» دا قانداق ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان؟

خاراباتى شېئىرلىرىدا، هېكايەتلىرىدە شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكى يېتەرلىك پۇختا، ئۇلگىلىك دېيىشكە بولىدۇ. شېئىرى قىسىملىرى ۋەزىن، رىتىم، تۇراق، قاپىيە تۇرلىرى شېئىرىي مەزمۇنغا تولۇق بويسۇنىدۇ، بولۇپمۇ شېئىرىي

مەزمۇننىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرىدىغان، شېئىرىدىكى مۇزىكا-
لىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان، ۋەزىن، رېتىم، تۇراق، قاپا-
يە، ئۇنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن پۇختا. شۇنچە چوڭ توپلامنى
ئوقۇغاندا تىلغا پۇتلىشىدىغان بىرەر جايىنىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ.
مىسرالار، بېيىتلار، سازلىنىپ قويۇلغان مۇزىكا ئەسۋابىنىڭ
تارىلىرىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەن
ئەسەرلىكى ئەكسىيەتچى سوفىستىك مەزمۇنلارمۇ ئۆزىنىڭ زە-
ھەرلىگۈچى رولىنى يېتەرلىك ھالدا جارى قىلدۇرالايدۇ.

شائىر خارابات‌نىڭ خەلق قەلبىگە چوڭقۇر سىڭىپ، ئۆل-
مەس ھەيكەلگە ئايلىنىشى، ئۆز يۇرتىدا ۋاپاتىدىن خېلى ئۇزاق
يىللار كېيىن مەقبەرىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى، ھەتتا «ئەۋلىيا»
دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشى، ئەڭ ئالدى بىلەن شائىر شېئىرىي
ئىجادى ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى قارا كۈچلەرگە قارشى خەلق
تەرەپتە تۇرۇپ ئۆزلۈكسىز ئۇچۇق - ئاشكارا جەڭ قىلىپ،
ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيە-
لىرىنى خەلقە چوڭقۇر سىڭدۈرگەنلىكىدىن بولسا، ئىككىنچى-
دىن، خۇددى يۇقىرىدا تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك
خەلقىمىز قۇللۇق، جاھالەتتە ياشاۋاتقان، ئۆزلىرىگە قۇتقۇزۇش
يوللىرىنى ئىزدەپ تاپالماي تۇرغان چېغىدا ئىسلامىيەت ۋە ئۇنىڭ
پەيغەمبەرلىرىنىڭ «ئاللا ئالدىدا ھەممە باراۋەر» دېگەن دېنىي
دېموكراتىيىلىرى، ھەتتا «باقىي ئالەمدىكى ھالاۋەتلەر»، ئۇ-
نىڭغا ئېرىشىشنىڭ ئەينى زامانىدىكى بىردىنبىر يولى سوفىزمنى
چوڭقۇر تەشۋىق قىلىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شائىرنى خەلق قەلبىدە ئۆلمەس ھەيكەلگە ئايلاندۇرغان يۇقىرىقى مەزمۇنلارنىڭ ئۇنىڭ مۇكەممەل شەخ-
سىيىتىدە شەكىلى ئارقىلىقلا خەلق قەلبىگە يېتىپ كەلگەنلى-
كىدىن گۇمان قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا شائىر خارابات‌نى
ئىجادىيىتىدە شەكىل بىلەن مەزمۇن بىرلىكىنى يۇقىرى دەرىجىدە

ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، بەدىئىيلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

ئاخىرىدا، ھەر قانداق ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكى بەدىئىي ئەسەردە ئەدەبىياتنىڭ دۇنيانى بىلىش، دۇنيانى ئۆزگەرتىش شەكلى بولغان ئوبرازلار (ئىنسان ھاراكتېرى) نى يارىتىشنىڭ بىردىنبىر قورالى بولغان ئەدەبىي تىل ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. «بەدىئىي ئەدەبىياتتا سۆزلەر پاراڭدىكى بىلەن ئوبرازلارنى، تىپلارنى، ھاراكتېرلەرنى يارىتىش؛ سۆزلەر پاراڭدىكى بىلەن ۋەقە، ھادىسىلەرنى، تەبىئەت مەنزىرىلەرنى، پىكىر قىلىش جەريانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش قانداق ئامىللاردىن تەشكىل تاپىدۇ؟

ئەدەبىياتنىڭ بىرىنچى ئامىلى تىلدۇر، ئۇ ئۇنىڭ ئاساسىي قورالى ۋە پاكىتلار، ھايات ۋەقەلىرى بىلەن ئەدەبىيات ماتېرىياللىرىدۇر. ئەگەر دانا خەلق تېپىشماقلىرىدىن بىرىدە تىلنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن بەلگىلەيدۇ «ھەسەل ئەمەس، لېكىن ھەممىگە يېپىشىدۇ». بۇنىڭ بىلەن دۇنيادا ئاتالمىغان، نامى ئالمىغان نەرسە يوق ئىكەنلىكىنى تەستىقلىنىدۇ. سۆز - پۈتۈن پاكىتلارنىڭ، پۈتۈن پىكىرلەرنىڭ كىيىمى. لېكىن پاكىتلار ئارقىسىدا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي مەنىلىرى يوشۇرۇنغان، ھەر بىر پىكىر ئارقىسىدا نېمە ئۈچۈن ئۇ ياكى بۇ پىكىر خۇددى شۇنداق، باشقىچە ئەمەس، دېگەن مەنە يوشۇرۇنغاندۇر. پاكىتلاردا يوشۇرۇنغان ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ مەنتىسىنى ئۇلارنىڭ پۈتۈن ئەھمىيىتى، تولۇقلۇقى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت مەقسەتنى قويغان بەدىئىي ئەسەردىن روشەن - ئېنىق تىل، پۇختا تاللاپ ئىلىنغان سۆزلەر تەلەپ قىلىنىدۇ. «كلاسسىك يازغۇچىلار خۇددى مانا شۇنداق تىلدا

يازدى. ئۇنى ئاستا-ئاستا يۇز يىللار داۋامىدا ئىشلىدى»[1].

يۇقىرىقى تەرىپ شائىر خاراباتى شېئىرىي تىلىغا تولىمۇ ماس چۈشىدۇ. خاراباتى بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىملىرى مەھمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپلار شەكىللەندۈرگەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات بەدىئىي تىلغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر بەدىئىي تىلىغا قىلغان شىددەتلىك ھۇجۇملىرىغا ئەلىشىر نەۋائى ئىزى بىلەن مېڭىپ، قاتتىق كۈرەش قىلىپ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ ساپلىقىنى ساقلاش، ئۇنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈشتە، ئۇنى خەلقنىڭ جانلىق تىلى بىلەن يېقىنلاشتۇرۇشتا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئالقىشقا سازاۋەر شائىر دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ بەدىئىي تىلىدىكى ئەرەب - پارسىيزمگە قارشى كۈرىشى نەزەرىيىدە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتىدە ئىسپاتلاندى. ئۇنىڭ 13 مىڭغا يېقىن مىسرانى ئۆز ئىچىگە الغان «مەسنەۋى خاراباتى» شېئىرىي تىلىدا ئەرەب - پارس سۆز اتالغۇلىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇنىڭ شېئىرىي لىنىڭ ساپلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە شېئىرىي تىلنى خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇشتا چاغاتاي دەۋر ئەدەبىي تىلىنىڭ، تۆمۇرلەر دەۋرى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرگە قارىغاندا زور قەدەملەر بىلەن ئالغا قەدەم تاشلاپ، ئۇلاردىن ئۆزاپ كەتتى. ئۇنىڭ شېئىرىي تىلىنى ١١ ئەسىر ئەدەبىي تىلىغا يېقىن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«مەسنەۋى خاراباتى» تىلى پىشقان، تاۋلانغان، روشەن، يارقىن، ئېنىق، راۋان، رەڭدار، ئەدەبىي بوياقلا باي، ئۆز ئورنىغاللىقىغا ئىگە، ھەممە ئادەم چۈشىنەلەيدىغان ئاددىي، ئاپورىزمغا باي بەدىئىي تىلدۇر.

---

① م. گوركى، «ئەدەبىيات توغرىسىدا»، 1 توم، 412- بەت.

شائىر بۇ تىل بىلەن تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئوبيېكتنىڭ، بولۇپمۇ ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ ئىچكى ھېسسىياتلىرىنى تەسۋىرلەشكە مۇۋاپىق بولالايدۇ.

شائىر ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشتا شېئىرىي تىلدىكى ستىلىستىك ۋاسىتىلەردىن تولۇق پايدىلىنىدۇ. بىز ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھازىرقى زاماندا، بەلگىلىك ھالدا مۇنازىرە قوزغاۋاتقان تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمى ۋە كۆپرەك قوللىنىلىپ كەلگەن ستىلىستىك ۋاستىلىرى بولغان ۋە شائىر ئىجادىدا كۆپرەك قوللانغان «ئانافورا»، «ئاللېتراتسىيە» ئۇسۇلىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

شېئىرىيەتتە سۆز تەكرارلىرىنىڭ مىسرالارنىڭ بېشىدا كېلىشى ئانافورا دەپ ئاتىلىدۇ (ئانافورا گرېكچە سۆز بولۇپ، سۆز تەكرارى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ). ئۇ شەرق شېئىرلىرى سەنئىتىدە ستىلىستىك ۋاستىلەر سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەن، تەكرار، تەكرىر، مۇكەررار ناملىرى بىلەن ھەممىگە مەشھۇر بولۇپ كەلدى.

قەدىمكى تۈركىي شېئىرىيىتىدە ئەسەرنى تاۋۇش جەھەتتىن تەشكىل قىلىش ئىشى ئاللېتراتسىيە سىستېمىسى يارىدىمى بىلەن ئەملگە ئاشۇرۇلغان. ئى. ۋ. ستېبلېۋانىڭ ئېيتىشچە مىسرا بېشىدىكى ئاللېتراتسىيە تۈراقلارنى ... كۆرسىتىدۇ دەيدۇ.

سۆز تەكرارى ئورخۇن ئابىدىلىرى ھەم تۈركىي تېكىستلىرى، بۇددا، مانى مۇھىتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تۈركىي شېئىرىيىتىدىمۇ كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، سۆز تەكرارى رىتىمنىڭ — سىنتاكتىكنىڭ پاراللېزم دەۋرىدە، ئاللېتراتسىيە سىستېمىسى مۇكەممەللىشىپ بولغان چاغلاردا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئاللېتراتسىيە بىلەن قوشۇلۇپ قەدىمىي شېئىر مىسرالىرى بېشىنى قەيت ئەتكەن؛ بۇنىڭدا ئۇ مىسرالار بېشىدىكى تۈراقنى كۆرسەتكۈچى سىگنالغا ئايلانغان، ئەمما

كومپوزىتسىئون ۋاستىسىدىن ستىلىستىك ۋاسىتىگە ئايلانمىغان.

شۇنداق قىلىپ باشلانغۇچ سۆز تەكرارى سۆزلىگۈچىنىڭ هاياجىنى ۋە دىققىتى قارىتىلغان چۈشەنچىنى كۆرسىتىدۇ ۋە ئىپادىلىمەكچى ئاشۇرىدۇ. پاراللىزمنىڭ مۇستەهكەملەيدۇ. مىسرا چانلىق ۋە بەنداراللىق ئارقىلىق كىلىپ چىقىدىغان پاراللىزم بولسا، شېئىرىي شەكىلنىڭ خاراكتېرلىك تەرىپىدۇر. ئاجرىتىپ تۇرغۇچى، هاياجانىنى ئىپادىلەپ، مۇهىم چۈشەنچىنى قەيت قىلغۇچى ئىپادىلىمەك، خۇش ئاهاڭلىق ۋە شېئىرىيەتتىكى مۇزىكىلىقنى ئاشۇرغۇچى سۆز ياكى سۆزلەر باشلانغۇچ سۆز تەكرارى ئانافورا دەپ ئاتىلىدۇ. باشلانغۇچ سۆز تەكرارى ئۇنىڭ تەبىئىتىدىن قارىغاندا لېكسىك، فونېتىك، سىنتاكتىك، سترۇفىك بولۇشى هەم مۇمكىن.

ئەنە شۇ يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا «مەسنەۋى خاراباتى» دا ئانافورا، ئاللىتېراتسىيەنىك تۆۆەندىكى شەكىللىرى گەۋدىلىمەك هالدا كۆزگە تاشلىنىدۇ، فونېتىك باشلانغۇچ سۆز تەكرارىدا، تەكرار باشقا سۆزلەر بىلەن تاۋۇش جەهەتتىن ئۇيغۇنلاشقان بولىدۇ.

گاهى شەررو شوردىن مارۇ چايان،
گاهى خۇشخۇي تىلى شۇكرۇ[1] فەشان[2].

ياكى:

گاهى لەنگو خوش رەفتار[3] بولۇر،
گاهى خاموش، گاهى ئول گويا بولۇر.
گاهى سوسىت ۋە گاهى هەم چابوك[4] بولۇر،

---

① شۇكرۇ هەمدە، رەهمەت ئېيتىش؛
② فەشان ئاشكارا، ئوچۇق.
③ رەفتار مېڭىش
④ چابوك تېز.

گاهی ژەزمىن گاهی هەم سابۇك① بولۇر.

سىنتاكتىك باشلانغۇچ سۆز تەكرارى بىر ژە بىر نەچچە سۆزدىن تەشكىل تېپىپ، ئۇ سۆزلەر ھەر بىر مىسرادا سىنتاكتىك جەھەتتىن ماس كېلىدۇ. سىنتاكتىكنىڭ باشلانغۇچ سۆز تەكرارى مىسرادىكى جۈملىلەرنىڭ پاراللېل ھالدا ماس كېلىشى ئارقىلىق ھەم تۇغۇلىدۇ:

گاهی بولغاي تىزۇ تۇند رەھمانغه قۇل،
گاهی بولغاي تىزۇ تۇند شەيتانغه قۇل.

ياكى:

گاهی ھەمىشه بىرله ئول ئانقا بولۇر،
گاهی مىكرى بىرله ئول رەۋباھ بولۇر.

شائىر ئۆز شېئىرىيىتىدە ھاياجانلىقنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن مۇنداق چىرايلىق مەنەدار ئاللېتراتسىيىلەرنى قوللىنىدۇ:

دەمبه دەمدۇر، دەمبەدەمدۇر، دەمبه دەم،
بىئەدەبلەر غەيبىتەر رەنجۇ ئەلەم.

ياكى:

زاروزارو، زارو زارو، زارو زار،
كىم تەكەببۇردۇر، بولۇر ئەلبەتته خار.

ياكى:

ئەي بىرادەر ئۆمىر يۇز يىل بولسەمۇ،
جوستىجۇقىل، جوستجوقىل، جوستىجو.

ياكى:

---

① سابۇك — يەڭگىل.

ئەيىب ئەممەستۇر نىچە بولسا ئەيبى گىل،
ئەيىب دىلدۇر. ئەيىب دىلدۇر، ئەيىب دىل.

قىسقىچە ئېيتقاندا، ئەسەردىكى مەزمۇن، ئۇنىڭدىكى غايىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقى، تەسۋىرلەنگەن ئادەملەر، ھادىسىلەرنىڭ گۈزەللىكى ياكى خۇنۇكلۇكى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى كىتابخانلارنىڭ قەلبىگە پەقەت بەدئىي تىل ئارقىلىقلا يېتىپ كېلىدۇ. بەدئىي ئەسەردىكى تىلغا يۈكلەنگەن بۇ بۇيۇك ۋەزىپىنى شائىر خاراكتېرنىڭ قەلبىي ھۆددىسىدىن چىققان دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

شائىر خاراكتېرى ئۈيغۇر يازما ئەدەبىياتى بەدئىي تىلىنى ساپلاشتۇرۇشتا، ئۇنى ھازىرقى زامان خەلق تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇشتا، ئۇنى رەڭگارەڭ بوياقتا ئىگە قىلىپ ئۆستۈرۈشتە، بەدئىي تىل خەزىنىسىنى ئاپورۇزم بىلەن بېيىتىشتا ئالاھىدە كۆچ قوشقان شائىر بولۇپ، ئۇ ئۈيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىي مۇنبىرىدىن پەخرىي ئورۇنلاردىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ.

---

① ھاجى ھاكىم.

ISBN7 — 228 — 02952 — 6
·1045 (民 文) 定 价: 15.75元